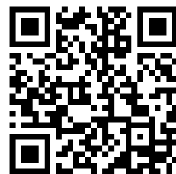

1837
ARTES
SCIENTIA
VERITAS
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR
CIRCUMSPICE

TIJDSCHRIFT

VOOR

NEDERLANDSCHE

TAAL- EN LETTERKUNDE,

UITGEGEVEN VANWEGE DE

MAATSCHAPPIJ DER NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE
TE LEIDEN.

VIJFTIENDE DEEL.

NIEUWE REEKS, ZEVENDE DEEL.

BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
VOORHEEN
E. J. BRILL.
LEIDEN — 1896.

REDACTIE.

De Commissie voor Taal- en Letterkunde bij de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.

INHOUD.

HAM en *BOTERHAM*.

De alphabetische volgorde van het Woordenboek bracht mij onlangs tot het woord *boterham* en noopte mij derhalve tot een onderzoek naar de etymologie van dit woord, of liever van het tweede lid *-ham* en de verschillende Nederlandsche homoniemen daarvan; de uitkomsten daarvan wil ik hier mededeelen, daar het bestek van het Woordenboek geene omstandige uiteenzetting gedoogt, vooral niet wanneer het resultaat zoo onzeker blijft als hier in sommige opzichten het geval is.

I.

Onze taal kent verschillende woorden die gelijkluidend zijn met het tweede lid van *boterham*. Ons gewone woord *ham*, achterschenkel, achterbout, knieboog van een varken, luidt bij Kiliaan: »H a m m e, h a m, h a m e. Fland. *Poples*" en: »H a m m e. *Perna*, *petaso*, *armus porci*"; voor 't Mnl. mag men naar het mv. *hammen*, den eenigen tot dusverre gevonden vorm [1]), als nom. sing. *hamme* (met apocope *ham*) aannemen, en daarnaast een blijkbaar reeds ouden vorm *hame*. Aan 't eerstgenoemde beantwoordt mnd. *hamme* (*ham*), ohd. *hamma*, mhd. *hamme*, gewest.-nhd. *hamme*, ags. *hamm*, *homm*, meng. *hamme*, *homme*, neng. *ham*: een sterk verbogen vrouw. znw. (*hammô-*); alleen in het Nhd. wordt het, behalve als vr., daarnevens ook als zw. manl. gebruikt: *der hamme*, *hamm* en ook *hammen* [2]). Aan het tweede (*hame*) beantwoordt ohd. *hama*, onr. *hǫm* (gen. *hamar*) [3]),

1) Verdam III, 69, sub 1.

2) D. Wtb. IV², 309.

3) Zie Noreen, Altnord. Gramm. I¹, § 284, en verg. nog nnr. *hombot*, „knæhase, knæbugten" (Aasen).

mnd. *hame*, wvl. *hame*, *haam*: een met een ander suffix gevormd sterk femininum (*hamṓ-*). Uit Kiliaan en uit de vergelijking der andere talen blijkt dat de beteekenis vanouds was: 1. knieholte, (achter)knieboog [1]; 2. achterschenkel, dij; 3. voorschoft, bovenarm. De tegenwoordige beperking tot den achterknieboog van een varken is vrij jong. Welbekend is het gebruik in 't Mnl. van het woord in toepassing op een paard, een beer (Brune in den Reinaert) en ook op een mensch; en in 't Wvl. wordt *haam* nog gebruikt van menschen. Wat het eerste betreft, niet alleen worden in 't Wvl. nog de *voor-* en de *achterhaam* van een dier onderscheiden, maar ook in Noord-Nederland spreekt men nog wel van de *voorham* van een varken, in onderscheiding van de gewone *ham*, d. i. de *achterham*. Zie ook Gallée, Wdb. v. h. Geld.-Overijs. dial.

Mogen wij nu: knieboog als de oudste, eigenlijke beteekenis beschouwen [2], dan is er voor dit woord (of deze woorden) eene goede etymologie te vinden en dan ook reeds lang gegeven (zie Kluge, Franck enz.): men vergelijkt ze vrij algemeen met oiersch *camm*, gebogen, lat. *camurus*, gekromd, osp. *cama*, kniebuiging. Sommigen achten verder gr. *κάμπτειν*, buigen, *καμπύλος*, krom, *καμπή*, buiging, *κάμπη*, rups, skr. *kumpas*, lam aan de hand, lit. *kum̃pas*, krom enz. verwant [3]; merkwaardig is het in allen gevalle dat lit. *kum̃pis*, letterlijk: kromstuk, ook: gerookte varkensham beteekent [4]).

De overeenkomst in beteekenis en vorm tusschen *ham* en fr. *jambe*, been, *jambon*, ham heeft reeds Kiliaan opgemerkt; en vergelijkt men rom. * *camba* (*gamba*), het gewricht tusschen hoef

1) Volgens De Bo is *haam*, *hame* vr. „knieboog, holte achter de knieschijf waar het been buigt, bij Kramers *Haze* en *Wade* (*waai*) geheeten". — Is wvl. *hammeken van de hand*, muis (spier) hetzelfde woord?

2) Inderdaad vindt men in eene *ham* twee beenderen: de hampijp en het hielbeen, die met een hoek samenkomende, den achterknieboog vormen.

3) Zie b. v. D. Wtb. IV², 308, doch ook beneden, blz. 21.

4) Zie Kurschat, Lit.-deutsches Wtb.; volgens Nesselmann, Wtb. d. lit. Sprache 209 *b*: gepekeld of gerookt schouderstuk van een varken.

en scheenbeen [1]), dan schijnt de verwantschap dezer woorden zeer aannemelijk; maar dit kunnen wij hier in 't midden laten. De verklaring van *ham* als een vrouw. abstractum met de oorspronkelijke bet.: kromming, buiging [2]) wordt stellig gesteund door de analoge verwantschap van nnl. *haak* en *hoek* met *hak*, hiel, nhd. *hacke*, hiel, maar ook: knieholte, knieboog, skr. *kakshas*, okselholte (bij dieren en menschen), lat. *coxa*, heup, *coxim*, gehurkt, mhd. *hahsa*, *hehse*, nhd. *hechse* (*hesse*), achterknieboog van dieren, ags. ofri. *hôxene* (*hôh-sinu*), hielzenuw, knieboog, mnl. *haessene*, nnl. (*ossen*)*haas* (?), en door die van vl. *hespe*, ham, met *haspel* [3]).

Behalve dit gewone woord *ham* bestaan of bestonden er in het Nederlandsch nog eenige andere woorden van denzelfden vorm. Vooreerst *ham*, angel van een zeis, wellicht eerst in later tijd uit het Nhd. (*hamme* vr.) overgenomen [4]). Vervolgens *hamme*, *koehamme*, bij Kil. vertaald met *numella*, d. i. halsring, beugel, prang voor dieren of menschen; daarnaast, in dezelfde beteekenis, een vorm met *k*: *koekamme*, die, vooral met het oog op de na te noemen met *c* aanvangende Romaansche woorden, vreemd, en tot dusverre niet verklaard is [5]). Eindelijk *ham*, nageboorte van merriën, bij Kil.: »Hamme. Sicamb. *Secundae*" [6]). Omtrent den oorsprong van het laatste kan weinig twijfel bestaan. Het moet één of ten nauwste verwant zijn met onr. *hamr*, huid, omhulsel, dee. *ham*, afgestroopte huid, nnl. (*lic*)*haam*, en dus oorspronkelijk: omhulsel beteekend hebben. Het eerstgenoemde *ham* daarentegen laat zich uitnemend herleiden tot denzelfden

1) Zie Körting, Lat.-rom. Wtb. n°. 1527; verg. 1529, 1530, 1551, 1552: rom. **camba* wordt nl. beschouwd als ontleend aan een kelt. *camb-*, *camm-*.

2) Zie Kluge, Nom. Stammbild. § 168 (en 169).

3) Zie Franck. Daarentegen mag, zoolang de etymologie van *boeg* niet met zekerheid bekend is, dit woord alleen in zijne hedendaagsche beteekenis: schoudergewricht van een paard, niet voor eene oorspronkelijke als: buiging, met *ham* vergeleken worden.

4) Zie Kuyper, Technol. II, 530, en verg. de etymologie en beteekenis van *Angel* (Ned. Wdb. i. v., 1, *f*).

5) Verg. *kennep* naast *hennep* en derg., en zie D. Wtb. V, 107 op *Kamme, kampe*.

6) Zie Steygerwalt, Veearts 362.

stam met de bet.: hoek, kromming, dien wij zooeven aantroffen en nog elders zullen terugvinden. Immers het tweede der bovengenoemde woorden, *ham*, »numella", schijnt nauw verwant met nnl. *haam* onz., halsjuk voor trekpaarden (mnd. en gewest.-nhd. *hame*, *hamen* m., band om dieren vast te houden, eng. *hame*, halsjuk); en Heyne [1]) acht deze beide woorden (en ook nhd. *hame*(*n*), ohd. *hamo*, ouder-nnl. *hame*, in de bet.: angelroede en: vischhoek) dan ook verwant met de hierboven genoemde lat. *camurus*, oiersch *camm* enz. (zie thans bij Körting, n⁰. 1553, ook: lat. *camus*, muilkorf, sp. *camal*, halster, halsring met ketting). Doch deze afleiding wordt bestreden. Franck meent dat nnl. *haam* onz., halsjuk (en dus zeker ook *ham*(*me*), numella) ten nauwste verwant kan zijn met een ander nnl. *haam* m., vischnet, welke woorden hij beide afleidt van een wortel *ham*, tegenhouden (nnd. *hamm*, nhd. *hemmen* enz.) en ook: verminken (nnl. *hamel*); wel houdt hij *hame*, vischhoek voor hetzelfde woord als *hame* (*hamme*), knieboog. Kluge eindelijk acht nhd. *hamen*, vischhoek hoogerop verwant met het gelijkbeteekenende lat. *hâmus*; *hamen*, vischnet daarentegen, evenals Heyne, met (*lic*)*haam* enz. (eig.: hulsel, kleed). De determineering en onderscheiding dezer hononiemen staat dus, zooals men ziet, nog niet in allen deele vast. In allen gevalle maken enkele dezer woorden het bestaan van een ogerm. stam *ham* met de bet.: kromming, hoek waarschijnlijk.

II.*

Een ander woord is het sterk manlijke *ham* (niet *hamme*, noch *hame*), dat in verschillende Nederduitsche tongvallen voorkomt in beteekenissen, die ik hier wat uitvoeriger moet bespreken. In 't Ags. wordt *ham* bij Bosworth-Toller verklaard met »a dwelling, fold, or enclosed possession"; aldaar vindt men verder uit Cod. Diplom., ed. Kemble, aangehaald: »It is so frequently coupled with words implying the presence of water as to render it probable, that like the Friesic *hemmen* it denotes a piece

1) D. Wtb. IV², 306—308.

of land surrounded with [paling, wicker-work etc. and so defended against] the stream, which would otherwise wash it away". In eene der aldaar uit gemeld werk gegeven aanhalingen is inderdaad sprake van »ðes léas and ðes hammes be norðan ðaere littlan díc", d. i. de weide en de *ham* benoorden de kleine gracht of sloot; elders: »séo méad (mǽd) be norðan éa, and ða hammas ða ðér mid rihte tó gebyriað", d. i. »de weide benoorden de rivier (het water) en de *hammen* die daar van rechtswege bij behooren". Het woord komt verder b.v. nog voor in Cod. Diplom. II, 172: »on Beowan hammes hecgan", de heg van Beowa's *ham*, en Saints XXX, 312: »haefde hio hire gebogod on anan wyrtigan hamme" [1]), waar het door Skeat vertaald wordt met »garden-enclosure" (verg. beneden het Nnd.); voorts in tal van plaatsnamen, waar het echter thans niet meer te onderscheiden is van een ander *-ham*, in de toonlooze lettergreep ontstaan uit ags. *-hâm*, ons *-heim*. Of het overigens als zelfstandig woord in het Neng. nog bestaat weet ik niet; vermoedelijk wel gewestelijk, althans Halliwell geeft op: »*Ham*, a rich level pasture. West. A plot of ground near a river". Uit deze laatste omschrijving, in verband met bovenstaande aanhalingen, mag men, dunkt mij, opmaken dat ags. *ham* inderdaad een stuk (aan het water gelegen) (wei)land beteekent; de woorden, in de hierboven aangehaalde omschrijving van Kemble door mij tusschen vierkante haakjes geplaatst, schijnen mij eene ongegronde beperking, althans eene niet essentiëele, veeleer secundaire bijzonderheid.

Ook op 't vasteland komt een woord *ham* voor in dergelijke beteekenissen. Voor 't Oudfriesch onderstelt Siebs [2]) een woord *ham* (saterl. *hom*), dat dus zoowel van ofri. *hem*, »eingehegter raum", als van *hêm* (*heim*) [3]) onderscheiden zou geweest zijn. In 't Mnd. had het reeds nagenoeg dezelfde beteekenissen die nu nog voor

---

1) Deze laatste plaats ben ik aan de vriendelijkheid van Prof. Cosijn verschuldigd.

2) Z. Gesch. d. engl.-fries. Sprache, s. 257.

3) Zie V. Richthofen 795 *a*; V. Helten, Aofries. Gramm. § 3α, 4β, — en verder beneden, blz. 31.

nnd. *ham* worden opgegeven, t. w.: stuk weiland (soms ook moerasland, zelden bouwland), door een gracht of greppel omsloten, vooral in de noordelijke, vanouds Friesche streken, onderscheiden van een *kamp* (in de geestgronden), die door een wal of eene heg is afgescheiden. In 't Mnd. vindt men echter ook nog gewag van een »*ham* landes". Te Giessen is het in gebruik voor: »ein bezirk von gärten dicht bei der stadt". Daarnaast beteekent *ham* ook: »walm", d. i. het over den gevel vooruitstekende, schuin afhangende stroodak van een boerenhuis. In Rijnsche stukken daarentegen komt een woord *hamm* voor, dat, volgens Heyne: oever beteekent [1]).

Ook het Nederlandsch kent *ham* in dezen of dergelijken zin. Plantijn heeft: »H a m, h a m m e r i c k, oft h o y l a n d t. Un praiz, ou pasturage. *Pratum.* vide W e y d e"; Kiliaan: »H a m m e, h a m, h a m m e r i c k. Fland. *Pratum*, *pascuum*" en »H a m m e v a n w i l g h e n. vetus. *Salicetum*, *salictum*, *locus salicibus consitus*" (daarnaast ook: »A m, a m m e"). In 't Wvl. is *am* nog heden ten dage de naam voor eene weide, gemeenlijk door grachten omgeven; ondanks De Bo's onderscheiding tusschen *ammen* en *meerschen* schijnen deze beide toch hierin overeen te komen, dat ook de eerste veelal aan het water gelegen zijn, althans in de voorbeelden bij De Bo is ook sprake van eenen *am* langs de Leie of de Schelde. Dat laatstgenoemde, onbekend met de vormen uit verwante talen, hier de in West-Vlaanderen nooit uitgesproken *h* niet, gelijk anders, in 't schrift hersteld heeft, is natuurlijk geen reden om het woord te scheiden van de bovengemelde Nederduitsche en Engelsche woorden.

In het Mnl. is *ham* nog slechts enkele malen gevonden. Vooreerst op eene plaats uit Maerlant's Troyen, volgens de volledige uitgave van De Pauw en Gailliard luidende:

Doe deden sy die scepe laden
Ende rumden schier dien ham [2]);

1) Zie voor dit alles Schiller-Lübben, Outzen 118, Berghaus 639 *b*, Doornk.-Koolm. en D. Wtb. IV², 308.

2) Bijna gelijkluidend is vs. 37132: Sy rumden Achistes dam (: Cumeam). Er

In die stat te Pergameam
Lieten syder sulcke blyven.

Prof. Verdam, misleid door de gewaande verwantschap met *heim* [1]) en door het Lat. *sedes*, waarvan het op deze plaats de vertaling moet zijn, verklaart *ham* hier als: »woonplaats, bewoonde of bewoonbare plaats". Vergelijkt men echter in het voorafgaande den regel, waar gesproken wordt van de landing op de plaats die in de zooeven aangehaalde verzen verlaten wordt: »sy avenden aen eens berchs voet" (35779), en verder de volgende, met de onze geheel overeenkomstige verzen uit denzelfden tekst:

Ten scepe ghingen sy altehant,
Die seile toghen sy in den top
Ende rumden Polinestors hop,

dan wordt het waarschijnlijk dat *ham* en *hop* in deze plaatsen hetzelfde beteekenen, t. w.: bocht, boezem, inham, haven [2]).

Op eene andere plaats, in eene ordannantie van den hertog van Brabant (a° 1369) [3]) over den loop der Dijle en de watermolens op of aan deze rivier lezen wij: »Item hebben wi gheordineert dat men die hamme, die der rivieren of der scepvaert letten boven ende beneden, of doen sal bi rade der moelesleghers ende der gheenre die hen des waters verstaen". Verdam verklaart het hier m. i. niet geheel juist met »bocht, buiging in een water, inham"; immers uit het verband blijkt genoegzaam dat er geen sprake is van de »normaliseering" (zooals Verdam zegt), maar van het *beleiden*, d. i. niet het »verleggen",

---

schijnt geen voldoende grond aanwezig om aan te nemen dat *dam* hier eene corruptie is voor *ham* (zie Verdam op *Dam*); nog minder om te gissen dat *ham* op de boven aangehaalde plaats in *dam* veranderd zou moeten worden.

1) Zie beneden, blz. 15, noot 3.

2) Zie Verdam op *Hop*, en beneden, blz. 18, noot 1.

3) Door Willems in de Brab. Yeesten, dl. 2, blz. 614, medegedeeld; bij Verdam III, 69 (onder *Hamme*).

maar het schouwen [1]) der rivier, waarbij dus niet de inhammen van het water, maar veeleer de uitstekken, ondiepten en aanslibbingen, de uithammen van het land, die den waterloop of de scheepvaart belemmeren, uit den weg geruimd, »ofgedaen" moeten worden. In het voorafgaande is evenzoo sprake van »commer [2]) in der... Dijle staende, ende alle overhanghe". Mag men dus hier niet denken aan kleine aanslibbingen, aanwassen, gorzen, schorren, die gaandeweg de in genoemde ordonnantie voorgeschreven breedte der Dijle zouden verkleinen en derhalve bijtijds opgeruimd moesten worden [3])?

Eene dergelijke beteekenis mag men zeker aannemen voor (*ham*) *hem*, *hemmekin* [4]) in de door Prof. Pirenne in dit Tijdschrift (XI, 306) medegedeelde Fransche oorkonde uit Vlaanderen (a⁰ 1272), waar sprake is van »une terre ke on apele le *hemmekin*, ke li meirs a jeteie et ki onques ne fu dikye", zijnde »jeit de meir ki en celle partie powit acroistre". Dit land strekte zich oostwaarts uit »dusques au dic del *niewe landekin*", westwaarts »dusques a le *hem* ke cil des Dunes" (eene abdij bij Veurne) »tienent", voorts zuidwaarts tot aan een anderen dijk, en noordwaarts »dusques en l'eawe ke on apele le Ysere". Blijkbaar heeft *hem* hier, zooals Pirenne zegt, »de beteekenis van *rejet de mer*, d. w. z. aangespoeld land, aanslibbing, dat zeer wel overeenkomt met de latere beteekenis" (nl. van het woord *ham*) »van meersch"; het is een nieuw land, aangeslibd naast reeds bedijkt land en dus begrensd door dijken en water, m. a. w. een buitendijksche aanwas, hetzij dit een gors [5]) of schor, een moeras, of wel een zandplaat was.

1) Zie Stallaert, die m. i. te recht, blijkens zijne aanhalingen, *beleit* en *beleiden* met »schouwing" en »schouwen" vertaalt; verg. ook zijn art. *Beleiloop*.

2) In de concrete beteekenis van: (stoffelijke) hindernis, die ik noch bij Verdam noch bij Stallaert opgegeven vind: immers de hier genoemde »commer" is »ghetimmert of ghemetst uten gronden van der Dijlen".

3) Kan iets dergelijks misschien bedoeld zijn in de bovenbedoelde Rijnsche stukken; zooveel als: uiterwaard?

4) Over den vorm *hem* zie beneden, blz. 30.

5) Zie Ned. Wdb. i. v.

De volgende plaats uit eene oorkonde, door dezelfde vorsten in 1269 uitgevaardigd, herinnert in haren vorm aan de zooeven bedoelde: »Nous Margrite, Contesse de Flandres... et jou Guis se fius... faisons savoir... ke nous... avons vendu et delivret tout le regez, tout le vuit, et tout le upstal ki gisent dedens notre vile de Gand, et dehors dedens leskevinage de Gand: si est a savoir, dou piet dou pons Saint Bavon, au les devers le vile de Gand, juskes au pons le muue [1]), tout ensi ke li viese Lis va, et li viese Lis avoec, et le terre ke on apele le *ham*" [2]). De vraag is wat *rejet* in bovenstaande plaats beteekent. Kan het hier iets dergelijks zijn als in de door Pirenne medegedeelde oorkonde, t. w. *rejet* (*de rivière*?), aangeslibde grond, aanwas aan de rivier? Er is reden tot twijfel; immers de woorden waarmede het hier verbonden wordt, ofr. *vuit* en mnl. *upstal*, beide zooveel als: ledige, onbebouwde grond, alsmede het geheele zinsverband maken het waarschijnlijk dat *rejet* hier iets dergelijks beduidt; en inderdaad geeft Godefroy [3]) voor *regiet*, *reget* als (eenige) beteekenis op: »terrain vague, terre abandonnée, non cultivée, décharge publique", hetgeen met de beteekenis der beide andere woorden voortreffelijk overeenstemt [4]). Hoe het woord aan deze beteekenis komt is, mij althans, niet duidelijk. *Rejet* beteekent thans (en zeker ook reeds in de middeleeuwen, al vermeldt G. dit niet): »la terre rejetée de coté quand on creuse une fossé" (Littré, die het in dien zin uit de 16de eeuw aanhaalt). Zoowel deze beteekenis: opgeworpen grond als die van: aan-

1) D. i. de Muidepoorte.

2) Bij Diericx, Mém. s. la ville de Gand I, 400.

3) Zie Godefroy op *Vuit* en Stallaert en Oudemans op *Opstal*.

4) De door Pirenne opgegeven beteekenis van *rejet* wordt door Godefroy wel niet vermeld, maar zij blijkt toch duidelijk genoeg uit twee zijner voorbeelden, waarin sprake is van „tout le cours et les regies del euwe" en van „le pasturage dou mares et des reges", maar die G. ten onrechte onder de eenige door hem genoemde beteekenis rangschikt; verg. ook Ducange op *Rejectus maris*, dat in een charter van 1285 uitdrukkelijk met „*scor* vel *utdich*" gelijkgesteld wordt. Trouwens Godefroy vertaalt het simplex *Giet* zelf met „ordure, mousse, ce que la mer jette sur le rivage"; en de daar aangehaalde plaatsen, evenals die bij *Regiet* meest uit Zuidnederlandsche oorkonden, stemmen in menig opzicht met de door Pirenne aangehaalde overeen.

slibbing, aanwas zijn geregeld te verklaren uit het ww. *rejeter*; hangt de bet.: onbebouwde grond hiermede samen, of is het langs een gansch anderen weg uit het ww. afgeleid? Hoe dit zij, al zijn hier fr. *rejet* en nl. *ham* niet in dezelfde verbinding gebruikt als in de oorkonde van 1272, zooveel blijkt wel dat die *ham* een stuk land was, buiten de toenmalige stad gelegen. Door de gravin en den graaf van Vlaanderen toen aan de stad Gent afgestaan, is het later eene wijk daarvan geworden, die nog thans den naam *De*(*n*) *Ham* draagt [1]).

In de volgende plaatsen, waarin van dezen zelfden *ham* sprake is, zal het woord echter waarschijnlijk nog geen eigennaam zijn, maar alleen de benaming voor een stuk lands, welker eigenlijke beteekenis nog min of meer duidelijk gevoeld werd: »Dat sy (*de abten van Sinte-Baafs*) van nu voertane... zullen moghen dwaetere leeden paysivel deur den ham, in haren cloestere, ende den waeterloep deur de selve sluus (*eene nieuwe sluis in de Leie voor de Sinte-Baafsbrugge*) orbueren ende useren" (Diericx I, 397; a° 1415). Dat *ham* hier reeds evenals in het hedendaagsche Vlaamsch: weide beteekent, gelijk Verdam aanneemt, blijkt uit het verband niet. Evenzoo: »Een huus ghestaen ende geleghen buten Sente Jorispoorte up den ham, alsoo men gaet ten calchovene waert" (a. w. II, 477; a° 1468). »Dat de stede heeft staende sekere muragien van 's herderkens-turrekin in den ham de welcke gheschaepen werden te vurtene, af te vallene ende te vergaene" (a. w. II, 476; a° 1554). »Anno 1488... wird den eersten steen geleyt ant rabbot (*keersluis*) in den ham, ende ghedolven den dam ofte veste van aen de hospitael-poorte tot de muyde-poorte" (V. Vaernewijck, Hist. v. Belgis II, 255 [2]).

Hoewel ik mij hier op onbekend terrein begeef, meen ik toch wel met eenige zekerheid uit de aangehaalde plaatsen te kunnen afleiden dat de *ham* te Gent is en was een aan de Leie gelegen [3])

1) Ook te Leuven en te Mechelen schijnt eene wijk zoo te heeten: zie Vad. Mus. V, 436:

2) Aldus aangehaald bij Diericx II, 476 (= ed. 1574; fol. 124 *b*).

3) Let o. a. op de kalkovens en de sluis waarvan sprake is.

stuk buitendijksche [1]) grond. En dit wordt geheel bevestigd door de kaart van Gent in de 13de eeuw in De Potter, Gesch. der stad Gent I, 336: men ziet daar *Den Ham* afgebeeld als een door eene groote bocht der oude Leie gevormden, uitspringenden hoek of uitham, waar de rivier dus om heen loopt.

Tot dusverre bevonden wij ons in Zuid-Nederland. Maar ook in het Noorden was het woord *ham* bekend als benaming van een stuk buitendijksch, veelal moerassig land. Zeer duidelijk blijkt deze beteekenis op de door Verdam [2]) uit de Westfriesche Stadrechten aangehaalde plaats, die ik hier wegens haar gewicht wat uitvoeriger mededeel: »Hoe dat in onsen lande van Hollandt liggende is eene seker groite plecke van lande, geheten die Zype, streckende allanges den Vriesendijck..., welcke Zype... alle dage mitten getyden van der zee bevloeyt ende overloopt mit groven wateren *enz.*, ... dat in die voorsz. Zype liggende is eenen ham off hoeck slijcklants buyten den voorsz. Vriesendijck ..., daer nye ... eenich koorn, gras off andere vruchten gewassen sijn off wassen mogen, noch daeroff wy, onse voorvaderen... off yemandt anders eenige bate... gehadt hebben,... overmidts dattet al slijck is en altijts off meest onder 't zeewater licht, ende oock is den voorsz. ham off houck die alden (*l.* alder) zoorgelicste ende lastelicste plecke van alder dijckaedse *enz.*.... Ende want.... heer Willem, heere van Schagen... in willen wesen soude den voorsz. ham off houck te begrypen om te bedijcken off doen dijcken tot eenen polder *enz.*" [3]).

In dit stuk, een octrooi van Philips van Bourgondië aan heer Willem van Schagen om Burghorn in West-Friesland te mogen bedijken (a° 1456), zien wij den buitendijkschen, nog niet be-

1) De dijk is achter den *ham* (Diericx I, 405); zie verder I, 385, 404. — In ditzelfde werk (II, 101) is sprake van de: *opper* en den *neder quaet-ham*; is hier altemet eene soort van aan het water gelegen meststaal bedoeld (zie nog bij Kil.: „Quaet. Fland. j. kaet. *Stercus*, *oletum*")?

2) III, 69, onder *Hamme*.

3) Westfriesche Stadrechten (ed. Pols) I, 106—107; „de ham off houck" wordt nog tweemaal genoemd op blz. 108. De bovenstaande plaats is dezelfde als die is aangehaald bij G. de Vries, Holl. Noorderkw. 25.

dijkten *ham* omstandig beschreven, en tevens hoe die *ham* door bedijking in vruchtbaar land (in dit geval geen grasland, maar »korenland") herschapen wordt [1]). De hier bedoelde *ham* is niet een uitham, een in 't water uitspringende hoek lands, maar een in 't land inloopende, inspringende hoek of inham geweest [2]).

Eindelijk komt *ham* als zelfstandig woord nog voor in de Groninger Warfsconstitutiën (zie Verdam); daar er alleen sprake is van huizen en erven »in" of »op den ham", valt de juiste beteekenis hier moeilijk te bepalen: »weide" zou misschien een goeden zin geven. In het Oosten van ons land is het woord nog heden bekend: Prof. Gallée geeft in zijn juist verschenen Woordenboek van het Geldersch-Overijselsch dialect op: »ham, m. stuk land (inham m.)".

Elders schijnt het woord als zoodanig reeds lang uitgestorven. Maar het leeft nog steeds voort in tal van Nederlandsche plaatsnamen. Ik geef hier wat ik van die namen toevallig of zonder lang zoeken heb kunnen vinden [3]): zeker een ver van volledig overzicht, vooral wat betreft de namen waarin -*ham* als tweede lid voorkomt, die natuurlijk het moeilijkst te verzamelen zijn.

Ham, *De(n) Ham* (soms ook: *Het Ham*), *Den Grooten* —, *Kleinen* —, *Hoogen* —, *Lagen Ham*, *De Hammen*, al deze en dergelijke namen dragen verschillende dorpen, gehuchten, buurtschappen, oude huizen enz. in Groningen, Overijsel, Gelderland, Utrecht, Noord-Brabant en Limburg [4]).

1) Zie a. w. I, 108.

2) »De polder Burghorn ontstond door de indijking van den inham, door de Zijpe in den ouden Westfrieschen dijk gevormd ten noorden van St. Maartenskerk, en ontleende zijn naam aan Burghorn, ... een gehucht..., ten noorden van den inham gelegen" (Pols, a. w. I, 111); zie de kaart achter G. de Vries, Holl. Noorderkw. en b.v. kaart IV in Beekman, Nederland als polderland. Verg. hiermede vooral het beneden, blz. 18, noot 1, en blz. 31 over *hop* opgemerkte.

3) Behalve waar uitdrukkelijk een ander werk genoemd is, zijn de bovenstaande opgaven ontleend aan Van der Aa's Aardrk. Wdb. of Gille Heringa, Aardrk. Handwdb.

4) Behoort ook *Hem*, de naam van een dorp en twee gehuchten in Friesland, een dorp bij Enkhuizen, een polder in Kennemerland, zekere landen onder Heemskerk, een strook buitendijkschen grond in het IJ en van een voorheen beroemd klooster bij Schoonhoven hierbij? Zie vooral V. d. Aa, Aardrk. Wdb., en voorts beneden, blz. 31.

Voorts vele afleidingen en samenstellingen als *Hammink* (?), *Ham(me)land*, *Hamsterland*, *De Hamdijk* in Groningen; *Hamshorn* of *Hemshorn* in Friesland; *Hamveld* in Drente; *Hammink*, *Hamhorst*, *Hamshuis* in Overijsel; de *Hambrug* [1]), *Hamsche brug*, *Hammetjesgoed* in Gelderland; *Het Hamende* in Utrecht; *Hamswoning* in Zuid-Holland; *Hamswehl* in Zeeland; *Hamerhoef*, *Hambroek* in Noord-Brabant; *Hammerhof*, *Hanbroek* (?) in Limburg.

Als tweede lid: *Blijham* (tweemaal), *Borgham, Foxham, Kolham* (*Colham*, ook *De Ham* tweemaal), *Schilligeham, Windeham* [2]) in Groningen; *Breggeham* [3]), *Drogeham* in Friesland; *Bergham, Blankenham*, *IJselham* in Overijsel; *Barlham* [4]), *Bergham* [5]) in Gelderland; *Katham* (tweemaal) in Noord-Holland; *Hintham*, *Langenham* in Noord-Brabant; voorts *Reitham* in Oost-Friesland [6]); en eindelijk *Eindhoutham* [7]), welks ligging mij onbekend is [8]).

Ham komt echter niet alleen voor in namen van dorpen en gehuchten, maar ook als naam of benaming van zekere stukken land, polders enz.; en het behoeft geen betoog dat dit gebruik hier, evenals te Gent, oorspronkelijker is. Zoo b.v. *De Buikslooter*

---

1) Behoort ook de *Hembrug* hierbij? Zij heet ook *Heimansbrug*; zie (E. F. Van Dissel), Reg. van plaatsnamen in Rijnland (Leiden 1895). Verg. boven, blz. 12, noot 4.

2) Nom. geogr. Neerl. II, 163.

3) Craandijk en Schipperus, Wandel. door Nederland II, 100.

4) Nom. geogr. Neerl. III, 36.

5) Pleyte e. a., Meerveld 4.

6) Doornkaat-Koolman I, 22 *a*.

7) V. d. Bergh, Mnl. Geogr. 260.

8) Ik bepaal mij hier tot Noord-Nederland. Voor Zuid-Nederland vindt men in Jourdain en Van Stalle, Dict. encycl. de géogr. hist. (Brux. 1894) verschillende plaatsen *Ham, Hamme, Hamboek, Hambosch*. Voor plaatsen met den naam *Hamm* in Duitschland zie b.v. Oesterley, Hist.-geogr. Wtb. d. deut. Mittelalters. — Hierbij zij vermeld dat volgens Mahn (aangehaald door De Jager, Arch. v. Ned. taalk. IV, 304) 1° *Hamburg*, ouder *Hammaburg*, aldus heet naar een vroeger dorp *Hamm*, gelegen aan een grooten b o c h t van een arm der Elbe, 2° *Hamm* in Westfalen aan de samenvloeiing ligt van de Asse en de Lippe, die natuurlijk een h o e k vormen, en 3° de *Bopparder Hamm* aan den linker Rijnoever, en de *Zeller Hamm* aan de Moezel k r o m m i n g e n zijn. Zie ook Woeste, Wtb. d. westf. Mundart i. v. en de Philol. Bijdr. van het Belfort, Nov. 1895, blz. 52—54.

Ham, een polder tegenover Amsterdam (ook *Den Ham* geheeten), *De Ham*, naam van een stuk land (in den Kalverpolder) in de Zaanstreek [1]), *Den Ham*, eene plaat in den Biesbosch, *De Hammen*, eene onbehuisde streek lands in het Westerkwartier van Groningen, de *Hamdijk* in Westerwolde, *De Ham*, een polder bij Cromvoirt, *De Ham en Rijskampen*, een polder bij den Bosch, *De Megensche Ham*, een onbehuisde buitenpolder bij Megen [2]).

Maar *Ham* is bovendien de naam of de benaming van verschillende wateren. Zoo vindt of vond men bij Hoorn: *De Ham*, ook *De Leek* of *Het Leekermeertje* geheeten [3]); verder heeten aldus o. a. een water onder Krommenie en Uitgeest [4]), eene vaart in Eemland, een water in den Biesbosch en bij Hooge en Lage Zwaluwe, en het breede gedeelte (een inham) der Gouwe te Boskoop [5]). *De Hammen* is de naam van een breeden inham in de zuidkust van Schouwen. Verg. nog de *Hamsgracht* in Vollenhove, de *Hamsloot* in de Meierij van Den Bosch enz.

Ik moet mij vergenoegen met hier een en ander [6]) bijeengebracht te hebben, het aan de aardrijkskundigen, en inzonderheid aan de Redactie der zoo nuttige en belangrijke »Nomina geographica Neerlandica" overlatende, eens eene volledige lijst te geven en dan tevens uit de oorspronkelijke gelegenheid der genoemde plaatsen met meer zekerheid te besluiten tot de eigenlijke beteekenis en de herkomst van dit woord, dan ik hier nu gissender wijze zal trachten te doen.

1) Zie Boekenoogen, Zaansch Idiot. i. v.

2) Behoort hierbij ook *Den Hamp*, een polder bij Den Bosch?

3) G. de Vries, Dijks- en Molenbest. 441.

4) Boekenoogen t. a. pl.

5) Van Dissel, Register. Moet het *Hemmeer*, eertijds een diepe inham bij Warmond, ook hiertoe gerekend worden? Verg. boven, blz. 12, noot 4.

6) Waaronder zeker ook enkele namen die bij nader onderzoek zullen blijken hier niet thuis te hooren. — Daarentegen zit deze »oordnaam" (hd. *flurname*) *ham* stellig in de geslachtsnamen *Van den* (zelden: *der*) *Ham*, *Ten Ham*; allicht behooren hierbij ook de namen *Hamming*, *Hammink*.

Tot dusverre is hierover zelden gehandeld. Toch heeft reeds Hoeufft [1]) het vergeleken met het bovengenoemde Nederduitsche *ham*, weiland, met de stedennamen *Hamm* en *Hamburg*, met ofr. *hamel*, nfr. *hameau* (vanwaar *hamelet*, eng. *hamlet*, gehucht), en met Picardische plaatsnamen op *-ham* uitgaande. Van den Bergh, Mnl. Geogr.[2] 260, meent dat het woord: inham, boezem, kom beteekent. Prof. Gallée acht het »waarschijnlijk . . . dat de oudere beteekenis die van hoek was, vgl. *inham*, *uitham*, hoek aan een rivier, *hoek* lands (evenals nog heden *hoek* gebezigd wordt), *hoeken* land aan de rivier zijn meest met gras of wilgen begroeid; vandaar de beteekenis weide en wilgenland; eindelijk is de naam op het erf en vervolgens op de er op gebouwde woning en woningen overgegaan" [2]). Deze laatste gissing treft, naar ik meen, het wit; ik zal trachten ze nader te bevestigen. Zien wij of de beteekenissen, die wij in het voorafgaande aan het woord meenden te moeten toekennen, uit zulk een grondbegrip zijn af te leiden en of er voor het woord eene etymologie te vinden is [3]).

---

1) In zijne voor dien tijd zeer verdienstelijke: Taalkundige Bijdragen tot de naamsuitgangen van eenige, meest Nederlandsche plaatsen (1816), blz. 53.

2) Nom. geogr. Neerl. III, 335.

3) In het Mnl. Wdb. zijn, gelijk Gallée t. a. pl. reeds heeft aangetoond, de verschillende woorden *ham*, *hame* en *hamme* niet streng uit elkander gehouden en onderscheiden; mede daardoor is de verklaring dezer woorden ten deele onjuist. Ten eerste zijn daar i. v. *Ham*, op het voetspoor van Kiliaan, twee woorden ten onrechte met elkander in verband gebracht: *ham* (ogerm. *hamma-* m.) en *heim*, *heem* (*-hem*, *-ghem*, *-um* enz.: ogerm. *haimô-* vr.), die alleen in 't Ags. en Friesch in de toonlooze laatste lettergreep van plaatsnamen in den vorm *-ham* kunnen samenvallen, maar in Frankische en Saksische, dus in de Middelnederlandsche tongvallen, altijd moeten blijven verschillen (*Blankenheim* voor *Blankenham* is eene latere wanspelling, door misverstand ontstaan; zie Nom. geogr. Neerl. I, 83). Ten tweede is dit manlijke woord *ham* verward met het vrouwelijke *hamme*, waarnevens *hame*. De beide aanhalingen, die thans bij *Hamme*, sub 2 (kol. 69) staan, behooren bij het art. *Ham* (kol. 64). Ook de verklaring der beteekenis behoeft, blijkens hetgeen hierboven, blz. 7 vlgg. is opgemerkt, eenige wijziging en aanvulling. — Het met een (?) voorziene *kolham* op kol. 64 van genoemd Mnl. Wdb. zal wel niets anders zijn dan de hedendaagsche Groningsche plaatsnaam *Kolham*, toen evenals nog heden met het lidwoord verbonden (zie boven en verg. *Kolhorn* in Noord-Holland). — Over *hamrik* zie Verdam, Kiliaan, V. Richthofen, Schiller-Lübben, V. Helten, Aofries. Gramm., blz. 72, alsmede Acker Stratingh in Versl. Kon. Ac., Lett. IX, 51, noot.

Een woord met eene oorspronkelijke bet.: hoek (bocht, kromming) kon op verschillende wijze als benaming voor plaatsen toegepast worden. Een hoek of kromming in eene oever- of kustlijn kan een inspringende [1]) hoek, een inloop van het water in het land zijn, eene *baai*, *bocht*, *boezem* of *inwijk* [2]), d.i. een *inham* vormen. Die beteekenis, thans overgenomen door de laatstgenoemde samenstelling, heeft het enkele *ham* m. i. nog op de plaats uit Maerlant's Troyen. Evenzoo is b.v. *De Ham* bij Krommenie inderdaad een *inham* [3]) en vormen *De Hammen* eene groote bocht in de zuidkust van Schouwen. De hierboven, blz. 11, genoemde *ham* in West-Friesland was, zooals wij zagen, een »inham, door de Zijpe in den ouden Westfrieschen dijk gevormd" [4]); later, aangeslibd, was het »een *ham* off hoeck slijcklants buyten den... dijck", die toen ingedijkt werd. Hetzelfde geldt van den Buikslooter *Ham*, blijkens oude kaarten uit de 17de eeuw oorspronkelijk een diepen inham, die later bedijkt, met de smalle strook lands waarlangs hij gelegen was, thans een uitham in het (voormalige) IJ vormt.

Reeds vrij vroeg echter schijnt het enkele *ham* in deze beteekenis verdrongen te zijn door de samenstelling *inham*, dat nog niet bij Verdam en Stallaert, maar wel bij Kiliaan [5]) en verder b.v. bij S. Stevin, Sterctenbouw. 45, in de O.-I. en W.-I. Voyag. I, 69*a*, en bij Hooft, Tac. 140 (lat.: *sinum*) gevonden wordt.

Maar ook eene andere toepassing van het begrip: hoek was mogelijk. In eene bochtige oever of kust liggen naast de inspringende *hoeken* (water) de uitspringende *hoeken* (land), m. a. w. naast de *inhammen* vindt men de landtongen en kapen, de *uithammen*: zoowel de kromming in den rivieroever of in de zeekust als de daardoor omspoelde uithoek kon *ham*, d. i. hoek heeten. Is mijne opvatting der hier besproken beteekenissen als

---

1) Hier natuurlijk in de gewone, niet in de wiskundige opvatting genomen.

2) Zie Ned. Wdb. op deze woorden en beneden, blz. 31.

3) Volgens vriendelijke mededeeling van den Heer Boekenoogen.

4) Zie boven, blz. 12, noot 2, en verg. beneden, blz. 30 over *Hem*.

5) »Inham der zee, binnendijck. *Sinus maris, litus incurvum mare amplectens*".

verschillende toepassingen van eenzelfde grondbegrip juist, dan is deze laatste toepassing: in 't water uitspringende hoek lands zoowel in Engeland als in Zuid-Nederland en Noord-Duitschland bekend geweest; zij werd daar meer en meer de vaste beteekenis van *ham*, waarvan dus een hoek water in het land al spoedig als *inham* onderscheiden moest worden. Zoo zou tevens verklaard zijn hoe nnl. *uitham* jonger is dan *inham*: het werd eerst later, toen het enkele *ham* buiten gebruik raakte, in tegenstelling met *inham* gevormd. Kiliaan kent *uitham* nog niet. Hooft spreekt (N. H. 961) van »drie hoeken eenes uithams van dien" (*t. w. van een dijk*), dus nog duidelijk in den zin van: uithoek; elders echter reeds, in den thans gewonen zin, van »eenen uitham van strant" (bij Weiland aangehaald) [1]).

Ham had intusschen naast zijne oorspronkelijke beteekenis eene afgeleide ontwikkeld. Wellicht mogen wij die eigenlijke beteekenis: uitspringende hoek lands nog aannemen in de oorkonde van 1272, waar wij ons aan de zeekust, en in die van 1269 en die van 1336, waar wij ons aan een rivieroever bevinden. Of heeft *ham* daar reeds de afgeleide beteekenis, die ik gis dat het door de plaatselijke gesteldheid der aldus genoemde stukken lands gekregen heeft? Zulk een aangewassen, buitendijks gelegen, en dus bij hoogen vloed nog onderloopend land, kon namelijk, naar gelang van omstandigheden een moeras, een »slijcklant", maar ook eene zandplaat zijn. Van het laatste zien wij dan een voorbeéld in *Den Ham* in den Biesbosch. Was het daarentegen vruchtbaar slib of slik, dan kon die *ham* bedijkt en ingepolderd, goed korenland, maar vooral, evenals de *gorzen* [2]), voortreffelijk weiland opleveren. En vandaar dan — altoos indien mijne vereenzelviging juist is — de beteekenis: (aan het water gelegen) weide, door grachten omringd

---

1) Verg. overigens het door Van Hasselt op Kil. uit een Gentschen schrijver aangehaalde *uitkant* in eene opvatting die weer herinnert aan fr. *rejet* (zie boven, blz. 9, noot 4), en vooral beneden, blz. 27, de bet.: vooruitstekend stuk land van eng. *cantle*.

2) Zie Ned. Wdb. i. v.

2

weiland, die *ham* reeds lang en nog heden ten dage in Engeland, Vlaanderen en Neder-Duitschland heeft. Ook de door Kil. opgegeven beteekenis *salicetum* is zoodoende verklaard: immers de aan het water gelegen landerijen, de sloot- en waterkanten, zullen wel vanouds, evenals thans, veelal met wilgen beplant zijn. Zoo zou het duidelijk worden hoe één en hetzelfde woord: inham, maar ook: weiland enz. kan beteekenen [1]).

Trouwens ook eene andere, meer algemeene, afgeleide beteekenis was mogelijk. Woorden met een grondbegrip: hoek krijgen, toegepast op land enz., licht den zin hetzij van: stuk, brok [2]) of van: streek; verg. de beteekenissen van *hoek*, *hoorn*, *oord* enz. [3]) en het gebruik dezer woorden in plaatsnamen. De eerste opvatting schijnt b.v. even aannemelijk in het charter van Burghorn en overal waar sprake is van »een *ham* lands"; de tweede in de meeste plaatsnamen, waar de bet.: hoek en: plek, streek niet meer te onderscheiden zijn [4]).

1) In vele opzichten kan men met *ham* het woord *hop* vergelijken. In het Mnl. beteekent het: baai, inham of haven (nog in het *Hoornsche hop*, zie Verdam en verg. boven, blz. 7). Evenzoo schotsch *hope* en het wel niet identieke, maar toch naar allen schijn verwante onr. *hóp*. In het Nnl. beteekent *hop* echter ook: »een droge of bijna droge inham, een aanslibbing", zooals Boekenoogen, Zaansch Idioticon het omschrijft; men leze verder aldaar hoe een *hop* zich meestal in bochten van het water vormt, door aanslibbing steeds ondieper wordt, en later veelal bedijkt, drooggelegd en in vruchtbaar land herschapen wordt: nagenoeg dezelfde ontwikkeling van beteekenis als bij *ham*. Ditzelfde *hop* beteekent in 't Ags. zooveel als: schuilhoek, maar ook: het diep der zee; in plaatsnamen uit Engeland, zuidelijk Schotland en Noord-Duitschland schijnt *-hop*, *-hope* daarentegen: heuvel of: klein dal te beduiden; alles te verklaren uit een grondbegrip: diep. Zie Kern in Nom. geogr. Neerl. II, 14—16 (verg. ook III, 340); rom. voor de Noordduitsche plaatsnamen zie Schiller-Lübben en C. Schumann, Die Flur- oder Koppelnamen des Lübecker Staatsgebietes (Gymn.-Progr. Lübeck 1892, 18). Volgens Grein en Schiller-Lübben zou ags. *hop* ook beteekenen: »die inmitten des Moores oder Sumpfes sich erhebenden festeren Stellen"; maar dit schijnt twijfelachtig. — Zie nog beneden, blz. 31.

2) Vooral waar een stuk grond van zekere gesteldheid, b.v. groenland, bouwland, veen enz. naast een stuk van andere gesteldheid ligt of daarin uitspringt; dan zal de opvatting als: hoek dikwijls nog juist zijn.

3) Zie Verdam op *Hoec* en *Horn*; Ned. Wdb. op *Oord* (I); Nom. geogr.Neerl. III, 340.

4) Verg. hetzelfde bij de plaatsnamen op *-oord*. — Dat ook eilanden wel met een naam als *hoek* aangeduid worden, zou men afleiden uit de namen van twee eilandjes

Ik moet echter zelf waarschuwen tegen een al te grif aannemen dezer reconstructie van het ééne woord *ham* in zijne verschillende beteekenissen. Het Nederduitsche woord is tot dusverre uit een gansch ander begrip, t. w. dat van: tegenhouden, afsluiten verklaard [1]); men zou over de oorspronkelijke beteekenis van het woord in Engeland, Noord-Duitschland en Nederland eerst juist kunnen oordeelen, wanneer men beter was ingelicht omtrent de oorspronkelijke gelegenheid der plaatsen die vroeger een *ham* heetten of thans nog den naam *Ham* of *-ham* dragen. Maar dit zij aan de aardrijkskundigen overgelaten.

Vanwaar komt nu dit woord *ham*; staat het in etymologisch verband met de hierboven, blz. 1—4, genoemde homoniemen? Na al het bovenstaande mogen wij, dunkt mij, zonder al te grooten schroom een ogerm. manlijk *hamma-*, met de bet.: hoek, bocht aannemen, ten nauwste verwant maar niet één met het vrouw. *hammô-*, knieboog. De bet.: in- en uitham is dan niet, zooals Verdam wil, ontstaan door overdracht uit die van: knieboog, schenkel [2]), maar rechtstreeks uit de oorspronkelijke van: bocht, zooals Franck (op *Inham*) het trouwens reeds opvat. Het is dan natuurlijk ook verwant met de verschillende boven, blz. 2, genoemde niet-Germaansche woorden.

Eén woord is er, dat op 't eerste gezicht ten nauwste verwant of liever identiek met dit Germaansche *hamma-* schijnt te zijn, t. w. lit. *kam̃pas* m., dat volgens Nesselmann 176 *b* niet alleen beteekent: „ein Winkel, eine Ecke, der Zipfel am Rock, ein

---

in het IJ: *Ruigoort* en *Den Hoorn*. Waren beide eilanden oorspronkelijk uithoeken of uithammen, die later van het vasteland losgescheurd zijn? Verg. ook straks de bet. van lit. *kam̃pas*.

1) Zie boven, blz. 4 en 6 en beneden, blz. 31.

2) Mnl. Wdb. III, 69; Tijdschr. I, 31. Verg. behalve *arm*, *boezem*, *hoofd*, *kaap*, *kust*, (*land*)*tong* nog *nes*, schiereiland, schor (verwant met *neus*), ohd. *gêro*, lingua maris, onr. *kíll* (nnd. *Kiel*, nnl. *kil*; zie D. Wtb. IV [1], 2543, maar ook Kluge op *Keil*), gr. ἰσθμός, hals en: landengte, en ook *Bourtange* (volgens Winkler in Nom. geogr. Neerl. II, 176). — Is de *Schinkel*, een in de Nieuwe Meer met een bocht uitloopend water bij Amsterdam niet ook hetzelfde woord als nnl. *schenkel*? Verg. de *Schinkel*, een bochtige vaart bij Zwammerdam, en den *Schinkeldijk*, een gedeelte van den Sparendamschen dijk (zie V. Dissel, Register).

Erker am Hause", maar ook (om van nog andere beteekenissen voorshands te zwijgen): „eine Gegend, ein Landstrich, eine kleine mit Gesträuch bewachsene Insel, bes. an der Mündung der Flüsse". De laatste beteekenissen herinneren aan de boven behandelde van *ham* of van *hoek* en *oord*; men zou dus geneigd zijn in dit Litausche woord het Germaansche in ouderen, »onverschoven" toestand te herkennen. Ongelukkig echter zijn hiertegen twee bezwaren, en gewichtige!

Vooreerst zou aan *kam̃pas* — mits 't oorspronkelijk oxytonon [1]) geweest is (wat wij niet weten) — weliswaar een ogerm. *hamba-* beantwoorden, hetwelk in 't Nnl. *ham* zou geworden zijn; maar in het Ags. en Eng. zou dan de slot-*b* stellig nog gevonden worden; verg. nog in het hedendaagsche Engelsch *lamb*, *comb* enz. En in de tweede plaats geeft het jongere en — naar het oordeel der deskundigen — betere Litausche woordenboek van Kurschat wel één voorbeeld waaruit blijkt dat het woord in den algemeenen zin van: hoek, streek in gebruik is; maar het vermeldt niet uitdrukkelijk de bijzondere opvattingen die Nesselmann er aan toekent. Alleen noemt Kurschat een poolsch „*kępa*, flussinsel", dat, naar mij verzekerd wordt, uit een oslav. **kąpa* ontstaan moet zijn.

Deze verleidelijke gelijkstelling van het Germaansche met het Litausche woord [2]) zullen wij derhalve wel moeten prijsgeven. Toch schijnen de beteekenissen der Germaansche woorden *ham* zoo geleidelijk te verklaren uit dat begrip van: krom, gebogen, dat ik, de niet-Germaansche vormen met eene *p* na de *m* voorloopig latende voor wat zij zijn, de verwantschap van *ham* althans met de bovengenoemde niet-Germaansche woorden z o n d e r *p* waarschijnlijk moet blijven achten [3]).

1) Een paroxytonon *kámpa-* heeft er in het Indogermaansch stellig bestaan, blijkens got. ohd. *hamfs*, osaks. *hâf*, kreupel, verlamd, verminkt (waarnaast echter, opmerkelijk genoeg, in dezelfde bet. ohd. *ham*(*m*) staat). Volgens sommigen is dit woord wel degelijk verwant met gr. *κάμπτειν*, skr. *kumpas* enz., volgens anderen met gr. *κόπτειν* enz.; zie Schade, Feist, Kluge enz.

2) Van lat. *campus*, nnl.-nnd. *kamp* zwijg ik hier, als geheel onzeker.

3) Skeat acht ook ags. eng. *hem*, boord, zoom verwant met „G. *hamme*, a fence,

In allen gevalle schijnt deze gissing mij aannemelijker dan de verklaring van ogerm. *hammô-*, knieboog uit een indogerm. *kanmâ-*, dat men dan ook wil terug vinden in oiersch *cnáim*, *cnám*, been, gr. κνήμη scheenbeen, spaak; met dit laatste zou verder ten nauwste verwant zijn gr. κνημός, κνᾱμός, boschachtige bergstreek, waarmede *hamm* in plaatsnamen als *Hamm* en *Hamburg* en de *Hamm* in Dithmarschen dan weder in beteekenis en geslacht moet overeenstemmen [1]). Terwijl ik het oordeel over de phonetische waarschijnlijkheid dezer combinatie gaarne aan meer bevoegden overlaat, wil ik alleen opmerken dat 1°. germ. *hammô-* niet: scheen, maar: schenkel, dij beteekent, en 2°. dat de gelegenheid der beide genoemde steden m. i. eer pleit voor eene verklaring als hierboven, blz. 13, noot 8 vermeld is, dan voor eene opvatting die bij Hamburg en Hamm »boschachtige bergstreken" zoekt.

Evenzeer meen ik aan de bovenstaande verklaring voorshands de voorkeur te moeten geven boven die van Dr. J. te Winkel, die reeds vroeger vermoed heeft niet alleen dat »*ham*... in *inham*... uit *hambe* verklaard (moet) worden", maar ook »dat... *hamb* ... de genasaleerde vorm is van * *hav* = zee, onr. *haf*, ags. *heaf*, *häf*, vanwaar onr. *höfn*, dee. *havn*, zw. *hamn*, ags. *häfene*, mhd. *habene*, nhd. *hafen*, ons *haven*. 't Is echter ook mogelijk dat *(in)ham* staat tot *haven* als *stem* tot *steven*" (vox). Het laatste wordt door Prof. Vercoullie als stellig in zijn Etym. Wdb. overgenomen. Deze etymologie, hare juistheid daargelaten [3]), zou alleen de bet.: inham, niet die van: uitham verklaren.

---

hedge", maar leidt beide (en het ww. *to hem*, omboorden, insluiten, nhd. *hemmen*) dan toch af van een wortel **kam*, to bend": ook bij deze opvatting van nnd. *ham* kan men dus tot dezelfde slotsom komen; zie echter Kluge op *Hemmen*. en verg. ook beneden, blz. 31.

1) Fick, Vergl. Wtb.[3] I, 518 en III, 65; Prellwitz, Etym. Wtb. i. v. — Prof. Uhlenbeck, die mij hierop opmerkzaam maakte, wees ten steun der vergelijking van κνήμη en κνημός nog op skr. *kaṭaka-*, berghelling, afgeleid van *kaṭa-*, *kaṭi-*, heup, schenkel.

2) Gramm. Figuren 130.

3) De woorden *haven* en *haf* zijn etymologisch zelf allesbehalve helder; zie Kluge. In allen gevalle is de *m* in *hamn* uitsluitend Zweedsch; waarom het Nederl. hier een

III.

Ten slotte komen wij tot *boterham*. Over den oorsprong van dit zoo alledaagsche en toch zoo zonderlinge woord, of liever van het tweede lid (immers omtrent het eerste heeft nooit bij iemand redelijke twijfel kunnen bestaan) heeft men zich tot dusverre niet veel bekommerd. Bilderdijk weifelt tusschen eene samenstelling met *ham* — waarmede hij immers het gewone woord: schenkel bedoelt — en eene verbastering uit *botering*. Ook Franck zegt (op *Ham*) alleen: »*Ham* in *boterham* schijnt eene verbastering te zijn". Vercoullie vergelijkt het woord met nhd. *butterbemme* (*-bamme*) en acht »geen van beide vormen .... klaar". Voor eene opvatting van het woord als eene verbastering schijnt mij echter geen voldoende grond aanwezig. Wel luiden de oudste voorbeelden, uit de 16de eeuw, die ik in de bouwstoffen voor het Ned. Wdb. vond, inderdaad niet *boterham* maar *boteram* of *bo(o)tram*, en zou eene verkeerde voorvoeging eener *h*, vooral in een lettergreep na den klemtoon, op zich zelve niet ondenkbaar en ook niet zonder voorbeeld zijn; — maar zoolang deze verklaring niet leidt tot een positief resultaat, d. i. tot de ontdekking van het woord waaruit *boterham* verbasterd zou zijn, en eene andere verklaring van het tweede lid *-ham* mogelijk is, blijft deze laatste stellig te verkiezen. Dat de vorm *boteram* [1]), die onze hedendaagsche uitspraak juist weergeeft, reeds zoo vroeg in geschrifte gevonden wordt, vindt voldoende verklaring hierin, dat de *h* daar, in eene lettergreep na den klemtoon, vooral achter eene *r* zoo licht wegvalt, niet alleen in tongvallen die eene aanvangs-*h* niet kennen, maar ook waar die anders wel degelijk gehoord wordt, ten minste wanneer de beteekenis van dit tweede lid niet meer duidelijk gevoeld wordt [2]).

---

m in plaats van een *v* zou hebben blijkt niet; verg. mnl. *steven*, ags. *staefn*, maar eng. *stem* (prora).

1) Waarnaar in Vlaanderen een jonger *smonteram*, snede brood met smout (reuzel) gevormd is; zie De Bo en Schuerm.

2) In *anderhalf*, *achterhoofd* en derg. wordt de *h* in Holland alleen bij 't achte-

Is het nu onmogelijk het tweede lid *-ham* van die smet van bastaardij te zuiveren en met zijne wettige verwanten, de bovenbehandelde woorden *ham*, te hereenigen? Feitelijk komen hier alleen het vrouwelijke *ham*, knieboog, schenkel en het manlijke *ham*, hoek enz. in aanmerking. Voor het eerstgenoemde pleit niets dan het vrouwelijk geslacht van beide woorden, *ham* en *boterham*. Immers een ander verband dan dat beide woorden eetwaren aanduiden en daardoor in de gedachte thans onwillekeurig verbonden worden, kan ik tusschen deze twee niet zien: dat een *boterham* zoo genoemd zou zijn wegens de gelijkenis met eene *ham* is een losse, ongegronde, m. i. vrij ongerijmde gissing [1]). Maar ook de steun, gelegen in het vrouwelijk geslacht, blijkt niet zoo heel stevig. Wel wordt *boterham* reeds bij Weiland [2]) en thans ook bij De Vries en Te Winkel vrouwelijk genoemd; maar in de oudere voorbeelden van het woord uit de 16de en 17de eeuw (uit Trou moet blijcken, de vertaling van Ovidius' Conste der Minnen, Van der Myll, Hondius) wordt het steeds manlijk gebruikt. En in de hedendaagsche Zuidnederlandsche volkstaal (waar het geslacht der zaaknamen inderdaad nog leeft) is het woord eveneens manlijk [3])! Tegenover deze eenstemmige getuigenissen van de oudere schrijftaal en de jongere, levende volkstaal heeft zeker het thans officieel geldende geslacht onzer in dit opzicht doode schrijftaal al heel weinig beteekenis voor wie weet hoe willekeurig het geslacht daarin

---

loos spreken niet gehoord, anders wel degelijk; in *boter(h)am* daarentegen hoort men de *h* nagenoeg nooit.

1) Zie beneden, blz. 32.

2) Bilderdijk verkondigt in zijn Geslachtlijst dat *boterham* manlijk is „als saamgesteld met *ham*" (dat hij echter i. v. vrouwelijk noemt, „als zijnde *ha-ing*"!). „Doch V." is *boterham* volgens hem „gelijk het te Amsterdam gebruikt wordt, en ook zoo men 't als verbastering van *botering* (van *boteren*) neemt, dat is, 't geen *geboterd* is; hetgeen inderdaad zoeter en minder plomp klinkt". Ik moet bekennen dat ik voor de „zoetheid" dezer woorden geen smaak heb en ze alleen duister, zoo niet „plomp" vind.

3) Volgens De Bo, Ons Volksleven I, 15 en het getnigenis van Dr. De Vreese. Evenzoo is in Vlaanderen *ham*, weide manlijk; *haam*, *hame*, knieboog daarentegen is er vrouwelijk.

vroeger vaak vaak ex cathedra »geregeld" (en sedert door de school gehandhaafd) is [1]). Vooral hier, waar het vrouwelijk geslacht schijnbaar steun vond in dat van *ham* (fr. *jambon*), waarmede men het woord samengesteld achtte, en bovendien in de neiging om twijfelachtige woorden uit het dagelijksche leven welker afleiding en geslacht niet vaststaan maar liever vrouwelijk te »maken", teneinde zoodoende het aantal der alleen op het papier bestaande *n*'s niet te vermeerderen, — vooral hier is er alle reden om eene vervanging van het manlijk door het vrouwelijk geslacht aan te nemen. Genoeg om te doen zien, dat het vrouwelijk geslacht zeker niet vanouds algemeen gegolden heeft en geen leiddraad bij de afleiding kan wezen, althans niet als bezwaar aangevoerd mag worden tegen eene afleiding van *boterham* van het manlijke woord *ham*. En hiermede zijn wij aan het doel onzer lange reis genaderd.

Bestaan er — dit is hetgeen waarop het in dezen aankomt — bezwaren tegen het aannemen van identiteit of althans nauwe verwantschap tusschen *ham* m., hoek, bocht, inham, uitham, oord enz. en (*boter*)*ham*? Alvorens hierop mijnerzijds een antwoord te geven, dient hier melding gemaakt van een artikel van Dr. Van Helten, dat de aanleiding tot dit geheele onderzoek is geweest. Deze heeft nl. indertijd in Noord en Zuid II, 339 er op gewezen, dat *ham*, »afgesneden stuk van iets eetbaars" oorspronkelijk: hoek, en vervolgens: stuk, brok beteekende en beantwoordde aan lit. *kam̃pas*, dat — volgens Nesselmann — naast de bet.: hoek die van: »ein Schnitt Brodt" had. Ziedaar ten tweeden male hetzelfde Litausche woord van zooeven, en ditmaal met eene nog veel treffender overeenkomst in beteekenis. Het bezwaar boven, blz. 20, aan den Engelschen vorm met *m*(*m*), in plaats van *mb*, ontleend, geldt hier niet, daar het woord in 't Eng. niet bestaat; en er zou dus op zich zelve — al is de rechtstreeksche overeenkomst tusschen

1) Zie het belangrijke opstel van Dr. Kollewijn in Taal en Letteren II, 22—50 en IV, 228 vlgg.

een Nederlandsch en een Litausch woord nu juist niet een gewoon verschijnsel — tegen deze vergelijking niet veel zijn in te brengen, ware het niet dat ook hier, evenals boven, Nesselmann's getuigenis gelogenstraft, althans niet bevestigd wordt door Kurschat, die van de bet. »een snede brood" niets weet! Bij gebreke aan gegevens moeten wij derhalve deze gelijkstelling van lit. *kam̃pas* en nl. *ham* — die nog verleidelijker zou worden, indien wij ook de hierboven, blz. 19, aangehaalde beteekenissen aan het Litausche woord toekennen en daarin dus alle beteekenissen van het Nederlandsche woord (hoek, oord, homp) terugvinden mochten — laten voor wat zij is, t. w. niet onmogelijk, doch ook niet bewezen.

Van Helten ontleent zijn woord *ham*, »afgesneden stuk van iets eetbaars" aan Meyer's Woordenschat. Maar deze heeft dit, zooals gewoonlijk, overgenomen uit Kiliaan, die inderdaad opgeeft: »H a m m e. *Pars abscissa rei cibariae*, *frustum esculentum*", en »A m, a m m e, h a m. ... *Pars esculenta*". Heeft zulk een *(h)am(me)* met deze beteekenis, als zelfstandig woord, in het Nederlandsch werkelijk bestaan? Of heeft Kiliaan hier, gelijk bij zoo menig ander woord [1]), eenvoudig uit *boter-(h)am* tot het bestaan van zoodanig *(h)am* besloten? Het is zeer wel mogelijk, ofschoon erkend moet worden dat zijne vertaling van b o t e r-a m, b o t e r-h a m met *Panis butyratus*, *panis butyro illitus* tot dit vermoeden eigenlijk geene aanleiding geeft: immers Kiliaan richt, waar hij dit kan, zijne vertalingen meestal zoo in dat de door hem bedachte etymologie er duidelijk door uitkomt; ook hier zou men dus, indien hij dit *(h)am* zelf verzonnen had, allicht zijne gissing gesteund zien door eene vertaling als: *p a r s a b s c i s s a panis butyrata* of iets derg. [2]) Van dit *(h)am* is evenwel elders tot dusverre geen spoor gevonden, hetgeen de verdenking tegen Kiliaan weder zeer verzwaart. Weliswaar wordt in Oost-Friesland *ham* thans inderdaad gebruikt voor: »Biss,

1) Zie Kluyver, Proeve eener critiek op het Woordenboek van Kiliaan, passim.

2) Verg. op de volgende blz. zijne vertaling van *hompe broods*.

Bissen, Stück, Schnitt"; maar dit »beet" schijnt toch meestal verbaal te worden opgevat (»hê d ê d e d'r 'n ham in od. ût, of etc.", Doornk.-Koolm.); bovendien is de betrekking tusschen de gelijkwaardige Oostfriesche woorden *ham*, *hamp*(*e*) en *hump*(*e*), ons nnl. *homp*(*e*) niet duidelijk genoeg om er veel uit af te leiden [1]).

Maar ook al heeft *ham*, als zelfstandig woord, in onze taal niet vanouds de bet.: »afgesneden stuk van iets eetbaars" gehad, en ook al beantwoordt het niet aan een lit. *kam̃pas*, hoek, snede brood enz., toch dunkt mij de gissing verre van onaannemelijk, dat *ham* in *boterham* hetzelfde woord is als het boven behandelde manlijke *ham*, hoek, inham, uitham, weide, oord enz. Deze gelijkstelling is niet zoo vreemd als zij op het eerste gezicht misschien schijnt: er zijn tal van analoga voor te vinden. Dat een woord met eene bet. als: kromming, hoek later die van: brok, stuk kan krijgen blijkt uit de geschiedenis van *hoek*, *hoorn* en ook *oord*. Vooral de vergelijking van het laatste, dat zoowel: spits, rand, hoek, stuk (land), kwartier, wijk, streek, plek, als: $^1/_4$ van een stuiver, van een kan enz. beteekent [2]), is in dezen leerzaam. En de bijzondere toepassing op eene (alledaagsche) spijs vindt haar wedergade in synonieme woorden als *stik*, *stuk* (zie beneden, blz. 29) en *homp* (bij Kil.: »H o m p e. *Pars abscissa*, *extrema pars abscissa*. H o m p e b r o o d s. *Cuneus panis: pars panis instar cunei abscissa*, *frustum praecidaneum*"), maar vooral in het in Zuid-Nederland vanouds gebruikelijke [3]) *kant*, boterham. Immers dit laatste is zonder twijfel hetzelfde

1) *Hamp*(*e*) naast *ham* doet denken aan *glimp* naast *glim* enz.; zie Tijdschr. X, 22 vlgg. Is *hampe* soms een bastaardvorm uit *ham* en *humpe*? Dit laatste, nnl. *homp*, schijnt reeds van ouder dagteekening (zie Kil. en Franck) en een woord met dergelijke beteekenissen als de woorden *bot*: stomp, plomp, dik, afgesneden stuk enz.; zie Ned. Wdb. op *Bot* (III, VII, VIII en X).

2) Zie Ned. Wdb. op *Oord* (I en II).

3) Reeds in de Middeleeuwen: „een rogghene cant, een tarwen cant" (Verdam); bij Kil.: „K a n t b r o o t s. j. h o m p e. *Frustum praecidaneum*"; en zie voor den nieuwen tijd Schuermans, die ook de samenstellingen *kezekant*, *koolkant* en *spijskant* opgeeft.

woord als het gewone *kant*, zijde, en hiermede zijn in beteekenis en vorm weder nauwverwant ofr. *cantel*, nfr. *chanteau*, stuk brood, en eng. *cantle*, welk laatste niet alleen: hoek en: afgesneden stuk (inzonderheid eene snede brood, kaas, vleesch enz.), maar ook: vooruitstekend stuk land[1]) beteekent, derhalve geheel en al parallel is met ons *ham*. Hierbij vergete men niet dat de begrippen: punt, hoek en kant, blijkens de beteekenissen van mnl. *egge*, hd. *ecke* en eng. *edge*, van *kant* zelf (dat in de Romaansche talen ook wel degelijk: hoek, punt beteekent[2])), en van *oord*, vroeger niet zoo mathematisch onderscheiden werden als wij thans onwillekeurig geneigd zijn te doen. Verg. ook nog nnl. *zijde spek*, fr. *coin de beurre* enz.

Ook langs een anderen weg zou *boterham* aan zijne tegenwoordige beteekenis gekomen kunnen zijn: het is ook denkbaar dat het eigenlijk niet in 't algemeen een brok of stuk geboterd brood, maar bepaaldelijk een in zekere (kromme) gedaante gebakken brood aanduidde, evenals thans nog b.v. hd. *bretzel* (?), *hörnchen*, *kipfel*, *krapfen*, *weck* (nl. *wegge*), nl. *timp* (zie Kiliaan en Boekenoogen) en derg., die oorspronkelijk een hoorn, een haak, eene wig enz. aanduiden [3]). Daar er echter niets is wat aanleiding geeft bij *boterham* aan iets meer bepaalds dan een homp, stuk, brok[4]) te denken, komt mij dit minder waarschijnlijk voor: zonder nadere gegevens mag men het niet meer dan mogelijk noemen.

Maar, zal men vragen, waarom luidt het woord dan *boterham*,

---

1) Zie Murray i. v.

2) Door Körting (n°. 1530) wordt het woord ook van denzelfden Keltischen stam *camb-*, *camm-* afgeleid, waaraan ook *ham* zou beantwoorden (zie boven, blz. 2 en 3). Is dit juist, dan zijn er nog meer punten van overeenkomst tusschen *kant* en *ham*; zie echter Murray op *Cant* sb[1].

3) Naar Kiliaan's vertaling met *cuneus* te oordeelen, zou ook *homp* hierbij behooren. — Moet ook zw. *smörgås* (eig.: „botergans", maar nu het gewone woord voor: boterham) op eene dergelijke wijze verklaard worden?

4) Immers deze opvatting, in Vlaanderen nog welbekend, zal wel ouder zijn dan de onze, waarbij wij bepaaldelijk aan eene platte snee denken en dus b. v. een *broodje* onderscheiden van een *boterham*.

en niet, zooals men zou verwachten, *broodham*? Ik antwoord dat dit geen bezwaar behoeft te zijn. Er zijn meer dergelijke samenstellingen met *boter-*, die niet of niet alleen beteekenen: stuk boter, maar hetzij uitsluitend, hetzij daarnaast: stuk geboterd brood; de betrekking tusschen de leden der samenstelling wordt dus verschillend opgevat. Zoo beteekent nvl. *boterstul*: klomp boter, maar nhd. *butterstolle*, etymologisch hetzelfde woord: boterham; evenzoo nhd. *butterscheibe*, klomp boter, maar nfri. *buterskiw*, boterham (Halbertsma); nnl. *boterwegge* en nhd. *butterweck* daarentegen beteekenen beide zoowel: kluit boter als: boterham. En terwijl nhd. *butterscheibe* en *butterleib* eene klomp boter aanduiden, beteekenen de geheel overeenkomstige woorden *butterschnitt* en *-schnitze* niet ditzelfde, maar: boterham, snee geboterd brood. Evenzoo kon dus *boterham* zoowel voor het eene als voor het andere begrip dienen, al heeft het vermoedelijk nooit eene andere dan de thans geldende beteekenis gehad.

Alles wel beschouwd schijnt deze verklaring van *boterham* mij aannemelijk. Toch wil ik niet verzwijgen dat Prof. Uhlenbeck mij opmerkzaam gemaakt heeft op een Russisch woord *kom*, klomp, stuk, brok, toevallig ook voorkomende in de uitdrukking *masljan kom*, klomp boter en ook: geboterd stuk, dat niet alleen met lit. *kamolỹs*, kluwen, maar naar zijne meening ook met ons *ham* verwant, zoo niet één is. Ik laat het aan deskundigen over te beslissen of deze vergelijking, zoowel wat den vorm als wat de beteekenis betreft, opgaat. Wat het laatste betreft, wil ik er alleen op wijzen dat het Russische woord en zijne verwanten eigenlijk: klomp, bal enz. schijnen te beteekenen; in het Nederlandsch zou een woord *ham* met eene dergelijke beteekenis geheel alleen staan, terwijl er voor *ham*, hoek, en daarna: stuk in het Germaansch verwanten, en voor de ontwikkeling der beteekenis van *boterham*

1) Verg. ook *suikerstik*, in Noord-Holland: een beschuit met suiker, al beteekent *stik* hier zooveel als: boterham, niet: brok.

analogieën te vinden zijn. Ik meen derhalve de hier voorgedragen etymologie ook tegenover dezen Rus te moeten handhaven, al blijven er in het voorafgaande verschillende punten twijfelachtig, zooals de betrekking tusschen nnl. (oostfri.) *ham*, *hamp(e)* en *homp*, die tusschen *ham*, numella en nl.-hd. *kam(pe)* [1]) en vooral de eigenlijke beteekenis van eng.-nnd. *ham*.

Enkele andere benamingen van eene soort of een stuk brood, zooals *stoete* en *brugge*, zijn etymologisch nog veel duisterder dan *boterham*. Het laatste woord brengt mij vanzelf op een veiliger terrein, dat der »woordgeographie"; met de aanwijzing van het gebied der verschillende Nederlandsche woorden voor: stuk geboterd brood wil ik eindigen, mede ter aanvulling van hetgeen hierover in het Woordenboek is medegedeeld. Gelijk bekend is, heeft *boterham*, in de algemeene schrijf- en spreektaal reeds lang het geijkte woord, in de volkstaal van vele gewesten van Noord-Nederland nog altijd twee mededingers, die trouwens hoe langer hoe meer door *boterham* verdrongen worden, t. w. *stik* (*stuk*) en *brugge* (*brügge*, *brogge*). *Boterham* (gewoonlijk *boteram*, *botram* of *bott(e)ram* uitgesproken) wordt thans gebruikt in de volkstaal van West-Overijsel (in sommige steden, elders daarnaast nog *brugge*), in heel Gelderland (behalve op sommige plaatsen der Graafschap en der Veluwe, waar daarnaast of uitsluitend *brugge* in gebruik is), in heel Noord-Brabant en Limburg, in Zeeland (behalve op Schouwen, waar *stik* gezegd wordt, en al is *stute* in dat gewest het meest gebruikelijke woord); voorts waarschijnlijk in heel Zuid-Nederland [2]). Daarentegen is *stik* of *stuk*, hetzij uitsluitend of nevens *boterham*, nog bekend in Friesland (behalve in het oostelijk, aan Groningen grenzende

1) Dat ags. *hwamm* en *hwemm* ook „corner" beteekenen is zeker bloot toeval: immers van verwantschap met *ham* kan geen sprake zijn.

2) Ik put hier — met dankzegging aan Prof. Te Winkel voor de vriendelijke mededeeling — uit de gegevens voor de taalkaart van Noord-Nederland. Voor Zuid-Nederland staan mij alleen enkele gedrukte en mondelinge inlichtingen ten dienste; maar zooveel schijnt wel zeker dat geen der beide andere woorden in Dietsch-België bekend is (wel *kant*; zie boven, blz. 26).

gedeelte, waar *brògge* gezegd wordt), op alle Noordzee-eilanden, in Noord- en Zuid-Holland en Utrecht (t. w. op het platteland: in de groote en kleine steden zegt men natuurlijk reeds lang *boterham*), en op enkele plaatsen van de Veluwe en Overijsel (naast *brugge*) en van Zeeland (naast *botram*). *Brugge* of *brogge* eindelijk hoort thuis in heel Groningen en Drente, den oostkant van Friesland, in Overijsel (naast *botram*), in het aan Twente grenzend gedeelte der Graafschap, op de Veluwe langs de Zuiderzee, en op Urk.

Eigenaardig hoe de grenzen dezer woorden nog vrij wel met de grenzen der drie hoofdstammen overeenkomen; houdt men rekening met de vooral in onze eeuw steeds grootere macht der algemeene spreek- en schrijftaal om hare woorden in de plaats van overoude, inheemsche te dringen, dan mag men zeggen dat *boterham* het Frankische, *stik* het Friesche, en *brugge* het Saksische woord is voor: een homp, een stuk of een snede brood met boter gesmeerd. Opmerkelijk is dat in dit geval niet, zooals men bij een woord uit de dagelijksche omgangstaal zou verwachten, het Hollandsch-Friesche, maar integendeel het Vlaamsch-Brabantsche, Frankische woord de overwinning heeft behaald [1]).

Leiden, December 1895. J. W. MULLER.

NASCHRIFT. — Nadat het bovenstaande reeds was geschreven had de Heer Boekenoogen nog de vriendelijkheid mij te wijzen op het in zijn Zaansch Idioticon voorkomende art.: »Hem, znw. m. Naam van vele stukken land. Steeds *aan het water gelegen buitendijksland.* Door de verschillende inpolderingen zijn vele *hemmen* later midden in het land komen te liggen". Zie aldaar aanhalingen (waarvan de oudste van c. 1200 dagteekent) alsmede samenstellingen en plaatsnamen als *hemlanden*, *Hem*,

1) Zie Taal en Letteren I, 211 vlgg.

de *Hembrug*, en verg. boven, blz. 12 (noot 4), 13 (noot 1) en 14 (noot 5). Deze beteekenis komt zoozeer overeen met de hierboven, blz. 6 en 16 vlgg. voor *ham* gevondene, dat aan de identiteit of althans de nauwe verwantschap der beide woorden wel niet getwijfeld kan worden: blijkbaar is *hem* een Friesche vorm, dien men niet alleen in Noord-Holland, maar — opmerkelijk genoeg — ook in Vlaanderen, naast *ham*, aantreft (zie boven, blz. 8).

Zonder deze beteekenissen van ndl. *ham* en *hem* te kennen, heeft trouwens reeds Bremer [1]), op het voetspoor van Acker Stratingh [2]), ofri. *hem* en *ham* (van *hêm* gescheiden en) met elkander en met ags. *hamm* vereenzelvigd: »*hem* (*ham*), *hemmes* (*hammes*)". Of *hem* nu volkomen identiek is met *ham*, dan wel als een *ja*-stam (dus *hamja*- naast *hamma*-) opgevat moet worden, dit laat ik gaarne ter beslissing over aan de kenners van het Oudfriesch. De laatstgenoemde opvatting is die van Van Helten, Aofries. Gramm. § 160, waar het woord, in aansluiting aan V. Richthofen e. a., verklaard wordt als »eingefriedigter, für den zweikampf bestimmter raum (urspr. wol »das hemmen, abschliessen")." Is deze laatste verklaring juist [3]), dan moet, zooals ik hierboven, blz. 19, reeds opmerkte, voor d i t woord *ham*, *hem* eene andere etymologie gezocht worden. — Overigens wil ik, in verband met de bovenstaande definitie van noordholl. *hem*, er op wijzen dat in eenige der plaatsen waar V. Richthofen ofri. *hem* (*him*) als »dorf' opvat (en waar dus niet *hem*, maar *hêm* bedoeld zou moeten zijn) sprake is van d ij k e n; mag men dus niet gissen dat dit het andere *hem* = *ham* is?

Naar aanleiding van hetgeen op blz. 18, noot 1 over *hop* gezegd is, heeft Dr. Beets mij nog aangewezen: *Het Lemmer hop*, een dergelijken inham (tusschen Lemmer en Kuinre) als het Hoorner Hop, *Het Kamerhop*, »eene laag gelegen, elliptische strook lands... nabij de gemeente Rijp" (Nom. geogr.

1) Paul-Braune, Beitr. XVII, 317.
2) Versl. Kon. Ac., Lett. IX, 52, noot.
3) Verg. ook ags. eng. *hem* (boven, blz. 20, noot 3).

Neerl. II, 21), *De*(?) *Veenhop* of *Venhop*, de streek tusschen Hoorn en Purmerend. De laatste naam is vooral merkwaardig, omdat hij in vorm, en zeker ook wel in oorspronkelijke beteekenis geheel beantwoordt aan het in den Béowulf voorkomende ags. *fenhop* (zie a. w. II, 14). Bovendien vind ik nog: *Hoptille* (a. w. I, 21) en *Het Hop*, een erf in Twente (V. d. Aa, Aardrk. Wdb.). En Mr. Dozy wijst mij uit een schenkingsbrief aan de Hooglandsche kerk (in het Leidsch archief, a° 1509) een stuk lands bij Oudkarspel in West-Friesland aan, genaamd *die hoppehorn*. — Met *ham* en *hop* beide is verder nog te vergelijken *wijk*, bocht, kreek enz., in *inwijk* (dat door Leeghwater in zijn Haarlemmermeerboek herhaaldelijk met *hop* gelijkgesteld wordt), in *Katwijk*, *Noordwijk*, *Wijk aan Zee*, wellicht ook in *Beverwijk*, *Wijk bij Duurstede* enz. (zie Nom. geogr. Neerl. III, 359), en verder in *Reykjavik* op IJsland, *Wick* in noordoostelijk Schotland enz.; welk woord bij het ww. *wijken* behoort (zie Schade). — Eindelijk is ook *Winkel*, in verschillende Nederlandsche plaatsnamen, zeker wel niets anders dan het gewone woord *winkel*, hoek, en dus eveneens met de hier en boven, blz. 18, bedoelde plaatsnamen te vergelijken: *Winkel* in Noord-Holland lag vroeger aan de Zuiderzee.

Wat *boterham* betreft, kan ik, mede door de welwillende aanwijzing van Dr. Beets, bij wijze van nagerecht aan dezen (wellicht reeds overladen) disch, hier nog een *boterschinkje* ter tafel brengen, dat altemet dezen of genen in den waan zou kunnen brengen, als ware *ham* in *boterham* toch inderdaad het gewone femininum (nhd. *schinken*, gron. *schink*, zie Molema). In het dagverhaal van een »Plaisir Reisje na Kleef", in 1740 door eenige Groninger heeren ondernomen, leest men: »Na een kopje coffi gedronken en een boter schinkje geknapt te hebben enz." [1]). Van een bijzondere soort van *ham* (iets als ons *bankethammetje*) zal hier wel evenmin sprake zijn als van *ham* met boter: de reizigers hebben — 's ochtends om 8 uur —

1) Zie Navorscher XLV (1895). 354. — Zie ook blz. 495: „knapten een boterham".

zeker alleen b r o o d met boter, d. i. een *boter h a m* gegeten. Maar dan is dit *ἅπαξ εἰρημένον boterschinkje* ook niets meer dan een aardigheid, een grappige vertaling in het Groningsch van *boter-ham*; de schrijver — als rechtgeaard Groninger allicht nog gewoon van *brugge* te spreken (zie boven, blz. 30) — zag in het laatste lid van het uitheemsche, hem nog niet gemeenzame *boterham* eene Hollandsche *ham*, die hij dus, hetzij in zijn onschuld, hetzij voor de grap, door een Groningschen *schink* verving. Het reisverbaal geeft ook op andere plaatsen blijk door een »luimig" man te zijn geschreven. J. W. M.

OUDSAKSISCH *MEN*.

Elders (in *Taal en Lett.* 5, 123) heb ik enkele punten uit de Vaticaansche fragmenten aangeroerd; op een daarvan wil ik hier nog terugkomen, t. w. op het voorkomen van *men* als plur. van *man* en als onbep. vnw. In de Vatic. fragm. komt *men* naast *man* voor: 116 *guoda mann*, 188 *mendadige men*, enz. zie Braune i. v. Kögel zag in dit woord een frisonisme. Ik voerde hiertegen aan, dat het toch nog geheel Westfalen door gehoord wordt. Toen ik later deze woorden aan mijne in Westfalen gemaakte aanteekeningen toetste, bemerkte ik echter, dat de meeste plaatsen, waar ik *men* gehoord had, nog tot het zoogenaamde Munsterland behoorden. In de in Munstersch dialect geschreven stukken vond ik echter alleen *man*. Veel hoorde ik *men* in de samenstellingen *iemen* en *niemen* en in onmiddelijke verbinding met en achter het verbum: *„nu züt men ze gar nich mehr"*. In de M ü n s t e r e r C h r o n i k e n komt naast *men* en *me*, als pron. indef., ook *menne* als pluraal van *man* voor, zoo o. a. Chron. 2, 62. Voor het meer zuidelijk gedeelte van Westfalen vermeldt F. W o e s t e het in zijn *Wörterb. d. Westf. Mda.*, p. 172, maar altijd als pron. indef. Behalve de plaatsen in de M ü n s t. C h r o n. is dus alleen de vorm *men* als pronomen bewezen. Het feit echter, dat het pronomen zich uit het substantief (*man*) ontwikkeld heeft, maakt het waarschijnlijk dat er ook een pluraalvorm *men* bestaan heeft in de saksische talen, even als in Friesch en Angelsaksisch (vgl. ook B r u g m a n n *Grundr.* II, 651) zoodat men de in *Vatic.* 188 en 289 voorkomende *men* nog niet noodwendig als indringers uit naburige talen behoeft te beschouwen. J. H. GALLÉE.

VONDELIANA.

Vondels zelfcritiek.

Velerlei zijn de banen die een menschelijke geest in zijne ontwikkeling volgt. Sommigen snorren opwaarts, als vuurpijlen ratelend en schitterend, maar spoedig is hun glans in het duister verdwenen. Anderen vertoonen zich eerst onduidelijk als bleeke sterretjes in ver verschiet, doch stijgen en stijgen in langzaam wassenden glans en blijven stralen voor de oogen van het nageslacht. Weer anderen rijzen snel maar kort; zij blijven staan op een spoedig bereikt hoogtepunt en vermogen niet hooger te klimmen. Nog anderen worden gestuit in hun eersten glansrijken opgang of slagen er niet in door de nevelen te dringen.

Ik noemde hier slechts eenige gevallen; het zou niet moeilijk zijn die te vermeerderen met andere noch van elk dier gevallen voorbeelden aan te wijzen in de geschiedenis der volken of in die van ons volk en van onzen tijd. Ook in de literatuurgeschiedenis zijn zulke voorbeelden te vinden. Onder de dichters en schrijvers zijn eveneens verrassende vuurpijlen en kleingoed van onstuimige vuurraadjes, rumoerige zevenklappers, nederige zwermers en bengaalsche lucifers; ook overbluffende kometen en sterren van verschillende grootte en glans.

De oorzaken van de verschillende ontwikkeling der onderscheiden geesten nagaan en aanwijzen, daartoe zijn wij op verre na niet in staat. Ook voor de scherpzinnigste psychologen is het geheime werken van den geest in zijne ontwikkeling grootendeels een raadsel. Al behoeven wij den moed niet op te geven, dat het aan de vereenigde krachten der onderzoekers mettertijd zal gelukken dieper door te dringen in de kennis der wetten welke de ontwikkeling van den geest beheerschen — vooralsnog moeten wij ons bepalen tot het feit dat het genie van sommige dichters zich snel ontwikkelt of met schokken of al rij-

zend en dalend, terwijl dat van anderen een langzamen doch gestadigen groei vertoont, zij het ook dat hierdoor het rijzen en dalen niet wordt uitgesloten.

Tot die langzaam groeiende geesten behoorde Vondel, die immers omstreeks zijn 50ste jaar het stuk schreef waarin hij zich voor het eerst in zijn volle kracht toont: *Gijsbrecht van Aemstel*, al hadden toen reeds verscheidene voortreffelijke lyrische stukken het licht gezien. Hij zelf schijnt zich daarvan wel bewust te zijn geweest, toen hij in een brief »aen zynen afwezenden vrient", voor zijne *Verscheide Gedichten* (1644) geplaatst schreef: »Men klimt, al hijgende en zweetende, van langer haut de steilte van Parnas op" en in de *Aenleidinge ter Nederduitsche Dichtkunste*: »By trappen klimt men eenen toren op, en niet zonder trappen, tenzy met gevaer van den hals te breecken. d'Een bereickt langsamer, d'ander sneller den top der volkomenheit." Wanneer hij nu op lateren leeftijd zijne vroegere gedichten op nieuw onder de oogen kreeg, achtte hij zich verplicht hun vorm zooveel mogelijk in overeenstemming te brengen met zijne veranderde of gewijzigde begrippen van smaak. In den bovenvermelden brief lezen wij onmiddellijk na de aangehaalde woorden: »Oeffeninge en wackerheit wetten het vernuft, en struickelen leert opmercken; zoo dat men, na verloop des tijts, te rugge ziende, misstellingen en dolingen in rijmen of andersins begaan, leert wraken; oock rieckt, hoe alles niet met een even goede luim gedicht zy." Dat Vondel werkelijk in vele zijner vroegere gedichten aanmerkelijke veranderingen of wijzigingen heeft gebracht, blijkt duidelijk indien men de eerste uitgaven dier gedichten met latere vergelijkt. Waren wij in het bezit eener uitgave van Vondel die, gelijk de goede uitgaven der meeste klassieke en van sommige groote moderne schrijvers, voorzien was van de voornaamste varianten, dan zou deze vergelijking ons vrij wat gemakkelijker vallen dan nu. Dat zulk eene uitgave zal verschijnen, is vooreerst niet te verwachten en het is daarom beter nu reeds van wal te steken en te roeien met de riemen die wij hebben. Een

paar deugdelijke riemen verstrekken ons de bovengenoemde bundel *Verscheide gedichten* van het jaar 1644 en een andere, getiteld *J. v. Vondels Poëzy of verscheide gedichten*, die in 1650 het licht zag.[1]).

Gelukkig heeft Unger in zijne herziene en bijgewerkte uitgave van Van Lennep's Vondel ons zooveel mogelijk een afdruk der eerste uitgaven van Vondels gedichten gegeven[2]); Van Lennep deelt in zijne uitgave een paar van Vondels groote gedichten in hun eersten en hun lateren vorm mede; en zoo zijn wij dus wel in staat alvast eene proef te nemen. Indien wij de eerste uitgave van groote gedichten als *Het Lof der Zeevaert* (1623), *Stryd of Kamp tusschen Kuyscheyd en Geylheyd* (1624), *Geboortklock van Willem van Nassau* (1626) en van kleinere gedichten als het grafschrift op Breero (1618) en *Triomftorts* (1631) vergelijkt met den vorm dien deze gedichten hebben in de bundels van 1644 en 1650, indien wij een der eerste uitgaven van *Palamedes*[3]) van het jaar 1625 vergelijken met die van 1652 — dan zullen wij talrijke afwijkingen van verschillenden aard vinden[4]). Gaan wij die ver-

1) Zie de bibliografische beschrijving dier beide bundels in Unger's *Bibliographie van Vondels Werken* n° 1 en n° 4.

Het bekende *tweede deel* van Vondels *Poesy* dat in 1647, waarschijnlijk door G. Brandt, werd uitgegeven, levert veel stof tot vergelijking, doch de tekstwaarde van gedichten die in dezen bundel voor het eerst voorkomen, zooals b v. het *Gebedt* van 1621 (Unger, 1621—1625, bl. 4) waarin later aanmerkelijke veranderingen zijn gemaakt, is natuurlijk niet gelijk aan die van een door Vondel zelf uitgegeven gedicht. Daarom heb ik dezen bundel slechts een enkele maal geciteerd.

2) Zie zijn *Voorbericht*: „de tekst is steeds die van de oudste oorspronkelijke uitgave of van den bundel, waar het gedicht het eerst afgedrukt is.”

3) Waarschijnlijk is de bij Van Lennep voorkomende niet de allereerste (Vgl. Unger, Bibliographie, n° 112), doch de teksten der in 1625 verschenen uitgaven schijnen onderling weinig te verschillen.

4) Daar bij dezen of genen de vraag zou kunnen rijzen of die afwijkingen misschien niet reeds voorkomen in eene uitgave vóór 1652, deel ik hier mede dat de twee eenige ons bekende uitgaven tusschen die van 1625 en die van 1652, nl. die van 1630 en 1634 (Zie Unger t. a. p. n° 119 en n° 120), *wat den tekst betreft*, geheel gelijk zijn aan die van 1625 welke door Unger is gebruikt voor zijne editie

schillende lezingen na en trachten wij ons rekenschap te geven van de redenen welke Vondel gehad kan hebben bij het aanbrengen dier veranderingen, dan zullen wij ook langs dien weg een blik kunnen slaan in zijne ontwikkeling.

Dat zich zoovele en zoo gewichtige afwijkingen vertoonen in de onderscheidene hierboven genoemde uitgaven, is geen wonder. Hoeveel was er niet, ook voor Vondel, gebeurd in het twintigtal jaren dat ligt tusschen de eerste en de bovengenoemde uitgaven van de meeste dezer gedichten![1]) De tijden waren in menig opzicht veranderd, doch Vondel zelf niet minder. Hij was kalmer geworden nu hij de zestig naderde, maar het vuur gloeide nog, al sloegen de vlammen er niet meer uit; zijn overgang tot het Katholicisme deed hem anders denken over allerlei zaken; hij had veel en bitter verdriet gehad: zijn kleine Constantijn was uit »het slick dezer werrelt" omhoog gestegen en zijn dartel dochtertje dreef den rinkelenden hoepel niet meer door de Warmoesstraat; zijne innig geliefde vrouw had hem alleen gelaten en hare plaats zou door geene andere worden ingenomen; verscheidene zijner oude vrienden hadden den papist den rug gekeerd. Ondertusschen had hij hard gewerkt, zich het Grieksch eigen gemaakt. Hij bestudeerde en bewonderde Virgilius, vertaalde een stuk van Seneca, maar had zich ten slotte van den Romeinschen tragicus tot Sophocles gewend en *Electra* vertaald. In tal van bewonderenswaardige lyrische gedichten had hij zijne techniek versterkt en verfijnd;

---

van Van Lennep's Vondel (van *bibliografische* overeenkomst spreek ik hier natuurlijk niet.

De gedichten *Stryd of Kamp tusschen Kuyscheyd en geylheyd* en *Geboortklock* zijn na de eerste uitgaven van 1624 en 1626 voor het eerst opnieuw uitgegeven in 1644. (Zie Unger t. a. p. nᶜ 106, noot 1 en n° 150 noot 2).

Het Lof der Zeevaert is nog eens herdrukt in de uitgaven van Blaeuw's *Zeespiegel* van 1627 en 1631 (Unger t. a. p. bladz. 160); de tekstveranderingen zijn echter eerst aangebracht in de uitgave van 1644.

1) De *Triomftorts* alleen staat dichter bij de latere uitgaven; tusschen de beide uitgaven der *Geboortklock* liggen 18 jaar.

zijn smaak was in menig opzicht geoefend, zijn oor gevoeliger geworden. Vandaar dat hij zooveel veranderde of wijzigde wat hem nu niet meer voldeed.

I.

In 1652 lieten de veranderde tijdsomstandigheden Vondel toe meer te zeggen dan in 1625; in de uitgave van Palamedes die in 1652 het licht zag, vinden wij deze zinsnede ingelascht die eene zeer duidelijke toespeling op Oldenbarnevelt bevat: »Niemand kon dan dezen helt met den allerminsten schijn van eenige boosheit en meinedigheit betichten, veel min aldus met reden over hem roepen:

Vendidit hic auro patriam, dominumque potentem
Imposuit, fixit leges pretio, atque refixit.
Dat is: Dees heeft zijn vaderlant om gout en gelt verkocht,
Zijn meesters erfrijck aen een' maghtiger gebroght,
Een wet om loon gesmeet, en wederom gebroken. [1]).

Elders zijn verzen gewijzigd om de toespeling te verduidelijken: zoo luiden b. v. vs. 11—12 in de uitgave van 1625:

Koomt reuckeloose schaer, treed voorts, ick ben te vrede
Te dingen, om 't geschil, ter vierschaer van de rede.

In die van 1652:

O reuckelooze schaer, tre voort *uit alle steden*
Beklaegh, beschuldigh ons etc.

waarbij men, gelijk Van Lennep reeds opmerkte, aan de stemhebbende steden van Holland moet denken.

Na vs. 262 werd een geheel couplet veranderd om Aerssens te kunnen tuchtigen:

Zoo brantmerckt eerst den snooden Aert
Aertsvyant van de braven.

Eene andere woordspeling, doelend op Aerssens, werd in vs. 1097 gevlochten; in 1625 luidde het: »als de logen // Van

1) Vondels Werken (ed. Van Lennep) II, 346.

d'Ithakois gesmeed, van Calches tong gevylt." In 1652: »van Schalck*aert* ruw gesmeet, gevijlt van Kalchas tong." Evenzoo bracht Vondel eene, trouwens verre van geestige, woordspeling op Kromhout, een der rechters van Oldenbarnevelt, in vs. 1653.

Het is wel mogelijk dat deze politieke toespelingen de oorspronkelijke lezing van Vondels handschrift hebben bevat, door hem gewijzigd eer hij het stuk in het licht gaf, doch later in eere hersteld. Daar wij het handschrift van *Palamedes* niet bezitten, is het niet mogelijk in dezen verder te komen dan eene gissing.

Eene wijziging die misschien ook met de politieke geschiedenis dier dagen in verband staat, vindt men in *Het Lof der Zeevaert.* In de eerste uitgave van 1623 leest men daar in vs. 113—116:

Wat vlaggen siet men hier afswieren van haer stengen,
Wat kleuren groen en geel hun mengsel hier vermengen,
Orangie blangie bleu. Wat purper en rood goud,
Wat levend vermillioen het oogh met lust aenschout.

In de uitgave van 1644 bleven deze regels onveranderd.

In die van 1650 echter lezen wij in vs. 115: »*Oranje wit en blaeuw.* Wat purper en rood goud."

Heeft Vondel hier onder den invloed der reeds sedert het vorig jaar hangende geschillen tusschen den Prins en Amsterdam, of misschien nog onder dien van de groote gebeurtenissen van het jaar 1650, waarin hij zeer beslist partij had gekozen tegen den Prins, de al te zeer aan het geslacht Oranje herinnerende woorden *Orangie blangie bleu* aldus gewijzigd? Of waarom anders ze niet gelaten zooals ze waren? Dat het eenige doel dezer wijziging de verwijdering der bastaardwoorden zou zijn geweest, komt mij onwaarschijnlijk voor.

Merkwaardig is deze wijziging in *Geboortklock.* Nog onder den indruk van de vervolging die hij wegens *Palamedes* had geleden en van de zware boete toen betaald, laat Vondel Melckerbuur en zijn »schrander Elsken" juichen: »Geen' Schouten en beslaen de rijmers meer in boeten" (vs. 677). In 1644

bracht zijn verhoogd zelfgevoel als dichter eene kleine maar gewichtige wijziging in dit vers, dat nu luidde: »Geen schouten en beslaen de *dichters* meer in boeten."

Een paar jaren hierna maakten Schout en Schepenen van Amsterdam dit vertrouwen te schande door den dichter wegens zijne *Maria Stuart* eene vrij zware geldboete op te leggen. Vondel wreekte zich en gaf zijn vers tevens voller klank door het meervoud *Schouten* in het enkelvoud te veranderen en een juist niet vereerend epitheton aan het woord toe te voegen; in de uitgave van 1650 luidt het vers aldus: »Geen vrecke schout beslaet de dichters nu in boeten." Het vers bleef even goed passen in het loflied der boeren, doch de ironische bijbedoeling kon niemand ontgaan die eenigszins op de hoogte der zaken was.

Den heftigen uitval tegen de Contra-Remonstranten, dien Vondel aan het slot van zijn *Triomftorts* (1631) had geplaatst, vinden wij noch in de uitgave van 1644 noch in die van 1650; de dichter heeft dat viertal regels terecht geschrapt, daar zij later alle reden van bestaan verloren hadden. Een dergelijke wijziging treffen wij aan, naar ik meen, in het slot van een gedicht *Op Amstelredam* dat waarschijnlijk in hetzelfde jaar 1631 gedicht is. Wij vinden dat gedicht voor het eerst in den bundel van 1644; daar luidt het slot:

> De welvaart stut haar Staat, zoo lang d'aanzienlijckheit
> Des Raats gewetensdwanck zijn boozen wil ontzeit [1]).

In het bovengenoemde Tweede Deel van Vondels *Poesy* van 1647 [2]) wordt beweerd dat deze slotregels vroeger anders geluid hebben, en wel aldus:

> De welvaart stut haar Staat, soo lang *de Priesterschap*
> *Den Raadt niet overheert en blindthoct door de kap.*

Ditmaal zou ik wel geneigd zijn den verzamelaar van dezen

1) Unger, 1630—1636, bl. 82,
2) Zie de beschrijving in Ungers *Bibliographie* n° 2.

bundel geloof te schenken 1° omdat die regels geheel passen bij de meening die Vondel omstreeks 1631 koesterde ten opzichte van de Contra-Remonstrantsche predikanten; 2° omdat dit geval van wijziging zeer veel gelijkt op dat in den *Triomftorts*, waaraan men niet kan twijfelen.

Men zou kunnen meenen, dat Vondel in 1644, dus een paar jaren na zijn overgang tot het Katholicisme, het slot van het gedicht *Op Amstelredam* heeft gewijzigd, omdat het woord *Priesterschap* hem toen aanstootelijk voorkwam en hij vreesde dat het ook andere katholieken zou kunnen ergeren, als doelend meer in het bijzonder op de Katholieke geestelijken. Voor die meening bestaat echter m. i. geen voldoende grond: immers, in *Palamedes* vinden wij het woord *geestelijck* uit de uitgave van 1625 vervangen door *priesterlijck* in de uitgave van 1652 [1]).

In het bovenstaand geval mogen wij, naar ik meen, vertrouwen op den bundel van 1647; veel minder grond voor dat vertrouwen hebben wij in een ander geval. Gelijk bekend is, vindt men in den tweeden druk van dien bundel ook Vondels *Uitvaert van Henricus de Groote* opgenomen, doch daarin een zestiental regels tegen de Katholieke kerk, die niet voorkomen in de door Vondel zelf bezorgde uitgaven zijner poëzie. Wijlen Dr. Penon heeft dit vraagstuk op wetenschappelijke wijze uiteengezet [2]); hij heeft niet kunnen *bewijzen* doch wel *waarschijnlijk* gemaakt, dat deze zestien verzen niet van Vondels hand zijn. Ook mij komt dat waarschijnlijk voor; te meer daar ik bezwaarlijk kan aannemen dat Vondel in 1610 zoo over Rome zou geschreven hebben en in 1613 in de *Voorreden* van zijn *Gulden Winckel* zich op zulk een gansch andere wijze geuit over den Paus. Vondels zwager, Abraham de Wolff

---

1) Vgl. Van Lennep's Vondel II, 390—391. In 1625 luidden vs. 450—451 aldus: „Wy hebben op ons' sy de weereldlijcke maghten.// En geestelijcken arm gestarckt met domme kraghten"; in de uitgave van 1652 lezen wij in vs. 451: „En *priesterlijcken* arm enz. Van Lennep's opmerking bij vs. 1078 moet daarom onjuist worden genoemd.

2) Bijdragen tot de Gesch. der Ned. Lett. I, 58 vlgg.

die blijkbaar katholiek was, had Rome bezocht en hem droeg de dichter zijn werk op; wij lezen aan het slot der *Voorreden* dat Vondel van zijne Muze zegt:

Alreede is sy verblijd, misschien omdat den zegen
Die hy te Roomen heeft zoo goedertieren kregen
Van zyne Heyligheyd, hy uyt zijn goedheyd pleyn
Zal storten op heur hooft en maecken heur gemeyn.

Hier spreekt de dichter derhalve de hoop uit, dat ook aan zijne Muze een deel van den pauselijken zegen ten goede moge komen en zou hij dan drie jaar vroeger zulk een fellen aanval hebben gericht op de »Babylonsche Hoer"? *Mogelijk* blijft het zeker, doch waarschijnlijk is het niet.

Vondels overgang tot het katholicisme kijkt om een hoekje in eene wijziging van een vers uit *Het Lof der Zeevaert.* Dat gedicht was opgedragen aan Laurens Reael. Schertsend zeide de dichter in vs. 15:

Sint Laurens (niet die eer gheroost was en gebraen,
Maer voormaels is als Voogd nae Indien ghegaen)
Begunstige onsen tocht.

In de uitgave van 1644 liet hij deze regels onveranderd, doch in 1650 was hij blijkbaar van oordeel dat deze scherts met het heilige niet door den beugel kon; in de uitgave van dat jaar lezen wij: »*Mijn* Laurens *etc.*

Vondel kan bovendien gemeend hebben dat zijn vers hierdoor won aan innigheid van gevoel jegens zijn vroegeren vriend die toen reeds lang »onder de zerck gekropen" lag[1]).

II.

Naarmate des dichters verstand rijpte, stelde hij zich hooger eischen ook ten opzichte der juistheid van uitdrukking in zijne verzen. Vele wijzigingen zijn door hem aangebracht met

1) Zie den brief van Vondel aan Hooft (Unger, 1646, p. 8: „Reael leit in de Westerkerck. Plemp, Baeck enz.)

het doel de juistheid zijner uitdrukkingen te verhoogen. Zoo lezen wij in *Het Lof der Zeevaert* dat veel volken twisten over de eer der uitvinding van de Zeevaart en o. a. in vs. 31—32:

Brittanien moedigt sich, dat lange wind en weer
Versmade met een boot van barstig bockenleer

In 1650 veranderde hij den laatsten regel terecht aldus: *Dorst tarten* met een boot *etc.* In vs. 37 werd de uitdrukking: »En Rhodus neemt sijn naem" gewijzigd tot: »En Rhodus is befaemt" (ed. 1644 en 1650). In vs. 45 vlgg. lezen wij:

Wat mijn belangt, een geest my luystert in myne ooren,
Dat d'eerste Zeeman is van 't schuym der Zee geboren,
Omtrent die streeck, daer nu Enckhuysen word bespoelt,
Wanneer de zuyderplas uyt syne diepten woelt:
Die uyt het vocht geteelt, soodanig van naturen
Was, dat hy etc.

De bedoeling van Vondel was natuurlijk dat *die* in vs. 49 moest doelen op *Zeeman* in vs. 46, maar duidelijk was die bedoeling niet; hij wijzigde daarom vs. 49 aldus: »Die borst uyt schuym geteelt etc. (in de ed. van 1650; in die van 1644 had hij het nog niet opgemerkt).

Dergelijke wijzigingen vindt men in vs. 82: »Tot straffe, om dattet dorst Saturnus setel tergen" (1623 en 1644): »Tot straffe omdat dees aert Saturnus stoel durf tergen" (1650). In *Kuischheidskamp* vs. 144: »Maer sy greep hem soo verbaest" (1624): »Kuischeit greep hem met der haast" (1644). In *Geboortklock* vs. 15—17:

En dat uw Constantin met sijne yvoire luyt
En voet en vingerdans de vorstelijcke bruyd
Het Maylied schenckt (1626)

»En dat... En luchten vingredans" (1644 en 1650); in vs. 285 aldaar: »Eer die de nasaet sal doen reknen overouderen" (1626): »Een eer des nasaats wan hy telt syn overouders" (1644 en 1650).

Evenzoo in *Palamedes* vs. 828—830:

Hoe kan uw hevigh swaerd een wettigh vonnis strijcken?
Die 't recht heeft op sijn sij, vaeck sneuvelt door het spits;
Besadight breyn u schey; die rechter is te bits. (1625)

waar de laatste regel terecht aldus veranderd werd: »Laet reên u scheiden; 't zwaert is oordeeloos en bits."

Andere voorbeelden zijn te vinden in Van Lennep's uitgave vs. 71, 914, 991—992, 1806, 1885, 1917, 2139—2140; de meeste zijn daar toegelicht.

In vs. 2144—2146 wordt Agamemnon's worsteling beschreven om zich te ontdoen van het kleed dat zijne moordenaars hem over het hoofd hebben geworpen:

dies hy swoeght en arrebeyd,
En lucht soeckt, maer vergeefs: de schooten ruym van vouwen
En sonder opening sijn hoofd besloten houwen

In de uitgave van 1652 luidt het kernachtiger en aanschouwelijker in één vers: »En lucht soeckt; d'armen noch het hooft geen open vinden."

Dikwijls vinden wij slechts een enkel woord gewijzigd; bijna overal is die wijziging eene verbetering. Zoo lezen wij in *Het Lof der Zeevaert* vs. 185—186:

Ghelijck ons pronckers doen die brassen en vergasten
En voor een gastgaen vaeck drye dagen moeten vasten.

In de uitgave van 1644 liet Vondel deze regels onveranderd; in die van 1650 vinden wij *pronckers* veranderd in *slempers* dat beter in het zinsverband past.

In vs. 94 wordt van een schip dat van stapel loopt, gezegd: »Daer valt de swaerte en plompt en rijt een gat in 't water"; een vers even mooi van klank als juist van voorstelling, maar dat Vondel blijkbaar nog niet voldeed: in 1644 liet hij het vers zooals het was; in 1650 veranderde hij *gat* in *kuil*, waarschijnlijk omdat hij van oordeel was dat *kuil* zich van *gat* onderscheidt door het aanwezig zijn van een bodem en dat men derhalve wel van een *kuil in het water* niet van

een *gat in het water* kan spreken; het mag echter de vraag heeten of de reflexie in dat geval niet te zeer de overhand heeft gehad op de aanschouwelijkheid.

In *Kuischheids-kamp* wordt van Cupido gezegd (vs. 89—92):

Jock, en Lach, en Boevery,
Lusjes, Kusjes, Sotterny,
Steeckjes, Treeckjes, en Gevley,
Pronckten met sijn leverey.

In de uitgave van 1644 lezen wij de beide eerste regels in dezen vorm: »Jock en Lach en Zotterny //Lusjes, Kusjes, Boevery" *enz.*

Schijnbaar is de wijziging onbeteekenend, inderdaad niet; *boeverij* werd in de 17de eeuw vaak gebezigd van: dartele liefkoozingen die de eerbaarheid raken of kwetsen;[1]) het is dus veel beter op zijne plaats achter *lusjes* en *kusjes* en aan het slot van den climax dan midden daarin.

Terecht is ook in *Geboortklock* in de regels. »Daer stond een oude kop . . . . . . //Daer Keyser Adolf . . . . . . //Den eersten *dranck* uytdronck", *dranck* vervangen door *toogh.*

In *Kuischheids-kamp* komt deze beschrijving van den burg der Kuischheid voor (vs. 17—20):

Wit Albast de vesten zijn,
Die men best by sonneschijn
Uyt de toppen blincken siet
Van Rieboordetjes en riet

In de uitgave van 1644 vindt men daarvoor:

Al de muur is wit albast,
Als de dagh in 't oosten wast,
Blinckt het slot, met kunst gebouwt
Uyt den top van 't lauwerwout.

---

1) Een goed voorbeeld in Breeroo's *Groote Bron der Minnen* p. 401 (nieuwe uitgave): Na „'t helsen en strelen", de „cuskens", het stijf aankijken en de knellende handdrukken, volgt:

Doen stroyde ghy de boevery in onse soete koutjens
Ick lietet toe en namt int goe, dat maeckten u so stoutjens,
Dat ghy ontdeet, 't is my nu leet, de haken van mijn Lijfjes
enz.

Reeds Van Lennep merkte op, dat een burg, uitblinkend boven de toppen van een laurierbosch, meer indruk maakt dan een die boven de toppen van oeverplanten uitblinkt.

Van onnoodige inversie had Vondel op lateren leeftijd één hevigen afkeer. In zijne *Aenleidinge ter Nederduitsche Dichtkunste* zegt hij: »Men vermijde gelijck een pest, de woorden tegens den aert onzer tale te verstellen; een evel daer doorluchtige Italianen, Spanjaerden en Franschen oock van zieck zijn. Wy mogen hier in nochte Griecken nochte Latijnen navolgen. Wort hier tegens gezondight, terstont verliest de spraeck haren luister, en ons oor wraeckt dat geluit; eenen valschen klanck die de muzijck der tale bederft." Wij vinden dan ook tal van voorbeelden, waar de dichter door eene kleine wending eene onnoodige inversie heeft weggewerkt.

Ik geef hier slechts een paar voorbeelden tot toelichting: In *Palamedes* vs. 1859—1860 leest men in de eerste uitgave:

> Thans als 's mans deughd na logens mist en damp
> Opbeurt het hoofd

in de uitgave van 1652 leest men in den laatsten regel: »Het hooft opsteeckt." Evenzoo *Palamedes* 1867: »Die neerlaegh ons verhael", in 1652: »Verhael dees nederlaegh"; ook in vs. 1891, 1937 en passim ook in de andere gedichten.

III.

Op meer dan eene plaats in de hier behandelde gedichten blijkt dat Vondels gevoel kiescher geworden is; hij was in 1644 en 1650 evenmin als later bang voor een forsch woord of een kras woord waar het noodig was, doch hij achtte het toen in minder gevallen noodig dan twintig jaar vroeger. Zoo vinden wij in *Het Lof der Zeevaert* (vs. 414) het woord *hoere-*

1) Vgl. zijne *Bijdragen tot de Gesch. der Ned. Lett.* I, 57 vlgg.
2) Vgl. Unger 1605—1616, bl. 136.

kint vervangen door *vondeling* in de uitgave van 1650, terwijl hij het in 1644 nog had laten staan:

> 't Is waerheyd, ick bekent, 't misbruyck is weert gelastert
> Wech met dit hoerekind en aterlinxen bastert,
> Wech met dit Zeegedrocht, flucx smackt hem buyten boord.

Hier, waar het begrip *hoerekind* reeds vrij wel opgesloten lag in *aterlinxen bastert*, kon dat eerste woord gevoegelijk worden gewijzigd.

De titel van het tweede, door mij genoemde, gedicht, die in 1624 bij de eerste uitgave luidde: *Stryd of kamp tusschen Kuyscheyd en geylheyd* werd in 1644 gewijzigd in: *Lyfgevecht tusschen Kuisheit en Minne.* In het gedicht zelf werd natuurlijk meer dan een regel gewijzigd of veranderd; zoo b. v. vs. 36: »En verwenscht het geyl gesicht" in: »Te vervloecken het gesicht;" vs. 96: »Van dat eerloos Hoerewicht" in: »Hoeze van dit bastertwicht"; vs. 149—150: »Daerme raeckt in rep en roer, 't Leger van dese Ooster Hoer", in: »Daerme was de stryt volstreên, Al het heir raeckt op de been".

Menige uitdrukking, door Vondel in de eerste uitgave van zijn *Geboortklock* in 1626 gebruikt, kwam hem in 1644 en 1650 te weinig eerbiedig voor tegenover hooge personages als Frederik Hendrik en zijne gemalin. Zoo veranderde hij vs. 55: »een held vergaept sich aen sijne eegemael." in: »de held beswijckt voor Venus scherpen strael."

IV.

Die meerdere kieschheid openbaart zich ook in de verfijning van des dichters smaak. Eene min of meer plompe uitdrukking als deze in *Het Lof der Zeevaert* vs. 388:

> Graedbogen, Astrolaebs, en klooten hol en bol,
> Met teyckenen vermaelt en *beelden wonder dol*

trachtte Vondel te verzachten door te schrijven: *beelden overvol.* In *Kuischheids-kamp* werd bij de tweede uitgave van 1644 het aantal verkleinwoordjes verminderd (vs. 1 *kaecxkens* werd *kaken*;

vs. 2 *boschjen*: *bosch*; vs. 4—5 *viskens* en *beeckje*: *visschen* en *beeck*; vs. 8 *nymphjes*: *nymfen*); daardoor had het dichtstuk minder te lijden van zoetelijkheid, eene eigenschap die de Hollandsche lyriek der 17de eeuw wel eens ontsiert. Elders zijn pleonasmen vermeden, zoo b. v. in *Geboortklock* vs. 152: »Doet, seydse, oprechte proef van waere ridderschap (1626); „En doet oprechte proef van uwe ridderschap (1644) en in vs. 184: »En met sijn kout en praet" (1623, 1644); „En met zijn lieven kout" (1650).

In *Palamedes* vs. 353 is eene smakelooze woordspeling vermeden en het vers: »Ghy Grajen huylt en grayt, uw doodverw set, word bang" in de uitgave van 1652 gewijzigd tot: »Ghy Grajen huilt, zet vry uw dootverf, droef en bang."

In meer dan één geval is een krachteloos *en* weggewerkt (vs. 1497, 1506, 1507); een smakelooze regel als vs. 1810 door een beteren vervangen: in plaats van

. . . . elck Hercles daeden prijst
Waer Phoebus glans verguld 's Aerdbodems lijst

leest men in de uitgave van 1652

. . . . elck looft Alcides deught
Zoo wijdt en zijdt de zon het oog verheught.

Vondels meer geoefende smaak werd in lateren tijd niet meer gestreeld door den blooten klank van mythologische namen: in de twee latere uitgaven van *Geboortklock* vinden wij *Boreas* en *Zephyr* (vs. 532) der eerste uitgave vervangen door *Noordenwint* en *'t Westen*; *Napeae* (564) door *Veltgodinnen*; *Zodiack* door *Dierenriem*; in de latere uitgaaf van *Palamedes* vinden wij in vs. 1540 *Acheron* geschrapt, uit vs. 1562 *Belloon* verwijderd, in vs. 1800 *Hydra* vervangen door *poelslang*. Elders toont hij eene mythologische persoonsverbeelding beter te hebben leeren gevoelen; vs. 397 van *Geboortklock*: »Gins, eer noch Titons bruyd aenbreeckt met purpre wangen" werd in de uitgave van 1644 terecht gewijzigd tot: »Eer 's ouden Titons bruyd hier rijst met purpre wangen"; in 1650 werd *rijst* ver-

vangen door *rees*, daar op dezen regel volgt: »*werd* Henrick Berghsche graef prins Hendericx gevangen."

Hier gold het verbetering van vroeger begane misslagen; maar ook in verzen die verre van gebrekkig of reeds schoon waren in de eerste uitgave, zien wij den kunstenaar Vondel steeds naar het betere streven.

Dit vers uit *Het Lof der Zeevaert* (vs. 263): »Den heldren hemel dicht van sterren is besaeyt" liet hij in 1644 onveranderd; in 1650 voldeed het hem niet meer, hij bracht er eene kleine wijziging in en het luidt nu: »Den heldren hemel dicht van sterren *hangt* besaeyt."

Door die wijziging heeft het vers ongetwijfeld aan volheid van klank en aanschouwelijkheid gewonnen. De bekende aanvangsregel van *Palamedes* luidde in de eerste uitgave: »Die sorght en waeckt en slaeft en draeft en ploeght en sweet"; in de uitgave van 1652 leest men: »Die sorght en waeckt en slaeft en ploeght en zwoeght en zweet."

Ook dit vers is verfraaid, 1° doordat — gelijk Van Lennep reeds opmerkte — »de alliteratie blijft, zonder dat zy, als in *slaeft* en *draeft*, door de rust aan 't hemistiche wordt afgebroken en de herhaling der *zw*, in *zwoeght* en *zweet* zet een nieuwe cierlijkheid aan den regel by" 2°. doordat de regel aan volheid van klank en kracht van uitdrukking gewonnen heeft. De slotregels van den »rey" in het tweede bedrijf luidden in de eerste uitgave

Scharp Argos sabel langs hoe meer
En Priams standers werp ter neer.

In de uitgave van 1652 leest men den laatsten regel in dezen vorm: »En smijt den Troischen standert nêer."

Forscher en daarom beter, dewijl het hier het slotaccoord van een reizang is. Ook in vs. 1527 is eene gelukkige wijziging gebracht. Terwijl men in de eerste uitgaaf vindt: »Tot dat Laocoön en Panthus hem in 't end// Verworven gunst by

't hof", leest men in de latere uitgaaf voor den laatsten regel: »Hem kruiden in het hof."

Menig vers uit vroegeren tijd is door Vondel verrijkt, door het toevoegen van een trek. Zoo luidden vs. 66—67 in de eerste uitgaaf van *Geboortklock*:

Gelijck een guure buy in 't lachenste der lente
Der bloemen spickeling dick treft en droef beswalckt

in de uitgaven van 1644 en 1650 leest men daarvoor:

Soo treft een guure buy in 't lachenste der lente
Der bloemen spickeling, van vuilen mist beswalckt.

In *Palamedes* vinden wij deze wijzigingen: vs. 522—523 «En 't geen den dienst betreft der Goden: dese stof// Soodanigh is van aerd, dat allerley krackeelen"; in de latere uitgave verbeterde Vondel het kleurlooze *soodanigh* in »zoo *kitligh*"; vs. 1449: „Hy die de tong, de mond en schild der vryheyd is" werd: „Hy die de schilt van 't recht, de mont der vryheit is"; vs. 1475: „Maer sie ick herwaerts niet den grooten Aiax treden?" is gewijzigd tot: „Maer gins komt Ajax aen: men kent hem aen zijn schrede", dáár ziet men den μακρὰ βιβάς beter vóór zich. In vs. 2163—2164 wordt een deel van den moord op Agamemnon beschreven; in de eerste uitgave staat:

alsoo micktse en wickt haer felle vuyst
Dan ginder dan weer hier en neemt'et wis en juyst

in die van 1652:

Zoo mickt ze heene en weer met haere wreede vuist
De wraeck regeert de bijl, zy neemt'et wis en juist.

De eerste regel is er misschien niet beter op geworden, dat stond weer in verband met eene wijziging van den voorafgaanden regel; doch hoe fraai is de toegevoegde trek in de eerste helft van het laatste vers, zooals ook Van Lennep aanwees.

Fijn gevoeld is eene kleine wijziging in *Het Lof der Zeevaert*

vs. 286. De dichter beschrijft daar een storm op zee (overigens een zwak stuk) en zegt van het schip o. a.

Nu breeckt de mast de wolcken
Nu slickt den Hel het op door 't slorpen van de kolcken.

In het zinsverband is dat *het* van den laatsten regel duidelijk genoeg; doch hoe veel beter weet de dichter zich zelven en zijne lezers op het schip en in den storm te verplaatsen door de kleine wijziging: „Nu slickt de Hel *ons* op door 't slorpen van de kolcken."

(*Wordt vervolgd*). G. KALFF.

KAAUW JIJ ZE.

In mijn stukje over bovenstaande uitdrukking (Deel XIII, p. 84) heb ik gezegd, dat ze met „saucysen" niets te maken had. Dat schijnt toch inderdaad wèl het geval te zijn; immers uit den vorm „*kausyse*" zou kunnen blijken, dat men bij het bezigen der uitdrukking *soms* werkelijk aan „saucysen" gedacht heeft. Misschien is dat woord bij de oorspronkelijke vorming ook van eenigen invloed geweest.

Als sy met heur volck uytgaet en het de feyl in de stoep eleyt,...
So sel ic, ier hy komt, die lustigh beschijten; in comt dan men Joncker
In wilder nae tasten, waer datse is, in het doncker,
So sel hy sijn hant moy bestruyven met ien *kausyse* warm en vars.
Klucht van de Feyl, 1628. (Van Vloten, *Kl.* II, bl. 229).

De aardigheid (indien het er ten minste eene is) komt reeds vroeger voor. In het 16e eeuwsche *Spel van Sinte Trudo*, houden de duivels Baalberith en Leviathan, naar aanleiding van den doop des heiligen, den volgenden dialoog:

Baalb. Tes nu wel ghemaeckt
Lev. Ja, tes wel ghesceten.
B. Way, neefken dat kraekt!
L. Ja, *dat moeght gy eten.*
(KALFF, *Trou moet blycken* bl. 97).

Grijpskerk. K. POLL.

HEDEN.

Über das nl. zeitadverbium *heden* hat zuletzt Dr. J. H. Kern, Limb. Sermoenen s. 30 aus anlass der limb. form *hiden* gesprochen. Er lehnt Cosijns annahme, dass *heden* durch eine mittelform **hieden* (mit *ie* aus früherem *iu*) mit mnl. *huden* und hd. *heute* etymologisch vereinigt werden könne, ab und erklärt die entstehung von limb. *hiden*, nl. *heden* für unklar. Er scheint es nicht für nötig gehalten zu haben mein Etym. Woordenb. nachzuschlagen, oder wenigstens nicht, die dort ausgesprochene beurteilung von *heden* zu berücksichtigen, die, obwohl sie weder ganz neu noch abschliessend ist, doch allein geeignet sein dürfte, eine richtige auffassung des wortes in die wege zu leiten. Berechtigt ist es, wenn Kern die von Cosijn vor fast 20 jahren, N. en Z. 1, 219 ff., befürwortete identifizierung von *heden* und *hûden* (d. i. lautlich *hûden*) zurückweist. Hätten wir es noch mit einem **hêden*, d. h. einem wort, dessen vocal ursprünglich lang war, zu thun, so wäre zwar für mich die vergleichung ebenso unglaublich, ich will aber zugestehn, dass sie sich dann immerhin mit einem schein von berechtigung in frage ziehen lasse. Indessen hat *heden*, wie auch Cosijn selbst annimmt, ganz sicher nur gedehnten vocal. Das beweist die stete schreibung des wortes seit der mnl. zeit mit einfachem *e*, das beweisen die mnl. reime (zb. Rein. I 3460 *heden: vriheden*, Alex. 1, 1154 *heden: leden*, Sp. h. 1^1, 38, 64 *heden: Zweden*, Lksp. 2, 50, 12 *heden: seden*; vgl. dazu Zs. f. deutsches altertum 25, 30 ff. und Muller Tijdschr. 7, 9), das beweist ohne zweifel auch die heutige aussprache, soweit *heden* als volkswort noch in mundarten vorkommt, die zachtlang und scherplang *e* genügend unterscheiden: zb. westfl. *hedent* De Bo-Samyn s. 393. Das *e* in *heden* geht also auf einen früheren kurzen vocal zurück, und zwar, wie limb. *hiden* darthut, auf kurzes *i*. Wir dürfen es nun mit

aller bestimmtheit als eine bare unmöglichkeit bezeichnen, dass ein früheres *iu* in einer wurzelsilbe irgendwo, oder unter irgend welchen umständen zu *ĭ* habe werden können: eine annahme, die auch nicht mit dem schein einer analogie zu belegen wäre. Weiter aber ist neben westgerm. *hiu dagu* aus (instrumentalem) **hijô dagô*[1], as. *hindag* (accus.), got. *himma daga* (dat.) und *hina dag* (accus.) gar keine bildung aus den beiden gleichen elementen, nämlich dem pronominalst. *hi-* und *dag* abzusehen, aus der ein nl. **hid-n* hervorgehn könnte; denn das *hĭ-* müste ein casus des pronominalstamms sein, und ein solcher ist meines wissens in dieser form, oder in einer form, die lautlich zu *hĭ* werden könnte, undenkbar. Also müssen wir schliessen, dass *heden* mit *hûden* nicht identisch ist, dass sich beide etymologisch überhaupt nicht so nahe stehn, und dass wir uns vielleicht durch eine zufällige ähnlichkeit, wie sie in der sprache vorkommen, zu einer voreingenommen-

1) Daraus as. *hiudu*, ahd. *hiutu*, ferner afries. *hiudega* (wegen des endvocals vgl. van Helten aofr. Gr. § 152) (as. *hiudigu* oder *hudigu*, angeführt von Schade und van Helten Mnl. Spraakk. s. 443, besteht wohl nicht), sowie ags. *heódæg*; vgl. dazu Kluge Beitr. 12, 376. As. *hodigo* ist damit nicht zu vereinigen. Die form ist zweimal in der übersetzung eines bruchstücks der homilie Bedas überliefert und damit genügend beglaubigt (Heyne Kleinere Denkmäler[2] s. 65 f.). Beide *o*-vocale sind mit *ǒ* geschrieben. Dies zeichen hat die hs. 1. für den laut in nebensilben, der je nach der mundart zwischen *u* und *o* wechselt, 2. für germ. *ó*, afränk. *uo*, aber niemals für einen anderen laut, auch nicht für *ú*; darum ist weder Schlüters auffassung (Untersuchungen z. gesch. d. as. sprache I, 174), der einen instr. *hŏ* (für *hio*?) annimmt, noch die änderung in Müllenhoff-Scherers Denkm. N°. LXX in *húdigu* berechtigt. Es ist *hódigo* anzusetzen, eine form die afränk. **huodigu* sein würde und in mnd. *hodegen* (auch in siegerl. *hó*? Schmidt Vocal. d. siegerl. mdart s. 101) fortlebt. Darin wird *hó* instr. des idg. demonstrativstammes *ko* sein (Brugm. Grndr. II, 769). In dem einsilbigen wort muste der vocal anders behandelt werden, als in mehrsilbigen formen; der gewöhnlichen endung *ŭ*, *ŏ* aus germ. *ó* (zb. in *dagu*, *hiu* vom st. *hi*) gegenüber blieb *ô* erhalten, wie in as. *hwô*, nd. *wó* und nl. *hoe* „wie", wie im n. sg. fem. des demonstrativums *sa* got. *só*, mnl. *soe* gegenüber der endung got. *a*, westgerm. *-u* im nomen usw. Ein solcher instrum. könnte auch das germ. zeitadverb *þó* (s. meine Mnl. Gr. s. 31 fussnote) sein (vgl. litauisch *tů̄* aus **tó* „mit dem, sofort", Brugm. aao. 783), das van Helten, Beitr. 17, 287 ablativisch (aus **tód*) andere als acc. sg. fem. erklären.

heit haben verleiten lassen, die der richtigen auffassung im wege steht.

Cosijn hat in seiner untersuchung nachgewiesen, dass *heden* im Mnl. häufig genug den eigentlichen begriff „heute" nicht enthält, sondern einen zeitlich viel enger begrenzten. Obwohl uns diese beobachtung, wie ich hier gleich vorausschicken will, in unserer eigentlichen frage nach der herkunft des wortes kaum fördern dürfte, wird es doch nicht ohne nutzen sein, eine anzahl beispiele etwas näher daraufhin anzusehen. Schon in sehr vielen fällen, wo wir allerdings auch „heute" übersetzen können, passt der zeitlich engere begriff ebenso gut, oder besser. Zb. im Rein., wo Fierapeel im auftrag des königs, um Isegrim und Brun zu versöhnen, ihnen allerlei vergünstigungen anbietet und sagt (vs. 3454)

dese grote vriheden
wille u die coninc gheven heden.

Wir könnten übersetzen „jetzt", oder noch besser „von nun an, für die zukunft." König Lioen hat seinen kaplan aufgefordert, Reinaert, den pilgrim, einzusegnen; Bellijn macht umstände; der könig wird zornig und spricht (2972 ff.)

..... in acht weken
sone wanic u bidden so vele.
ooc haddic liever, dat uwe kele
hinghe, dan ic u heden bat.

„ich denke nicht daran, Euch ein ganzes jahr lang so viel gute worte zu geben [wie Ihr es mir nötig machen wollt]; ich habe Euch auch jetzt schon zu viel gebeten, ich hätte Euch lieber hängen lassen sollen." Rein. II 6670 *sulc heeft hier ... gheweest heden*, dh. „soeben." Das *noch heden* Rein. I 625 gibt die lat. übersetzung, vs. 265, mit *brevi*, Rein. 634 mit *jam* (vs. 270), Rein. 1817 allerdings mit *hac luce* (vs. 834) wieder.

Wenn *heden* unzweifelhaft im sinne von „heute" gebraucht

wird, wie zb. Troyen 5973, ebenso *hedenmeer* 5982, so steht es vielleicht häufiger, als allein, mit verdeutlichenden zusätzen. Zu diesem zwecke werden gebraucht 1. der genit. *daghes* ohne artikel, 2. derselbe mit artikel, 3. der dat. mit artikel, 4. der accus. mit artikel, 5. praepositionale zeitbestimmungen (n°. 1—5 auf *heden* folgend), 6. accus. mit artikel, 7. praepositionale zeitbestimmungen (6 und 7 *heden* vorangehnd), 8. bestimmungen mit denen *heden* vermittels *van* verbunden wird[1]). Auch die form *huden* begegnet jedoch in derselben verstärkten ausdrucksweise, und auch das entsprechende deutsche zeitadverb mit denselben pleonastischen zusätzen: Otfrid *dages hiutu*; mhd. *hiute disen tac*, *hiute an disem tage*, *unz hiute an disen tac*, *hiute des tages*, woraus *hiutes tages*[2]), *an dem tage hiute;* mnd. *huden van dage*, *hudes dages*, *hude to dage*, *huden dach* (aus *hude den dach*). Ferner haben wir ja an franz. *aujourdhui* eine bekannte parallele, mit dem die mnl. ausdrücke, wie *op den dach van heden*, sicher nicht zufällig ganz genau überein-

1) Den reichen beispielen des Mnl. Woordenb. füge ich noch einige hinzu als material für eine syntactische untersuchung. Bei Stoett findet man nichts, als die kurze erwähnung der thatsachen, und auch das nicht einmal ganz ausreichend. 1. *heden daghes* Brab. Y. 4, 782, Lanc. 3, 22558, Noch meer v. d. wiven 16; vgl. *noenen daghes* Walew. 1056. 2. *heden sdaechs* St. Am. 2, 1952. 3. *heden den daghe* Lanc. 2, 20554, *heden desen daghe* L. o. H. 2694, Lorr. 1, 1765; vgl. *tote heden deser tijt* Franc. 8011. 4. *heden den dach* Lanc. 2, 18827 u. o. 5. *heden in den daghe* Alex. 3, 709, *heden in desen dage* Lorr. 2, 4043; bemerkenswert, mit der heute im Nl. und Nd. bei diesen zeitbestimmungen geläufigen praeposition: *heden van den daghe* Lanc. 2, 31410. 6. *den dach heden* Lanc. 2, 28228. 7. *in dien daghe heden* Alex. 1, 1154, *in den dach heden* Sp. h. 1[1], 33, 64. 8. zu diesen beispielen, wie *den dach van heden* Stoke 3, 868 (vgl. *upten dach van morgen* Troy. 500) habe ich keins hinzuzufügen. — Als einige weitere beispiele für temporale dative in anderen fällen merke ich noch an: *den derden daghe* (auf die frage *waneer*) Lucid. 891, *den vijften daghe* (var. zu *des v. daghes*) M. L. 1, 1477, *alleu daghen* (var. zu *alle daghe*) M. L. 3, 814, *langhen tiden* Limb. 11, 191, *saterdaghe* Yst. Bl. 3420, *al onsen daghen* Beatr. 121, *eenen jaar* (var. zu *een jaer*) M. L. 4, 1591. Vgl. jedoch wegen der verbindungen wie *heden den daghe* unten s. 66 fussnote.

2) So wird es überall richtig erklärt. Warum Heyne D. W. B. 4[2] 1295 das „adjectivische fügung" nennt, trotzdem es sp. 1297 richtig aufgefasst wird, ist mir unerfindlich.

stimmen. Immerhin scheinen grade bei *heden* diese verbindungen ganz besonders häufig zu sein, und darin könnte man vielleicht ein anzeichen erblicken wollen, dass dies adverb ursprünglich nicht gradezu „an diesem tage" bedeutet habe.

Besonders aber in den verbindungen *hedeneer* und *hedenmeer*, welche die zeit vor und nach einem bestimmten zeitpunkt des gesprächs bezeichnen, tritt der begriff „heute" oft genug ganz zurück, oder ist gradezu unmöglich. Im beginn des Walewein fordert der König seine ritter auf, das merkwürdige schachspiel zu gewinnen (67 ff.). In unmittelbarem bezug auf den ausgesprochenen wunsch sagt Walewein (113 ff.).

... coninc Artur here
die worde die ghi heden ere
seid ......

Ebenso in K. ende E. 848 ff. Elegast will einen sattel holen, den der dichter als besonders kostbar schildert (853 ff.); 867 f. sagt der dichter

Elegast quam ten ghereide,
daer ic heden eer of seide.

und dann bringt Elegast den glücklich gestohlenen sattel mit den worten (947)

gheselle ..... dits tghereide,
daer ic heden eer of seide.

Der Karlmeinet lässt an der ersten stelle *heden*, an der andern das ganze *hedeneer* weg. Im Seghelijn ferner besiegt der held einen gegner, geht unmittelbar darauf mit in dessen schloss, lässt sich bewirten und bietet als zahlung

sulc payment .... als ic u gaf heden ere.

dh. eben solche schläge, wie ich sie Euch vorhin gegeben habe (6423 f.), und 6446 wird mit *also wi heden eer spraken* bezug auf etwas genommen, was etwa 200 verse vorher geschildert

ist. Im Lancelot III 16838 gewährt der König Galyas eine bitte, und in der antwort darauf sagt G. 16873

ende sijt alder bede quite,
die gi gavet hedeneer.

Ähnlich deutliche beispiele gewähren noch Partonop. 5020 und Rose 5494.

Wieder im Lanc., II 4126, bedeuten die worte

in geve u verste hedemeer,

mit denen ein ritter seinem gegner den tod androht: „ich gebe Euch keinen augenblick länger frist", und Moriaan 630 f.

nu laet ons corten dese tale
het es hedemeer wel tijt

ist zu übersetzen „es ist nunmehr höchste zeit." Im Ferguut kämpft der held gegen einen ritter. Der letztere war aus dem sattel gehoben, steht wieder auf und zieht sein schwert. Ferg. sieht das, zieht gleichfalls vom leder und es heisst dann (1868)

hedemeer wert die batalie
tusschen hen tween sterc ende groet.

Im selben gedicht sagt Lunette am frühen morgen zu ihrer dienerin nach einem gespräch

laet ons opstaen hedenmeer
ende seggewi onse orisoen.

Lanc. II 39879 f. erteilt eine dame Walewein die erlaubnis, ihr schloss zu verlassen

...... ende hedemere
gevic u orlof te varne, here,

es ist aber die bedingung daran geknüpft, dass er am abend wieder zurück ist. Bezeichnend ist auch die verbindung *lanc heden* Hildeg. 184, 74 in *van dat ic u vragede lanc heden*, be-

züglich auf den kurz vorangegangenen teil einer im gange befindlichen unterredung.

Diesen thatsachen gegenüber ist aber mit recht betont worden, dass auch *huden*, welches doch zweifelsohne im grunde mit hd. *heute* dasselbe ist, also von *hiu dagu* „an diesem tage" stammt, in denselben verbindungen mit gleicher bedeutung gebraucht wird. An einigen der besprochenen stellen haben andere handschriften *huden*, worüber Verdam im Mnl. Wrdb. auskunft gibt. Es ist also zuzugeben, dass *huden* im Gebrauch seine bedeutung verändert hat, dass aus dem begriff „was vor oder nach dem gegenwärtigen augenblick, aber noch innerhalb des laufenden tages liegt" (wie M. L. I 72 *daer ic huden meer aff zwighe*, *want vesper is over langhe gheluut*) die beziehung auf den laufenden tag geschwunden ist, oder sich doch auf einen geringeren teil dieses zeitraums eingeschränkt hat. An der besprochenen stelle des Hildeg. hat die andere hs. *langhe huden.* Hier tritt also nicht nur die eigentliche Bedeutung von *huden*, sondern zugleich ja auch die von *lanc*, *langhe* zurück [1]). „Lang" ist freilich ein relativer begriff, und daher ist es möglich, dass mnl. *over lanc* steht, wo wir entweder das relative „über eine weile", oder aber, wenn wir uns bestimmter ausdrücken wollen, eher „nach kurzem", als „nach langem" gebrauchen würden, zb. Rein. 3390 ff.

die coninc .... sloech sijn hooft neder,
over lanc so hief hijt weder.

Aber mit der berufung auf die relativität des begriffes „lang" kommen wir bei der phrase *lanc heden* nicht aus, sondern

1) Anders Rein. 1927 ff.

ne ghebrake ons niet een strop,
langhe heden wiste sijn crop,
wat sijn achterende mochte weghen

hier steht *langhe* durchaus im eigentlichen sinne, sogar mit besonderem nachdruck. Hingegen könnte man die stelle wieder für die veränderte bedeutung von *heden* heranziehen; denn hier passt zwar „heute schon lange", besser aber noch würde passen „schon lange, lange vor dem gegenwärtigen augenblick."

müssen, obwohl das bei einem so sprachlebendigen worte wie *lang* auffallend ist, ein zurücktreten der usuellen bedeutung vor der occasionellen (Paul Principien[2] 66 ff.), einen wirklichen bedeutungswandel annehmen. So auch in der synonymen verbindung *lanc eer* Belg. Mus. V 78, 74 und Ferg. 4145 *ic sachne lanc eer te voet*, dh. „soeben." Vs. 3638 steht im selben sinne, vielleicht allerdings nur vom schreiber, *niet lanc eer*[1]). So ist auch in *tjaermeer*[2]) die beziehung auf „jahr" ge-

1) Ebenso sind *over lanc* und *over niet lanc* synonym; s. Mnl. Wrdb. 4, 103. Bei *lanc heden* und *lanc eer* fragt man sich indessen, ob nicht dieselbe erscheinung vorliegt, wie bei *bore* und anderen negativen ausdrücken, zb. *meer* in fällen wie Segh. 4414 *dat hijs meer genesen mochte*, dh. ob nicht die eigentlich durch die negation bedingte bedeutung dem ganzen ausdruck auch nach dem lautlichen schwund der negation geblieben ist. Man sieht es ist hier noch vieles zweifelhaft, und ohne eine umfassende untersuchung der zeitausdrücke tappen wir zum teil im dunkeln.

2) Ich verweise auf N. en Z. 9, 174 ff, wo Stoett die beispiele dieses und verwanter ausdrücke gesammelt hat. Die formale entwickelung hat er übrigens nicht sauber genug dargelegt. Das wort ist zusammengesetzt mit *te jare* (= mnd. *to jâr(e)*, mhd. *ze jâre*), welches die zeit des laufenden, oder angrenzenden jahres sowohl vor, wie nach der gegenwart bereichnen konnte, daher mnl. — gleichfalls mit schwund der beziehung auf „jahr" — „vorlängst, früher" und „in bälde" (auch „im vorangegangenen" und „im künftigen jahre"). Ausserhalb der zusammensetzung hat übrigens das Mnl. merkwürdiger weise statt *te jare* meistens die form *te jaren* (mit dem dat. plur.?), wie noch das Nwestvl. (De Bo-Samyn 984). Die lautverbindung *tj* entwickelte sich ganz parallel wie im Rom., und die schreibungen *tsj*—, *ts*—, *s*—, *sch*— (*schegen* „gegen"), *sci*- (*sciеghen* Beets, Cato IV, 34, 1 var.) bezeichnen irgend ein stadium des daraus entstandenen lautes; limb. *schegen* mit van Helten, Mnl. Spraakk. § 94 opm. für entlehnung aus einem mittelfränk. *z(e) gegen* anzusehn ist ebenso wenig nötig, wie wahrscheinlich. — Mnl. Gr. s. 90 hatte ich an die möglichkeit gedacht, dass auch mnl. *trameer* von *tjaremeer* stamme, indem *j* ausgefallen und metathesis des *r* eingetreten sei. Diese hypothese wird durch Stoett's einwurf nicht beseitigt. Wenn in anlaut *tj* einmal *j* bleibt und sich zu spirantischem *sj*, *sch*, *s* entwickelt, das andere mal spurlos schwindet (*tjeghen* usw. gegen *teghen*), so kann das nicht allein auf mundartlicher verschiedenheit beruhen, sondern es muss mindestens noch ein anderes moment hinzugetreten sein, und das kann in nichts anderem gesucht werden, als in einer verschiedenheit der betonung. *Teghen* setzt einen geringeren grad des satztones voraus als *tjeghen*, wenn anders die grundform beider völlig übereinstimmend war, dh. nicht etwa in der aussprache des ursprünglich anlaut. *g* von *jeghen* noch verschiedenheiten bestanden. Meine hypothese nimmt also an, dass in dem composit. *tjaermeer*, in dessen beiden teilen das tonverhältnis mannichfach verschieden sein kann, eine tonreduction im ersten teil statt-

schwunden, so dass es „in der nächsten zukunft, in zukunft, fortan, nunmehr" bedeutet; ähnlich bei *tavontmere*, zb. Segh. 5213 als var. zu *hudenmeer*, wie auch *tavont* „heute, im gegensatz zu morgen" bedeutet. Ausserdem hat man mit recht auf die parallelen franz. zeitausdrücke verwiesen: auch *huimais*, trotzdem es lat. *hodie* enthält, sich also mit *hedenmeer*, wenn *heden* „heute" ist, vollkommen deckt, und andere composita von *hui* (s. Burguy[2] II 266 ff.) haben die allgemeineren bedeutungen.

gefunden habe, wodurch das *j* schwand. Die entstandene form muste aber notwendig zugleich das *â* kürzen, und weiter ist es durchaus glaublich, dass zugleich auch das *r* seine stellung geändert habe. Natürlich hat auch die metathesis ihre gesetze; aber trotz den darlegungen in meiner Mnl. Gr. wird sie noch immer für einen vorgang angesehen, der sich nach dem grundsatz „car tel est notre plaisir" vollzieht. Wenn Stoett aber meint, dass wohl aus *trameer tarmeer* entstehn könne, nicht aber aus *tarmeer trameer*, so ist genau das umgekehrte richtig; vgl. auch — *trop* aus *dorp* in ortsnamen. Trotzdem halte ich auch heute meine erklärung, die ich hier nur als wohlüberlegt rechtfertigen wollte, für nicht besonders wahrscheinlich und gebe sie gerne für eine weniger hypothetische auf. Gewis liegt es nahe, *trameer* mit dem gleichfalls synon. *tameer*, *tammeer* (die letztere schreibung nur zur bezeichnung der vocalkürze, wie in *nemmere* für *ne mere*, Mnl. Gr. § 105) zusammen zu stellen. *Tameer* wird aus *te daghe meer* erklärt. Die vorausgesetzte kürzung ist nicht unwahrscheinlich; aber auch *tavontmeer* könnte in betracht kommen; vgl. wegen der kürzung noch *talmé* aus *tâlanc mé*, Lexer 2, 1390. Wie nun *trameer?* Mit der erklärung, das *r* sei epenthetisch ist nichts gewonnen. Denn in einfacher sprache heisst das doch nur, es sei zugesetzt, und wir sind heute so vorwitzig geworden, dass wir ausser dem namen auch einen physiologischen oder psychologischen grund für die „epenthese" wissen möchten. Wenn die nahe beziehung zwischen beiden formen richtig ist, so wüste ich keine andere erklärung, als dass *trameer* auf eine verbindung zurückgeht, in der für *te* durch irgend einen psychologischen prozess *ter* (eigentlich = *te der*) eingetreten war. Ob ein **ter daghe meer* lautlich zu *trameer* zusammengezogen werden konnte, bleibe dahin gestellt; bei **ter avont meer* wäre sicherlich keine schwierigkeit vorhanden. Der ausdruck würde dann zu einer reihe anderer gehören, wie *ter neder* (van Helten Tijdschr. 3, 121), *ter wille*, welches, wenn ich nicht sehr irre, ebenso wohl wie *om der wille* vorkommt, wie ferner *ter loops* und andere, die Verdam, Tijdschr. 4, 218 f. erwähnt, und für die eine endgiltige erklärung noch aussteht (dahin auch fläm. ausdrücke, wie *om ter best* De Bo-Samyn 990?). Noch möchte ich bemerken, dass mir die annahme, in nnl. *temee*, *termee* „straks", lebe mnl. *tameer*, *trameer* fort, nicht so sicher scheint. Die erklärung dass darin umbildungen von *daer mede* zu erblicken seien, liegt mindestens eben so nahe. Vielleicht lässt sich diese frage auf grund des mundartlichen unterschiedes zwischen zachtlang und scherplang *e* ohne weiteres entscheiden.

Cosijn hat also vollkommen recht, wenn er sich durch die bedeutung von *heden* nicht bewegen lässt, von der möglichkeit, dass es mit *huden* identisch sei, abzusehen. Er hätte sich dabei auch auf das Alts. berufen können. In der schönen schilderung der hochzeit zu Kana werden dem wirte vorwürfe gemacht, dass er den besten wein zuletzt auftragen lasse

mid thius scoldis thu us h i n d a g e r gebon endi gomean (Heliand 2064):

also das in aller deutlichkeit „diesen tag" bezeichnende wort in verbindung mit *êr*, und zwar sogar noch mit der betonung *híndag èr*, nicht *hìndag ér*, gerade so gebraucht wie mnl. *heden eer.*

Trotzdem müssen uns die im eingang dargelegten lautlichen verhältnisse bestimmen, mit aller entschiedenheit die beiden wörter etymologisch voneinander zu trennen: *heden* muss schon im Altgerm. *hĭ* in der wzsilbe gehabt haben, *hĭ* als casus des stammes *hi-* besteht aber nicht. In der that enthält ja auch die annahme keine schwierigkeit, dass neben der bedeutungsentwickelung vom bestimmteren zum unbestimmteren, wie in *hindag er*, in *huden mere* und in *huimais*, bei einem sonst gleichartigen ausdruck auch der umgekehrte vom weniger bestimmten zum schärfer begrenzten vorliege, dass *huden meer* und *heden meer* auf verschiedenen wegen auf denselben punkt gelangt seien. Ist aber ein casus von *hi* in composition mit einem nomen als etymon nicht möglich, so könnte doch unser gefühl für die zusammengehörigkeit von *heden* mit *heute* usw. vielleicht so weit richtig sein, als eine a b l e i t u n g vom selben pronominalstamme in dem worte stecke. Auf diesem wege kommen wir in der that zu einem ergebnis.

Cosijn hatte stark an an. *heđan* gedacht in ausdrücken, wie *heđan frá*, *heđan í frá* „von nun an, fortan." Diese vergleichung würde jetzt um so näher liegen, als das nord. adverbium nicht, wie man früher annahm, langes *e*, sondern ein kurzes, aus älterem *i* hervorgegangenes hat (Sievers, Beitr. 16, 241 ff., Noreen, Altn. Gr. I[2] § 142 anm.). Es ist eine paral-

lelbildung zu *hwađan* „von wo", *þađan* „von da", vom st. *hi*, und in der that würde ihm lautlich mnl. **hēden* entsprechen. Aber wenn diese auffassung schon das bedenken hat, dass die bildungen von pronominalstämmen mit suffix *-đan* nur im Nord. belegt sind, so wird sie weiter auch wieder durch ein lautliches moment unmöglich gemacht. Aus der besprechung von Kern aao. geht nämlich hervor, dass die grundform nicht **hiđan* sein kann, weil bei einem *a* in der nebensilbe limb. nur *heden* zu erwarten wäre, während thatsächlich, öfter als dieses, *hiden* geschrieben wird. Weniger überzeugend ist Kern's ansicht, dass auch bei einem *u* in der nebensilbe nur *e* in der wzsilbe berechtigt sei, *i* nur bei folgendem *i* oder *j* vorkommen könne. Die sache ist bei dem vorliegenden material und dem schwanken zwischen *i*- und *e*-formen schwer zu beurteilen. Aber das natürliche scheint mir doch, dass in dem festen *e* eine wirkung des *a* zu erkennen sei, *i* also nicht nur bei *i*, sondern auch bei *u* bleiben könne, und in der that steht bei Kern's beispielen auch *versikeren*, *versiekeren*, wo wir nur auf *sicurôn* (nicht auf **sicurjan*) zurückgehn können [1]). Wäre Kern's ansicht richtig, so würden wir für *heden* auf eine grundform **hidin* geführt; ich wüste aber nicht, was für eine bildung das sein könnte. Meiner ansicht nach ist auch eine grundform mit folgenden *u* möglich, und eine solche bietet sich uns auch in dem ahd. und afränk. *hitumum* dar. Die älteste form dieses adverbs ist Ahd. Glossen II 148, 24 in der verbindung *danne hitumum* zur übersetzung von *demum* belegt; ferner sind belegt *hitamum* in derselben bedeut., *hitamun* für *demum*, *tandem*, *do hitamun* für *tunc demum*, in zusammenhängendem text nur bei Notker *do hitemon:* zb. *unde do hitemon geloubtun sie sinen uuortun;* das Lat. hat nur *et crediderunt verbis eius.* Die vorliegende bedeut. ist also „(dann) erst." Da die glossen, welche

1) Bei einer neuen untersuchung dieser frage wäre zu beachten, ob nicht zum teil alte formen mit *ĕ*, nicht mit *ĭ* zu grunde liegen, wenn auch van Helten Indog. Forsch. 5, 184 f. gegen Kögel ebenda 3, 280 f. im ganzen recht haben sollte.

die form *hitumum* bieten, auch sonst das auslaut. flexivische *m* durchaus bewahren, kann es keinem zweifel unterliegen, dass dies die ältere form, die mit schliessendem *n* aber durch die bekannte veränderung aus ihr hervorgegangen ist. Mit Scherer zur Gesch. d. d. Spr.[2] 594 ist also das wort zu den adverbien in der form des instr. plur. zu rechnen. Weitere beispiele dieser art mit zeitlicher bedeut. sind: von adjectiven oder partikeln gebildet: ahd. *simblum*, as. *simblon*, *sinnon* „immer", an. *driugum* „häufig", *fornum* „einst", *löngum* „lange" mhd. *langen*, mnl. *dicken* „oft"; von substantiven: mnd. *vaken*, nnl. *vaak* „oft", ahd. *hwîlôm* ags. *hvîlum*, mnl. *wilen* „einst, zuweilen", ags. *þragum* „aliquamdiu", an. *stundum* „zuweilen", *tîðum* „oft", *nóttum* „nachts", mhd. *nehten* „gestern abend." Andere beispiele s. Grimm Gr. 3, 94 f., 774; dazu Scherer a.a.o. Weiter ist nicht zu zweifeln, dass, wie auch Scherer annimmt, dieser casus *hidumum* zu einem superlativ des pronominalstamms *hi* gehört. Es ist also eine bildung, wie got. **hinduma* in *hindumist*, ags. *hindema* „der hinterste, letzte" (Brugm. Grndr. II 164). *Hitumum* verhält sich zu *hitamun* in bezug auf den mittelvocal, wie got. *miduma* zu ahd. *metamo*, got. **midjuma* zu ahd. *mittamo* (Brugm. a.a.o. 157). Das germ. *hidum-* stimmt also zu lat. *citumus*, *citimus* „sehr nahe, zunächst befindlich", superlativ zu *citer* „diesseitig, hierherzu liegend", *citerior* „näher; eher." Auf grund dieser vergleichung können wir dem germ. adv. einen begriff wie „zunächst, nächstens, ehestens, jüngstens, fortan" zuerkennen. Wie mit *hitumum*, so wird im Ahd. *thanne* auch mit *az iungist* verbunden. *Nächstens*, welches formell *nächsten*, dh. auch ein adverb in der form des dat. plur. von einem superlativ voraussetzt, also in der bildung mit *hidumum* übereinstimmt, geht aber ursprünglich nicht nur auf die nächstfolgende, sondern auch auf die nächstvorangegangene zeit; s. das Deutsche Wörterbuch; so bedeutet auch das entspr. mnl. *naesten* „onlangs", s. Verdam Ferg. glossar. Der etymologie nach muss *hidumum* aber auch wohl die zwischen der näheren vergangenheit und zukunft eingeschlossene zeit mit

bezeichnen können, also etwa dem begriff „jetzt" entsprechen. In den ahd. belegen ist das wort auf die vergangenheit angewendet, dh. auf die in der erzählung als gegenwart vorgestellte vergangenheit; vgl. erzählendes *jetzt*, *nun*, *hier* usw. Ursprünglich muss es aber auf die gegenwart des sprechenden selbst gegangen sein.

Es dürfte nun nicht schwer sein, zu erweisen dass ein solches wort zu mnl. *hēden* „heute" werden konnte [1]). Was die lautliche seite betrifft, so konnte ein etymologisch isoliertes *hidumum*, welches häufig unter geringerem satzton gebraucht wurde, kaum etwas anderes als *hēden* ergeben. Ob mhd. *nen* für *nemen*, *kon* für *komen* verglichen werden können, wage ich nicht zu behaupten. Insofern als eine verkürzung der beiden mittelsilben vorliegt, dürften die verbindungen wie *wunderschön* aus früherem *wunderen*, *wundrum* angeführt werden; ganz entsprechend ist aber *Luxemburg* aus *Lutzelenburg* und ebenso, mit verlust eines *m*, wie in *heden*, *Ottersheim* aus *Utemaresheim* (Förstemann 2, 1429). Ganz parallel ist nwestfäl. *teoken wieke* „nächste woche" aus *tôcomene* für *tôcomende weke* (Jellinghaus Westf. Gr. § 150), und als eine weitere parallele dürfen wir das adv. *midden* nhd. *mitten* in anspruch nehmen. Wenn auch gegen Wackernagels annahme (vgl. Müller-Zarncke II 1976., Deutsch. Wb. 6, 2415) zu bedenken ist, ob nicht verschiedene ausdrücke in *mitten* aufgegangen sind, so kann es doch keinem zweifel unterliegen, dass es auch, und wohl hauptsächlich, ahd. *in mittemin* fortsetzt. Damit dürfte der lautliche beweis gesichert sein. Und auch von seiten der bedeutung dürfte die annahme keine schwierigkeit machen, dass ein adverb, welches vom gesichtspunct des gegenwärtigen augenblicks die nächstliegende zeit meint zu einem wort für „heute" wer-

1) Das Deutsche Wb. führt aus Grimms Weist. 4, 593 *hedis dagis* an. Aber leider können wir das citat nicht zu der behauptung benutzen dass auch auf deutschfränk. gebiete *hidumum* und zwar in derselben bedeut. wie nl. *heden* fortlebe. Denn eine form *heden* wäre für das denkmal, ein Ingelheimer stück aus d. j. 1367, unmöglich; *hedis dagis* ist wahrscheinlich verschrieben für *hude dis dagis*.

den kann. Wir hätten dann das umgekehrte von dem, was wir oben bei den wörten für „heute" gesehen haben, nämlich eine entwickelung der enger umschriebenen bedeutung aus der allgemeineren. Und das ist ja das gewöhnliche in der sprache. Eine beschränkung liegt auch vor in mhd. *tagelanc*, *tâlanc*, Teuthon. *dalinc* usw. „heute" und in ähnlichen composita mit *lang* (Grimm Gr. III 99), denn sie müssen zunächst wohl „irgend einen tag lang" und nicht „diesen tag lang" bedeutet haben, und genau genommen ist ja dasselbe eigentlich auch der fall in unseren ausdrücken, wie „den ganzen tag lang, das ganze jahr lang" und sehr vielen anderen, wenn wir sie auf einen bestimmten tag usw. einschränken. In der sippe von *eher* sind die bedeutungen „pridem" und „mane" vereinigt, es ist aber nicht sicher, welche von beiden die ursprünglichere ist. Hingegen wissen wir, dass *früh* wie gr. *πρωί* und skr. *prâtar* „des morgens früh" zu der idg. partikel *prô* „voran, vorn, vorher" gehört. In der anwendung auf die frühzeit des tages liegt also eine ähnliche beschränkung, wie in *heden* „an diesem tage", wenn es früher „zu dieser zeit", oder „von dieser zeit an" bedeutete [1]). Eine noch bessere parallele haben wir an einem anderen, gleichfalls von einer partikel abgeleiteten adverb: zu dem grundwort des adj. *fern*, welches entfernung in raum und zeit bedeutet, gehört eine idg. bildung *perut*, *peruti* „im vorigen jahre", skr. *parut*, gr. *πέρυσι*, germ. **fĕruþ*, mhd. *vert*, und wenn es sein sollte, dass dieser ausdruck zugleich ein wort enthält, welches wirklich „jahr" bedeutet (Brugm. Grndr. II 8; dagegen 615), so ist das doch sicher nicht der fall in den gleichfalls zugehörigen as. *fernum gêre* „im vorigen jahre", nhd. *firn*, *fernig* „vorigjährig" neben got. *fairneis* ahd. *firni* „alt" (s. mein Etym. Wdb. 1066). Also der allgemeinere begriff „in früher, oder ferner zeit" ist zu dem enger bestimmten „im vorigen jahre" geworden.

1) Die weniger bestimmte bedeutung in *frühling*, *frühzeit*, *früher* scheint sich erst wieder secundär entwickelt zu haben.

5

Die oben beleuchteten bedeutungen von *heden* können, wie wir an den analogien gesehen haben, von der bedeutung „heute" ausgehn. Ob sie nicht doch mit einer älteren bedeutung zusammenhängen, bleibe dahin gestellt. Bequem wäre die annahme gewis; *heden eer* wäre dann „zu einer zeit die vor der nächsten gegenwart liegt", *heden meer* „zu einer zeit, die nach der nächsten gegenwart liegt", oder „jetzt und weiterhin"; *heden eer* könnte ein gegensatz von *wîlen eer*, *heden meer* ungefähr ein synonymon von *nu meer* gewesen sein. Auffällig ist die verbindung *lanc heden*. Wie kann sie syntaktisch gerechtfertigt werden? Als verkürzter satz? Vgl. mundartlich *heut acht tag*, *heut vierzehn tag* für „heut über ..... tage." Oder geht sie aus von einer bedeut. „von hier an", die *hidumum* als vertreter des ablativs auch geeignet haben kann? [1]). Auch für *hedeneer*, *hedenmeer* würde die ablat. bedeut. passen. Allerdings sollte das letztere der etymologie nach („von hier an weiter") dann eigentlich mit *voortmere*, oder deutsch *hinfort*, engl. *henceforth* identisch sein. Aber wenn diese bedeutung vielleicht auch hier und da zulässig wäre, zb. Ferg. 4624, Lanc. II 37682, so ist sie doch durchweg deutlich auf eine viel kürzere zukunft eingeschränkt. Das liesse sich aber als eine folge begreifen aus der zeit, da *heden* für das sprachgefühl noch mit den angehörigen des st. *hi-*, composita und ableitungen, zusammenhing, die eine engere gegenwart in raum und zeit bezeichnen.

---

1) Locativ. und ablat. begriff vereinigen sich auch sonst in derselben form in folge von analogiewirkungen und des verfalls der endungen; vgl. Grimm. Gr. III 202 ff. Auch *huden* mag sein unursprüngliches *n* nicht bloss nach der analogie von *morgen(e)* und *gisteren*, sondern allgemeiner nach analogie der adverbialendung *-en* bekommen und in folge dessen neben „heute" auch den begriff „von heute an" an sich gezogen haben. Übrigens sind für die genesis des *n* in *huden* vielleicht auch noch gewisse satzverbindungen in betracht zu ziehen: so kann aus *hude an* (oder *in*) *den daghe huden den daghe* geworden sein (natürlich ebenso aus *heden an d. d. heden den daghe*), so dass vielleicht in den oben besprochenen ausdrücken gar kein localer dativ anzunehmen wäre. Für die mundarten, die *heden* in der bedeut. „heute" haben, kommt natürlich auch dies für die umformung von *hude* zu *huden* in betracht.

Ausser den schon berührten abkömmlingen des stammes *hi* mit zeitlicher bedeutung seien zum schluss noch einige andere solcher erwähnt: as. *hina* in *êrhina* „früherhin"; engl. *hence* „von nun an"; *a year hence* ist zu übersetzen mit „heute über ein jahr", vgl. das oben angezogene *heut acht tag*; got. *fram himma* (*nu*) „von nun an, jetzt", *und hita* (*nu*) „bis jetzt, bisher." Vgl. auch got. *ni þanamais*, *ni þanaseiþs* „nicht weiter, nicht mehr", und lat. *hîc* „hier" und *hinc* „von hier" in der zeitlichen bedeut. „hierauf, nunmehr." Wäre es zu verwundern, wenn ein solcher ausdruck, den wir occasionell mit „heute" übersetzen können, diese bedeutung für eigen behielte, wie es nach der hier entwickelten ansicht mit germ. *hidumum* in nl. *heden* der fall ist?

Bonn, Mai 1895. J. FRANCK.

BOLKVANGER.

Dit woord werd door mij in het *Dagverhaal* van J. van Riebeek, (2, 394) in eene door het *Woordenboek der N. T.* niet vermelde beteekenis aangetroffen. Het komt voor in het volgende verband:

„Hem wierd g'antwoort, als hij sulcx dede, dat het dan aen eenige plaetjes (*koper*) tot een goede schenckagie niet en soude mancqueren, maer dat wy gaerne eerst d'effecten van sijn groot opgeven sagen, eer men aen 't vereeren van koper (hare beste costelijcheyt) quam, wordende echter niettemin getracteert met eeten, drincken ende tabacq etc., met welcken '*bolckvanger*' sigh desen avond liet in slaep wiegen."

Almeloo. A. E. H. SWAEN.

OVER EEN WESTFRIESCHE EN NEDERLANDSCHE *A* UIT *E* VOOR EEN *R* DER VOLGENDE SYLLABE.

In het oude Westfriesch vertoonen zich naast de nomina en verba met *e* (een germ. *e* of een door »umlaut" uit *a* of uit *u* voortgekomen klank) vóór een oorspr. heterosyllabische *r* meermalen wisselvormen met *a*:

(*bi*)*iaria* cupere en (*bi*)*ieria* (z. voor bewijsplaatsen PBB. 19, 349; nwfri. *bejearje* met *ea* voor *a*) — *ontbara* »ontberen" W [1]) en *ŏn*(*t*)*berra* S, H 145, 303 (nwfri. *ontbeere*) — *walbara* »pelgrim" H 76 (vgl. Aofri. Gramm. § 184), waarnaast wellicht bij toeval geen *walbera* voorkomt — *scara* »oogsten, afsnijden" H 129, en *schera* W, *scherra* H 56 (nwfri. *scherre*) — *scara* vomeres H 95, 104, en *schere*, *-en*, *-an*, *-ena*, *-um* H 104, W (vgl. ohd. *scar* vomer) — *swara* »zweren" W, H passim, J 8, 8; 11, 9; 15, 30, 33, 34; 24, 14, 15, 18; 26, 2, 6; 81, 2, etc., *swarra* W 59, 2; 423, 1; 463, 11, 22, J 11, 1, 2; 15, 26, 33, 34, 42, Sch 655, 708, en *swera* W, S, H 88, 177, 180, J 24, 14, *swerra* W 53, 33; 69, 31; 389, 18; 394, 7; 399, 19; 438, 14, H en J passim (nwfri. *swarre* en *swerre*) — *eedswara* »gezworene" W, H 99, 100, 101, 106, 107, en *eedswera* W 403, 3, *-swerra* H 100 — *wara* »afweren" W 392, 14, J 55, 4 (in *warenderhănd*), *warren* Ag 29, en *wera* W, H 41, 52, 57, 91, 123, 144, J 13, 13, *werra* J 3, 18; 59, 20 (nwfri. *werre*), met *offwerrer* J 24, 20; 63, 9, en *were*, *weer* »verdediging" W, S, H 36, 41, *werre* J 13, 12 — *ware* »bezit, investituur" W (Wtb. 1125), J 1, 33; 50, 40, H 71, 161, 164, en *wer*(*e*) W, H 30, 40, 59, 121, 133, *werre* W, H 94, 103,

1) Zie voor de hier en in 't volgende gebezigde afkortingen PBB. 19, 345.

111 — (*wil*)*kare* »keur" W 425, 27; 432, 26, 37, H 22, 26, 162, J 13, 14; 29, 2, 3, 8; 37, 11; 50, 24, *wilkaria* W, S, en (*wil*)*ker*(*e*) W, H en J passim, (*wil*)*kerre* W, H passim, J 18, 22; 50, 41 — *barra* »toekomen" Sch 696, 703, en *bera* H 302, *berra* J 26, 12; 46, 67; 60, 5, H 300, 301, S, Sch 672, Ag 36, *bert*(*h*) »toekomt" Ag 139, Sch 706, 712, J 24, 9, *berde* prt. S — *barra* »beuren, ontvangen" Ag 103, 139, 141, 160, Sch 647, 659, *bard* p. p. Ag 99, en *berra* Ag 101, 102, 112, Sch 662, J 47, 3, 12; 50, 31; 52, 1, *berth* »ontvangt" en *berd* p. p. J 32, 5, 6, 8; 33, 13; 36, 14; 37, 14; 68, 3; 82, 1 — *fôr-*, *foerbard* »verbeurd" Ag 99, Sch 715, met *foerbarnisse* Ag 157, 160, *wrbarre* »boete" (eig. »het verbeuren"; het nomen is blijkbaar een -*î*(*n*)-stam) Stadb. v. Sneek (ed. Telting) bl. 139, en *wrbera* H 143, Sch 342, *foerbeerd* »verbeurd" J 87, 11, *wrberra* J 46, 23, *ûr-*, *foer-*, *verbert*, -*berd*, -*berth* »verbeurt, verbeurd" W, J passim, Sch 240, 342, 471, 604, 615, 616, 659, 699, 743, Ag 104. [Alleen met *e* heb ik aangetroffen: *dera* »deren" W, H 37, *era* »ploegen" W, H 129, 130, *nerra* H 148, J 59, 18, *nerda* prt. W, *neringe* H 147, *nerringe* W, *wrterde* »verteerde" J 50, 41, *terringe* J 1, 37].

De tweeërlei vormen nopen tot de gevolgtrekking, dat de factor der klankwijziging niet in de *r* alleen te zoeken is, maar in de *r* + een klank, die, in de uitspraak innig vereenigd met de voorafgaande conson., op de qualiteit der laatste invloed kon uitoefenen, alzoo + een zonder klemtoon gesproken vocaal des uitgangs; en dewijl nu van al deze woorden flexievormen in gebruik waren met een *a* in 't toonloos gesproken suffix (b. v. **ierast*, -*ath* 2de en 3de pers. van *ieria*; *sceran* nom. acc. pl. van *scer* vomer; *wera* of -*an* nom. acc. pl. van den -*î*(*n*)-stam *were* »bezit"[1]) = ohd. *werî*; *kera* of -*an* nom. acc. pl. van den -*i*-stam *kere* = ags. *cyre*; enz.), behoeven we niet te aarzelen de *a* der wortelsyllabe als het product van een volgend toon-

1) Men houde in 't oog, dat dit subst. vaak in plurali werd gebezigd (vgl. v. Richth.'s Wtb. 1138).

loos *-ra*(-) te laten gelden en de vormen met *e* als uit de andere buigingsvormen herkomstig te beschouwen.

Het wfri. taalverschijnsel herinnert ons aan de mnl. *a* uit *e* vóór een heterosyllabische *r* in *ontbaren*, *bare*, *gare* »begeerte", *begaren*, *hare* »leger" enz. naast *ontberen*, *bere* enz. (z. Mnl. Sprk. § 12). Ook hier moeten we zonder twijfel een zelfden ontwikkelingsfactor aannemen, d. i. hebben we ons voor te stellen, dat de *a* oorspronkelijk alleen thuis hoorde in die flexievormen, waarin (na het verdwijnen der suffixale *j*) de *r* onmiddellijk door een zonder klemtoon gesproken *-a-* of *-a* (= de germ. *-a-* of een door qualitatieve verzwakking uit een *-o-*, *-o*, voor *-ô-*, *-ô*, voortgekomen *-a-* of *-a*) werd gevolgd; als in den inf. en den 3den pers. pl. ind. van de sterke verba of zwakke der 1ste klasse **baran* »voortbrengen" (voor het ontbreken van een wisselvorm *beren* naast *baren* vgl. Mnl. Sprk. § 158), **ontbaran* »ontberen" (ohd. *beran*, *antberan*), **aran* »ploegen" (ohd. *eren*, got. *arjan*), **ginaran* »generen" (os. *nerian*), **biscaran* »bescheren, toedeelen" (os. *skerian* »toedeelen"), **swaran* »een eed zweren" (os. *swerian*), **fartaran* »verteren" (os. *farterian*), **farwaran* »verweren" (os. *werian*), **smaran* »smeren" (uit **smeran*, voor **smirwian*, vgl. ohd. *smiren* naast *smirwen*), en **barant*, **arant* enz. (*-ant* suffix van den 3den p. pl. praes. ind. = oudoostnfrk. en ohd. *-ant*; *daren* «deren" kan gelijker wijze berusten op een prototype **daran*, uit **derian* = os. *derian*, of beantwoorden aan een ohd. *tarôn*) — in de tot de zw. 2de conjugatie behoorende praesensvormen en 't p. prt. **gara*, *-as*, *-at* enz. »ik begeer enz." en **gigarad* (oonfrk. *geron*; in het praet. **geràde* en 't verbogen p. prt. **geràdes* enz., waar de *a* den bijtoon had, kon zich geen klankwijzigende invloed doen gelden) — in den zw. nom. sg. masc. **bara* »beer" (ohd. *bero*), **swara* »wond" (ohd. *swero*) — in den st. gen. pl. fem. **para* »peren" (met *-a* = ags. *-a*, ohd. os. *-o* in gen. pl.; voor het nomen zelve vgl. ags. *piru* st. fem.) — in den dat. sg. fem. en den gen. pl. van het pron. pers. **hara* (oorspr. **hera*, voor **hero*, uit **hiro*; uit den dat. sg. drong de vorm in den gen.

sg.; het zelden voorkomende en blijkbaar alleen dialectisch gebezigde *here*, vgl. Tschr. 13, 73, is herkomstig uit den gen. sg. fem. **here*, voor **hera*, uit **hira* [1])) — men lette ook op **warald* »wereld" (os. *werold*, oonfrk. *werolt*; de vorm *wereld* berust op **werild*, dat te vergelijken is met een oonfrk. verbogen *werildi*, *-is*).

Als gevolgen van analogische ontwikkeling vinden natuurlijk een gereedelijke verklaring: *barinne* naar *bare*; *gare* »begeerte" (ohd. *girî*), *gare* »begeerig" (ohd. *giri*) en *begaerte* (ohd. *girida*) naar *begaren*; *smare* »vet, smeer" (ohd. *smero* met *-o*, voor *-u*, uit *-wa*) naar *smaren*. En voor *hare* »leger", *spare* »speer", *mare* in *mareminne*, *ware* »verdediging" (os. *heri*, ags. *spere*, os. *meri*, ohd. *werî*), wier *a* evenmin op een of meer flexievormen met *-a* berusten kan (een gen. pl. **hara* enz. komt hier niet in aanmerking, dewijl deze nomina ten deele slechts zelden, ten deele in 't geheel niet in 't mv. werden gebezigd), is gewis aan denzelfden ontwikkelingsgang te denken, dien we voor *ginghebare*, wisselvorm van *ginghebere* »gember", en *swares*, *-re* wisselvormen van *sweres*, *-re* »schoonvader(s)" (ohd. *swehur*), moeten laten gelden: *a* in pl. van *e* naar 't voorbeeld der wisselvormen met een phonetisch ontwikkelde *a* naast *e* vóór *r*. Omtrent *hare* „dominus" kan men in twijfel staan, of de voc. een bij verzwakking des klemtoons voor de oorspronkelijke scherpe *ee* in plaats getreden zachte *e* langs analogischen weg (gelijk in *hare* »leger" enz.) vervangen heeft, dan wel bij vroegtijdige verkorting der met zwakken toon gesproken *ê* phonetisch ontwikkeld is (gelijk in **bara* „beer" enz.), alzoo met de tusschentrappen **hara*, uit **hera*, voor **hêra*, uit **hêrro* = os. *hêrro*. *Hare* »hierheen", dat blijkens het ohd. *hera* huc en het ben. in de noot opgemerkte tijdens de genesis van *a* vóór *-*ra* **here* moet hebben geluid, mitsdien geen klankwettige *a* kan bevatten (vgl. den geapocopeerden mnl. vorm *her* en 't nnl. *herwaarts*), heeft kennelijk **here* vervangen

1) Op grond van de ags. naast *-a*, *-a-* (ohd. *-o*, *-o-*) voorkomende *-e* (*-æ*) (= ohd. *-a*) is ook voor de ownfrk. periode, waarin *-a*, *-a-* (= ohd. *-o*, *-o-*) in zwang was, *-e* (= ohd. *-a*) aan te nemen; alzoo **hire* = ohd. *ira*, gen. sg. fem., **hire* = ohd. *iro*, dat sg. fem. en gen. pl.

onder invloed van *dare* »daarheen" (ohd. *dara*), evenals in een jongere taalperiode *derwaarts* onder invloed van *herwaarts* voor het oude *daarwaart(s)* (mnl. *daerwaert*) is in de plaats gekomen.

Omtrent de chronologie der besproken klankwijziging zij nog opgemerkt, dat ze van jonger datum is dan de in Tschr. 13, 114 vlg., behandelde dialectische ontwikkeling van *ŏ* uit *e* vóór *o* van den uitgang.

Groningen. W. L. VAN HELTEN.

GASTERIJ.

Evenals *bolkvanger* (zie bl. 67) komt dit woord in het *Dagverhaal* van J. van Riebeek voor in eene beteekenis, welke niet wordt opgegeven in het *Woordenboek der Ned. T.* De mededeeling der plaats is niet onbelangrijk in verband met het in *Wdb.* IV, 324 uit Hooft, *N. H.* aangehaalde *gasterijhouder;* er blijkt namelijk uit dat *gasterij* nog in de 17de eeuw voorkwam in den zin van: gaarkeuken. In een verzoekschrift van »Mr. Jan Vetterman, opperchirurgijn", *Dagverh.* 2, 202, lezen wij: »Vorders datter niet meer als twee herbergiers omtrent het fort sullen mogen tappen offte *droogh gasterije* houden".

Het antwoord op dit verzoekschrift, *a. w.* blz. 303, bevat het in 't *Wdb.* evenmin vermelde woord '*gastnering*': »ende staende de voorsz. drie jaren sich vorder maer alleen erneeren op sijn *gast-* ende *tapneringe* voor de gaende ende comende man der passerende schepen", dat nogmaals *a. w.* Dl. III, blz. 633 voorkomt.

Almeloo. A. E. H. SWAEN.

NIEUWE MIDDELNEDERLANDSCHE FRAGMENTEN.

VI. FRAGMENT VAN EENE BERIJMDE ROMEINSCHE GESCHIEDENIS.

»Von einem Buche in der Bibliothek zu Brüssel wurden 8 Pergamentblätter abgelöst, deren Schrift dadurch an manchen Stellen sehr gelitten hat. Sie sind in Quart, in der zweiten Hälfte des 14ten Jahrhunderts geschrieben, oben und unten abgeschnitten, so dass man die Beschaffenheit der Hs. aus diesen Ueberbleibseln nicht genau mehr erkennt. Jede Seite hatte drei Spalten, aber auf Blatt 1 bis 5 und Bl. 8 ist die dritte Columne fast ganz weggeschnitten. Blatt 7 hat auf jeder Seite 4 Spalten und ist mit Ausnahme der obern und untern Randabschnitte vollständig. Bl. 1 bis 4 sind von einer Hand, 5 bis 7 von einer andern und besseren, Bl. 8 fast ganz unlesbar und auch von verschiedener Schrift. Jede Spalte hat noch 38 bis 42 Zeilen, viele Verse sind aber durch das Ablösen und durch früheres Abreiben unlesbar geworden."

Aldus een bericht van J. F. Willems [1]) in Mone's *Anzeiger für Kunde der teutschen Vorzeit* 5, 345 ff. (1836) [2]). Ik heb het hier in zijn geheel overgenomen, om op die fragmenten zooveel mogelijk de aandacht te vestigen: ze zijn nl. zoek, op een na, dat ik onder die, van Snellaert afkomstig, terug gevonden heb. Hoe dit eene blad in Snellaert's bezit gekomen is, weet ik natuurlijk niet; ik gis dat hij het van Willems zal gekregen hebben. IJverige nasporingen om ook de andere bladen terug te vinden, zijn zonder uitslag gebleven. Ze bevinden zich niet te Brussel. Ik heb lang gedacht dat ze deel

1) De korte inleiding is geteekend: FRID. WILLEMS, en een FRID. WILLEMS is dan ook opgenomen door Louis D. Petit in zijne *Bibliographie d. Mnl. Taal- en Letterk.* Blijkbaar echter is dit FRID. aan eene vergissing van Mone te wijten.

2) Naar dit bericht worden de fragmenten vermeld door MONE, *Uebersicht*, nr. 54.

uitmaakten van een bundel fragmenten en afschriften door Willems gemaakt, onder nr. 4762 der *Bibliotheca Willemsiana* vermeld: daarin zitten nl. o. a. »Acht stroken perkament uit de bibliotheek te Brussel", ofschoon het woordje *acht* mij tegelijk deed twijfelen. Doch dit is niet het geval [1]).

Het eenig overgebleven blad is 203 mm. hoog bij 135 breed; bovenaan zijn geene verzen weggesneden, onderaan wel. Van de derde kolom recto en van de eerste (of de tweede?) verso zijn alleen nog enkele letters van ieder vers overgebleven. Onderaan rechts hebben de wormen er een stuk uitgevreten. Het recto is slechts met zeer veel moeite leesbaar. Willems heeft de eerste kolom en eenige verzen van de tweede reeds medegedeeld, met eenige foutjes; hieronder volgt de geheele inhoud van het fragment.

Kol. *a*. Maer si werden hem vromelike,
Ende Tiberius die here rike,
Street sere alse die onwerde.
Meneghen warp hi op die erde
Die noit weder op en stoet;
Menege hant ende menegen voet
Sloch hi af ende menech hoeft [2]).
Wat hulpt? die strijt wartere grot.
Ic weet wel dat van Crassus magen
Si vir worden daer verslagen
Die alle rike graven waren.
Met dien so quamen toe ghevaren
Pastus, die here van Creten was,
Ende een sijn neve, hiet Dunas,
Ende was van Teben hertoghe.

1) Deze bundel werd op de veiling van Willems' bibliotheek aangekocht door Blommaert, voor 6.50 fr.; uit diens handen (zie Verkoopcatalogus Blommaert, nr. 329) ging hij over in die van zekeren heer Lefèbre, een Gentsch boekenliefhebber, voor 10 fr. Na diens dood werd zijne verzameling boeken zorgvuldig bewaard door zijne weduwe, die niemand ontving. Verleden jaar is ze overleden; een deel der boeken kwam onder den hamer; daaronder ook de bundel waarvan hier sprake is, welke met opzet werd aangekocht door Dr. Ferd. vander Haeghen, die kon vaststellen dat de „acht stroken perkament" niet diegene waren welke ik zocht.

2) Het rijm vereischt den Brabantschen vorm *hoet*.

Dese hadde Crassus aldus hoghe
Gheset in sierre viande lant,
Die wile hijt sonder here vant
Ende doet was Gramdioen.
Elc brachte met hem in sijn doen
Griken wel .iii. legione,
Die stout waren ende cone.
Dit waren Crassus naeste mage.
Deus! wat slogense grote slage
Op die Romeine, die hem weren
Wat si mogen ende deren.
(G)roet [1]) was die nose ende tgecrijt
Dattere was in genen strijt.
Menech ors liep daer ten kere
Achter velde [2]), sonder here.
Daer was vanden Romeinen goet [3])
Ghedaen menech fel ontmoet.
Tyberius neve, die stoute Troym,
(Titon was die name sijn)
Hi versach waer Pastus quam
Ende enen Romein dleven nam,
Dat hem harde sere derde.
Doe sach hi voer hem op die erde
Ende sachere liggen een starc spere.
Hi nigtere na, want hi hats gere

. . . .

Kol. *b*. Pastus die heeftene mettien
Te hem wert comende versien,
Ende nam enen Grijc een spere.
Want hi woude jegen hem ter were
Emmer comen op dat hi can,
Want et was een stoute man.
Die Grijc hi hadts groten toren
Dat hi hadde sijn spere verloren,
Ende hem Pastus alsoe nam.
„Wat wondere eist, al benic gram",
Seide hi te hem selven doe,
„Ic waendere mede sijn comen toe

1) In het hs. is de *G* oningevuld.
2) Hs. *welde*.
3) In het hs. boven een doorgeschrapt *gt*.

Ten vienden, dat bliven moet.
Ende ic en volgem heden voet (?)
Om hem ander... te stane.
Magic dan hem te verslane
Sie ic den onsen oec iet meschien,
Ic sal sijn dierste die sal vlien
Ende henen varen mire straten,
Ende sal verwonnen mi gelaten,
Al roepende met stemme grot
Ten anderen: „wi sijn alle doet!"
Ic salre .xx. maken bloede,
Die weder selen striden node,
Ende selen henen met mi vlien.
Ende en mach dat niit [1]) gescien,
Soe salickene doet steken van achter.
Dan sal mier herten wesen tachter.
Hi hadde mi bat mijn spere gelaten.
Dat hi nu voer [2]) siere straten."
Nu es Pastus die here
Van desen gedreigt sere,
Dat hi harde luttel weet.
Maer voer henen wel gereet
Opten stouten Romeine...
Diene ontfinc alse sx [3]) co..,
Hare steken die si staken daer
Waren, dat wet wel, herde swaer [4]),
Want beide die stoute heren
Vielen neder sonder keren.

Kol. *c.* van e—ende d—die—dat—ensi —quam—daer—die—om—dat—str—ende—die—noc—siet—ende—ende—voe—ende—en—ach—dat—ende—ende d—onder—ende—ende—dat ende—...—opd—...-r-...—dat—des h—dat n—tiberius—w—julius g—ende de—

Kol. *d.* 'e—...—lachte—te—ren—aren—t—aet—den—en—...—aude—...—ten—gen—...—r—...—en sal—...—...—...—de—de—...—le—...—den—...—...—et—...—...—...—nt—ve—egen—leghen—tride—...

Kol. *e.* .XXXVI. wanic wale
Graven ende hertogen altemale,
Ende seide: „ghi heren, nu besiet,

1) Hs. Verg. boven de spelling *grijc.*

2) Er staat in het hs. duidelijk *voet*, met een punt onder de *e*, en nog een andere *e* er boven.

3) Er staat *fx*. Lees *lx*?

4) *suaer.*

Wine sijn hier sonder scade niet
Nu comen, dat dunct mi wel.
Onse viande sijn ons fel
Ende hebben toe ene gode stat,
Ende mogen ons orlogen bat
Dan wi hen mogen, dat es waer.
Wine mogen hen niet comen naer
Ende si selen ons stullike [1])
Bestriden, willense, dagelike.
Die stat es oec groet ende wijt,
Ende wine mogense teser tijt
Niet al beleggen met onsen scaren,
Want en ware en gene, twaren,
Sine waren te cranc in alle sinnen,
Quamen ute die van binnen.
Ja te [2]) warre houdic vor dat
Te cranc jegen die vander stat.
Ic vrage hier toe, ghi heren, saen
Wat wi best mogen ane gaen."
Ien grave, hiet Lisus Catras,
Seide: „verstaet, here, her Dunas,
Ets waer: wi hebben menegen man
Die we ane die wapene can
Ja te bestridene sekerlike
Dat aldermachtechste conincrike
Dat nu inder werelt si,
[*B*]uten ghenomen, geloves mi,
[Der] roemscer cronen, die engeen man
[*In*] die werelt verstriden en can.
.... en ware hier selve niet
Die [*roem*]sce keiser dien men ontsiet.
Sijt [*se*]ker dat wi gaven klene
Om dat heer al ghemene.
Maer nu es mi laten verstaen
Van enen bode, diet mi saen
Seide dat die keiser cone

. . . .

Kol. *f*. Ende doen pine toter doet [3]).

---

1) Hs. *stuellike*, met een punt onder de *e*. *Stullike* zal wel zijn *stuerlike*.
2) Hs. *tue*, met een punt onder de *u*.
3) Hs. *daet*.

Ons torment soude wesen grot
Ende die pine meneghorhande,
Op dat wi quamen in sijn hande.
Nu raet hier op, gi heren cone,
Wat [1]) hier op eist best te done."
(E)en [2]) grave, die hiet her Trupart,
ende here van Trapurt antwerde ter vaert:
„Bi Marie, gi heren, dat es waer.
Wi hebben dit orloge swaer [3]).
Comt op ons Octaviaen
Die keiser, soe sal gedaen
Horde saen onse were wesen.
Wi en mogen sijns niet genesen.
Ic ben wel seker ende vroet
Dat ic Crassuse nien bestoet,
Noch Eclyopuse mede.
Maer Brutuse, die met hem mesdede,
Sijn vader was di oem mijn.
Alse wale soudic verloren sijn
Ende dlijf verliesen alsoe saen,
Alse gi liede wordt gevaen.
Want ic mi wel dies vermoede.
Dies steet mi wel alse op mijn hoede
Te sine alst u lieden doet.
Soe salic oec, benic vroet.
Nu raet wat wi doen mogen,
Dat wi nien bliven bedrogen."
Si seiden alle: wine wete wat
Bat doen, dan wi dese stat
Margen soeken, ende wise winnen,
Conewi, op die van binnen.
Ochte si selen tons ute comen.
Dat ons quame mier te vromen.
Ende laetse ons dan tenenmale
Alle bestaen, soe doe wi wale.
Ende en mach dat niet ghescien
Ende si ons int stat ontflien,
Soe dunct goet ons alle dat
Dat wi trecken in die stat.
. . . .

W. L. DE VREESE.

1) Hs. *want*. 2) De *E* is in het hs. niet ingevuld. 3) Hs. *suaer*.

OVER DE *SS* UIT þþ IN *ASEM*, *VESSEMEN*.

Door Franck is het eerst (in zijn Mnl. Gramm. § 59 Anm. 2) de aandacht gevestigd op de verhouding der vormen *adem* (ags. *ǽðm*, os. *âðom*) en *vadem* (ags. *fæðm*, ahd. *fadam*), *vademen* tot *asem*, *aessem*, *vasemen*, *vessemen*. Hij brengt ze tot de categorie der mnl. wisselvormen *twivel*, *twifel*, *stervelijc*, *sterfelijc*, *gheselen*, *geesselen*, *loghenen*, *loochenen*, *tidelijk*, *titelijc*, *vergangelijc*, *verganckelijc*, enz. (z. t. a. pl. § 95 en mijn Mnl. Sprk. § 109). En te recht; slechts merke men op, dat in zulk een *twifel*, *sterfelijc* enz., voorzoover de conson. in questie niet door een nasaal wordt voorafgegaan, we met een conson. te doen hebben, die niet alleen qualitatief verscherpt is, maar ook tevens quantitatief verdubbeling of, wil men liever, verlenging heeft ondergaan. Dit blijkt:

1°. uit vormen met een oorspr. korte wortelvoc., als *gaffel(e)* (naast *gavel*), *taffel* tabula (naast *tavel*), *tichel* (naast *teghel*), *naffele* (naast *navele*), *bessem* (naast *besem*), *effen* (naast *even*), *weffel* »striem" (naast *wevel*) enz. (z. Mnl. Sprk. t. a. pl.);

2°. uit de nu en dan voorkomende mnl. spelling met *ff* en *chg* achter een oorspr. langen wortelklinker, als b. v. in *sterffelijc*, *bedriechgelijc*, *onghevoechgelijc*, *wijffelik*, *lieffelijc* enz. (Mnl. Sprk. t. a. pl.), een schrijfwijze, die ons noopt ook in de *ss* van *wijsselijc*, *geesselen* enz. een teeken ter voorstelling der verlengde scherpe sibilans (niet een poging ter aanwijzing der enkele scherpe *s* tegenover de ook voor de zachte sisletter gebezigde *s*) te erkennen;

3°. uit de hedendaagsche uitspraak van *liefelijk*, *bedriegelijk*, *loochenen*, *sterfelijk*, *walgelijk*, *schuifelen*, *oefenen*, *vreeselijk*, *twijfelen*, *droefenis* enz., d. i. *lief-felək*, *bedriech-chələk*, *looch-chənən*, *sterf-fələk* enz.

Alleen in *wentelen*, *afhankelijk*, *vergankelijk* en dgl. verneemt men een enkele *t* of *k*, blijkbaar doordien de homorgane, met

een zelfde afsluiting der mondbuis gesproken nasaal het tautosyllabische bestanddeel der verlengde consonant geabsorbeerd heeft.

Dit inzicht in den aard der besproken consonanten opent den weg ter verklaring van de *ss* in *asem* (d. i. *aassem*) en *vessemen*. Gelijk men weet, berusten *twivel*, *stervelijc*, *loghenen*, *tavel*, *besem* enz. direct op een prototype met een toonlooze, uit den zachten medeklinker en een korte vocaal bestaande lettergreep, terwijl aan *twifel*, *sterfelijc*, *loochenen*, *taffel*, *bessem* enz. indirect een prototype ten grondslag ligt met een aan 't slot der wortelsyllabe staande verscherpte consonant, die onmiddellijk door een heterosyllabische liquida of nasaal gevolgd werd; ten gevolge van een compromis tusschen die beide wisselvormen ontwikkelde zich een nieuwe prototype met de toonloos gesproken vocaal en de tot de wortelsyllabe behoorende verscherpte consonant, welke ter aanvulling van den tusschen deze conson. en de vocaal der volgende lettergreep ontstaanden hiatus verlengd werd voortgebracht. Diensvolgens moeten we voor het Oudwestnederfrankisch als grondvormen aannemen ter eene zijde **âđam*, **fađam*, **fađamian* (of **âđom* etc.), waaruit mnl. *adem*, *vadem*, ter andere zijde **âþþam*, *-om* (ontstaan uit de verbogen vormen **âþmes*, *-e*, voor **âđmes*, *-e*), **feþþamian* (ontstaan uit **feþmian*, voor **feđmian*), als wier mnl. reflexen we niets anders kunnen verwachten dan *aessem*, *vessemen*, aangezien, zooals uit het mnl. *smisse* (nnl. *smidse*, met »anlehnung" aan *smid*) en *wisse* »streng, band" = ags. *smiđđe*, ofri. *smitthe*, *withthe* (d. i. *smiþþe*, *wiþþe*) blijkt (vgl. PBB. 9, 160), de ownfrk. þþ zich ontwikkeld heeft tot een mnl. *ss*.

In plaats van een regelmatig gevormd *vassémen* vinden we mnl. een vorm *vasemen* (d. i. *vaassemen*), welks vocaal op gelijke lijn staat met die van 't dietsche *tafel*, *taeffel* (naast *taffele*) en 't nl. *schrafelen* (nd. *schraffeln*) en het gevolg is van 't overnemen der »tonlange" voc. uit de wisselvormen *vademen*, (*tavel*, **schravelen*).

W. L. VAN HELTEN.

HET ZUTFENSCH-GRONINGSCHE HANDSCHRIFT.

(*Vervolg van Deel XIV, blz.* 283).

XX. DIT IS ONZER VROUWEN CLAGHE.

Voor een groot gedeelte zijn de hier volgende verzen niet nieuw. Vs. 1—380 komt overeen met vs. 3267—3802 van »Vanden Levene ons Heren" (waaruit ook »Van ons Heren Kijnscheide" en de proloog van »Van den zeven Ghetiden" is overgenomen). Wij vinden hier echter een aantal regels minder en bovendien is de volgorde der verzen hier en daar geheel anders. Hoeveel daarvan op rekening van onzen afschrijver gesteld moet worden, hoeveel hij reeds in zijn voorbeeld vond, is moeielijk te zeggen. Maar zeker is van hem de uitlating van vs. 3627—3684, waarvoor hij echter eene goede reden had. Hij had nl. blijkbaar het plan, het gedicht over de zeven kruiswoorden af te schrijven, dat op fol. 218 gevonden wordt. Hierom liet hij dat gedeelte van zijn voorbeeld weg, waarin deze woorden voorkomen. Daarentegen voegde hij ook verscheidene regels in, die we in den anderen tekst niet vinden.

Met het door Milchsack in P. B. Beitr. V. 193, vlgg. medegedeelde Mhd. gedicht „Unser Vrouwen Klage" heeft dit stuk niets dan den titel gemeen, al zijn beide uit dezelfde bron geput.

Nieuw zijn vs. 381—516. Waarschijnlijk zijn deze regels van den afschrijver zelf: we vinden ten minste met de woorden „zente anselmus", boven den titel en eveneens met rood geschreven, de bron genoemd, waaruit dit gedeelte van het verhaal geput is. Het is eene vrij getrouwe vertaling van het laatste gedeelte van den Dialogus de Passione Domini van Anselmus van Canterbury, waarvan ik den tekst hierachter laat volgen [1]).

Hoofdletters worden in dit gedicht alleen gevonden aan het begin der afdeelingen (waar ik eene nieuwe alinea begonnen

1) Naar Opera Omnia, Coloniae 1612, III, 203.

ben) en nog eenige malen aan het begin van een regel. Van leesteekens vinden we eenige malen een punt. Wat het aaneenschrijven der woorden en het gebruik van *u* of *v* betreft, volg ik hier geheel de lezing van het Hs. Voor de *i* en *j* was dit niet mogelijk, doordat in een aantal gevallen niet uit te maken is, welke der beide letters gebruikt is.

Verbeteringen in den tekst, ook waar die door het rijm of door de lezing van het Utrechtsche Hs. aan de hand gedaan worden, heb ik niet aangewezen, behalve op een paar plaatsen, waar een bepaald zinstorende fout was. De rest behoort in eene nieuwe uitgave van „Vanden Levene ons Heren", waarbij alle Hss. en fragmenten gebruikt worden. Hier kan het aan den lezer overgelaten worden.

De cijfers tusschen haakjes geven de overeenkomstige verzen aan van Vermeulen's uitgave; de sterretjes beteekenen de verzen, die aldaar niet gevonden worden.

fol. 214 c. (3268) Hoert groot zeer met groten rouwe.
(3267) Het quam Maria onze vrouwe,
(3269) Ende die ewangeliste zente Ian
(3270) Quam met hare, een zerich man,
Daer Ihesus an den cruce hinc,
Al was hi Gods zoene ende coninc.
Maria claghede wel zere
Haer kijnt, onzen lieuen here;
(3275) In deser maniren, in deser wijs
Claghede zi Gode van paradijs:
„Ay lieste kijnt, hoe hancstu hier,
Du ne waers noyt dief noch poutenier!
Lieue kijnt, wie was zo bout,
(3280) Zo fel, zo wreet, zo zot, zo stout,
Die di an desen cruce hinc?
En bistu niet God, ewelijc coninc?
Lieue minne, mocht iet ghescien,
Dat di mine oghen mochten zien
(3285) Van desen cruce uerloest!
folio 214 d. Io ne bistu alder werelde troest!
Lieue kijnt, du hancst als een dief.
Ic haddi vtermaten lief;

Ic zie dijn doot, ic zie dijn einde:
(3290) Zo zerich was noyt moeder van kijnde.
Gabriel die troeste mi,
Doe hi mı boedscapde di;
Mer zegghen hi des niet en woude,
Dat men di dus crucen zoude;
(3295) Hi makede mi hoeghelec ende blide,
Als hi mi boedscapde in dien tide;
Dies ghewoech hi niet en twint,
Dat dus zoude comen, lieue kint!
Lieue kijnt, doe ic di drǒech,
(3300) Dicke speeldic ende lǒech,
Dat ic daertoe was vercoren,
Dat du van mi wilts zijn gheboren;
Nu ben ic een tserichste wijf,
Die oyt in aertrijc ontfinc lijf.
(3305) Alse ic di droech, wel lieue kint,
Met alder werelde was ic ghemint;
Wie zal mi nu doen goet ende eere,
Alse du bist doot, wel lieue here!
Al hadstu mi daer toe vercoren,
(3310) Dattu van mi wilts zijn gheboren,
Ic was ende ben dijn dienstwijf,
Du deeds mi eere al mijn lijf;
Ic hoerde dicke Gabriele
Dinen bode, ende inghele vele,
(3315) Die mi wisten; zij troesten mi;
Lieue kijnt, dat was omdi.
(3317) Als du waers jonc, du ne waers niet fel,
(3320) Mer minen wille daetstu wel;
Hadstu hongher ofte dorst,
Lieve kijnt, ic gaf di mine borst.
(3324) Dat ic di hiet was ghedaen,
(3323) Lieue kijnt, doe du mochs gaen.
(3325) Nu en heitic di nummermeer,
Ic zie di steruen, dats mi groet zeer.
Des denct mi wel, omoedich heer,
Dat ic met rouwen noch met zeer
Noyt was beuaen, doe ic di drǒech,
(3330) Mer vmmer speeldic ende lǒech,
Lieue kijnt, als ic van di ghelach;
Hoe wael dats mi behaghen mach,
Want ic en hadde rouwe noch zeer.

(3334) Zal ic di spreken nemmermeer?
(3337) Lieue kijnt, du ne hadst niet twe iaer,
Doe maecte die coninc Herodes maer,
Dat hi di gherne zoude verslaen;
(3340) Doe vlo ic in Egypten zaen;
fol. 215 a. Nu en can ic di ghehelpen niet,
Zo wat vernoy dat di ghesciet.
(3343) Omoedich heer, wel lieue kint,
* Dattu mi dus waers bekint!
(3349) Dat Symeon die blinde man
(3350) Mi zeide voer den tempel dan:
„Maria, maghet, moeder, vrouwe,
Ghi zelt noch hebben bitter rouwe
Van uwen kijnde, dat ghi hier ziet",
Lieue kijnt, nu eest ghesciet.
(3355) Al droech ic di, du waers mijn here;
Du deeds mi nochtan emmer eere.
Gheweldighe here, wel lieue kint,
En hadic di niet zo zeer ghemint,
Zo en had ic niet zo bitter zeer.
(3360) Zal ic di cussen nemmermeer?
Nenic niet, dat wetic wel:
Dese Ioeden zijn zo fel,
Zeghen zi mi comen to di,
Zij zouden zaen gaen blouwen mi.
(3365) Dat loeuedic wel, liet men di gaen,
Dat zij mi zouden crucen zaen.
Lieue kijnt, dits iamer groet,
Dat ic di die bitter doet
Zie ghedoghen voer mi,
(3370) Die mi die liede zegghen van di [1])
Met rechte claghic dijn groet zeer,
Inne ghewindi nemmermeer.
In darre om di niet lude zuchten,
Om dat die Ioeden horen mochten.
(3375) Alsewel mochtic swighen stille
Alse claghen, lieue, dinen onwille.
Swighen, aerm! hoe mochtic swighen,
Tkijnt en zal ic nemmermeer ghecrighen.
Dorstic di comen, lieue kijnt, zo bi,

1) Lees met „Vanden Levene o. H.": Ende inne dar lude claghen di.

(3380) Dat ic taste die voete van di,
Dat mi die Ioeden niet en zaghen,
Hoe rouwelike zoudic ze claghen.
Mochtic tasten die naghelen groet,
Die di breinghen, lieue kijnt, terdoet,
(3385) Die di steken in dine voete
Zo iamerlike vele onzoete!
Tasten, aerm! of icze taste,
Wat hulpet di, zij staen zo uaste,
Zij zijn so lanc, so stranc, zo groet,
(3390) Zij breinghen di, lieuekijn, terdoet.
Lieue kijnt, ic en mach niet meer
Spreken om dit grote zeer,
Dat in mi is om dinen wille,
Mijn hert ontsinct mi; ic swighe stille.
(3395) Nochtan, lieue kijnt, mochtic zaen
fol. 215 b. (3397) Claghen tuernoy, dat di is ghedaen,
Zo zoude mine herte zonder waen
(3399) Te haer zeluen comen zaen.
(3405) Dorstic emmer zijn zo bout,
Dat ic den Ioeden, die zijn zo stout,
Gheloefde ziluer ende gout,
Dat zij mi hinghen aen dit hout,
Zo meine ic, lieue kijnt, dat zij dan
(3410) Di van den cruce lieten gaen,
(3415) Ende ic metti hudenmeer
Moeste deilen an dit zeer!
Ay lieue", zeide zi, „nu swighestu stille;
Hoe zeer heefstu dinen onwille;
Mochstu spreken en gaen,
(3420) Hoe wel zoudstuut andwoerden zaen
Dine noet, die ic zere claghe,
Ende lieue kijnt, dat ic di vraghe.
Du ne moeghes mi andwoerden no spreken,
Dat doen di naghelen, die di steken.
(3425) Lieue kijnt, dat ghedeinct wel mi,
Dat drie coninghe om di
Quamen van verre
Bi tekene van der sterre
Ende deden offerande menichfout,
(3430) Mirra, wieroc ende gout.
Doe was ic blide, doe dit ghesciede;
Nu is mine herte, of zi briede.

Lieue kijnt, hoe swart is dijn mont,
Hoe groet torment is di becont,
(3435) Hoe bloedich zijn dine hande.
(3436) Waer zijn dine witte tande?
(3449) Waer zijn dine scone oghen gheuaren,
(3450) Die claer als een carbûnkel waren?
(3437) Hoe zijn dine hande ende dine voete
Doerslaghen, doergaet harde onzoete!
Hoe harde ran dat bloet daer vut
(3440) Ende vut uwer witter huut!
Lieue kijnt, hoe zeidic dit?
Ic zeide, dine huut waer wit;
Al was zi wit, zi is nu swart,
Wel cout, wel ru ende wel hart.
(3445) Lieue minne, gheweldighe here,
(3459) Die naghelen steken di zo zere.
(3447) Hoe valuwe zijn die lippen dine,
Ic dede die dine an die mine.
Waer zijn dine claer oghen gheuaren,
(3450) Die claer als een carbonkel waren?
Lieue kijnt, zalt [1]) niet ghescien,
(3452) Dat zij zoelen op mi zien?
(3455) Wel lieue kijnt, wel zŏete minne,
Dat waen ic wel in minen zinne:
fol. 215 c. Dorstic comen zo bi di,
Di zouds te zachter zijn ende mi.
(3460) Te zachter, aerm! omoedich heer,
(3459) Die naghelen steken di zo zeer,
* Hoe mocht di zachte ghescien?
(3461) Du ne machs horen noch zien.
(3463) Lieue kijnt, ghi waert zo scone,
Nu heb di ene scarpe crone,
(3465) Die v perst, die v torment,
Dat dat bloet daer ute rent.
Al dat du doghes, al dat di daert,
Gaet mi zo na ter herten waert,
(3470) Dat zi wel mach wenen bloet;
(3469) Zo zeer daert mi, dat men di doet.
Me zeeght ende zal doen vmmermeer:
Waer oghe daer lief, waer hant daer zeer.

1) Verbeterd uit „mocht".

* Mijn zerighe oghe di besiet,
* Mijn hant en darre di tasten niet.
(3473) Al en darre di niet tasten mijn hant,
Die pine die du doghes tehant,
(3475) Die doghe ic, lieue, dat zegghic di;
Al dijn vernoy is binnen mi.
Lieue kijnt, du waers zo vroet,
Ic waen dijn doet betekent goet.
O bloeme, du weets al dat ghesciet;
(3480) Waert niet dijn wille, dune doghes niet;
Du heues dese doet zelue vercoren
Om dijn volc, dat was verloren.
Bloeme, dat heeft mi ghetroest,
Datter om zal zijn verloest
(3485) Meneghe ziele vter hellen.
Hierbi weet ic, dat is dijn wille.
Ay mi, hoe mochtic droeuer zijn,
Ic droech di terherten mijn.
Bi di zoelen werden verloest die zijn verloren,
(3490) Alle die van Adaem zijn gheboren.
Ay Adaem, wel zondich man,
Wat ghedochte hadstu dan,
Dattu brakes mijns kijnds ghebot,
Die dijn heer was ende dijn god!
(3495) Ay Adaem, dat mijn lieue kint
Di ende anderen zo hadde ghemint,
Dattet doghede die bitter doet
Doer dinen wille, dats iamer groet.
Iamer, aerm! wat zegghic nu?
(3500) Lieue kijnt, en belghet niet v:
Die grote rouwe deedt zegghen mi,
Die ic doghe, lieue kijnt, om di;
Ic zoude zegghen: dine doet
Is alder werelt bliscap groet,
(3505) Dijn doet zal meneghe creature
fol. 215 d. Quiten vter hellen zure.
Lieue bloeme, lieue minne,
Ic zie dijn hoeft ende dijn kinne
Vallen op dine scouderen nu;
(3510) Lieue kijnt, wat ghedoghestu?
Lieue minne, ic en mach niet meer
Claghen om dit grote zeer,
Dat mi dwinghet om dinen wille."

„Maria, moeder, swighet stille”
(3515) Zeide zente Jan ewangeliste,
Die bi haer stont. Doe hi dit wiste,
Dat Maria claghede vele zere
Haer kijnt, onzen lieuen here,
Doe zeide hi: „Maria, moeder, maghet,
(3520) Weset blide ende niet en claghet,
Dat ghi daertoe waert vercoren,
Dat hi van v woude zijn gheboren;
Maria, ghi waert ter goeder tijt
Gheboren, dat ghi moeder zijt
(3525) Des heren, die sal tesinen wille
Breken ende rouen die onreine hille.
Vrouwe, zwighet ende weset blide:
(3528) Ghi zelt zien in corten tide,
(3535) Dat onze vriende ende onze maghe
Zonder twiuel in den dorden daghe
Blide zoelen zijn in den hoghen trone,
Met groter bliscap vele scone.
Daer zoelen zij zijn ewelike
(3540) Metten einghelen blidelike.
Maria en mislaet v niet:
V kijnt weet wael al dat ghesciet;
Laet staen v wenen ende swighet stille:
Hi doghet om die zijn in die hille.
(3545) Lieue vrouwe, zuuer maghet,
Dit groot zeer, dat ghi hier claghet,
Zal menghen ledeghen van der doet,
Die nu zijn in pinen groet;
Ghi zijt porta van paradijs.
(3550) Ghi zijt vroet ende wijs,
Troest v zeluen lieue vrouwe,
Laet vallen desen groten rouwe:
Mi dŏet iamer v grote zeer”.
Die goede zente Jan en sprac niet meer.
(3555) Ihesus onze here hoerde altoe,
Hoe hen zijn moeder claghede doe,
Ende hoe die grote zente Jan
Zijn moeder troest, als hi best can.
Als hi dit hoerde ende zach,
(3560) Sprac hi oemoedelike, alse hi mach:
„Ay lieue moeder, zoete vrouwe,
Ic hanghe hier met groten rouwe.

fol. 216 a. Al hanghe ic an den cruce hier,
In was noch dief, noch poutenier.
(3565) Ghisternauont was ic ghesocht
Ende verraden ende vercocht;
Doe sloeghen mi onzachte zeer
(3568) Die Ioeden, al was ic haer heer.
* Ic hanghe hier wel zeer ghewont,
* Ommachtich ende onghesont;
* Iudas bracht mi in den zeer,
* Al was ic zijn god ende zijn heer.
(3569) Lieue moeder, mislaet v niet:
(3570) Mijn torment, dat ghi hier ziet,
Doghe ic doer der gheenre wille,
Die nu bernen in die hille;
Dat heeft u Jan gheseit,
Die hier bi v steet ende screit.
(3575) Hoe ic doghe dus bitter doet,
Daerna zal comen bliscap groet,
Lieue moeder ende ghetrouwe,
Alder werelt moeder ende vrouwe.
Nu zal mijn volc hebben bekint,
(3580) Dat ict met herten hebbe ghemint,
Dat ic om hem dese noet
Ghedoghe ende die bitter doet.
Moeder, ic en mach niet comen to di
Te spreken; mijn hert ontsinket mi;
(3585) An di moeder, neem ic orlof.
Die di eert, hebbe minen lof;
Die di eert ende doet ere,
(3588) Zal int paradijs wesen here:
(3591) Zo wie zo [1]) zal in hemelrike,
Eest paep of clerke, aerme of rike
Metten einghelen blide zijn;
Dat zoelen doen die beden dijn.
(3595) Dit leen, lieue moeder, gheuic di,
Dattu heues ghehoert van mi.
Ende du Jan, ghetruwe vrient,
(3598) Die vor hem allen mi heefs ghedient,
* Swijch al stille ende niet en wene.
* Dijn lijf is zuuer ende rene,

1) Lees: *wie zo doet*; vgl. vs. 325.

(3599) Mine moeder beuelic di;
(3600) Alselief alsdu heues met mi
Te comen bouen in den trone
Ende daer tewesen met mi scone,
Eer mine moeder met alre macht,
(3604) Neem waer tehaer met alre cracht.
(3607) Ghi zijt beide zuuer maghet,
V gheselscap mi wael behaghet.
Jan ic zegghe di ouerwaer
(3610) Zekerlike ende openbaer,
Wie zo doet mire moeder eere,
fol. 216 b. Zal int paradijs wesen here;
(3615) Zo wie zoet is, eest man of wijf,
(3616) Hi zal hebben een langhe lijf".
(3613) Zijnre moeder in deser wijs
(3614) Beual Ihesus van paradijs.
(3617) Hierna zoude wij alle leren,
Dese vrouwe zoude wij eeren,
Die dus die goede zente Ian
(3620) Ontfinc in zijnre hoeden dan.
Hoert wat onse here dede,
Wat hi vor zente Ianne zeide:
Dat niemen en zoude zijn zo wijs,
Die vmmer quaem int paradijs,
(3625) Het en beclagheden die maecht van hemelrike;
(3626) Haer zouden doen eere manneghelike.
(3685) Alse dus versceiden was onse here,
Die aerde beuede vele zere,
Het wart donker oueral
Op den berch ende int dal,
Die zonne liet haer scinen staen,
(3690) Die stene clouen harde zaen
In aldie werelt openbare,
Die Ioeden worden alle in vare,
Die bome dorreden na ende verren,
Haer scinen lieten alle die sterren,
(3695) Dat laken [1]) inden tempel hinc
Scoerde zaen ende ander dinc;
Zij toenden alle haer nature,
Zine doet vernam elke creature.

1) Lees: *Dat laken dat.*

Ay hier aen zoudewij alle leren,
(3700) Te desen zoude wij ons keren,
Onzen here zoude wij eeren,
(3702) Zine werdicheit zoude wij meren.
(3757) Daerna quam Longinus ghegaen
Met enen scarpen spere zaen
Ende stac dat speer in onzen here,
(3760) In zijn zide vele zere.
Vut zijnre wonden quam zaen
Water ende bloet ghegaen.
Daert water ende dbloet ran
(3764) Op den steen, zo cloef hi dan.
(3789) Daerna quam Ioseph ghegaen;
(3790) Pylatuse viel hi te voeten zaen
Ende zeide: „Pylatus, zoete vrient,
Ic heb v dicke wel ghedient;
Of ghi mi liet, hoe gherne ic name,
Die hem god hiet, zinen lichame".
(3795) Pylatus zeide: „dit loue ic wel,
Wij zijn gheuriende, al badi mi el.
Wildi marghen, wildi nu,
Altemale hebten v."
fol. 216 c. Joseph was blide; hine lette niet,
(3800) Also alst hem Pylatus hiet.
Nycodemus was oec een goet man,
(3802) To desen ghinc hi volleke an.
Alse Ioseph ons heren licham dede
Van den cruce, doe stoent beneden
Maria, ende zach opwaert,
Om te cussen metter vaert
Den aerme, alse hi af waer ghedaen,
Ende in haren aerme ontfaen.
Doe hi af was altemale,
Leghede zi hen neder, weet ic wale,
Van den cruce drie screden of daerbi.
Zi nam zijn hoeft, ghelouets mi,
In haren scoot wenende bitterlike
Ende sprac: „wachaerme" droeuelike,
„Wat troest moghestu mi toghen,
Want ic di doet vor minen oghen
Hebbe, zoene. Wat heuestu ghewrocht;
Waertoe hebben zij dit brocht,
Dattu dus smaken zouds die doot?

Nu houdic di verstoruen in minen scoot
Met droefheit, wat mach ic ane gaen?
Wemi, kijnt, wat heuestu misdaen?
Die bliscap heb ic al verloren,
Die ic hadde, doe du waers gheboren.
Wemi mach ic terechte spreken
Ende mi mach therte binnen breken,
Want die bliscap, die mi was bekent,
Is mi in droefheit omghewent.
Zech mi, zech mi, enighe minne,
Leuen mijnre zielen, troest van binnen,
Enich solaes, hoe eest gheuoecht,
Zal ic aldus bliuen bedroeft?"
Zente Ian quam, dien hi zo minde,
Vallen op die borst, die hi wel kinde.
„Wach" sprac hi met bitteren trane,
„Dat ic di dus moet zien ane".
Doe quam Peter wenende zere,
Om dat hi loeghende onze here.
Magdalena quam toe gheuallen,
Wenende bouen hen allen,
Ende sprac ten zeluen stonden:
„Wie zal vergheuen mine zonden?
Wie zal mi onsculdighen vor Symoene,
Alse hi dicke plach tedoene,
Ende voer mijnre zuster mede,
Daer hi mi stille zitten dede?"
Die iongheren quamen alle daer,
Wenende dreuen zij groet misbaer.
fol. 216 d. Om tetroesten Marien [1])
Metten iongheren, wil ic lien,
Dat verclaert was zijn lichame
Vor die zine altezamen,
Zo dat quetsinghe noch teiken engheen
An zinen licham en was noch en sceen.
Hi openbaerde hem zo ghesont,
Alse of hi noyt en waer ghewont;
Mer zine vijf wonden bleken al,
Die hi te ionxten toenen zal.
Dus waren zij ghetroest van desen
Harde zere, alse wijt lesen.

1) Deze regel stond eerst ook onderaan de vorige kolom, maar is daar doorgestreept.

Doe Joseph ende Nychodemus
Den zoeten licham Ihesus
Vmmer aldaer grauen wilden,
Maria zijn lieue moeder hilden
Al dat zi mocht met haerre cracht;
Mer doet ghebrac an haerre macht,
Zeghede zi tot haren neue;
„Zente Ianne, nu moetstu mi gheuen
Mijn lieue kijnt doet, ende mi dat laten;
Des bid ic di vtermaten,
Want ict leuende niene mochte
Ghecrighen; des doghic onzochte.
Mer zalt van node also zijn,
Zo bid ic ende het is die wille mijn,
Dattu mi wils hier met hen grauen".
Hi antwoerde na haren vraghen
Ende sprac: „zijnt also wesen moet,
Om dat dijn zoen, des ben ic vroet,
Alle menschen verloessen woude,
Coes hi dat hi dus steruen zoude".
Zi bat den iongheren ende Ianne:
„Ende graeften niet, wel lieue manne,
Ontfarmet mijns ende gheeften mi,
Dat icken doch doet hebbe, want hi
Mi leuende niene mochte gheboren.
Diet hier toe brochten, hebbens toren.
Zoeldine vmmer int graft legghen,
Graeft mi met hem, mach ic zegghen:
Na hen zal mi gheen goet ghescien".
Ende zij legheden hen int graft met dien;
Maria toech haer hande tehare
Ende zij groeuen hen zonder spare.
Dus croende zi ontfarmelike;
Zij weenden alle zo bitterlike,
Datmen die woerde niet en conde
Verstaen, die zij spraken metten monde.
Zij zaghen Marien zo zeer ontset
Van allen troest ende zeer belet,
Haer wenen gaf hen meerre pine
fol. 217 a. Dan bi haers heren doet tesine.
Meerre was hem der moeder noet,
Die zij zaghen, dan haers meesters doet.
Doch ghedoghet zi mer node,

Datmen groef den edelen dode
Ende alse hi int graft was ghedaen,
Woudzi met hen in hebben ghegaen.
Die iongheren benament ende oec haer hoeder.
Zi nighede neder, die droeue moeder.
Zo zere riepsi ende kaermede,
Dat hem allen haers ontfaermede.
Alse Jan Marien woude leiden
Van den graue, swaer waest ghesceiden,
Ontfarmelike riepsi: „besiet,
Ay Jan, vrient, en laet mi niet
Huden dat onrecht hier ghescien,
Dat ic moete vlieen.
Van hem en willic niet sceiden,
Want alhier willic ontbeiden
Tot der tijt, dat ic sterue".
Doe ghinczi wenen anderwerue.
Hi nam doe die droeue urouwe,
Daer hi toe hadde grote trouwe;
Met ghewelt leide hi ze in die stat;
Mengher droefheit was zi zat.
Alse die liede Marien zaghen
Metten omclede ten zeluen daghen,
Daer in ghespreinct was dat bloet,
Daer zi onder den cruce stoet,
Daert van bouen op haer liep,
Verzuchte tuolc ende riep
Ghemeenlike: „wat onrechte
Is ghewrocht van quaden knechten
Te lherusalem in deser steden
An dese scone vrouwe heden,
Want haer kijnt hier doet is bleuen".
God die moet hem allen gheuen,
Die met haer doghen, ewelike
Zine bliscap in hemelrike. Amen.

BEATI ANSELMI DIALOGUS DE PASSIONE DOMINI.

Dum Ioseph corpus deponeret, stabam sursum respiciens quando brachium dissolueretur, vt tangerem et deoscularer, sicut et feci, et cum depositus esset de cruce, posuerunt eum super terram bene ad tres passus de loco crucis. Et ego caput eius in sinum meum recipiens, amarissime flere caepi, dicens: Heu dulcissime Fili, qualem consolationem de te habeo, quem nunc mortuum

coram me video. Tunc accurrens Ioannes Euangelista, cecidit super pectus Iesu, plorans et dicens: Heu heu de isto pectore heri portabam dulcia, hodie tristia et lamentabilia. Tunc Petrus aduenit, et quod ipsum negauerat, amarissime flere coepit, tunc Maria Magdalena plus omnibus flere coepit super Dominum suum, dicens: Quis mihi modo peccata dimittet? Quis me modo excusabit apud Simonem, et apud sororem meam? Venit etiam Iacobus, qui frater Filij mei appellabatur, qui simillimus sibi erat, et cum multis lachrymis hoc dicebat: Heu Domine talem gratiam mihi indigno prae caeteris contulisti, qui dulcissima facies tua erat mihi simillima. Heu modo apparet vultus tuus mihi dissimilis. Tuae manus et pedes clauis sunt confixi, corpus vero vndique vulneratum: meum autem corpus vero vndique apparet ex toto illaesum. Iurauitque quod nunquam cibum, nec potum sumpturus esset, quousque ad similitudinem sui conformaretur. Tunc caeteri omnes discipuli accurrebant lamentantes super eum, tunc Filius meus ad consolationem meam et discipulorum glorificatus fuit ibi coram nobis: ita quod nulla plaga aut liuor in corpore suo apparuit praeter quinque vulnerum cicatrices: quas reseruaturus est vsque in diem iudicij, et adeo sanus apparuit in corpore, ac si nunquam passus fuisset. De quo ego et discipuli immensam consolationem recepimus. Et cum eum sepelire vellent, cum magno moerore corpus fortissime tenui, et sepeliri vix permisi, dicens: Charissime Ioannes relinque mihi mortuum filium meum, quem non potui habere viuum. Sed si necesse est vt hoc facias rogo te vt me cum ipso sepelias. Ioannes respondit: Scis Domina charissima, quod aliter esse non potuit, et genus humanum sic redimi debuit. Tandem inuita permisi vt sepeliretur, et cum in sepulchrum positus fuisset, ad eum intrare volui, et super sepulchrum me proieci, et adeo miserabiliter egi, quod omnes fleuerunt. Et cum me Ioannes ad ciuitatem ducere vellet, et a sepulchro amouere lachrymans, rogaui: Chare Ioannes non facias mihi iniuriam: vt me separarem a dulcissimo filio meo Iesu, quoniam hic expectare vellem donec moriar, et iterum omnes fleuerunt. Ioannes vero me tandem in ciuitatem introduxit. Populus autem me videns indutam vestem aspersam sanguine sicut ante Iesum steteram, et sanguis eius super me stillauerat, vnanimiter clamabant gementes: O quanta iniuria facta est hodie in Hierusalem in ista domina et filio suo, et compatiebantur nobis.

(Dit fragment is het laatste gedeelte: er volgen nog slechts 8 regels).

XV. BESCHRIJVING VAN AFRIKA EN DE EILANDEN IN DE MIDDELLANDSCHE ZEE.

Dit stuk geografie, dat als bladvulling op de *Clausulen* volgt, is getrokken uit de *Imago Mundi*, door sommigen toegeschreven aan *Anselmus van Canterbury*, door anderen aan *Honorius Inclusus* of *Augustodunensis* en gedrukt in alle of ten minste

in de meeste uitgaven van het *Elucidarium* van eerstgenoemde.

In zijn geheel is dit fragment naar de copie van Le Long uitgegeven door Van den Bergh in zijne Nederl. Volksromans, bl. 144 vlgg. en daarnaar gedeeltelijk door Van Vloten in zijne Prozastukken, bl. 16. Deze uitgave is echter lang niet zonder fouten; bovendien is de tekst zonder vergelijking met het origineel hier en daar volstrekt onbegrijpelijk, doordien de vertaler blijkbaar meer goeden wil dan kennis van het Latijn had. Aangezien het echter, zelfs voor wie een Elucidarium bij de hand heeft, niet gemakkelijk is, onmiddellijk den overeenkomstigen Latijnschen tekst te vinden, heb ik dien hier naast het Mnl. geplaatst. De eigennamen heb ik met hoofdletters geschreven, ofschoon er in ons Hs. slechts weinige, in de oudste drukken van het Latijn geene gevonden worden. Daarentegen komen bijna alle hier geplaatste punten reeds in het Hs. voor, de overige leesteekens echter niet.

fol. 201 b.

.m.[1]) In Affrica es dat water Indus ende gheet weestwaert an die Wendelzee[2]), daer in leecht vele[3]) wider ieghenoden ende groet lant. Daerbi leecht Libia, daer is vele nadren ende ander boser diere. Daerbi leecht een lant heet Dentipolus ende Bereta ende ander groet lant. Daer bi leecht Bisartim, daer in zijn .ij. crachtighe borghe: ene heet Atromeus, die ander heet Bizatium; ende andre uele stēde. Daerbi is een lant heet Getulia ende Mituidia, daer in was hongher. Die

[4]) Cap. XIX. De Aphrica.

Haec [Africa] in Oriente Indi fluminis surgit, et per meridiem vergens in Occidentem tendit.

Huius prima Prouincia est Lybia. (Inde est Cyrenaica ....)

Haec et Pentapolis .... est dicta .... (Inde est Tripolis a tribus ciuitatibus dicta, quae sunt Occasia,) Berete et Leptis magna.

Post hanc Bisace a duabus vrbibus dicta, id est, a Drumento et Bisantio. Deinde .....

Post hanc Getulia, inde est Numi-

1) Het Elucidarium, vgl. Verdam's artikel in dit Tijdschr. I, 232, over den „Dietschen Lucidarius", is in den vorm van eene samenspraak tusschen M (magister) en D. (discipulus); de Imago Mundi echter niet. Maar de vertaler heeft er een dialoog van gemaakt, door driemaal .m. en eenmaal eene opmerking van den discipel in te voegen.

2) De Oceaan.

3) Eerst stond er *wele*, maar onder het eerste streepje van de *w* staat een punt.

4) Naar Opera Omnia, Coloniae 1612, III, 249.

liede die in dien lande zijn eten ros[1]) ende andere diere roe. Daerbi is der Moerlant.

In die lande is ene borch heet Saba, daerhenen[2]) was die coninghinne te Salomone hore[2]) wijsheit te uernemen. Daerbi is ene borch heet Gamma; gadaer in is borne, hi is des daghes zo cout datten nieman en mach ghewinnen ende nachts zo heet datten nieman en mach doghen. Bi der Moorlande is ene grote woestine vol nadren ende draken. Al dat lant sceedt die wallende zee; dats zo heet vander zonnen, dat altoes walt als een ketel. In die zelue wallende zee is een die hoechste berch die in die werelt is, die heet Aalas; die reiket ouer die lucht, daer en is der werelt niet meer. .m. Nu hebbewi geseghet hoe die werelt ghedeelt is; nu zelewi van den insulen zeggen, die in de zee zijn. .d.[3]) So dat weet ic gherne, want God heeft menich wonder in den insulen verborghen. .m. Deerste insule heet Cyprus. Daer bi leecht een heet Creta. Daerbi leecht een heet Colehohos[4]), daer is vele edels gouds. Daerbi leecht een heet Delos, dat was deerste daer nie vloede in inquam. Daerbi leghet Marram, danen coemt die beste mermelsteen. Daerbi is Sar-

dia in qua regnavit Iugurtha. In hac est ciuitas Hyppone.......

Inde est Mauritania.......

(Versus meridiem vero est Aethiopia ab Aethere dicta. Una in Oriente,) in qua est urbs Saba, de qua fuit illa regina quae in Euangelio commemoratur a Domino. Altera in Occidente, intra quas Garamantes sunt a Garamma civitate dicti. Apud quos est fons tam frigidus diebus vt non bibatur, tam feruidus noctibus vt non tangatur .... Ultra Aethiopiam sunt maxima loca deserta ob solis ardorem, et diuersi generis serpentia hominibus incognita. Deinde est maximus Oceanus, qui solis calore dicitur feruere vt cacabus...... In ipso vero Oceano est mons altissimus Atlas......

Cap. XX. Peragratis Aphricae finibus, ad Insulas maris tendamus......

In mediterraneo mari est Cyprus Insula contra Syriam.......

Creta a Creto rege dicta......

In hac [sc. Rhodo] fuit olim aereus Colossus..... Delos in medio Cycladum sita.... Haec tempore diluuii sub Ogygio facti primo comparuit....

Paron.... Haec gignit candidissimum marmor quod parium dicitur et

1) Hoe de vertaler van *Jugurtha* een *hongersnood* en van *Hyppone* niet minder dan *paardevleescheters* heeft kunnen maken, is mij nog niet duidelijk.

2) Lees met V. d. B. *danen* en *komen*.

3) Deze .d. ontbreekt in het Hs., maar wordt door het verband bepaald gevorderd.

4) Dat men hier niet aan Colchis te denken heeft, blijkt uit het Latijn. De verwarring van *aereus* en *aureus* lag voor de hand, maar van Colossus een eiland te maken, is zeker wel sterk.

dijns. Daer bi is oec een die heet Samos, danen was Sibilla gheboren. Daerbi leecht Cecilia. In die leecht een berch heet Ethau, vut dien berghe zietmen sulfer bernen. Daer werden oec die zielen ghepijnt theut hem gheholpen werdt ende zi hare zonden ghearnen. In die lande zijn .ij. berghe; die ene heet Cicilla, die ander (fol. 201 c.) Karibdis. Bi dien berghe en coemt gheen scip en zi verloren. Daer bi is ene insula, daer in zijn smede (dat zeit ons dat heidene boec), die smeden den donreslach ende staen al midden den viere. Die smeden heiten Cyclopes. In der eerster insulen Vulcanus, die der hellen plach ter porten [1]). Onze boeke willen weten, dat hi tsi die de zielen pijnt [2]). Daerbi es een heit Dardinas, daer timmerde Sardin, die was Hercules zone; hi maecte ene wel uaste borch. In dier insulen en werden nemmer nadre noch wolf gheboren. Daer in is oec een worm, die heit Dolifoga. Daer is oec ene spinne en waer die worm daer niet, dier [nl. der spinnen] en mocht niemen ghenesen. In dier insulen is een cruut; welc ziec mensch dat eet, hi lacht zijns ondancs dat hi steruen moet. Daer is oec een borne; welc ziec mensche zo en drinct, hi werdt altehant [3]) ghenesen; ende welc ghesont [4]) mensche zo ne drinct, hi werdt blint. Daerbi is ene insula, daer worden deerste slanghen vonden. In dier insulen en zijn dan witte scape. Van dier wol-

sardium lapidem ..... Samos ..... in Aegeo mari est sita. De hac fuit Sybilla .... Sicilia a Siculo ... dicta ..... In hac est mons Aetna: cuius sulphurea aestuant incendia.

In huius freto est Scylla et Charibdis.

In hac olim erant Cyclopes, (in hac inuenta est Comoedia. Aeoliae Insulae ab Aeolo rege dictae iuxta Siciliam positae:) hae et vulcaniae quia incendio sunt plenae ......

Sardinia a Sardo rege Herculis filio dicta ...... In hac nec serpens, nec lupus gignitur.

In ea solifuga animal, vt aranea morsu homines perimens.

In ea est herba similis Apiastro quae comedentibus rictus contrahit, et quasi ridentes interimit. In hac sunt fontes calidi infirmis medelam, furibus inferentes caecitatem ....

Ebusus Insula contra Hispaniam, hanc fugiunt serpentes. Ibi est colubraria plena anguibus .....

---

1) Hierbij plaatste V. d. B. een vraagteeken. De zin is: „die de hel dient aan de poort, die portier van de hel is".

2) Blijkbaar heeft de vertaler hier en eenige regels hooger *incendium* opgevat als „die helsce brant", vgl. Mnl. Wdb. I, 1417.

3) In het Hs. stond eerst *blint altehant*, maar het eerste woord is doorgestreept.

4) Blijkbaar heeft de vertaler *firmis* gelezen i. pl. v. *furibus*.

len werctmen die alrebeste purpure. Daerbi is ene insula, die verzanc hierteuoren met den lieden, dier was meer dan tien lantscape; daer zwemt die Leuerzee. Daer bi is ene insula, daer in is hout dat heit Ebenus, dat en valt nemmermeer noch dan bernt nemmermeer. Daer in is oec ene borch die heet Senada, daer in groenen hierteuoren die philosophen enen borne, die was .lx. scachte diep ende was zo listich ghegraven, dattie zonne sceen opten bodem ende al opten gront. In die Wendelzee is ene insula ende heit Persida, dats emmer euen groene ende wast alze tzüete paradijs. Daerin quamen tenenmale heilighe liede, dies ghesmakeden om die mate van .xv. iaren. Daer en mach en gheen mensche metten lichame meer comen zider dat God zente .b'. danen zende [1]). Daer vliet een water, daer in zijn ale .xxxiij. voete lanc. In dat zelue water zijn worme, die zijn ghescapen (fol. 201 d.) alze creefte ende hebben arme .vi. ellen lanc. Die worme zijn zo starke, dat zi die elpendiere int water trecken te hem. In dien zeluen water zijn snoeke [2]), die zijn zo grote ende zo lanc, dattie liede herberghen [3]) van horen scellen maken.

Ghelove die wille [4]).

Juxta has Hesperidum hortus, in his insulis oues albi velleris abundant, quae ad purpuram optime valent..... Ultra hanc fuit illa magna Insula, quae Platone scribente cum populo est submersa, quae Aphricam et Europam sua magnitudine vicit, vbi nunc est concretum mare. Meroë Insula... in hac est lignum Hebenum. Iuxta hanc est ciuitas Syene, in qua est puteus a philosophis factus sexaginta cubitorum altus, in cuius fundum splendet Sol recto gradu in Iunio mense.

Est et quaedam Oceani Insula dicta Perdita, amoenitate et fertilitate omnium rerum prae caeteris longe praestantissima, hominibus incognita, quae aliquando casu inuenta, quaesita postea non est reperta, et ideo dicitur perdita. Ad hanc fertur Brandanus venisse.

Cap. X. In Gange quoque sunt anguillae trecentorum pedum longae. Ibi etiam sunt quidam vermes qui instar cancri, bina habent brachia, sex cubitorum longa, quibus elephantes corripiunt et vndis immergunt.

Indicum quoque mare gignit testudines, de quarum testis capacia hospitia faciunt homines.

(Wordt vervolgd).

P. LEENDERTZ JR.

1) Lees: „zider datter God zente Brandanen zende". Vgl. Brand, vs. 1600 vlgg.

2) Le Long veranderde dit in *sneeke*, waaronder V. d. Bergh, die de verandering overnam, reeds *schildpadden* wilde verstaan. Het is echter onnoodig: de vertaler, die met het Latijn niet te best overweg kon, verstond blijkbaar *testudines* niet, vermoedde dat hier naast *alen* en *kreeften* nog een groote visch bedoeld werd en koos daarvoor nu *snoeken*.

3) De door Staring voorgeslagen verandering in *halsberghen* wordt door het Latijn weersproken.

4) Deze woorden zijn er later bijgevoegd.

EEN EN ANDER OVER DEN ROMAN VAN JASON.

Bibliophilen en beoefenaars onzer oudere letterkunde is deze roman niet gansch onbekend. L. Ph. C. van den Bergh gewaagt ervan in zijne *Nederlandsche Volksromans* [1]); vóór en na hem vermelden er Hain, Van Praet, Campbell, Brunet, L. D. Petit en anderen, in hun bibliographische werken, een Haarlemschen druk van, van omstreeks 1485; en, in 1844, deelde J. Tideman een bericht mede omtrent een handschrift van den *Jason* in British Museum, te Londen [2]). Naderhand heeft zich, voorzoover ik weet, niemand dit vraagstuk aangetrokken; daarom mogen de volgende nota's wellicht welkom wezen, tot dat iemand dien roman en al wat er in verband mede staat, tot onderwerp eener grondige en volledige studie kieze.

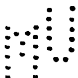
Een oorspronkelijk Nederlandsch werk is deze prozaroman niet, maar wel eene vertaling van het Fransche prozawerk van Raoul Lefèvre, *Le Roman de Jason et Médée*, dat ook met eenigszins gewijzigden titel voorkomt.

Over den schrijver bezitten wij vooralsnog weinig en slechts oppervlakkige inlichtingen; men weet alleen dat hij tot den geestelijken stand behoorde en aan het hof leefde van Philips den Goede, Hertog van Bourgondië, wiens kapelaan hij was. Alle de schrijvers die over den man spraken, van le Marquis de Paulmy en La Serna Santander af tot E. van Arenbergh toe [3]) hebben in dezen elkander afgeschreven en alleen weergegeven wat reeds in de oudste Fransche en Nederlandsche uitgaven van Lefèvre's werken te vinden is. Immers in den Haarlemschen druk zijner *Historiën van Troyen* (1485) wordt

1) Bl. 59.

2) Verslagen en Berigten der Vereen. ter bevordering der Oude Ned. Lett. I, 1844, bl. 42.

3) Biographie nationale, 1890—91.

van hem gewag gemaakt als „van den eerbaren man meester roelof die Smit, priester ende cappelaen van myn zeer geduchtighe here myn here den hertoghe van bourgongen philipus."

Raoul Le Fèvre, Lefèvre, Le Febvre of Le Feubvre vervaardigde twee werken. Het eerste is zijn *Recueil des Histoires Troyennes* of *Recueil des Histoires de Troyes*, *Vergaderinge der Historiën van Troyen*, zooals de titel luidt der Nederlandsche vertaling in 1485 te Haarlem gedrukt. Het tweede is: *Les Faits et Prouesses du noble et vaillant chevalier Jason*, soms aangegeven en herdrukt als *Roman de Jason et Médée*, *Histoire de la Conquête de la Toison d'or*, enz. Ook van dezen roman verscheen eene Nederlandsche vertaling te Haarlem omstreeks 1485.

Wel eens heeft men Lefèvre een derde werk toegeschreven: *La vie du preux et vaillant Hercules*, in 't nederlandsch *De hystorie van den vromen ridder Hercules*. Zulks is echter eene vergissing: deze *Hercules* is enkel en alleen het tweede boek der *Vergaderinge der Historiën van Troyen* (fol. 81 r[1] — fol. 139 v[2] l. 36 in de uitgave van 1485), dat later ook afzonderlijk, zoowel in 't fransch als in 't nederlandsch, uitgegeven werd en aldus aanleiding tot dwalingen gegeven heeft.

Lefèvre's beide werken waren uiterst populair in de tweede helft der vijftiende en de eerste helft der zestiende eeuw. Zulks laat zich opmaken uit de talrijke handschriften en de oude drukken die ervan bestaan of ten minste bestonden, de Nederlandsche en Engelsche vertalingen die ervan gemaakt en de volksboeken die er in den loop der zestiende eeuw uit getrokken werden. Ten huidigen dage is hun luister erg getaand en worden zij slechts door de bibliophilen als rarissime exemplaren van de oudste monumenten der boekdrukkunst gewaardeerd en gezocht. Een bijzonder toeval heeft ook zonderling tot hunne befaamdheid bijgedragen en zal ze van de vergetelheid vrijwaren. Deze romans werden, zoo niet beide, althans stellig de eerste, op verzoek van Margareta van York, echtgenoote van

Karel den Stoute, in het engelsch vertaald door haren beschermeling W. Caxton, den invoerder der boekdrukkunst in Engeland, die eenigen tijd, tusschen 1464 en 1473, als gezant en anders aan het Bourgondische hof, te Brugge, verbleef en wellicht persoonlijk met Lefèvre bekend is geweest; zij werden door Caxton zelven in het fransch en in het engelsch gedrukt en vormen als 't ware het uitgangspunt van de geschiedenis der boekdrukkunst voor en in Engeland.

Met de *Histoires Troyennes* hoeven wij ons niet verder in te laten; een punt slechts moet nog terloops aangestipt worden, omdat het ook eenigszins voor den *Jason* van belang kan zijn: de oorspronkelijkheid der *Histoires Troyennes* is wel eens in twijfel getrokken geworden [1]). Men heeft beweerd dat Lefèvre zijne stof grootendeels zou ontleend hebben aan de *Troyennes Istoires* van den beruchten bisschop van Doornijk, Guillaume Fillastre, raadsman en gansch bijzonder gunsteling van Philips den Goede [2]). Wij zijn tot nog toe niet in de gelegenheid geweest te onderzoeken in hoeverre deze beschuldiging gegrond is, vooral of zulk ontleenen soms niet met Fillastre's toestemming geschiedde, daar deze eerst in 1473 overleed [3]).

---

1) E. van Arenbergh: Biographie nationale, i. v. Lefèvre.
A. Wauters: Id. T. VII. col. 68.
O. Richter: Die französische Litteratur am Hofe der Herzöge von Burgund, s. 41.

2) Het handschrift van Fillastre's werk bevindt zich in de Bibliothèque nationale te Parijs, nr. 7138.

3) Sinds dit geschreven was, kregen wij kennis van het verschijnen van een nieuw Engelsch Tijdschrift: Bibliographica, A Magazine of bibliography. London, Kegan Paul, Trench, Trübner and C°. 1894. Het eerste nummer bevat o. a.: H. Oskar Sommer: Raoul Lefèvre and Le Recueil des Histoires de Troye. Het kwam ons niet onder de oogen.

Naar luid van eene recensie, voorkomende in het Athenaeum van 9 Februari 1895, bl. 178. kol. 1, zou het vraagstuk Filastre-Lefèvre thans opgelost zijn door H. Oskar Sommer in de inleiding tot zijn herdruk van *The Recuyell of the Hystories of Troye*.

Dat de kapelaan van Philips den Goede het plan opgevat hebbe de avonturen van Jason te verhalen, heeft niets in zich dat ons bevreemden kan. Wij vermoeden zelfs dat hij er door zijn heer en meester toe aangezocht werd. Dit verhaal was immers één met de geschiedenis van het Gulden Vlies, en had de Hertog niet in 1429/30 de ridderorde van het Gulden Vlies", le Symbole de la magnanimité et de la justice", zooals Fillastre het noemt, ingesteld? De daden van Jason, echt of verdicht, dit laten wij in 't midden, te verheerlijken, was eene onrechtstreeksche vleierij jegens den vorst en zijne geliefde ridderorde. Die ridderorde was de *Jason* bestemd letterkundig op te luisteren evenzeer als *Le Livre de l'ordre de la Toison d'Or* van G. Fillastre en *Les Illustrations de six sortes de Toisons* van Jean Germain.

Wanneer heeft Lefèvre zijn *Jason* geschreven? Van de *Histoires Troyennes* weten wij dat zij in 1464 opgesteld zijn; dat hij alsdan reeds zijn *Jason* voltooid had, leert ons Caxton, ofschoon in alle de bibliographische werken, waar 's schrijvers naam voorkomt, de *Histoires Troyennes* eerst vermeld staan. Immers in den proloog zijner eigene vertaling van den *Jason*, zegt Caxton van Lefèvre: He wrote this work before the Recueil des Histoires de Troie [1]. »Daarbij komt nog het volgende: achter een ouden druk van den Franschen *Jason*, van circa 1485, vonden wij de volgende nota van latere dagteekening: »Ce livre fut présenté à Filipe, Duc de Bourgogne en 1361, comme ce voit à la teste de ce livre, de sorte que cest impression est faicte depuis plus de 300 ans, ce qui est rareté, ce qu'on peut voir dans l'histoire des ducs de Bourgogne: »In plaats van 1361 moet men o. i. 1461 lezen en dit cijfer zou aldus het jaar van het aanbieden van het boek aan den Hertog — wat de eerste miniatuur van het handschrift voorstelt — en van

1) Cf. H. L. D. Ward: Catalogue of Romances in the Department of Manuscripts in the British Museum. I pp. 92—93.

zijne vervaardiging bedoelen. Dit echter slechts als gissing; noch in Laborde, noch in de Barante [1]), noch elders vonden wij de zaak vermeld.

Wanneer en door wien werd de *Jason* in het nederlandsch vertaald? In dezen moeten wij het antwoòrd schuldig blijven. Eigenaardigheden in de spelling van het Londensche handschrift wijzen op het west-vlaamsch; het is dus geoorloofd te vermoeden, ofschoon o. i. dit handschrift slechts eene kopie is, dat de vertaler een West-vlaming, wellicht een Bruggeling was. Verder weten wij dat er van die vertaling reeds in 1485 te Haarlem eene uitgave verscheen. Voor ons lijdt het geen twijfel of de *Jason* werd onmiddelijk na zijne vervaardiging in 't nederlandsch vertaald ten behoeve der nederlandsch sprekende onderdanen van den Hertog.

Het handschrift van het British Museum waarin deze vertaling voorkomt, nummer 10290 van den catalogus, is een lijvige papieren codex in folio van 227 folia. Het bevat twee werken: van *f* 1 tot *f* 161 den *Jason* en van *f* 162 tot *f* 227 eene Nederlandsche vertaling van het beruchte *Schaakspel* van Jacobus de Cessolis. Het dagteekent uit het laatste derde der vijftiende eeuw en in Mone's *Uebersicht* wordt het vermeld bl. 82, n'. 51, doch slechts met aangifte van het eerste deel van zijn inhoud.

De *Jason* beslaat er dus 160 aan beide zijden beschreven folia; de bladen meten 27 centimeter op ± 19 en tellen, wanneer er geen miniaturen op voorkomen, van 26 tot 29 regels. In het geheel bevat het handschrift 20 miniaturen. Folium 71, waar ook eene kleurteekening moest staan, die weg gebleven is, behoort niet tot het oorspronkelijk handschrift; het vervangt er een weggevallen blad, is in een andere hand en op ander

2) La Borde: Les Ducs de Bourgogne, études sur les lettres, etc. — De Barante, Histoire des Ducs de Bourgogne.

doch innig gelijkend papier, geschreven en, of naar het thans verloren blad, of naar een ander handschrift, of naar een ouden druk afgewerkt.

Een titel draagt er de roman eigenlijk niet, doch aan het hoofd van fol. 2 r. vindt men een strookje papier geplakt, waarop in oude gothische drukletter te lezen staat: *De Historie van Koninck Jason.* Dit strookje vermoeden wij uit een oud volksboek geknipt te zijn. Daaronder treft men nog in latere hand aan: „A° 1312 geschreven", eene blijkbare vergissing, daar dit jaartal noch voor het opstellen van het werk, noch voor het vervaardigen van het handschrift kan gelden.

Folium 1 is aanvankelijk onbeschreven gebleven en daar treft men, recto en verso, een en ander aan uit de lotgevallen van het handschrift. Aldus staat er recto aangeteekend dat het in 1836 op de veiling Heber aangekocht werd en dat het op den catalogus der Bibliotheca Heberiana onder nummer 958 voorkomt. Uit de aanteekeningen op fol. 1 verso leeren wij dat het in Juli 1630 door den dichter H. Heydendal aan zijn vriend J. Revius, destijds predikant te Deventer, geschonken werd. Later was het in het bezit van H. G. van Vrijhoff en in 1779 in dat van Cornelis Ploos van Amstel. Het is hoogst waarschijnlijk van dit handschrift dat B. Huydecoper gebruik maakte voor zijne aanhalingen uit den *Jason* in zijne aanteekeningen op Melis Stoke [1]). Wij vermoeden zelfs dat Huydecoper er vóór Van Amstel bezitter van geweest is. Immers het Londensche handschrift van *Den lof der Vrouwen* [2]), vertaling van *La Cité des Dames* van Christine de Pisan, waarop ook de naam Ploos van Amstel met het jaartal 1779 voorkomt, heeft stellig B. Huydecoper toebehoord.

Eene vergelijking van het handschrift met een der oudste

1) B. v. II, 310 en elders.
2) No. 20, 698 van den Catalogus der hss. van het British Museum.

drukken (1485?) van den Franschen tekst, heeft ons ervan overtuigd dat de Nederlandsche *Jason* een getrouwe, nagenoeg letterlijke vertaling van het werk van Lefèvre is, zoo getrouw zelfs, dat zij soms van stroef- en gewrongenheid, zelfs van onduidelijkheid niet vrij te pleiten is [1]). Het zeldzame exemplaar, waarover wij in het British Museum beschikten [2]), beantwoordt aan de beschrijving door Brunet (T. III, col. 928) van de derde uitgave van *Jason et Médêe* gegeven en ook door Hain n^r^. 7051 beschreven. Handschrift en uitgave bevatten beide een aanzienlijk getal paragrafen en een zeker getal grootere afdeelingen, in het handschrift bijna regelmatig van eene miniatuur voorafgegaan. Het handschrift onzer vertaling is, zooals reeds gezegd, zonder titel; die oude druk van den Franschen tekst is ook titelloos. Wel is waar leest men er fol. 1 recto gedeeltelijk in vergulde romeinsche drukletter; *Jazon // En la Conquête // De la Toison // D'or;* doch dit is, meenen wij niet gedrukt, maar met de hand gedaan.

Met iets anders nog hadden wij gaarne het handschrift vergeleken. Onze opzoekingen brachten ons op het spoor van een zeldzaam boek uit de zestiende eeuw, dat in den catalogus van het British Museum [3]) ook aan Raoul Lefèvre toegekend wordt:

Van Jason ende Hercules —

Dye wonderlike ende vreemde hystorien, Ende hoe dat die edel Jason ghewan dat Gulden Vlies, ende van syn amoreusheyt en van syn andere vrome feyten.

En oock van den vromen feyten des aldersterckaten Hercules, hoe dat hi dye Tyrannen vervolchde ende hoe dat hi die wonderlycke monsteren versloech en doode.

Gheprent by mi Symon Cock. Antwerpen 1556. 1 *October.*

1) Zie b. v. den Proloog.
2) Algemeene Catalogus, n^r^. 634 K. 10.
3) Alg. Catalogus, n^r^. 12, 403 C. 2 (2).

Volgens Ward[1]) is de tekst in hoofdzaak dezelfde als die van het handschrift van den *Jason*; wat wij ervan lazen bracht ons tot een andere zienswijze. Wij meenden er een volksboek in te erkennen waarvan de stof gedeeltelijk aan den *Jason*, gedeeltelijk aan de *Hystoriën van Troyen* ontleend is. De tijd ontbrak ons te Londen om dit werkje naar behooren te bestudeeren en te vergeefs hebben wij sinds in Zuid- en Noordnederland naar een ander exemplaar van die uitgave uitgezien.

Van de Nederlandsche vertaling van den *Jason* kent men ten huidigen dage slechts het Londensche handschrift en een paar exemplaren van den druk van 1485, het eene in de Bibliothèque nationale te Parijs, het andere, dat vroeger Prof. Serrure toebehoorde, in die van den Hertog van Arenberg te Brussel. Latere uitgaven of omwerkingen van den *Jason* komen hier niet in aanmerking. Een overzicht van den roman vindt men, zeer beknopt in Dunlop's *History of Fiction*[2]), wat omvangrijker in de Paulmy's Mélanges[3]).

Luik. F. VAN VEERDEGHEM.

---

1) T. a. p. I. 92—93.
De foliant, waarin deze *Jason ende Hercules* voorkomt, bevat ook: *Een schoone historie van Margriete van Limborch. Gheprent bi mi Symon Cock. Antwerpen* 1544.

2) Third Edition. London. Longman 1845 pp. 176—178.

3) Marquis de Paulmy: Mélanges tirés d'une grande bibliothèque. T. VIII, pp. 5—51. Inhoud, proloog en epiloog van den Nederlandschen *Jason*, naar het Londensche hs., verschenen sinds in de Verslagen en Mededeelingen der Kon..Vl. Akademie, Maart 1895.

VONDELIANA.

VONDELS ZELFCRITIEK (*vervolg van blz.* 51).

V.

Talrijk zijn de veranderingen door Vondel in metrum en rhythmus zijner verzen gebracht. Dat hij zijne eigene opvatting had ook van dit deel der poëzie, blijkt ons in zijne *Aenleidinge ter Nederduitsche Dichtkunste*; aan het slot van dat stuk lezen wij: »daerom sla ick voor dezen tijt de voeten en maet der vaerzen en den ommetreck en aert van allerhande rijmen en dichten over." Jammer slechts dat de dichter zich er later nooit toe gezet heeft zijne denkbeelden daaromtrent een vasten vorm te geven. Echter is het ons door bestudeering van vele der door Vondel gemaakte veranderingen mogelijk, ten minste een paar zijner beginselen te ontdekken.

1°. Blijkbaar was Vondel in lateren tijd van oordeel, dat hij in zijne verzen den gewonen klemtoon der woorden zooveel mogelijk moest eerbiedigen; een groot aantal wijzigingen moet dienen tot het herstellen van plaatsen waar de maat den lezer schijnt te dwingen den klemtoon van een woord geweld aan te doen. Men oordeele: in *Het Lof der Zeevaert* had Vondel geschreven vs. 325: »'t Armdicke touw men viert vaeck tweemael hondert vadem". In de uitgave van 1644 liet hij dezen regel onveranderd; in die van 1650 wijzigde hij hem aldus: »Men viert het armdick touw *etc.*," blijkbaar om den klemtoon *armdíck* te vermijden.

Van denzelfden aard zijn al de volgende voorbeelden:

Kuischheids-Kamp vs. 85—88

Dese toegerust met boogh
Tros en pylen moedich toogh
Als Veldhoofdman trots voor aen,
Wel gemoedight om te slaen.

In de uitgave van 1644 is de voorlaatste regel aldus gewijzigd: »Als het opperhooft voor aen".

In *Geboortklock* vs. 9: »In 't quicxste van den May aenhéf te quinckeleren" (1644 en 1650) »begin"; vs. 35; »'t sy dat ick speeltoonneelen || Opstéenen dede en plengde een biggeltraenenvloed; (1644 en '50) Dee steenen en vergoot een droeven tranenvloet"; vs. 116—117: »Pijlkókers op den rug, kruytfléssen op hunn' sy || Flitsbógen streng van pees en silvere pistolen (1644 en '50): »De kokers op de rugh, de kruitfles op de zij || De bogen, taey van pees, de zilvere pistolen"; vs. 154: »Men recht standáerden op, men set sich in slaghoorde || (1644 en '50) Men recht er standerts op, men zet zich in slaghorden"; vs. 198: »En d'oorlooghsfackel stack in 's hartogén prieelen; (id.) Isabels prieelen; vs. 216: Beroert uyt haren droom, omgríjpende als onsteld (id.) en grijpend vs. 279 Op vloer van Pórphyr trêen handvléchtende in verbond (1644 onveranderd), doch (1650) Waeronder hant aen hant verzamen in verbond; vs. 308 Ut 's heylands hoofdslaep. Gods kampvéchter dus ten toon (1644 en '50) Uit Jesus heiligh hoofd. Gods kamper; vs. 315—316 terwijle vast het voetvolck d'andre sy || Voorttréckende gewint; (1644): Door 't stadigh trecken wint; 1650: Door stadigh trecken wint. vs. 363—364 Ascanius gelijck, doen heet op roof en moord, || Hy met Trojaenschen stoet opstéegh den Tiberboord"; (1644 en '50) beklom; vs. 419 Toejúychen met geschrey; (id.) Begroeten; vs. 429 Soo temtghe wallevisch en groothartíge leeuwen (id.) groothartigheid van; vs. 435 Met schoot vol offers en met harten vol demóeds (id.) ootmoeds [1]); vs. 459—60: Van d'oppersaligheyd welcke uwe mildheyd kan || Meedéelen en geen lid was van uw' godheyd wan; (id.) Van d'oppersaligheyd die eenigh afvloeit van || Uw mildheid en geen *etc.*; vs. 555 Daer ick in laurenschaeu vlietwáter ruyschen hoor (id.) laurenschaeu

1) Vondel schijnt niet bemerkt te hebben dat hij door die verandering den klemtoon niet redde.

de beexkens *etc.*; 664: 't Nieuboren kind, 't welck hun uyt joffers schoot toelácht; (1644) 't Onnoosel kind, dat hun uit Ioffers schoot belacht; (1650) 't Onnozel kint, dat uit den schoot der Ioffer lacht.

In *Palamedes* vs. 154 Mijn strenge dwaelstar ook || Voorlang te Troje in 't veld mijn beyde ooghäppels loock; (1652): Voor Troie, in mijn geboort, zoo vroegh mijne oogen loock; vs. 1189—1191 Ick merck uw' valscheyd dingt na mijn onnoosel bloed, || Dat mooghtghe storten, maer 't vryspreeckende gemoed || Utblússchen nimmermeer; (1652): Noit blusschen, neen voorwaer; vs. 1546 Utgévende: hoe hy 's nachts door inspraeck van den God (1652) Verhaelde: vs. 1748 En derf al wat hy denckt, aengríjpen en bestaen; (1652): uit wederwraeck bestaen; vs. 1819: Van derwaerts hy opdóndert onversaeght; (1652) Hy dondert op van 't noit verlichte spoor; vs. 2241 De rotsen wit van schuym en grondeloose afgrónden; (1652) gronden.

2°. Uit tal van voorbeelden blijkt dat Vondel er op lateren leeftijd naar streefde, in zijne alexandrijnen — waarschijnlijk ook in zijne andere verzen — daling en rijzing der jambische versmaat zooveel mogelijk in den klank zijner verzen uit te drukken: dat hij in de onbetoonde lettergreep bij voorkeur zulke woorden gebruikt waarop geen of weinig nadruk valt of die althans geen vollen klank hebben en daarentegen in de betoonde lettergreep bij voorkeur woorden met een vollen klank of waarop de nadruk gelegd moet worden; waar hij bij de herziening zijner vroegere poëzie verzen aantrof die in een der beide opzichten zondigden, heeft hij er dikwijls wijzigingen in gebracht. Zoo vinden wij b.v. in *Geboortklock* deze wijzigingen:

Vs. 6: Boom naer wiens geur en sap 's volcx monden watertanden: (1644 en '50) En naer *enz.*; vs. 11: Met lieflijck maetgesang; sang, boeyster van 't gehoor: (id.) Met liefelijck gesang te boeyen 't wuft gehoor; vs. 12: Sang die de ruwste siel lockt spelen buyten 't oor (id.) En d'allerruwste siel; vs.

51: Helm, pantser en pistool voor haere voeten ley: (id.) En hellem en pistool; vs. 201: Zoom die gekarmosijnt in 't laeuwe bloed van d' Iber: (id.) Den Zoom die roodgeverft; vs. 250: Met quam mijn heer op slagh, doen wy het minst vermoeden: (id.) Mijn heer die quam; vs. 305: 't Schijnt dartle windekens in 't paradijsweb dwarlen; (id.) De dartle vs. 507. Sacht swaenendons, bespreed met geborduurde sprey: (id.) Het zwanendons, bespreit vs. 562—563 Op Pindus heuvelen en spickelige kruynen || Soogh godenleckerny; (id.) Op Pindus heuvels en zijn spickelige kruynen || Gestadigh neckter zoogh; vs. 848: Swight Spaensche Koningstaf; swight Duytsche Keyserkroon; (id.): De Spaensche scepter swichte en Duitschlands Keizerskroon.

Zoo ook in *Het Lof der Zeevaert* vs. 79 (1623 en '44): Nieu reusen zijn geteelt, die Jupiter aen boord; (1650) De Reuzen zijn herteelt die *enz.*

In *Palamedes* vs. 787 't Schrift swijmt na Priams hand, soo doet de druck van 't waepen (1652) Dit swijmt na Priams hand gelijck *enz.* vs. 1573 's Muurs oude grontvest, die soo diepe wortels schoot; (1652) d'Aeloude grontvest *enz.*; vs. 1808: Lucht, Zee en Aerde in 't licht te voorschijn brogt; (id.) Van lucht en zee en aarde voortgebroght; vs. 1818 't Sprietooghter al, geslaegen van den dagh; (id.) Elck sprietooght, blint geslaegen *enz.*

Dat Vondel in de rijzing van een voet bij voorkeur een langen klank gebruikte en liever geene woorden waarop weinig nadruk gelegd wordt, zien wij b.v. in *Geboortklock*:

vs. 95.	Weest driemael wellekom; wel komt ge my te pas
(1644)	. . . . wellekoom; ghij koomt me wel te pas
(1650)	. . . . komt me . . . .
vs. 129	Of aen de roosen druckt, ontluyckende op haer wangen
(1644 en '50)	Of drucktze aen roozen, versch ontloken op haer wangen
vs. 380	Ut haeren waegen die stal in de wolcken houd
(id.)	Uit hare wagenwolck die stand daer boven houd.

vs. 613 Of eyeren uytbroed en nestelt in de telgen
(id.) En schuw zijn eyers broed en . . . .
Palamedes (*Klinkert*)
vs. 1—2 Ten leed geen seven jaer of Palamedes schaeu
By nacht de tenten ging der Rechteren doorwaeren
(1652) Ging 's nachts de tenten van zijn rechteren doorwaeren
vs. 116 Tot der Argiven heyl geslaeft heb soo veel jaeren
(id.) Tot heil der Griecken heb geslaeft zoo veele jaeren
vs. 2048 Sijn beeltenis met sang en deftigh kerckgebaer
(id.) Zijn gouden beelt met sang en deftigh kerckgebaer [1]).

3°. Het is duidelijk, dat de hierboven door mij omschreven beginselen niet in alle hier vermelde gevallen de eenige behoeven te zijn geweest, welke Vondel hebben geleid tot het wijzigen van een vers; de dichter kan daartoe meer dan een reden hebben gehad, ook kan hij soms zijn uitgegaan van een ander beginsel dan dat der harmonie tusschen klank en metrum. Vs. 61 van *Palamedes* b. v. luidt:

Men stroyt om 's veldheers haet te scharpen tegens my

In de uitgave van 1652 lezen wij daarvoor:

Men stroyt om Argos haet te wetten tegens my

De woorden *'s veldheers haet* hebben Vondel blijkbaar niet voldaan; naar ik vermoed, vooral om de onwelluidendheid der klanken *heers haet*; echter staat hier ook een lange klank in

1) Naar het schijnt, was Hooft Vondel in dezen voorgegaan. Men vergelijke regels als deze uit *Granida* in de eerste uitgave en in die der *Gedichten* (Leendertz II, bl. 148:
En dees welíge vlechten *Ged.* Deez' weelderighe vlechten (maar niet geheel gelukt) Sullén van ouderdoom verwelcken en verschroocken *Ged.* Van oudheidt zullen eens; bl. 149: Beroven d'Aerde van haer géspickélde rocken; *Ged.* spikkelrijke; bl. 150: Deső schoonhéden mijn; *Ged.* Deez' mijne schoonighêen; Lelíjker dan het was *Ged.* Afzichtigher *ens.* Zoo ook in *Gerard van Velzen* (t. a. p. bl. 210).
Dat het benauwt ghemoedt lichténis voelen souw
(verlichting)
Die 't straffe noodlot my weyghért te schelden quijt.
(ontzeyt)

eene onbetoonde lettergreep, wat in het gewijzigde vers niet meer wordt aangetroffen.

In *Het Lof der Zeevaert* vs. 279 leest men in de eerste uitgave:

Waer waendy blijft mijn schip, ghedreven vanden Nood

In 1644 liet de dichter dit vers gelijk het was; in 1650 luidde het: Waer waentghe *etc.*

Hinderden Vondel hier de beide ij-klanken? Of was het ook hier te doen om harmonie tusschen metrum en klank? Misschien om beide redenen tezamen. In andere gevallen is streven naar welluidendheid blijkbaar de eenige drijfveer tot wijzigen; zoo b.v. in vs. 419 van *Het Lof der Zeevaert*: Nocht brandmerckt door geweld *niet 't* Christelijck geloof; in 1644 onveranderd; in 1650: geen Christelijck geloof; in vs. 427 En *dat 't* een landschap was tot 's anderen gerijf; En hoe 't een *etc.* In beide gevallen is een stootende *t* weggewerkt.

4°. In vele gevallen is het waarschijnlijk Vondels streven vooral geweest zijn vers voller klank te geven: wij zien hem onbeteekenende woordjes als *en*, *die*, *het*, *zoo*, en toonlooze lettergrepen of uitgangen wegwerken en de daardoor ontstane leege plekken vullen met een klinkend woord. Zoo b.v. in *Het Lof der Zeevaert* vs. 65: Als hy scheepstimmerlie met bylen en met diss'len in 1644 onveranderd; in 1650: Wen hy scheepstimmerliên met byl en *zaegh* en disselen.

Geboortklock vs. 113: Der kleedinge, waer op oranje sluyers hingen; (1644) Van *'t fijne* kleed waer op; (1650) Van 't *prachtigh* enz.

In *Palamedes* vs. 109: Appollo die uw' troon || En setel hebt gebout in 't midden van de Goon; (1652): En *klaeren* setel boude *enz.*

Vs. 1111: En als een dwingeland sich in den setel setten; (*id.*) Zich als een *dwinglant* in den *hoogen* zetel zetten.

Vs. 1201: Wy hebben dat wel eer halssterckere verleert; (*id.*): halsstercker *hooft.*

Vs. 1477: Best soeck ick heul aen hem: o soone van Iupijn; (*id.*): o zoon van *Godt* Iupijn.

Vs. 1544: Doen quam hy al beroyt in Grieckenland gedreven; (*id.*): Toen quam *de balling naeckt* in Griecken aengedreven.

Vs. 1552—1553: Hoe Calches had gesien den hoogen burgh van Trojen || Verweldight en de wacht in 't sluymeren gedood; (*id.*) d'*oude* wacht.

Vs. 1764: En die u hoeden sou, die is het die dit stoockt; (*id.*): En die u hoên zoude, is *de stoockebrant* die 't stoockt.

Vs. 1815—1816: Maer endelijck soo breeckt hy met sijn knods || Ter poorten in des onderaerdschen Gods; (*id.*): Maer *endtlijck* breeckt hy met zijn *harde* knods || Ter *nacht*poorte in.

Vs. 2235: Dan wederom sijn schip aen Circes oorden stiert; (*id.*): Dan wordt zijn *dwalend* schip aen Circes kust gestiert.

De lezer zal in sommige dezer voorbeelden waarschijnlijk reeds opgemerkt hebben, dat het vers daar niet alleen voller van klank maar ook rijker van inhoud of juister van uitdrukking is geworden. Een enkele maal heeft het welbehagen in klank Vondel vervoerd tot het bederven van een mooi vers: in *Palamedes* vs. 1412—1414 leest men:

De gunst des volcx, dat wispeltuur
En wuft nu stroockt nu steeckt sijne heeren
Hy sonder hertseer magh ontbeeren.

In 1652 veranderde de dichter *steeckt* in den middelsten regel in *streelt*, blijkbaar om der wille van de alliteratie; doch even blijkbaar zonder te bemerken dat het *wispelturige* en *wufte* nù niet langer gemotiveerd wordt door de beide daarop volgende werkwoorden.

VI.

Waar Vondel met zijne veranderingen en wijzigingen slechts beoogd heeft zijne verzen te doen winnen in juistheid, soberheid, volheid van klank en rijkdom van inhoud, daar zullen

stellig de meesten zich neerleggen bij het oordeel door zulk een meester in de kunst over eigen poëzie geveld. Echter kan men in enkele gevallen van meening zijn, dat Vondel, uitgaande van andere beginselen dan wij, naar *onzen* smaak sommige verzen niet verbeterd heeft door ze te veranderen. Zulke gevallen zullen zich voordoen ook, en misschien vooral, waar het veranderingen ter wille van het metrum geldt; immers daaromtrent verschillen de hedendaagsche meeningen zoowel onderling als van die der vroegere kunstenaars en kunstkenners. Van het standpunt dat ten dezen door iemand wordt ingenomen, zal het in de meeste gevallen afhangen, of hij eene door Vondel in dit opzicht gemaakte verandering al dan niet zal erkennen als eene verbetering. Het is hier de plaats niet dit vraagstuk te onderzoeken, de verschillende meeningen van Bilderdijk, Beets, Vosmaer en onze jongere auteurs uiteen te zetten en te trachten tot eene slotsom te komen omtrent de vraag: wat de geschiedenis onzer poëzie leert aangaande het gebruik van klassieke versmaten in Nederlandsche verzen. Doch hierop wil ik althans wijzen dat Vondel, al heeft hij bij eene herziening van vroegere poëzie vaak gestreefd naar een vergelijk tusschen de eischen der jambische versmaat en die onzer taal, op veel meer plaatsen toont dat hij aan zulk een vergelijk niet denkt en met een gerust hart volklinkende lettergrepen in de daling evenals weinig klankrijke in de rijzing van een voet plaatst. Juist omdat voorbeelden daarvan zoo overtalrijk zijn, acht ik het jammer dat dit vers uit *Geboortklock* (vs. 848):

Swight Spaensche Koningstaf; swight Duytsche Keyserkroon

(naar het schijnt, ter wille van het metrum) veranderd werd in

De Spaensche scepter swichte en Duitschlands Keiserskroon

Mijns inziens doet hier het herhaalde *swight* juist in de daling van den versvoet een veel krachtiger werking dan waar

het midden in het vers gehoord wordt. Liever nog stel ik hier eene meening van meer gewicht dan de mijne tegenover die van Vondel: die van Vondel zelf. In zijn *Jozef in Dothan* vinden wij dien door Beets bewonderden regel uit de schildering van den Phenix:

> De blaeuwe staert zoo lang zoo breet
> *Hangt* geborduurt met roos by roos

waar *hangt* in de daling van den versvoet des te meer werking heeft. Zegt men dat *Jozef in Dothan* gedicht werd vóór den tijd, toen Vondel zijne vroegere poëzie aan eene herziening onderworpen had en dat dit vers dus niet mag meetellen in een betoog, dan wijs ik op dezen regel uit *Jeptha* (vs. 1262):

> Het opperste gewaet, vol zonne stralen
> In purper en doorgloeit van 't zonneroot
> *Sleept* achter na, *vloeit* met zijn rycken schoot
> Van vore om laegh

waar *sleept* en *vloeit* in de daling eene dergelijke werking doen; op dit vers van 1658:

> en het kruit
> Van den nuchtren dau bedruppelt
> *Kraeckt*. Het hart des jaegers huppelt (*enz.*).

Waar rijping van verstand, oefening van gehoor, toeneming van kieschheid, verfijning van smaak den dichter dreven tot het maken van wijzigingen of veranderingen, daar zullen — gelijk ik boven zeide — de meesten deze wel niet wraken. Iets anders is het, waar Vondel verandering aanbrengt omdat de dingen welke hij in versmuziek had uitgesproken hem in later tijd minder sterk aandeden, dan toen hij ze voor het eerst gevoelde en vertolkte, zoodat woorden en uitdrukkingen, vroeger door hem gekozen, hem nu te hevig voorkwamen. Zoo was het bij de herziening van *Palamedes*. Het is waarlijk geen wonder dat Vondel zich in dat stuk, ontsprongen aan het forsche opbruisen zijner kracht, niet geheel meer terugvond, toen hij het na eene kwart eeuw, de zeventig reeds

naderend, herlas. Vele woorden en uitdrukkingen, gansche verzen gaven hem nu aanstoot: hij achtte die nu onkiesch, plat, te heftig, te grof; zij werden geschrapt of vervangen door andere die zachter klonken. Het woord *aerselen* (welks verwantschap met *aars* men toen nog voelde) dunkt den dichter nu te plat; hij vervangt het (vs. 43, 1631) door *wycken* of door *deinzen; door geyle minne* (316) wordt veranderd in *vervoert van minne; een lichte vrou* (336) in het zachtere *een geile vrou* en wederom in vs. 695 *het geyle dier* door het zachtere *het hitzigh dier; afhakken* (560) wordt *afhouwen*; in vs. 625 worden de woorden *door godloosen boef* vervangen door *godloos en te droef*; in vs. 683—684 wordt van Jupiter gezegd:

al sijn feest
Was hoer of jongen of een beest

In de uitgave van 1652 lezen wij hiervoor:

een schoone boel
Of jongen was zijn minnedoel

In vs. 998 vinden wij *slibbergladde tong* verzacht tot *honighzoete tong*, in vs. 1011 *beswangrend* tot *verweckend; gekoppelt* (1082) tot *geketent; kael en beroyt* (1139) tot *arm en byster; soo vervloeckt een feyt* (1305) tot *zulck een gruwzaemheit; scheld sijn landsheer voor een bengel* (1425) tot *zijn lantsheer schelt zoo bits en snoode; boef* (1597) wordt *schalck; arglistigh* (1600) wordt geschrapt; *den ouden hondsvod* (1659) verzacht tot *den ouden suffer*, en zoo in het gansche stuk; overal vinden wij woorden als *beest*, *guyt*, *kop*, *hoer*, *versoopen* en *zuipt*, vervangen door zachtere woorden [1]). Vondels Ulysses heeft in die kwart eeuw vorderingen in de wellevendheid gemaakt: in 1625 zeide hij tot Diomedes (vs. 573): »'t Blijft tusschen my en u"; in 1652: »'t Blijft tusschen u en my". Agamemnon is niet meer zoo tyranniek: in 1625 hoorden wij hem tot Palamedes

1) Vgl. nog vs. 1534; vs. 1535—1538 geschrapt; 1676, 1708, 1851, 1961, 1970, 1977, 2002, 2030, 2168, 2176, 2186, 2243, 2250, 2256, 2353.

zeggen: Geen oorlooghsvorst sich keert || Aen yemands recht of wet; in 1652 heeft de brutale heerscher iets van een advocaat, wanneer hij Palamedes tegenwerpt: Geen wettigh krijgsrecht keert || Zich aen het burgerrecht.

Eene plastische uitdrukking als deze in vs. 1513—1515:

En raemen op een hayr na d'hayren van een dogh,
De korlen van een vijgh, de biggen van een sogh,
Die rond en swanger ging na 'et maecxsel van haer jongen

werd veranderd in het uit de verte aanduidende: Eer zy geworpen had en 't maecksel *enz.*

In het fraaie vs. 1658 waar Agamemnon met grimmigen triomf uitroept:

Ick sie, ick sie den beul 't swaerd trecken ut der scheyde

moest de levende beul wijken voor de abstractie: *het scherprecht*; in de uitgave van 1652 lezen wij

Ick zie het scherprecht 't zwaert al trecken uit de scheide.

Op die wijze heeft de *Palamedes* van 1652 een gansch ander aanzien gekregen dan die van 1625: de lijnen zijn minder forsch en scherp, hier en daar zijn zij doezelig geworden of uitgewischt, de »hooghsels en diepsels" zijn minder hoog en diep; de beide stukken staan tot elkander als eene ets »avant la lettre" en een der laatste afdrukken. In geen ander stuk van Vondel zijn, voorzoover ik weet, zoo vele en zoo gewichtige veranderingen gebracht als hier. Verscheidene daaronder die ik vroeger vermeldde, zijn op zich zelf verbeteringen te noemen; toch is mij de ruige forsche *Palamedes* van 1625 liever dan de gefriseerde Simson van 1652. Bovendien, het stuk van 1625 zooals het daar ligt in het flakkerend vuur zijner verontwaardiging en de felheid van zijn haat, met zijne ruwe scheldwoorden, zijn grimmigen spot en zijne bitterheid, is een hecht geheel welks deelen onderling harmonieeren en dat zelf in volkomen overeenstemming is met de gebeurtenissen die er

de stof toe leverden evenzeer als met de toenmalige stemming des dichters die het schiep. In de bewerking van 1652 mis ik zoowel de onderlinge harmonie der deelen als den samenhang met den tijd en met den persoon des dichters. Door al die uitlatingen, veranderingen en wijzigingen in een stuk dat toch ook voor een groot deel bleef gelijk het was, heeft Vondel aan zijn werk iets tweeslachtigs gegeven; heeft hij zich — het zij gezegd met allen eerbied voor den grooten meester — vergrepen aan zijn eigen werk.

In afdeeling III van dit artîkel wees ik er reeds op, dat sommige van Vondels wijzigingen in vroeger werk niet gelukkig kunnen worden genoemd, daar zij eenvoud en trouwhartigheid deden wijken voor zeker hoofsch fatsoen. Ook elders laat de dichter zijne kunst bedillen door zijn fatsoenlijkheid. Zoo b.v. in *Geboortklock* vs. 160 waar: »navolgen mijnen man" vervangen werd door: »versellen mijnen Heer"; in vs. 215 waar »de bedgenoot van den Hollandschen held" werd verheven tot »de gemalin van den Hollandschen held". In vs. 217 wordt van Emilia gezegd dat zij uit haren droom opschiet en om zich heen grijpt, »gelijck ofse yemand wou *met min en jonst* omarmen"; Vondel achtte het woord *min* waardoor men in de 17de eeuw vooral *zinnelijke drift* aanduidde (in tegenstelling met het meer geestelijke woord *liefde*) blijkbaar ongepast; hij wijzigde dezen regel derhalve aldus: »gelijck ofse yemand wou *uit groote liefde* omarmen", doch juist in verband met *omarmen* past het woord *liefde* hier niet zoo goed als *min*. In vs. 269 werd de uitdrukking »tegen 's liefsten keeren" vervangen door »met de komst haars heeren", in vs. 275: »haers bruygoms" door »haars heeren"; in vs. 523 moest het trouwhartige »onse Emilia" ter wille van de etiquette plaats maken voor »Amelye", in vs. 653 het natuurlijke »een waterlandsche deerne" voor het deftige: »een waterlandsche maaghd".

De omwerking van het grafschrift *Op Brero* wint het in sommige opzichten van het oorspronkelijke stukje, doch verliest

het in andere. De oudste lezing (van 1618—1619) luidt:

Hier herbercht 't lijf, wiens geest in schertsen munten ut,
En met veel boertery steeds swanger ging van herssen,
Wien Charon willig voert om sunst in d'oude schuyt,
Vermits de zieltjens droef noch lachten om zijn farcen.

De omwerking in den bundel van 1644:

Hier rust Brero, heengereist
Daar de boot geen veergelt eischt
Van den geest die met zijn kluchten
Holp aan 't lachen al die zuchten.

De latere lezing is soberder en de twee bastaardwoorden *om sunst* en *farcen* zijn verdwenen, maar hoe mat is die laatste regel vergeleken met de frissche vroolijkheid van de oorspronkelijke lezing.

Sommige verzen hebben, naar mijne meening ten minste, verloren in aanschouwelijkheid; zoo zijn b.v. vs. 25—26 van *Kuischheids-kamp*:

Alle vensters lagen vol
Nonnetroniën blanck en bol

beter dan de later aldus gewijzigde:

Alle vensters lagen vol
Reine nonnen, blanck en bol

»vensters vol bolblanke nonnen*gezichten*" is m. i. juister dan: »vol reine *nonnen*".

De suggestieve titel van het gedicht op den pasgeboren Willem II: *Geboortklock* — even vernuftig uitgedacht als andere gelijk *Geusen-Vesper, Rommelpot van 't Hanekot*, *Harpoen*, *Roskam*, *Triomftoorts*, *Olyftack* — werd in de bundels van 1644 en 1650 vervangen door het alledaagsche en kleurlooze *De Geboorte*, vs. 114: »De paerledruyping van des oorlels goude ringen", verloor in teekenachtigheid door de wijziging: De parle*schatten* aan der *ooren* goude ringen. — In vs. 214 verkies ik: »Met *straelend* spiegelgoud 't welck in 't quicksilver

leefde" boven het gewijzigde: »Met *hemelsch* spiegelgoud dat in het silver leefde", al is daar ook de onjuiste klemtoon *quicksilver* vermeden. In vs. 236: »De Prins wert vriendlijck aengequispelt van den leeuw" boven: wert vriendelijck geliefkoost, — in vs. 347: »Voor 't stael met vederbos beswaeyt, geblutst van lood", boven: »Voor den gekorven hoet geblutst van vinnigh loot", in vs. 759—760:

De faem die Holland nu had opgeweckt in 't rond
Trompetster gieren ging en maeckte het Brussel kond

boven:

heeft opgeweckt in 't end
Naar Brussel vlieght en maeckt het Brabant door bekent [1]).

In enkele gevallen zien wij den dichter terugkeeren tot eene vroegere opvatting waarvan hij eerst was afgeweken. Zoo b.v. in dit mooie vers uit *Geboortklock* (vs. 44): »Als pronck van diamant, met gouden klaeu gevat". In den bundel van 1644 wijzigde Vondel dit vers aldus: »Als pronck van diamant, met *harden* klaeu gevat". Later zag hij blijkbaar dat het daardoor aan plasticiteit had verloren en naderde dichter tot de oorspronkelijke lezing met: »Als diamant, in 't goudt van eenen klaeu gevat" een vers dat in volheid van klank toch nog achterstaat bij dat der oorspronkelijke lezing [2]).

Verscheidene punten konden hier slechts aangeroerd worden, die aanvangs- of eindpunten van lange lijnen zijn. Er moet nog veel en velerlei onderzocht worden, eer het ons zal kunnen gelukken, den loop dier lijnen vast te stellen.

G. KALFF.

1) Vgl. nog: *Lof der Zeevaert* vs. 271; *Geboortklock* vs. 131, 201; verder de aanteekeningen van Van Lennep op vs. 27; 115; 496; 949; 1093; 1646; 1688—1689; 1822; 1988; 2069—2070; 2142.

2) Dergelijke gevallen in *Lof der Zeevaert* vs. 44 en *Geb.* vs. 56.

OM ZEEP GAAN.

Als er over éene uitdrukking veel geschreven en gehaspeld is, dan is het wel deze. Tuinman is, naar ik meen, de eerste, die eene verklaring van haren oorsprong heeft gegeven in zijn *Oorsprong en Uytlegging van dagelyks gebruikte nederduitsche Spreekwoorden.* II, 236. Aldaar lezen we: »dat zegt men van ymand, die verre van honk gereist is, en lichtelyk nooit zal wederkomen. De reden van dit spreekwoord is my duister. Zoude het niet gesproten zyn van de bedevaarden naar Jerusalem, van waar de geachtste zeep gebragt word? .... Liever gis ik, dat gedoelt word op de kruisvaarden om 't zo genaamde H. Land te winnen, waar van 'er weinige wederkeerden, zo dat men die op dien tocht waren, doorschreef". Bilderdijk is dezelfde meening toegedaan en verdedigt haar in zijne Aanteekeningen op Huygens VI, bl. 227, en wordt hierin door bijna allen, die gepoogd hebben haar te verklaren, gevolgd; zoo o. a. door Harrebomée II, 495; door M. J. Koenen in *Woordverklaring*, bl. 80, en door Laurillard in *Sprokkelhout*, bl. 221. Thans is zij algemeen aangenomen en de een schrijft den ander na, zonder te vragen naar eenig bewijs voor die meening.

Op zich zelf is het reeds zeer onwaarschijnlijk te denken, dat onze kruisvaarders uit Jeruzalem zeep zouden medebrengen. Nergens vindt men hiervan iets opgeteekend, ja ik heb zelfs in geen enkele encyclopedie, hoe uitgebreid ook, iets kunnen ontdekken van dat soort zeep. Wel kent men zeep uit Marseille, en deze was zeer beroemd, doch van Jeruzalem wordt geen gewag gemaakt. Ik twijfel dan ook zeer aan het bestaan er van. Bovendien is het nog onwaarschijnlijker, dat reeds in de 11e en 12e eeuw zeep zou worden gehaald uit die streken, daar de Germanen al vroeg een smeersel onder dien naam kenden [1]). Indien men al iets medenam uit het Oosten dan kunnen het parfumerieën

1) Taalgids VI. bl. 273 vlgg.

geweest zijn, doch stellig geen stof, die wij thans zeep noemen, daar men in de middeleeuwen nu juist niet veel werk maakte van het reinigen van het lichaam. Bij de streng geloovigen gold het zelfs voor eene zonde [1]). Een ander bezwaar tegen de door Tuinman gegeven verklaring is ook hierin gelegen, dat de uitdrukking eerst in de 17e eeuw voorkomt, toen men stellig niet meer aan de kruistochten dacht. Het vólk zal zeker niet aan de kruisvaarders gedacht hebben, en juist dat volk heeft de uitdrukking gemaakt en gebezigd, daar men haar alleen vindt in stukken »die in den volkstoon zijn geschreven." Indien wat meer in het oog gehouden werd, dat tal van onze spreekwijzen hare afkomst te danken hebben aan het volk, dan zou men zich niet zoo dikwijls verdiepen in geleerde bespiegelingen noch zich wagen aan vernuftige gissingen. Hieraan heeft het bij deze spreekwijze ook niet outbroken. In den *Navorscher*, IV, bl. 140 wordt *zeep* beschouwd als het praeteritum van *zijpen*, druipen, zoodat *om zeep zijn* eigenlijk zou beteekenen *gedropen* zijn. Een andere slimmerd heeft »om zeep gaan" zelfs met het Ohd. in verband gebracht (*Navorscher* IV, 140), terwijl nog een ander denkt aan het wasschen van de lijken met zeep, voordat deze begraven worden [2]). Eindelijk ontbreekt ook niet eene anecdote, die aanleiding moet gegeven hebben tot deze spreekwoorderlijke uitdrukking; wie lust heeft haar te lezen, vindt ze medegedeeld door De Jager in het *Taalkundig Magazijn*, III, 481.

Dat er voor het begrip sterven, doodgaan tal van uitdrukkingen bestaan, is overbekend. De belangstellende lezer kan ze vinden in den *Navorscher* IX, bl. 317—319 en XXIII, bl. 621. Wanneer men ze met elkander vergelijkt, dan ziet men dat er naast *om zeep gaan* ook gezegd wordt *om kroosjes gaan*, *om kool gaan* en (*met den duivel*) *om raapzaad gaan*, hetgeen letterlijk

---

1) A. Schultz, *Das Höfische Leben*, I. 229.

2) Zie *Noord en Zuid*, V, 285 en X, 349; vooral Schuermans, *Algem. Vlaamsch Idioticon* en *Volkskunde*, VIII, bl. 139 (Tijdschrift voor Nederl. Folklore onder redactie van Pol de Mont en A. de Cock) en *Vragen v. d. Dag*, V, bl. 693, 694.

niet anders kan beteekenen dan *uitgaan om zeep, kroosjes, kool* of *raapzaad te halen*, dus een boodschap gaan doen, zich voor korten tijd verwijderen, en daarna, omdat men niet terugkomt, *doodgaan*, *sterven*. In dezen laatsten zin komt *om zeep gaan* van de 17e eeuw af tot nu toe herhaalde malen bij onze schrijvers voor, doch, zoover ik heb kunnen nagaan, alleen in kluchten of stukken die in den volkstoon geschreven zijn. Ik vond de uitdrukking op de volgende plaatsen:

Huygens IV, bl. 44 (editie Worp):

Als Tryn uyt snoepen gaet, soo seidt sy dats' *om seep gaet*
En datmen wasschen moet, maer Jan, die voor de sweep gaet,
En siet syn schoone geld verdwijnen en vergaen,
Wel, seidt hij, dit's wat vreemds, dus staegh om seep te gaan.
Maer emmers, moet het zyn, en moet ick door den reep,
Wat schaedde 't wijf? maer all mijn goedjen *gaet om seep*.

Rusting, *De Gehoornde Duvel met bokspoten*, Amsterdam, 1704, bl. 24:

Al send je een hele schuur vol boeren
Om seep, dat mach daar wel gescien.

Focquenbroch, *Klucht v. d. Weyery*, bl. 173:

Maer toen ick nouw begon te beswyken
Toen quamse de strop los maecken, en seyde 't is nouw genoegh Vaer,
[je *raeckten* aers light *om siep*.

Focquenbroch, III, bl. 44 [1]):

Uw Vader om dees streeck van jaren
Is nu light oock al in de neep.
Siet hoeje Vrouw, en kinders varen,
Of alje volckje *raeckt om seep*.

F. v. d. Werve, *Den Predickenden Jonas*, Brugghe, 1777:
Allen u aenslaegen mislucken, het springt u allemael tegen uw schenen, het druypt al door de vingeren, het vliegt al in de keers, *het loopt al om seep* [2]).

1) Ik citeer naar de uitgave van 1679.
2) Aangehaald bij De Bo, bl. 1422.

Uit de eerste plaats, ontleend aan Huygens, blijkt duidelijk dat »om zeep gaan" gebruikt werd als voorwendsel om eens even uit te gaan [1]), en zoo kon de uitdrukking langzamerhand de beteekenis aannemen van »een luchtje gaan scheppen," voor korten tijd weggaan, een sluipertje maken, of zooals in Limburg gezegd wordt *eine pisser maken* (Volkstaal II, 225), waaraan dezelfde gedachte ten grondslag ligt.

Een bewijs, dat inderdaad *om zeep gaan* zoo kon worden opgevat, levert de synonieme uitdrukking *om mosterd gaan*, die men eveneens in de 17ᵉ eeuw aantreft, n. l. bij *Westerbaen* II, 28:

> 't gerucht komt op de straet,
> Men dichter lijdtjes van; al wat *om mostert gaet*
> Doet 's avonds voor syn huys hem synen onwil hooren.

Rabelais I, 356:

Yder een roemde hem opentlyk: en daar wierd een liedtjen af gemaakt, daar de kinders mee *om Mostaart liepen.*

Om mosterd gaan wil hier zeggen *een boodschap gaan doen.* Nog eene derde uitdrukking komt deze meening bevestigen: n. l. *om uien trekken*, in den zin van met de noorderzon vertrekken, of zooals men in de 17ᵉ eeuw zeide *de nevelkarre rijden.* De plaats is te vinden bij Rusting, *De Gehoornde Duvel met bokspoten*, bl. 69:

> Gy Boekverkoopers, die in 't groot hebt willen handlen
> En daardoor, met de naam van koopluy wist te wandlen,
> Een deftig huys huurde, en daar breet in voordeedt, tot
> Gy, spyt u hoogmoet, *juyst om uyen trokt* (bankrot).

In de vierde plaats dient melding gemaakt van de uitdr. *iemand om raapzaad sturen*, d. i. wegsturen om hem kwijt te raken. Tuinman en Harrebomée vermelden beiden: *zend den gek om raapzaad*, »dat is ontsla u van dien nar" (Tuinman II, 82); wordt men bij die boodschap door den duivel vergezeld,

---

1) Zie voor hetzelfde verschijnsel mijn artikel in *Noord en Zuid*, XIX, bl. 167.

dan komt men niet terug, zoodat *met den duivel om raapzaad gaan* de beteekenis kreeg van doodgaan [1]). Deze spreekwijze wordt herhaalde malen in de 17e eeuw aangetroffen, o. a. *Klucht v. d. Pasquilmaecker voor den Duyvel*, bl. 17:

Ick sorgde, datje al lang *met de Duvel om raep-saet waert.*

Ook zeide men *voor den duivel om raapzaad gaan*, dat men o. a. vindt bij Starter in zijne *Boertigheden*, bl. 4:

o Heer! hij is al lang *veur de Duyvel om raep-saet waert.*

A. V. Milders, *Boertighe Clucht van Sr. Groen-Geel* (Amsterdam, 1643), bl. 4:

'k Wou dat die kiffe, brandewijns-huysen en kelders, die soo dick vergaren,
Voor den Duyvel om Raepzaedt of uyt Amsterdam ebannen waren.

Klucht van Jean de la Roy of d'ingebeelde Rijke (anno 1665), bl. 8 *r:*

Sachewis binje daer?
Ick dachtje *voor den droes al heel om raep-saet waer.*

Deze drie uitdrukkingen *om mosterd gaan*, *om uien trekken* en *om raapzaad gaan* beteekenen dus in de 17de eeuw *uitgaan om een boodschap te verrichten, voor eenigen tijd weggaan;* hoe gemakkelijk en eenvoudig zich hieruit de beteekenis kon ontwikkelen van *voor altijd weggaan*, *verdwijnen*, *doodgaan*, bewijst onze uitdr. *om een luchtje gaan* (mnl. *coelheit vaten*, 17de eeuw: *een luchten rapen*), dat oorspronkelijk wil zeggen *uitgaan om een luchtje te scheppen*, doch thans ook beteekent *verdwijnen*, *doodgaan* (zie V. Dale). Zoo kon ook een soldaat onder voorwendsel van zijn *plaat* (borstplaat) *te moeten poetsen*, of *zijn piek te moeten schuren*, er stil van doorgaan, waardoor deze uitdrukkingen de tegenwoordige beteekenis hebben gekregen. Een analoog voorbeeld levert ons het Geldersche *üm kûyer gaon*, oorspronkelijk *uitgaan om te kuieren*, doch gebruikt in den zin van

1) Harrebomée II, 166.

sterven [1]). Op dezelfde wijze moeten ook *om kool gaan*, en *om kroosjes gaan* worden verklaard. Het Noordhollandsch levert hiervan voor de eerst uitdrukking het bewijs, daar men in de Beemster zegt: hij is om kool *te koop* (Navorscher XXIII, bl. 621). We behoeven dus niet onze toevlucht te nemen tot het Deensche *omkuld*, omdeze spreekwijze te verklaren [2]). Evenals men om *kool* kon uitgaan, kon men dit ook doen om *kroosjes* (kleine blauwe pruimen) te halen, zoodat het niet noodig is met Laurillard, *Sprokkelhout*, bl. 228, te denken aan eene zinspeling op de Rotterdamsche begraafplaats *Krooswijk*. Of deze spreekwijze oud is, kan ik wegens gemis van plaatsen niet zeggen. Nergens heb ik ze in de litteratuur der 17de en 18de eeuw aangetroffen, hoewel toen het znw. *kroos* reeds bekend was; men vindt het o. a. o. a. bij *Westerbaen*, I, bl. 527: steen van *kroos* of kers; en *Ockenburgh*, bl. 13 en 127.

Ten slotte wil ik nog wijzen op eene friesche uitdrukking voor »om zeep gaan", n. l. *hy giet nei Gichem om nye nuten*, hij gaat naar Gichem (denkbeeldig land) *om nieuwe noten* [3]); als variant van deze noten hoort men ook zeggen *om eieren* [4]). Dus ook hier weder uitgaan om eene kleine koopwaar te halen, met de gedachte van niet terug te keeren. Of men eindelijk ook het Zuid-Limburgsche (Heerle): *der soerèl* (de zuring) *trekke* voor *het hazenpad kiezen* [5]) mag vergelijken, durf ik niet met zekerheid beweren. Ik wil er alleen de aandacht op vestigen [6]).

Amsterdam, Januari, 1896. F. A. STOETT.

---

1) Zie J. H. Gallée, *Woordenboek van het Geldersch-Overijselsch Dialect*, bl. 24 *b*.

2) Taal- en Letterbode I, bl. 48.

3) Waling Dijkstra, *Uit Friesland's Volksleven*, bl. 377.

4) In Groningen worden de nieuwe noten en de eieren weggelaten en zegt men: *noa de giechōm goan* (Molema, 123).

5) J. Jongeneel, *Proeve van Vormenleer en Woordenboek der Dorpsspraak van Heerle*, bl. 95.

6) Misschien zijn er onder de lezers van dit artikel, die de 17de eeuwsche uitdr. *om peper gaan* hier nog aan zouden willen toevoegen. Opzettelijk heb ik deze weggelaten, daar zij niet beteekent *doodgaan*, doch *naar Indië gaan* of zooals men

toen zeide *naar de warme landen* gaan. Vgl. *de Amsterdamsche Vreughde-Stroom*, t' Amsterdam, 1654, deel I, bl. 59:

Maer als ick denck hoe menigh quant
Moet *varen nae het warme lant*,
Die soo by nacht de straet besoecken,
En hanghen gelt en lijf
Aen de ghesteeven doecken,
Om wat tijdt-verdrijf,
Dan haet ick liever het ghespuys
En gae veel liever vrolyck t'huys:
'k Wil om een Meyt gheen *peper halen*.

Langendijk, *Spieghel der Vad. Kooplieden* (Pantheon editie) bl. 23:

Die boven zijnen staat zijn' Meerder wil onthaalen,
Nooit op zijn zaaken denkt, geduurig teert en smeert,
Word wel van elk gevleid zo lang hy banketteert:
Maar als hy, magteloos, zyn schuld niet kan betaalen,
Keert elk den rug hem toe, tot hy met schimp en smaad
Op 't scheepje de Icarus in 't eind' *om peper gaat*.

Sara Burgerhart I, 300: „Een losse malle jongen, die zijn goed verbruit, en *om peper moet*, om dat hij zijn koorntje groen at, is geen lichtmis". Ook zeide men *naar 't peperland gaan*, dat ons herinnert aan de Duitsche uitdr.: ‚*ich wollt*' ‚*er wär*,' *wo der Pfeffer wächst*.

BLADVULLING.

(»*Het haar van den hond*" *enz.*; zie Dl. XII, 140 en 251).

Wanneer de Scorpioen een Herder heeft gesteken,
Hy grijpt het schuldig beest, maer niet om hem te wreecken,
Hy leyt het op het deel daer hy in was gewont,
En nae een korten tijt het lidt dat is gesont.

CATS (uitg. 1726) 2, 264*b Liefdes Vosse-vel).*

Een steek (*van een pieterman*)... heeft soms zeer ernstige gevolgen. Tal van middelen ter genezing worden aan de hand gedaan.... Een... middel is dat men de lever van denzelfden pieterman op den steek moet leggen, *Westlandsche Courant*, Juni 1896.

Zijt ghy verbrant Aan voet of hant, Gaet tot de vlam, Daer 't quaet af quam, CATS 2, 595*b*. (Nog heden is het een bekend zeggen, dat wie zich gebrand heeft, zich nòg eens moet branden.

L., Juni, 1896. A. BEETS.

DIETSCHE VERSCHEIDENHEDEN.

CXV. BEDLEGERIG.

Het begrip *bedlegerig* wordt in de verschillende Duitsche dialecten van vroegeren en lateren tijd op verschillende wijzen uitgedrukt. Het Ohd. kent daarvoor het woord *betteriso*, *pettiriso*; mnd. *bedderesich* (Lübben, *Suppl.* 33); mhd. *betterise*, *betteris* en *betterisec*; hd. verouderd *bettrise* (Grimm 1, 1738), alle van den stam van *rîsen* in de bet. *vallen*. Vgl. Diefenb. *Gloss.* op clinicus. De eigenlijke beteekenis is dus *te bed gevallen*, *naar bed gegaan met het vooruitzicht het niet spoedig te zullen verlaten*. Vgl. Matth. *Anal.* 1, 62: »hierna so wert die edel grave cranc ende *viel te bedde*"; *Exc. Cron.* 200 *c*: »waerom si op die tijt tot Gorichom wesende van rouwen *te bedde viel* ende wert bevangen met eenre grooter siecten." Vgl. hd. verouderd *ins bett fallen* (Grimm 1, 1724), fra *tomber malade*, en de bet. van mnl. vallen, d.i. *gaan liggen*, gezegd van den wind (b.v. *Rijmb.* 23609; zoo ook in verschillende hedendaagsche tongvallen), alsmede ndl. bevallen, van eene kraamvrouw gezegd, waarvoor de volledige mnl. uitdrukking is: bevallen ende baren, bevallen ende van enen kinde genesen; hd. *krank befallen* (Grimm 1, 1249), en eindelijk mnl. bevallen, van zieken gezegd, b.v. *Clerc* 149: »(so) wort dese jonge grave sieck van den buucevel ende *bevel* binnen Haerlem."

Eene andere wijze van uitdrukking is ons bewaard in het mnl. beddevast, waarvan verscheidene voorbeelden te vinden zijn in het *Mnl. Wdb.* (1, 616). Vgl. osa. *legarfast*; ags. *legerfæst*; hd. *bettfest* (bij Grimm 1, 1734) en ndl. *aan het bed gebonden* of *gekluisterd*, waarin hetzelfde denkbeeld ligt. Deze wijze van zeggen schijnt niet zeer verbreid te zijn geweest.

Eveneens tot een klein gedeelte van de Duitsche talen beperkt is de ons gewone term *bedlegerig*. Het woord komt van het znw. *bedleger*, eene tautologische uitdrukking met de bet. *ziekbed*.

Vgl. mhd. *bettelëger* in de zegswijze *bettelegers phlegen*, ziek te bed liggen (waarnaast een znw. m. *betteliger*, een zieke, een die ziek te bed ligt); ouder hd. *bettlager*, *bettläger*, ziekbed (Grimm 1, 1735); Kil. *auct.* bedleger, decubitus ex morbo, *alitement*; osa. *legarbed*, d. i. *ziekbed* en *ziekte*; ags. *legerbedd*, d. i. *ziekbed* en *doodenbed*, *graf*. Vgl. ook os. *legar*, en ndl. dial. *leger*, dat de bepaalde beteekenis heeft van *ziekbed*, niet die van *rustbed*, en mnl. leger en legerstede in de bet. *grafstede* (*Mnl. Wdb.* 4, 308 en 310). De oudste vermelding van het bnw. *bedlegerig*, van *bedleger* afgeleid, is gevonden in de door de Vereeniging van Oudvaderlandsch Recht uitgegeven *R. v. Nijmegen* bl. 247: »dieghene die kranck ende *bedlegerich* weren off in trefflicken geschefften buyten unser statt weren, sullen hyerin (*van verplichte tegenwoordigheid*) alleen uytgesundert sijn ende nyet broocken" (*a.* 1531); vgl. ook bij Kil. *auct.* (1642): bedlegerig, clinicus, decumbens, vi morbi in lecticam adactus, ex morbo decumbens, *alité*. In het Hd. komt het woord *bettlägerig* het eerst voor bij Gryphius (Grimm 1, 1735).

Eene vierde wijze van uitdrukking eindelijk is in het Engelsch de gewone geworden en heeft daar alleen stand gehouden, hoewel er, gelijk wij zien zullen, sporen zijn van eene grootere verbreiding van het woord ook in de tongvallen van het vasteland. Bekend is eng. *bedrid* in de bet. *bedlegerig*; ouder eng. *bedridden*; ags. *beddredda*, *-rida*, *-ryda*, een bedlegerige, meng. *bedrede* (Skeat 35). Deze woorden komen ongetwijfeld van *bed* en den stam van *rijden*, doch de beteekenis van dit ww. blijkt in de samenstelling niet duidelijk. Mij dunkt, zij zou kunnen zijn *liggen*, welk werkingsbegrip wij ook in de andere soortgelijke woorden zien uitgedrukt: — de door Skeat in het woord veronderstelde ironie »a bed*rider*, one who can only *ride* on a bed, not on a horse" zal wel niet aan velen waarschijnlijk voorkomen. En dat de beteekenis *liggen* werkelijk in sommige germ. dialecten aan het woord eigen is geweest, blijkt hieruit, dat niet alleen in het Engelsch (»to *ride* at anchor"), maar ook in het Mnl. riden voorkomt in de bet. *voor anker*

liggen, van schepen gezegd. Voorbeelden vindt men b.v. *Sp.* III[4], 25, 66: »dat wi moesten anker scieten ende *riden* enter zee genieten" (lat. *jactis naves anchoris sistunt*); Stoke IX, 613: »in Bornesse quam dAmmirael..... ende bleven *ridende* dat ghetide"; *Troyen hs.* 36340: »die grote scepe lieten sy *ryden* int diepe teghen dat stoten: opt lant voeren sy met boten"; 870: »doe waende de Grave wale hebben de viande anghestreden, de vor hem in den diepe *reden*." Mag men nu uit deze bet., waaraan ook ndl. *reede*, fra. *rade* e. a. (zie Franck op reede) herinneren, de ruimere van *liggen* in het algemeen afleiden? Of is deze beteekenis in strijd met de grondbeteekenis van *rijden* in het Germaansch, nl. *zich bewegen in eene zekere richting*, en moet men het boven voor *riden* van schepen bewezen gebruik verklaren uit de opvatting *heen en weer gaan* of *op en neer gaan*? Wellicht moet op deze vraag een bevestigend antwoord worden gegeven. In dat geval kan men misschien met meer waarschijnlijkheid *rijden* in de samenstelling *bedrid* verklaren als *woelen*, welke zich geleidelijk uit de opvatting *heen en weer gaan* ontwikkelt. Vgl. ndl. *rijden* b.v. in de uitdr. „zitten *rijden* op zijn stoel", gezegd van een jongen die niet stil kan zitten.

Een met dit ags. eng. woord te vergelijken term vinden wij in mnd. *bedderede* (Lübben, *Suppl.* 33: »mijn knecht de licht in dem huse gichte unde *bedderede*; der armen *bedderedighen* unde pelegrimen"); vgl. *Teuth*[2]. 30: bedredich ind besonder die ghichtich is, clinicus (vgl. ohd. *bettisioh*, paralyticus). Met bedrede één in oorsprong is ook het bij Plantijn opgeteekende bnw. beddre (uit *bederde* voor *bedrede*?), *malade au lict*, decrepitus, ob senium lecto jacens, clinicus, decumbens. Dat wij werkelijk het recht hebben een vorm *bederde* tusschen *bedrede* en *beddre* aan te nemen, leert ons een mnl. tekst, waaruit ik dien onlangs heb opgeteekend, nl. *Mnl. fragm.* (uitg. De Pauw) 220, 25: »Langhe sal soe (»die maghet die danne wert gheboren," *vs.* 19) *bederde* wesen in die oude ende niet ghenesen." Dat deze door metathesis ontstane vorm (vgl. mnl.

verde (*vrede*), erste (*rust*), beterden (*betreden*), beverden (*bevreden*), derde (**driede*, hd. *dritte*), scerde (*schrede*), en Te Winkel, *Gramm. Fig.* 309 vlgg.) voor de kennis van onzen middeleeuwschen taalschat als een belangrijke aanwinst mag worden beschouwd, zal men mij, naar ik vertrouw, gereedelijk toegeven.

CXVI. EENKENNIG.

Indertijd heb ik — in het *Mnl. Wdb.* op eenwillich — dit eigenaardige en merkwaardige woord verklaard, als *slechts het eigen volk* (*de personen uit de eigen omgeving*) *kennende*, of liever *slechts van de eigen omgeving willende weten.* Thans ben ik in staat het woord nog iets nader en tevens beter toe lichten, en wel na de lezing van een artikel van Franck in het Korrespondenzblatt des Vereins für niederdeutsche sprachforschung, 1894—95, heft XVIII, bl. 5 vlgg. over »die herkunft von Mnd. *enket*". Weliswaar wordt in dat artikel het woord *eenkennig* niet genoemd, hetgeen te betreuren is, omdat de schrijver er een niet te verwerpen steun voor zijne bewijsvoering aan had kunnen ontleenen [1]), maar de daar behandelde woorden en vormen hebben zooveel overeenkomst met het ndl. *eenkennig*, dat men het slechts behoeft te kennen, om het er onmiddellijk mede in verband te brengen. Laat ik ten bewijze de volgende regels uit Franck's betoog overnemen: »Es gab in der älteren sprache mehrere adjectiva der bedeutung *bekannt*, *berühmt*, die durch composition mit *ein* verstärkt zu sein scheinen, ahd. *einchnuadil*, »insignis, egregius", *einchnuolîh*, »insignis", *einchnôsli*, »cognitus", *einchundalîh*, »cognitus", *einmâri*, »eximius". Ein enthält in diesen zusammensetsungen ungefähr den begriff »was sich als einzig in seiner art von anderen abhebt." Damit berühren sich einigermassen andere composita mit ein-, die charaktereigenschaften bezeichnen, in denen die starre richtung nach einer seite, oder das hervorkehren einer eigenart liegt."

1) Dat Franck het woord *eenkennig* niet kent, was ook gebleken uit zijn Etym. Wdb., waar het eveneens, gelijk in dat van Vercoullie, wordt gemist.

Met deze opmerkingen, die ook voor onze taal gelden, kunnen wij ons voordeel doen bij de beschouwing der met een- samengestelde, in het Ndl. en Mnl. bestaande bnw., in de allereerste plaats van *eenkennig*, waarin wij herkennen eene afleiding, te vergelijken met de boven genoemde, van den stam van *kennen*, met *één* in de bet. van de tweede categorie der door Franck genoemde woorden, nl. die waarin *ein* de bet. heeft »die starre richtung nach einer seite, das hervorkehren einer eigenart." Nog dichter bij de boven genoemde voorbeelden uit het Germaansch, met name bij het ohd. *einchund*, waarvan *einchundalîh* komt, en het mnd. *enkende*, *enkede*, *enket* (zie beneden) staat het zaansche *eenkend*, dat in vorm met deze woorden en in beteekenis met *eenkennig* overeenkomt (Boekenoogen, *Zaansche Volkst.* 1, LXII en 190), en het oud-beierlandsche *eenkén* (Opprel 54). Vgl. ook de onr. en zweedsche vormen, door Franck vermeld: »*einkanna*, to attribute; *einkenna*, *einkunna*, *einkynna*, mit einem zeichen versehen; *einkenning*, unterscheidung; het bnw. *einkenniligr*, besonder; *einkendr* (bij Egilsson), deelw. van *einkenna*, singulari nota distinguere; zwe. bijw. *enkannelingen*, für sich, insonderheit; bnw. *enkanner*, *enkanlikr*, für sich allein, sonderlich, ausserordentlich", in sommige van welke men een zweem der beteekenis van ndl. *eenkennig* waarneemt, b.v. in »für sich allein, sonderlich", welke zeer dicht staat bij ndl. *in zich zelf gekeerd*, *niet van anderen willende weten*.

Nu is het wel juist, het begrip van *een-* met dat van *eigen-* wat de beteekenis betreft, te vergelijken, zooals o.a. in het *Mnl. Wdb.* is geschied (op eenwillich), doch het ware licht gaat toch pas over het woord op, als wij het uit het boven aangegeven gezichtspunt beschouwen, en leeren inzien dat het in beteekenis met *stug*, *in zich zelf gekeerd* overeenkomt, en dat het begrip »eigen" niet slaat op de omgeving van het kind dat die eigenschap heeft, maar op het kind zelf. Het staat, wat zijne vorming betreft, in onze taal niet alleen: het Mnl. en Nederrijnsch kennen verscheidene op dezelfde wijze met *een-* samengestelde bnw., nl. eenpassich, eenradich, een-

wille, eenwillich, eenwillicheit, die alle meer of minder sterk het begrip *eigenzinnig*, *koppig*, *halsstarrig*, *onverzettelijk* vertoonen. Vgl. ook de in den *Teuthonista* opgeteekende woorden eynmoedich, op verhardt, vrevelmoedich; eynmoedich, eynsynnich, versteynicht, *induratus*, *obstinatus*; verhart, eynpessich, eynveghel, eynwillich, versteynicht, *pertinax*, *obstinatus*; eynpass, eynmoit, *pertinacia*, *obstinacio*, *induracio*; eynpessich, eynwillich, eynveghel, eynkreghel, *pertinax*; eynpassich, *immansivus*; eynpessicheit, eynwillicheit, hardneckicheyt, eynkregelheyt, *pertinacia*.

Van deze mnl. adjectieven zijn de meeste in zich zelf duidelijk, doch sommige vereischen nog eene nadere toelichting, nl. eenpassich (-pessich) en eenvegel, maar wat ik in dezen geven kan, is alleen eene gissing. Zoover mij bekend is, komen de beide woorden nergens anders voor en wij zijn dus in dezen aan ons zelven overgelaten. De woorden maken op mij den indruk van gevormd te zijn door samenstellende afleiding van *een* en de ww. *passen* en *vegen*. Waarschijnlijk bevatten zij beelden, ontleend aan het eene of andere bedrijf of beroep, *passen* b.v. aan dat van den timmerman, *vegen* aan dat van den zwaardveger of aan het werk van eene dienstbode, en namen zij de ruimere, algemeener bet. aan van het geldersche *eigengereid*, d. i. *van geene hulp van anderen willende weten*, *eigenmachtig*, *eigenzinnig*, *zelfgenoegzaam*.

Onder de boven genoemde woorden merken wij er verscheidene op, die in eene latere periode met *eigen-* in plaats van met *een-* zijn samengesteld; zoo b.v. *eigenwillig* naast eynwillich, *eigenzinnig* naast eynsinnich. Vgl. Kil. eenwilligh, *vetus* j. eyghenwilligh, pertinax; eyghenrechtigh, *obstinatus*, *pertinax*, *morosus*, *capitosus*; eyghenwilligh, *obstinatus*, *morosus*; mhd. *eigenrihtecheit* (vgl. ndl. *eigengerechtig* en *eigengerechtigheid*) naast *einrihtige*, eigenzinnigheid: geldersch *eigengereid*, d. i. *eigenmachtig*, *zelfgenoegzaam*, *eigenzinnig*, te vergelijken met mnl. eenradich; vgl. mnd. *einkrigech* naast *eigenkoppesch*.

En het kan ons niet verwonderen, dat langzamerhand *eigen*-geheel in de plaats kwam van *een*-, daar verscheidene dezer met *een*- samengestelde bnw. ook nog eene geheel andere beteekenis hadden: eenmoedich beteekende ook *eenparig*, *eendrachtig*, *eensgezind*; eensinnigh (Kil.) ook *eenstemmig*; eenwillich ook *eenswillend.* Zie de artikelen in het *Mnl. Wdb.* en Kil. eenmoedigh, unanimis; eenwilligh, concors; *Teuth.* eynmoedich, eyndrechtich, unanimis. Om dubbelzinnigheid te voorkomen gebruikte de taal de samenstellingen met *een*- voortaan alleen in de bet. van lat. woorden met *uni*- beginnende, en daar waar *een*- met *eigen*- overeenkwam, verving zij het eerste woord in de samenstellingen door het laatste: alleen *eenkennig* en dial. *eenkend*, *eenken* zijn als woorden, vooral in de volkstaal te huis behoorende, als overblijfselen uit een vroeger tijdperk der taal bewaard [1]). Het woord moet, om ons recht duidelijk te worden, vergeleken worden b.v. met mnl. *eenwillich*, dat evengoed van den stam van *willen* kan komen, als van het znw. *wille*; en het komt mij voor dat men in de beide boven genoemde soorten van woorden met een- hetzelfde onderscheid moet maken ten opzichte van de vorming. Daar waar *een*- in beteekenis met *eigen*- gelijkstaat, komt het woord van een ww. stam (b.v. *eenpassich*, *eenwillich*, *eenvegel*, *eenradich*, *eenkennig*), of is samengesteld met een bnw. (*eenmoedich*, *eensinnich*, *eencregel*; vgl. ndl. *eigenmachtig*, *eigenwijs*, *eigengerechtig*, *eigengereid*, *eigenzinnig*, Oudem. 6, 286 op sinnich; Kil. 589); daar waar *een*- in bet. met lat. *uni*- overeenstemt, hebben wij met afleidende samenstelling te doen (vgl. *eenmoedich* van *moed*, *eenwillich* van *wille*). Verder is *eenkennig*, wat de bet. betreft, te vergelijken met *eigenwijs* en *eigenzinnig*, waarvan het tweede deel een soortgelijk begrip bevat als *-kennig*, doch opgevat in de bet. *niet van anderen* (dus *alleen van zich zelf*) *willende weten*, *in zich zelf gekeerd*, *stug*, *teruggetrokken*, *niet toeschietelijk.* Mis-

1) De verklaring van *eenkennig* bij Van Dale door „alleen aan één persoon gehecht” berust op eene verkeerde volksetymologische verklaring van het voorvoegsel *een*-.

schien is ook, wat de bet. van *een* aangaat, te vergelijken ndl. *eenzelvig*, d. i. *zelfgenoegzaam*, *aan zich zelf genoeg hebbende*, *in zich zelf gekeerd*, waarnaast het mij niet verwonderen zou als in dial. een vorm **eigenzelvig* bekend was.

Het door Franck t. a. p. behandelde bijw. *enkede*, een zeer gewoon woord in het Mnd. (zie Lübben 1, 665 op enkede, enket) is in het Mnl. slechts in de oostelijke tongvallen aangetroffen. Zie *Mnl. Wdb.* op enket, waar ook hd. *enket*, *enkede* wordt aangehaald, alsmede *Teuth.* enkede, evensoo, ad punctum, strictim, cinctim, consertim, d. i. *nauwkeurig*, *strikt*. Zoo ook mnd. Doch de beteekenissen »cinctim, consertim" zijn voor *enkede* even moeilijk te verklaren als de zinverwantschap van allenckede en allentelen; vgl. *Teuth.*[2] 6, waar de beide woorden door *successive*, *gradatim* en verschillende andere lat. termen worden verklaard. Vgl. verder over dit woord, waarin *ein-* volgens Franck de bet. heeft van *eenig en alleen*, *bijzonder*, en dus als eene versterkende partikel moet worden beschouwd, het boven genoemde voor het Ndl. en Mnl. belangrijke artikel over *enket* [1]).

Leiden. J. VERDAM.

---

1) Voor de volledigheid vermeld ik nog ags. *áncenned*, *-cend*, *-cænned* (Clark Hall 16*c*), dat de bet. heeft van *eeniggeboren*, van *kennen* in de bet. *telen*, *genereeren*.

HET HANDSCHRIFT DER WACHTENDONCKSCHE PSALMEN EN DAT DER LIPSIAANSCHE GLOSSEN.

I. HET HS. DER WACHTENDONCKSCHE PSALMEN.

Noch von Diez [1]), noch von der Hagen [2]), noch M. Heyne [3]), die het handschrift der Wachtendonckscbe psalmen onderzochten, leveren er een volledige beschrijving van. Door de welwillende tusschenkomst van Dr. J. Van der Haeghen, hoofdbibliothecaris van de universiteits-bibliotheek te Gent, kregen wij ook het origineel in handen, een Ms. nl. van twintig psalmen in het Oudnederfrankisch. Dat handschrift werd, met geheel de von Dieziaansche boekerij, aan de Koninklijke bibliotheek van Berlijn vermaakt, waar het nu berust onder de aanduiding: *Ms. Diez. C. Quart.* 90.

Het bestaat uit twee schutbladen van voor en van achter, waarvan het papier nogal breede waterstrepen heeft. N°. 1 van voor en N°. 2 van achter dragen als watermerk een schild, en de letter **B.** N°. 2 van voor en N°. 1 van achter dragen den naam F. W. MESCHMAN. Dan volgt een reeks van 15 bladen, waarvan het papier fijn is en de waterlijnen dun. De bladen 2, 4, 7, 15, overeenkomende met 12, 10 en 15 hebben als watermerk een loofwerk, waarin een groote vier met kruis.

Daarna komt een reeks van 17 bladen, waarvan het papier grover en bruiner is. De waterstrepen zijn wat dunner en de afstanden daartusschen wat smaller dan bij de vorige serie. Het

1) In zijn handschrift-catalogus, pg. 657, g, berustende op de Kon. Biblioth. te Berlijn.

2) Alterthümszeitung Idunna und Hermode 1812, n°. 16, 18 April. — Sammlung für altdeutsche Literatur und Kunst. Breslau 1812. 1er Band, 1es Stück. — Niederdeutsche Psalmen aus der Karolinger Zeit. Breslau 1816.

3) Kleinere altniederdeutsche Denkmäler. Paderborn, 2e Ausg., 1877.

watermerk is hier een kleine cartouche, waarin een kleine vier met een klein kruis, en hier eindigt het cijfer in de ineengevlochten letters J. G. Dit merk dragen de bladen 18, 19, 22, 23 overeenkomende met 30, 29, 26, 25.

Wij hebben in de filigranen-literatuur tot nog toe niets over deze watermerken kunnen ontdekken; dit laat onderstellen, dat zij van jongen datum zijn, naar wij vermoeden uit de 17e eeuw.

De eerste reeks, die Ps. 53 v. 7 tot Ps. 64 v. 13 bevat, onderscheidt zich bovendien van de tweede, Ps. 64 v. 14 tot Ps. 73 v. 9, door een verschillend geschrift.

Het papier en de hand van de eerste serie dagteekenen uit de laatste helft der 17e eeuw, men zou zelfs kunnen zeggen, uit het laatste kwart. Wat von Diez aan von der Hagen over deze hand schreef, is onjuist: *Die neuere Abschrift, höchstens aus dem* 17*en Jahrhundert ist in* 4 *und bis bl.* 7 *incl. mit sehr unleserlicher, sogenannter Kanzleischrift, das übrige mit Lateinischen Buchstaben geschrieben* [1]). Het geschrift is integendeel volgens ons inzien zeer zuiver en duidelijk, in zeventiendeeuwsche *caractères de civilité*, zooals in de officiëele stukken van dien tijd werd gebruikt. De letters zijn eerder rechtopgaand dan liggend. Men ziet, dat het *à main posée* geschreven is, zooals overigens ook het tweede gedeelte, waarvan de inkt en de hand gansch verschillen van die van het eerste, en waar wij eene Duitsche hand meenen te herkennen, die Latijnsche letters schrijft: het geschrift ligt schuinsch; de beenen der letters zijn kort afgebroken. Men vindt dit geschrift terug in de correspondenties der Duitsche kanselarijen. Over den ouderdom durf ik op vijftig jaar na niets te zeggen. De hand kan evengoed van het einde der zeventiende als van het begin der achttiende eeuw zijn.

In elk geval onderstelt dit verschil van papier en hand, *dat de afschrijver N*°. 2 *ergens nog een Ms. gekend heeft, waaruit hij de ontbrekende psalmen kon aanvullen.*

---

1) Zie nota 1 en 2 op vorige blz.

Op den voorbinnenkant van den band staat: *N°*. 90, *Fragment von zwanzig Psalmen in altfränkischer Sprache.* Op den achterbinnenkant is een papiertje geplakt, waarop in Duitsche hand, dezelfde als die van den voorbinnenkant, te lezen staat: *Die handschrift N°*. 90 *in* 4° *als fragment von* 23 *Psalmen ist im Jahre* 1812 *mit einem einzelnen Pergamentblatt in* 4 *von fragment in gleicher Sprache an dem Haupt-Bibliothecar von der Hagen zu Breslau abgegeben (?) worden.* Daaronder in een andere hand: *Das Pergamentblatt fehlte noch im Jahre* 1838.

Het handschrift bestaat dus uit 33 bladen, waarvan 16 beschreven en 17 witte. Allen zijn 0,203 m. hoog op 0,153 m. breed. Al de pare bladen zijn langs de twee zijden beschreven, en tusschen de beschreven bladen zijn er witte ingeschoven, waarschijnlijk bestemd voor den Latijnschen tekst van de Vulgata, waarvan dit fragment een vertaling is.

Al de bladen zijn genummerd door dezelfde hand die op den voor- en achterbinnenkant heeft geschreven. De twee afschrijvers hebben ook de psalmen willen nummeren, maar hebben het niet ten einde gebracht. De eerste heeft slechts 54 gezet, de tweede 66, 67, 68, 69, 72, 73. De hand die de bladen heeft genummerd heeft nog gezet v. 7 ps. 53 aan het begin, is over het getal 54 gegaan van den eersten copist, en heeft op het einde nog aangemerkt v. 9.

Dit handschrift werd door den *legationsrat* von Diez, van Berlijn, in het jaar 1800 gekocht in de boeken- en manuscripten-verkooping van L. van Santen, hoogleeraar te Leiden, *wo sie mit mehreren kleinern Schriften in einem Bande unterm Namen Poema gothicum zusammengebunden ist* [1]). Zooals Heyne bemerkt: *Die Aufschrift Poema Gothicum ist nicht mehr vorhanden* [2]). Wij hebben dien titel zelfs niet teruggevonden in den catalogus van van Santen's boekverkooping [3]).

1) Zie nota op blz. 137.

2) Kl. altndd. Denkm. pg. 7.

3) L. van Santen, Catalogus van zijne boekverkooping. Lugduni Batavorum 1800. 8°. Op de bibliotheek van Leiden gecatalogeerd 750 E 38.

Uit mijn vergelijking van Heyne's uitgaaf met het handschrift, spruiten de volgende collaties. Zooals men zal zien, kon Heyne de goede lezing soms reeds bij von der Hagen [1]) vinden. Soms geeft Heyne in voetnota slechte manuscriptlezingen, en verbetert ze dan in den tekst naar het handschrift. Dat is schijngeleerdheid!

		H.	Ms.
Ps. 54 v.	2	furuuir	faruuir.
	4	unriht	unreht (v. d. H.)
		abulgi	abulge (id.).
	15	geluui of geluni	geluui.
	22	ansceines	antsceines.
	24	solun	solum (v. d. H. Anm.).
		ic eft	ik eft (v. d. H.).
55	7	keuuarun	beuuarun.
	10	salun	sulun.
		fiunda mina	mine (v. d. H.).
		ruopdu	ruopen.
56	2	fitheraco	fetheraco.
	7	fielun	fielon (v. d. H.).
58	6	giginloup	geginloup.
	14	faruuatannnussi	faruuatanunussi.
		thuru-fremingon	thuro — (v. d. H.).
	17	anfingere	antfingere (vgl. tekstverbet. Ypey [2])).
59	5	thu ougedos	tu.
		deest vini dictio	— una —
	6	andradondo	andradondi.
	11	leidon.	leiden.

1) Ndd. Ps. aus der Karol. Zeit.

2) A. Ypey en J. Clarisse, Proeve van taalkunde uit een, in het Oud Nederduitsch geschreven Werk van den Karolingischen Tijd. Taalkundig Magazijn van de Jager, deel I—IV.

		H.	Ms.
Ps. 60	v. 4	antsceuue	antscenne of antsceuue (v. d. H. anm.).
61	4	manni	manin.
		faruurpano	far uurpana.
61	11	giotruoni	totruoni.
		te gerone	to —
		thinat	thiunt.
62	2	liothte	de 1e t *is* doorgestreept; niet »scheint", zooals Heyne zegt.
		anauuega	avauuega.
	6	uuerthi	uuerthe.
63	3	ne	me voor ne.
63	8	iruhuunu	iruhauun.
	10	inde	in (v. d. H.).
64	4	uuaron	uuaren.
	14	anaclados	anaclador.
65	4	namim	namin (v. d. H.).
	6	solun uuir	sulun — (v. d. H.).
67	3	furis	furris (v. d. H. anm.).
	17	uuaintgi	ook wel uuanitgi.
	29	thu	tu (v. d. H.).
68	5	gesterkodo	*gesterkoda* (v. d. H.).
	32	horni	horni of horin.
	36	inde	in (v. d. H.).
		uuunun	uuanun (v. d. H.; vgl. ook ps. 71 v. 17).
69	2	helpoin	ook wel helponi (zie Clarisse tekstverb.).
70	2	rehnussi	rehnusse (v. d. H.).
		gener } drukfouten	genere.
		neige m } drukfouten	neige mi.
	4	uuitut of uuitat	uuitut (zie Clarisse, tekstverb.).
	19	gelik	gelic (v. d. H.).
	22	singen	singon.

		H.	Ms.
Ps. 71 v.	5	foluuonon	ful — (v. d. H.).
	17	sunnu	sunnu of sunun.
72	5	uuorthan	uuerthan.
	7	namin	namon (v. d. H. anm.).

II. HET HANDSCHRIFT DER LIPSIAANSCHE GLOSSEN.

De *Lipsiaansche Glossen* zijn een reeks woorden door Lipsius uit het handschrift van Wachtendonck met de Latijnsche vertaling opgeteekend, woorden, die hem schenen af te wijken van het taalgebruik van zijn tijd.

Lipsius geeft uittreksels van zijn aanteekeningen in zijn brief aan H. Schottius [1]). De woorden zijn er onder hoofdletters in alphabetische volgorde, en in twee reeksen, *nomina* en *verba*, gerangschikt.

Bij toeval, onder het schikken der Lipsiaansche papieren, op de bibliotheek van Leiden berustende, vond de hoofd-bibliothecaris, Dr. W. G. Pluygers in den bundel N°. 53 der Hs. van Lipsius (*Museum Lipsianum*, N°. 324) het kostbaar handschrift der *Lipsiaansche glossen.* Dit was in Juli 1860 [2]). In dat handschrift zijn de woorden alphabetisch gerangschikt, onder hoofdletters, maar elke hoofdletter is niet meer onderverdeeld in *nomina* en *verba.* Het handschrift bevat ook meer woorden dan de gedrukte lijst van 1602.

Evenals bij het Ms. von Diez, heeft men vergeten hier het papier te onderzoeken. Nochtans wachtte den kenner van het eerste Ms. hier eene aangename verrassing.

Het Hs. der L. gl. bestaat uit twee soorten papier, door een en dezelfde zeventiendeeuwsche hand beschreven. Eerst komen 6 bladen, waarvan 5 toegehaakt en 1 los, alle beschreven. Dan 2 schutbladen, van kleiner formaat, waarvan een half beschreven is. Al de bladen zijn op zijn langst in tweeën

---

1) Justus Lipsius, *Epistoliarum select. cent. tertia ad Belgas. Epist.* XLIV.

2) Cf *Algemeene Konst- en Letterbode.* (N°. van 4 Aug. 1860).

gevouwen, zoodat elk blad vier halve blz. telt. Het geheel beslaat dus 8 bladen of 32 halve blz., waarvan er 26 beschreven zijn. Op den buitenrand van het schutblad staat in 17e eeuwsche hand: *Diversa scripta.*

Al de heele blz. zijn genummerd dus tot 16. Ook de onpare halve blz. te beginnen van de 7e.

Het geschrift is zeer duidelijk. Men kan er aan zien, dat het *à main posée* gedaan is, dat het geschreven is om af te schrijven. Het gelijkt niet het minst aan Lipsius' geschrift, noch aan een der handen van het Ms. von Diez. De kantteekeningen alleen zijn in Lipsius' onduidelijk, onleesbaar gekribbel: het zijn verklarende aanteekeningen, soms verbeteringen, waarvan wij een deel hebben kunnen ontcijferen. Een aanzienlijk getal echter is ons nog duister gebleven.

De 6 eerste bladen zijn 0,325 m. hoog op 0,210 m. breed. De bladen genummerd 6, 7, 8 dragen een watermerk. *Het is hetzelfde als dat van de eerste serie bladen uit het Ms. von Diez. Wanneer men de bladen van het Ms. der glossen op zijn breedst in tweeën vouwt, bekomt men juist het formaat van de bladen van het Ms. von Diez, die voor het inbinden wat afgesneden zijn.*

Zou deze overeenkomst de onderstelling van een Lipsius' afschrift van ten minste een gedeelte van het Wachtendonckschehandschrift niet toelaten?

De twee laatste bladen zijn kleiner en hebben een ander watermerk.

Het Hs. werd reeds door Haupt [1]) en vooral ook door Cosijn [2]) goed ingezien; bij nader onderzoek vermochten wij nog de volgende collaties te verzamelen.

		H.	Ms.
Heyne gl.	5	aftrithinsinde	aftirthinsindi.
	16	alhnti	alhuti.
	17	insurgue	insurgunt.

1) Zeitschrift für deutsches Alterthum Bd. XIII, 1867.

2) Taal- en Letterbode 1874.

		H.	Ms.
Heyne gl.	19	angenni	anagenni.
	27	andradondon	andredondi.
	107	bescofen	bescofon.
	157	binet	bivet.
	194	cumi	cunii.
	291	faruuatannussi	faruuattan-.
	386	en 387	vide Era.
	653	luzcilon	luzzilon.
	824	sinuolvaldun	siuuolvaldun.

Antwerpen. P. TACK.

NASCHRIFT.

De Heer Tack duide het mij niet euvel, dat ik het volgende aan zijne collatie toevoeg. De door hem als onjuist aangewezen lezingen N°. 17 *insurgue*, N°. 19 *angenni* en N°. 653 *luzcilon* zijn niets dan *druk*fouten in Heynes tweede uitgave: de eerste editie geeft terecht *insurgunt*, *anagenni* en *luzzilon* op. Twee andere N°. 27 *andradondon* en 107 *bescoffen* (verkeerdelijk door Tack met ééne *f* gespeld) verwijzen in de noten naar de psalmen, zijn *geen* glossen. Zonder *u-strich* vindt men de twee streepjes die anders *n* voorstellen in N°. 16 en 824 (*sinuol*), zooals Heyne opgeeft. Even onjuist zijn Tack's lezingen van gl. 5 (de *e* in *after* is gevlakt, maar geene *i*), 291 (of bedoelt T. 295? maar ook dan is Heyne correct!), 194 en 157. Rest derhalve de toevoeging aan gl. 386 *vide Era*, welke ook *ik* in der tijd niet opnam, dewijl ze met de glossen niets heeft uit te staan en van de hand des bewerkers is. Behalve de belangwekkende mededeeling aangaande het watermerk, leert ons dus deze collatie der Lipsiaansche glossen niets nieuws.

Leiden, 21 Mei '96. P. J. COSIJN.

ANTWOORD.

Wij beschikten, spijtig genoeg, over geen eerste uitgave van Heyne. In elk geval heeft het zijn nut voor de Nos. 17, 19, 653 op de storende drukfout te wijzen.

Voor N°. 27 las ik *andredondi*, niet *andradondi*, zooals Heyne; de note verwijst naar Ps. 59, 6; daar echter geeft Heyne voor het Ms. op *andradondo*; de ms.lezing is daarentegen *andradondi*; Heyne heeft dus in den tekst der glossen op het toeval af goed verbeterd. Maar bij het afdrukken van de Gl. L. moet ons de overeenkomst met de Ps. niet bekommeren: wij moeten het Ms. trachten weer te geven zoo waar mogelijk; verbeteringen komen in de tweede plaats en behooren niet in den tekst aangebracht te worden. Heyne's uitgave onderstelt, dat de afschrijver geen fouten kan begaan, en dat de uitgever de alleen zaligmakende opvatting heeft van den tekst. Indien wij dus voor N°. 27 *andredondi* lezen, laat het ons dan ook zoo afdrukken, en in nota aanmerken, dat het volgens de verwijzing naar de Ps. *andradondi* moest zijn.

Wij betreuren het Ms. der Gl. L. niet meer te onzer beschikking te hebben, om het nog eens nader te kunnen inzien op N°. 291, waar wij faruuattannussi lezen.

Wat de Nos. 16, 157, 824 en 194 betreft, twee opvattingen lagen hier voor de hand. Ik heb de meest practische gekozen, verzuim namelijk van den *u-strich* voor de drie eerste, en van het punt op de eerste *i* voor het laatste, teekens die zeer waarschijnlijk overal niet consequent volgehouden zijn; het was hier zoo gemakkelijk goed te willen lezen.

P. TACK.

EEN EN ANDER OVER EN NAAR AANLEIDING VAN DE OUDNEDERLANDSCHE PSALMVERTALING.

In Zschr. f. deutsches altertum 40, 190 vlgg. heeft Jostes de zeer behartigenswaardige meening uitgesproken, dat de Psalmvertaling, die in de copieën en glossen, uit het Wachtendonksche hs. herkomstig [1]), fragmentarisch ter onzer kennis is gekomen, »ursprünglich hochdeutsch war, und später ganz sklavisch der mda. der schreiber angepasst ist." »In den ersten psalmen," zegt deze geleerde, »hat der schreiber den dialekt ziemlich unberührt gelassen, dann aber die sprachlichen formen der vorlage mehr seiner mda. angepasst, und zwar ganz äusserlich, von silbe zu silbe, von buchstaben zu buchstaben, so dass der gesammte wortschatz hochdeutsch geblieben ist." Dat we voor pss. 18, 53—73 en de glossen inderdaad aan een hoogduitschen oorsprong te denken hebben, is zeker aan geen twijfel onderhevig: behalve enkele hd. vormen, als *emiceio* semper (ohd. *emizigo*), *e(i)ntisc* antiquus (ohd. *entisc*), *scētlo* vertex, *riechon*, *guolihheide*, *lōz* etc. [2]), ontmoeten we bij de lezing

---

1) Ter staving van de totnogtoe stilzwijgend aangenomen herkomst der afschriften van pss. 1—8 en 53—73 uit het Wachtendonksche ms. zij hier op de volgende feiten gewezen: primo de woorden, die in de glossen, aan pss. 1—8 ontleend, voorkomen, vertoonen in overeenstemming met de taal dezer pss. een hd. vorm (*antlucce* facies 1, 4, *bescoffen*, l. *-on*, 2, 4, *bizzedon* gl. 149, en *anlucce* gl. 31, *bescofon* gl. 107, *bizzeden* 2, 1, blijkbaar schrijffouten voor eerstvermelde vormen), in tegenstelling tot het gros der woorden, die in de glossen uit pss. 53—73 zijn overgenomen (*go-*, *gi-heita* 55, 12, gl. 511, *letiston* 72, 17, gl. 633, *unsuoti* 54, 4, gl. 971, *nieton* 68, 37, gl. 715, etc.); secundo dezelfde schrijffouten, die in de aan pss. 53—73 ontleende glossen worden aangetroffen, zijn ook in het afschrift dezer psalmen terug te vinden (*anariepon* irruerunt gl. 18, ps. 58, 4, *farliet* transeat gl. 299, ps. 56, 2, *heimodi* furor gl. 560, ps. 57, 5, *sumnungun* cleros gl. 787, ps. 67, 14, *tilogon* exercitatione gl. 945, ps. 54, 3; vgl. voorts het hd. residuum *lief* transivit gl. 641, ps. 72, 9).

2) De bewijsplaatsen, die met behulp van Heynes glossar zijn te vinden, worden hier en in 't vervolg meestal niet opgegeven.

dier bronnen stap vóór stap woorden, die, voorzoover onze kennis strekt, niet in het Middelnederlandsch (ook niet in het oostelijk Mnl.) worden gevonden, doch (casu quo in een hd. vorm omgezet) als elementen van den ohd. of mhd. woordenschat zijn aan te wijzen. Op enkele dezer is alreede door Jostes de aandacht gevestigd: *fitherac* ala (ohd. *federah*), *guolikon* glorificare (ohd. *guollīchōn*), *megincraft* majestas (ohd. *meginchraft*), *novan* sed (ohd. *noba*), *ropizon* eructare (ohd. *rofazōn*), *scurgan* expellere (ohd. *scurgan*) [1]). Daaraan voege men toe: *anst* en *enst* gratia (ohd. *anst*, *ensti*) — *anastandan* insurgere (ohd. *anastandan* m. gel. bet.) — *antheban* prohibere (ohd. *anthabēn* cohibere) — *antkennan* cognoscere (ohd. *inkennan* cognoscere, met *in-* voor *int-* = *ant-*) — *antsettan* deponere (ohd. *antsezzan* m. gel. bet.) — *āleiva*, *-lēva* »overblijfsel" (ohd. *āleiba*) — *behadda* obtinuit (ohd. *bihabēn* retinere) — *bekunno* tenta (ohd. *kunnēn* experiri) — *bismer* opprobrium (ohd. *bismer* m. gel. bet.) — *berht* in *filoberht* praeclarus (ohd. *beraht*) — *buteric* uter (ohd. *buterih*) — *einuuilik* unusquisque (ohd. *einhuelih*) — *felis* rupes (ohd. *felis*) — *farhugnissi* contemtio (ohd. *farhuggen* contemnere) — *fillunga*, *-inga* flagellum, *be-*

---

1) De meeste der door Jostes als getuigen voor zijn meening geciteerde woorden mogen intusschen niet als zoodanig gelden. Dat de correspondenten van *beke*, *baron*, *gruova*, *kela*, *knapo*, *scern* in onze mnl. bronnen te vinden zijn, behoeft waarlijk niet te worden bewezen. Certificaten voor de mnl. nationaliteit van *heiger*, *gehermen*, *inner*, *kip* compes, *perseme* usura, kan men vinden in Verdams en Oudemans Wbb. Op nederfrank. taalgebied hoorden oorspr. thuis *awigki* en *uuitherspurnan*; vgl. mnl. *in aues* „op verkeerden weg" (uit **in auwegges*, Mnl. gramm. bl. 107) en *weder-spor(r)ich* „wederspannig" Sp. 2*, 17, 42, Delfsce Bijb. Job 7, Jerem. 3, Ned. proza 266, enz. (de citaten werden mij door coll. Verdam verstrekt). Met betrekking tot *finistri*, *lepor* labium, *tesewa*, *thinsan* is te letten op de speciaal oostmnl. woorden *vinster*, *leper*, *teswe* (z. Kerns gloss. op de Limb. Serm.), *vynster*, *dynsen* trahere (z. Teuthonista, uitg. Verdam). *Antlucci*, *fluz*, *stuppe* staan in pss. 1—3. *Anlita* beantwoordt als zwak masc. niet direct aan den ohd. ntr. *ia*-stam *antlitze*. *Lendin mīn* renes mei (men lette op *mīn* en raadplege voor zulk een vorm in den nom. acc. pl. ntr. Taalb. 3, 45, of Cosijn, Oudnederl. ps. 20) correspondeert met het ags. *lendenu* pl. ntr.; ohd. was een fem. *lentī* of *-in* in zwang. *Mistumft* wordt in de pss. en glossen niet aangetroffen.

fillan flagellare (ohd. *fillen*, *bifillen*) — *foluuonon* permanere (ohd. *volawonēn* assuetum esse) — *vorreuuot* compungimini (mhd. *verriuwen* »sich der klage hingeben") — *fram-* (ohd. *fram-*) in *framfōri* gl. 339, *framgeneian* declinare, *framgeleidon* abduxerunt — *ungefremit* imperfectum gl. 399, *thurofremidos* gl. 925, ps. 67, 10, *thurofremingon* consummationis, -e gl. 923, ps. 58, 14 (ohd. *gefremen* perficere) — *getungel* loquax (ohd. *gezungal*) — *geuuidere* tempestas (ohd. *giwitiri*) — **givuersumheidon* opportunitatibus (z. Cosijn in de Taalk. Bijdr. 1, 187) — *glau* ingeniosus, prudens (ohd. *glau*) — *gouma* epulae (ohd. *gouma*) — *harm* calumnia (ohd. *harm*) — *heitmuot*, *-muode* furor (ohd. *heizmuot*, *-muotī* furor) — *horsc* vehemens (ohd. *horsc* praeceps) — *hosc* subsannatio, illusio, met *behoscon* deridere (ohd. *hosc* sugillatio) — *gehugdic* memor (ohd. *gehugtig*) — *iugind* (ohd. *iugent*) — *kestegon* angere (ohd. *kestigōn* objurgare) — *leido* dux (ohd. *leito*) — *geluvi* consensu (ohd. **gilub*, mhd. *gelob* »genehmigung") — *melm* pulvis (ohd. *melm*) — *mendian*, *-en* exultare, met *mendisle* exultatio (ohd. *menden*) — *nithe* in *nithegang* occasum, *nithestīgon* (ohd. **nitha-*, mhd. *nide-*) — *nohwanne* quando (ohd. *nohwanne* quandoque) — *ougon* ostendere (ohd. *ougen*) en *ōginon* ostendere (mhd. *ougenen*, ohd. **ouginōn*) — *quethan* dicere (ohd. *quedhan*) — *reidiuuagon* (l. *reiduuagon*) currus (ohd. *reitwagan*) — *girouvi* (zoo te lezen voor *giruouin*) spolia (ohd. *giroubi*) — *selitha*, *saletha* tabernaculum (ohd. *selida*, *salida*) — *sethelgang* occasus (ohd. *sedelgang*) — *sigimāri* victor (ohd. *sigimāri* gloriosus) — *irscal* increpuit (ohd. *skellan*, *scal*) — *fuotscamel* scabellum (ohd. *scamal*) — *scarsahs* novacula (ohd. *scarsahs*) — *upslagon* differre (ohd. *ūfslagōn*) — *sliumo* velociter (ohd. *sliumo*) — *sprinco* (l. *springo*) locusta (ohd. *springo* saltor) — *stafsuert* framea (ohd. *stabaswert*) — *stecke* infigar, *gestekit* infixus (l. *gesteckit*) (ohd. *stecchēn*) — *stouuuinga*, *stouunga* increpatio (ohd. *stounga* querimonia) — *sueiga*, *suēga* armentum (ohd. *sweiga*) — *untimig* in *untumigon* (l. *untimigon*) *thingon* abominationibus gl. 975 (ohd. *unzimig* inhonestus) — *getheke* velamentum (ohd. *gideki* tectum) — *thurouuanon* permanere (vgl. ohd. *thuruhwonēn* permanere en

let voor de *a* op een mhd. naast *wonen* voorkomend *wanen*) — *thiu-*, *thūuua* ancilla (ohd. *diuwa*) — *gethuing* disciplina (ohd. *gedwing* met gel. bet.) — *ūla* olla (ohd. *ūla*) — *ursaga* excusatio (ohd. *ursaga* m. gel. bet.) — *ūtuualle* scateat (ohd. *ūzwallan* scatere) — *vuashemo* (d. i. *wahsemo*), *vuasmo* fructus (ohd. *wahsamo*) — *vuelida* elegit (ohd. *wellen*, *welita*) — *uueigan* vexare (ohd. *weigen*) — *uuīson* visitare (ohd. *wīsōn*) — *uuitti* prudentia, *unuuiti* insipientia (ohd. (*un*)*wizzi*) — *geuuitti* scientia (ohd. *giwizzi*) — *uuītinon*, *-onon* tribulare (ohd. *wīzinōn*, *-onōn*) — *uuīt* albus — *uuithercōs* reprobavi (ohd. *widarkiosan* reprobare) — *vuop* fletus, *vuopan* plorare (ohd. *wuof*, *wuofen*) — *vurt* herba (ohd. *wurz*). Nu is voorzeker niet de mogelijkheid te loochenen, dat enkele dezer woorden desniettegenstaande tot den nederfrank. taalschat hebben behoord en hetzij nog vóór de historische mnl. periode in onbruik waren geraakt, hetzij, bij behoud tot in gemelde periode, toevalligerwijze in onze bronnen niet voorkomen of daaruit niet zijn opgeteekend, hetzij, alleen aan 't oostelijk Mnl. eigen, bij den voor dit taalgebied relatief geringen voorraad van lexicologisch materiaal ons onbekend zijn gebleven. Toch zal wel niemand neiging bespeuren een zoodanig vermoeden voor de geheele opgesomde reeks te laten gelden [1]).

1) Niet opgenomen zijn in bovenstaande lijst de woorden, die, terwijl hun correspondenten in het Mnl. worden teruggevonden, beteekenissen vertoonen, welke aan die mnl. correspondenten ontbreken, maar daarentegen aan de ohd. eigen zijn; als b. v. (*ge*)*macon* concinnare (ohd. (*gi*)*mahhōn* m. gel. bet.), *geuuisso* vero, enim, etenim etc. (ohd. *giwisso* m. gel. bet.), *ēra* corona (ohd. *ēra* m. gel. bet.), *gemūton* mutare (ohd. *mūzzōn* m. gel. bet.; het mnl. *mūten* geldt voor „van stem wisselen"), *hereberga* castra (evenzoo ohd.), *quena* uxor (evenzoo ohd.; het mnl. *quene* beteekent „oud wijf"), *queddan* benedicere (ohd. *gichettan* m. gel. bet.; het mnl. *quedden* staat voor „groeten"), *gisunt* prosper (evenzoo ohd.), *genuht* abundantia (evenzoo ohd.; vgl. Teuthon. *genoycht* affluentia), *wīun* benedicere (ohd. *wīhen* m. gel. bet.), *besvīkan* decipere, supplantare, *besvīcheide* scandalum (ohd. *biswīchan* decipere, scandalizare; het mnl. *beswīken* heeft een uit „decipere" voortgekomen beteek. „in den steek laten"), *galen* incantare (ohd. evenzoo; volgens de Teuthon. gold *galen* voor „ejulari „lamentari" etc.), *freisa* interitus (ohd. *freisa* exitium; het mnl. *vreese* geldt voor „gevaar" en „angst"). Ondenkbaar toch is het geenszins, dat

Omtrent het hd. dialect der aan den Wachtendonkschen tekst ten grondslag liggende vertaling beweert Jostes: »die übersetzung war thüringisch, wahrscheinlich ursprünglich sogar ostfränkisch oder rheinfränkisch, und ist dann später nordwärts gewandert. auf der thüringisch-sächsischen grenze ist die letzte hs. (d. i. het onmiddellijke origineel van bedoelden tekst) entstanden." Als eenig argument voor deze meening wordt aangevoerd het voorkomen in de Psalmen van een »präfix *re* statt *ir*" en van »*i* in *dida*, *sila* (l. *sīla*), das im thüringischen und

---

die (althans volgens onze wetenschap) in het Mnl. niet meer aanwezige beteekenissen in den tijd, waarin de redactie van het Wachtendonksche hs. ontstond, nog op oostnederfrank. taalgebied in zwang waren.

Ter voorkoming van misvattingen in den trant der op bl. 147 noot besprokene vermeld ik hier voorts eenige in de Psalmvertaling gebezigde woorden, die, evenals de reeds boven genoemde *vinster*, *leper* enz., met behulp der beschikbare bronnen als elementen van den oostelijk mnl. taalschat zijn aan te wijzen: *bīsa* turbo, *duncal*, *fuortida* (l. *fuorida*) pavit, *scīmo* splendor, *thennon*, *thenin*, in-, extendere, *untes*, *-is* donec, usque, *uuunt* vulneratus, en Limb. Serm. (z. Kerns gloss.) *bīse*, *donckel* (ook Bern. gl.), *vūren*, *schīme*, *dennen* of *denen*, *ontdas*, *wont* — *gināthan* misereri, parcere, *kīmo* germen, *uuo* in *uuolango* quousque en Teuthon. (ed. Verdam), *genaden* verb., *kīme*, *woe* quomodo (vgl. ook *verbreken* „misdoen" Teuth. met *farbrocannussi* praevaricationes) — *blikisni* fulgura, *sālda* salus, en Berner gloss. *bliksen*, *sālde* (ook Lev. van Jesus, ed. Meyer, 115) — *fullust* (l. *fulleist*) adjutorium, met *folleisten*, *triso* thesaurus, *tholon* pati, *unbeuullan*, *-en*, *umbeuuollan*, *-en* immaculatus, *ueron* subsistere, en in den Servaes *volleyst* „hulp" 1, 8, 194, 667, 797, 2378; 2, 1433, *treeskamer* „schatkamer" 2, 1849, (*ge*)*dolen* 1, 496, 1241, 2501, 2909; 2, 241, *onbewollen* „onbevlekt" 1, 741, *weren* „duren" 1, 922, 3148 (ook in Teuth.; vgl. nog *beheyten* „beloven" Serv. 1, 1952, 2576, met *geheita*, *heitinga* votum).

Als correspondenten van *ābulge*, (*far*)*līan*, *uuamba* bezat het Mnl., gelijk men weet, *ābolghe*, (*ver*)*līen*, *wamme*.

Anvarnunst (l. *varnunst*) intellectus en *gitunft* pactum wijzen op een zelfde tweeërlei behandeling der oorspr. verbinding *mst*, als we waarnemen in *vernunft* Teuthon. en *getonst* „verdrag" Mnl. Wb. (*nft* voor **mft*, uit een tautosyllabisch **mst*, doch *nst* voor **mst*, welks *s* bij een heterosyllabische uitspraak *m|st* was bewaard gebleven; de nasaal van *nft* is natuurlijk geen dentale consonant, maar een nasaalgeluid, dat wordt voortgebracht bij opening van 't neuskanaal en een gelijktijdigen voor het volgende fricatief geluid vereischten stand der mondbuis; een gelijke qualiteit is ook toe te kennen aan de nasaal in *nst;* vgl. de hedendaagsche uitspraak van *n* in *kunst*, *gunst* enz. tegenover de articuleering der *n* in *kunnen*, *gunnen* enz., hd. *können*, *gönnen* enz.).

schlesischen geläufig ist, im Cott. und in den Merseburger glossen nicht ganz fehlt, aber zum niederländischen nun doch nicht stimmt." Met betrekking tot *re-* (*ri-*) [1]) wijs ik evenwel op het feit, dat dit voorvoegsel eveneens in het Limburgsche Mnl. thuis hoorde (z. Kern, Limb. Serm. bl. 86); en wat *dida*, *sīla* aangaat zij opgemerkt, dat uit het bestaan van een dialektische **mhd.** *i*, resp. *ī* (voor *ë*, resp. *ē*) kwalijk het bestaan van deze klanken in een oudere periode te bewijzen valt. Daarenboven hebben we bij het onderzoek in questie met de volgende gegevens rekening te houden.

Pss. 1—3 vertoonen primo een aan 't Middelfrankisch en het noordelijk Rijnfrankisch eigen characteristicum in hun regelmatige *z* (*c*) voor *t* (*saz*, *holz*, *fluzze*, *weiz*, *bizzedon*, *cebrekan*, *ce*, *heizmuode* enz.) naast de *t* in *that* 1, 3; 2, 12, *uuath* 2, 1 (*th* spelling voor *t*); secundo een uitsluitend voor 't Middelfrank. bewezen eigenaardigheid in hun pronominale vormen *hĭmo* dat. sg. en *hin* dat. pl.; vgl. voor 't eerste Braunes mededeelingen in PBB. 1, 9 vlgg., en *that* in het Triersche Capitulare (Braunes Leseb.) 1, 7, 8, 21, 23, 26 (ééns. 27 *thaz*) naast *ce*, *cīde*, *wizzut* etc.; voor het tweede *himo* ei, *hin* eis Triersch Cap. 14, 21 en 13 [2]), *hyme* Höfer 2, 37. De in pss. 18, 53—73 en de glossen staan gebleven hd. residua *guoli(h)-heide* 56, 9 en 12; 65, 2, *rīhduoma* 61, 11, *etige* 68, 22 [3]), *buohcstaf* (d. i. *buoch-*) 70, 15, *ih* 72, 28, *teignon* 64, 9, *becēhnot* gl. 75, *beceignedo* (l. *-a*) gl. 79, *riechon* gl. 768, *butriche* gl.

1) Voorkomende in *reslāne*, *-slāt* gl. 763, ps. 61, 4, *rislag* 58, 12, *relōsere* 18, 16, *rebaredos*, *-barnussi*, *-fang(an)*, *-fa(n)gnussi* gl. 752, 754, 759, 760, ps. 67, 81.

2) In Braunes Ahd. gramm. § 283 Anm. 1a wordt *his* onjuist als acc. sg. opgegeven.

3) De spelling *g* voor *ch* of *h* in *teignon*, *beceignedo* herinnert aan *ig*, *gelīg*, *oug* in De Heinrico en den Arnsteiner Marienleich (z. Braune, Ahd. gr. § 145 Anm. 5). Merkwaardig is verder de voorstelling der *ch* van *ezziche door *g* in *etige*, een schrijfwijze, die op het vermoeden brengt, dat het Wachtendonksche hs. naar dictaat is geschreven. Vgl. ook de tot een zelfde gevolgtrekking leidende schrijffout *s* voor *th* in *ūtgesunsan* gl. 992 en *les* transivit (d. i. *lēs* voor *lēth*) gl. 644, dat blijkbaar door den schrijver der glossen foutief als *lef* is gelezen.

174 — *vuophas* gl. 1065, *lief* 72, 9, gl. 641 [1]) — *emiceio* ps. 18, 15, gl. 255, *ropizot* eructat 18, 2, *ce* gl. 176, *cende* dentes gl. 179, *lucicu* paulo gl. 651, *ziu* ut quid gl. 830, *farthroza* gl. 307, *farnozzan* gl. 304, *lōz* gl. 650 — *abir* post gl. 2 [2]), *habeda* gl. 540 — *e(i)ntisce*, *-en* antiquos, -is gl. 244, 245, *scētlon* verticem gl. 798, *anbranton* incenderunt 73, 7 *gebalton* irritaverunt (uit **gebalhton*) [3]) gl. 381, *vuerolti* gl. 1020, *gistātodun* locaverunt gl. 514, *kestigāta* castigatio 72, 14 (vgl. voor het ohd. suffix *-āta* Kluges Nomin. Stammbild. § 130), *betekameren* thalamo 18, 5 (ohd. *beti*, z. PBB. 16, 278), *wīstuom* 18, 2 — *farterron* gl. 316, *herron* vastare gl. 569, *geburran* fieri (zie Cosijn in Taalb. 3, 123, of Oudnederl. ps. 36) — *horscomo* gl. 590, wijzen weliswaar niet uitdrukkelijk op een middelfrank. origineel, doch getuigen evenmin daartegen: voor een in 't zuidelijk Middelfrankisch gesproken, afwisselend met *d* en *t* voorgestelde dentale media fortis (= dezelfde conson. in 't Rijnfrank., z. PBB. 1, 4 vlg. en 51 vlg.) strekken ten bewijze de in het Triersche Capit. voorkomende vormen *getān* 15, *gequetanen* 16, naast *gedūne* 7, *geduan* 16, *solda* 27, *stedi* 9, *behaldan* 27, etc.; de aanwezigheid in 't Middelfrankisch eener (aan de andere frank.-hd. dialekten niet vreemde) voor **ri-j* in de plaats getreden *rr* (z. Braunes Ahd. gr. § 118

1) Cosijn wil hier met het oog op „transivit" van den Vulgaattekst *leith* lezen (Taalb. 3, 124). Men bedenke evenwel, dat „transivit" op de bewuste plaats den zin heeft van „bewoog zich over heen" (de Statenbijb. vertaalt hier met „wandelde").

2) In de gl. staat *abirthiu*. Aangezien evenwel een ohd. of mhd. *abir* (*-er* etc.) als praepos. onbekend is, zullen we wel moeten aannemen, dat de oorspronkelijke vertaler het *postea* der Vulgaat als *post ea* gelezen en dit *ea* mechanisch met *thiu* geglosseerd heeft. Staaltjes van een soortgelijke gedachteloosheid ontmoeten we in *kestegoda*, *iagere* en *uuaterfollora* (z. Heynes aanteek. op gl. 181 en 596 en op ps. 62, 2).

3) Met synkope der gutturale spirans tusschen liquida en dentale explosief, als in *vorton* timore ps. 2, 11, gl. 981, en *forta* formido ps. 54, 5, *fortan*, *-in* timere ps. 55, 4, 5 en 11, *faruuart hevit* maligna operatus est ps. 73, 3; *vervorten* timere, *vervort* veritus Karlmein. 417, 23 en 11; de mhd. rijmen *forht: ort*, *forhte: porte* enz. (Weinh. Mhd. gr. § 241 en Zschr. f. deutsche phil. 10, 319); *ge-*, *verwart* Limb. Serm. (Kern § 103); *voerte* timebat Servaes 1, 2309. Een dergelijke uitstooting ontmoeten we in *thurtegin* gl. 932, uit **thurftig-*.

Anm. 3 en PBB. 21, 438) is op te maken uit de in 't Berner glossaar aangetroffen vormen *kerren* (ohd. *kerrent* enz. en *cherientēr* enz.), *swerren* (ohd. *swerren* en *swerien*), die aan het Mfrk. moeten ontleend zijn; voor de zuidmfrk. spelling *b* naast *v* z. ben. bl. 171.

Van eenige het oude Oostfrankisch speciaal kenmerkende eigenaardigheid vertoont zich echter in de fragmenten en glossen geen enkel spoor. Daarentegen ontmoeten we hier wèl twee vormen met een onmiskenbaar alemanisch type: het ten deele gewijzigde *touferes* venefici 57, 6, gl. 950 [1]), en *welimo* (sc. *dage*) (per) singulos (dies) gl. 1013; (vgl. de alleen bij Notker te vinden vormen *zoufer* veneficia, *zouuer* prestigia, met *zoufer-*, *zouuerlī(c)h*, tegenover *zoubar*, *-ir* etc. der andere hd. bronnen, Graff 3, 580 vlgg., en de uitsluitend alemanische pronominale vormen *welēr*, *-ez*, *-emo* etc., Braunes Ahd. gr. § 292 en PBB. 2, 135). En daarenboven *veruuerfon* projiciamus 2, 3 [2]), welks *f* in verband met *touferes* en *welimo* insgelijks voor een aleman. overblijfsel moet gelden. (Misschien behoort hiertoe ook *stuppe* pulvis 1, 4, vgl. Braunes gramm. § 136 Anm. 5; toch zou men ten dezen evengoed kunnen denken aan een door *pp* voorgestelde mfrk. fortis-uitspraak der verlengde media, naardemaal een zoodanige qualiteit, die voor het Oostnederfrankisch uit de spelling der Limburgsche Sermoenen *stupbe*, *dietde*, *leitde* etc., z. Kern § 85 en 108, is op te maken, ook voor het Mfrk. waarschijnlijk moet worden geacht [3]).

---

1) Vgl. voor een zelfde behandeling *farterron* (z. bov.), *teignon* 64, 9, *etige* (z. bov. bl. 151 noot 3) en misschien *ropizon* (dat echter ook volgens het ben. over de niet verschoven mfrk. *p* opgemerkte zóó in het origineel kan hebben gestaan).

2) Ofschoon verschuiving der achter een liquida staande *p* voor het Mfrk. der Triersche streek vaststaat (z. PBB. 1, 41), is, met het oog op de ben. te behandelen achterlijkheid des taaleigens van pss. 1—3 in zake de verschuiving van *p* en *k*, de *f* van *veruuerfon* niet als een dit dialekt toekomende conson. te beschouwen (vgl. over de ontwikkeling van *pf*, *f* achter liquida als een jonger verschijnsel dan de genesis van *f* achter een vocaal PBB. 1, 46, en Braunes Ahd. gr. § 131b).

3) *Diufil*, dat Heyne wil lezen voor *dfiunt* diabolus gl. 200, en *werch* ps. 63, 10, komen hier niet in aanmerking: de *d*, welke blijkens de aan Schott meegedeelde

Het een en 't ander te zamen genomen noopt ons tot de, naar mij dunkt, vóór de hand liggende gevolgtrekking: de tekst van het Wachtendonksche hs. berust op een zuidmfrk. »vorlage", waarvan het begin (pss. 1—3, vs. 5, en hoogstdenkelijk nog het slot van 3 mitsgaders enkele der daarop volgende psalmen) [1]) eenvoudig gecopiëerd is, het overige gedeelte onder de hand eens Oostnederfrankisch sprekenden omwerkers in grammatisch (doch niet in lexicologisch) opzicht een doorloopende wijziging naar het taaleigen van dezen heeft ondergaan (omtrent het oostelijk karakter der hierbij gebezigde vormen kan na Cosijns onderzoekingen geen twijfel bestaan); die mfrk. »vorlage" is zelve weder een transscriptie van een alemanisch origineel.

Naast *ōh* etiam, *joh* jugum, *mih* me, *thih* te, *bescoffon* irridere lezen we in pss. 1—3 ook *cebrekan* 2, 9, *sprecan* 2, 5, *guolike* 3, 3, *ik* 2, 6 en 7; 3, 4 en 5, *riep* 3, 4, *sclīp* »sliep" 3, 5, *up-* 1, 5, en *ob-* (d. i. *op-*) in *obhevonde*, *obstuont* 3, 3 en 5. Deze omstandigheid zou misschien bij den eersten oogopslag er toe kunnen brengen de juistheid der zoo even gebezigde woorden »eenvoudig gecopieerd" te wantrouwen. Wanneer we intusschen rekening houden met het feit, dat in andere

---

glosse *dflant* in Wachtendonks hs. stond, is kennelijk de door een verzuim staan gebleven aanvangsletter van *diuvil* (of iets dergelijks), dat de copiist eerst had willen schrijven; voor *werch* kan in 't hs. volgens Heyne even goed *werck* worden gelezen (met *ck* voor *k*, gelijk in *stercke* 67, 7).

Ook blijve buiten rekening de uitgang *-ic* in *heilicduom(e)* 72, 17; 73, 7, *gehugdic* 73, 2, *glidir* (l. *glīdic* en vgl. *sara* 63, 4, *cebreran* 2, 3, voor *saca*, *cebrecan*) lubricum gl. 525, *thurthic* egenus 69, 6, gl. 931 (naast *-ih*, *-oh* in *creftih* 64, 4, *manohfalt* 67, 18, *manohfoltlico* 62, 2, *gemano(c)hfaldedos* etc. 64, 10 en 11; 68, 5; 70, 21): dat we hier namelijk niet aan aleman. resten te denken hebben, blijkt uit een in de Limburgsche Serm. voorkomend *-ec* (*geduldeclike*, *geweldeclike*, *menecfultgen*, *willeclike*, Kern bl. 75), 'twelk voor de ontwikkeling van *-ic* voor *-ih* in 't Oostnfrk. getuigt (eerst *-lic* voor *-lih*, d. i. *-l-* en *-ig*, onder invloed van een uit *-līc* voortgekomen *-lic*; daarna ook achter andere consonanten *-ic* voor *-ih*?).

1) De boven uit de glossen aangehaalde ohd. vormen zijn namelijk voor een niet gering deel uit het slot van ps. 3 en uit pss. 4—9 herkomstig: *vuophas* uit 6, 9, *becēhnot* uit 4, 7, *ce* uit 5, *cende* uit 3, 8, *lucicu* uit 8, 6 (vgl. ben. bl. 166), *zix* uit 4, 3, *farnozsan* uit 7, 10, *scētlon* uit 7, 17, *gebalton* uit 5, 11, alsmede *lōsen*, *gaien-*, *arbeida*, *kunnea*, *gethehten* (z. ben. bl. 159, 160 noot, 162, 161 noot 3).

opzichten in ons fragment van eenige transscriptie niet het geringste spoor is te ontdekken (geen enkele *t* voor *z*, *zz* [1]), geen *imo* voor *himò*, geen *he* of *hie* voor *her* ille, geen *mi*, *thi* voor *mir*, *mih*, *thir*, *thih*, geen dat. sg. der pronominale declinatie op *-in* of *-on* voor *-emo*, *-imo*), dan zullen we niet aarzelen die vormen met *k* en *p* voor echt middelfrank. te laten gelden en mitsdien in de taal van ons gedenkstuk een mfrk. dialekt te erkennen, waarin de oudere klankwijziging van *t* tot *z*, *zz* op een paar uitzonderingen na alreede tot volkomen ontwikkeling was gekomen, de jongere verschuiving van een postvocalische labiale en gutturale tenuis daarentegen nog in wording was. [Men vergelijke als sporen van een soortgelijke ontwikkelingstrap *scaap*, *ubarhlaupnissi*, *ūph*, *hilpit*, *arworpanan* bij Isid., *hilp* in het Rijnfrank. Gebed (z. PBB. 6, 555, en Braunes Ahd. gr. § 131 Anm. 2), alsmede de in mfrk. uit het laatste viertal middeleeuwen herkomstige oorkonden en gedichten aangetroffen vormen *wāpen*, *up*, *op*, *-schap*, *ik*, *thik*, *sprac*, *rīclichen*, *strūke*, *sūken*, *soeken*, *roeken*, *reiken* (z. PBB. 1, 23 vlg., Weinhold, Mhd. gr. § 230, en Zschr. f. deutsche phil. 10, 295, 318, 319 [2])].

1) Dat in *kurtur* (l. *kurtura* of *-o*) brevi 2, 18, de *t* niet voor *z* staat, leert ons het bij Otfrid voorkomende *kurt* (z. Zeitschr. f. deutsche phil. 7, 410).

2) Die *p*'s en *k*'s naast de verschoven klanken leiden tot de conclusie: dat bedoelde klankwijziging oorspronkelijk alleen onder bepaalde omstandigheden heeft plaats gehad, zoodat een zelfde woord in het eene geval met een verschoven, in het ander met een onverschoven consonant werd gesproken; dat in dezen oorspronkelijken stand in 't vervolg door „ausgleichung" verandering was ontstaan, zoodat een *p* of *k* ook daar werd gebezigd, waar eigenlijk een *f* resp. *ff* of *h* resp. *hh* thuis hoorde (in deze phase van ontwikkeling verkeerde het mfrk. dialekt van pss. 1—8 (4—9) en van de „vorlage" der nfrk. transscriptie); dat ten slotte uit dezen chaos (hier vroeger en daar later) een regelmaat was voortgekomen, doordien de verschoven klanken op enkele uitzonderingen na de alleenheerschappij verkregen. Paul heeft in PBB. 6, 555, als de phonetische ontwikkelingstrap **kaup: kauffes* aangenomen. Evenwel ten onrechte, zooals kan blijken uit de boven geciteerde vormen *ōh*, *mih*, *thih* en *sūken*, *soeken* (bij dit verbum toch ontbraken praeteritale vormen met *suokt-*, die een in het praesens ontwikkelde *hh* door *k* hadden kunnen doen vervangen). M. i. moeten we uitgaan van een phonetische verschuiving der in den „auslaut" eener sterk beklemtoonde syllabe staande tenuis en van een oorspronkelijke

Uit gemeld *cebrekan*, *riep* enz. trekken we voorts het gevolg, dat het dialekt der mfrk. transscriptie, ofschoon blijkens de boven (bl. 152) opgesomde residua met *t* [1]) en *b* tot het Zuidmiddelfrank. behoorende, niet hetzelfde is als het taaleigen, dat we uit het Triersche Capit. leeren kennen, 'twelk alleen *ff* en *ch* (geen *p*, *k*) heeft. Men lette trouwens bovendien nog op *fan* ps. 1, 4; 2, 8, 12, en *vona* Triersch Cap. 16, 26, *vane* 10, 12 (Cosijn in Taalb. 4, 176, of Oudnederl. ps. § 54 aan 't slot); *gode* ps. 2, 11; 3, 2, 4, *got* pss. 1—3 passim, *nova* sed ps. 1, 4, en *ather* aut Tr. C. passim, *vollacaman* pervenire ib. 24 (*navo* ps. 1, 2, is in verband met *nova* 1, 4, en het in de andere pss. constante *novan* sed, verumtamen, voor een schrijffout te houden); *gesazt* plantatum, constitutus ps. 1, 3; 2, 6 [2]), en *gesat* Tr. C. 6; -(*e*)*ro* dat. sg. fem. en gen. pl. in de pss.

---

niet-verschuiving der in het midden des woords in den „anlaut" eener syllabe en der aan 't slot eener zwak beklemtoonde syllabe staande consonant (vgl. voor dit laatste verschijnsel de *t* van *that*, *hwat* naast *z*, *zz* der andere woorden): **scāf*: **scāpes*, **scif*: **scipes*, **reof*: **reopun*, **wāfnes*: **wāpan*, **joh*: **jokes*, **zeihnes*: **zeikan*, **reihta*: **reikian*, **ūf* (of **uf*) en **ih* niet en- of proklitisch: **ūp* (of **up*) en **ik* en- of proklit. — **scāffes*, **sciffes*, **reoffun*, **wāffan*, **johhes*, **zeihhan*, **reihhian*, met een verlengde, d. i. naar **scāf* etc. in den „auslaut" der voorafgaande en ter aanvulling van den hiatus in den „anlaut" der volgende syllabe gesproken conson., en omgekeerd **scāp*, **scip*, **reop* etc.; **ūf* (**uf*), **ih* ook in de en- of proklisis, **ūp* (**up*), **ik* ook niet en- of proklitisch. Nog lette men wat de mfrk. „vorlage" betreft op *vuophas* gl. 1065 (uit ps. 6, 9), *becēhnot* gl. 75 (uit ps. 4, 7) (vgl. boven bl. 154, noot) en de in onze nfrk. transscriptie staan gebleven vormen *guoli(h)heide*, *rīhduoma*, *etige*, *buohcstaf*, *ih*, *teignon*, *beceigneda*, *riechon*, *butriche* en *lief* (z. bl. 151 vlg.), naast *guolike*, *ik*, *sprecan*, *cebrekan*, *riep*, *sclīp*, *up-*, *op-* in pss. 1—3, en *mikile* gl. 691 (uit ps. 8, 2), *rūkiat* gl. 702 (uit ps. 4, 5).

1) Die met het oog op de groote zeldzaamheid der alemanische sporen niet voor residua uit den archetypus mogen gelden. (In pss. 1—3 vindt men slechts één vorm met *t*, nam. *sagente* 2, 6; in de glossen uit pss. 4—9, vgl. 154 bov. bl. noot, *scētlon*, *gebalton*).

2) Voor het bestaan van een hd. part. *be-*, *gesat* (ook in de opperduitsche dialekten) en van de mfrk. bij *setzen*, *groessen*, *letzen* etc. behoorende praeterita en participia *satte*, *groste*, *gegroet*, *latte*, *gelat* etc. raadplege men Weinhold, Mhd. gr. § 193 en 197 en PBB. 1,6. Het bewaard blijven der explosieve qualiteit hangt blijkbaar samen met de werkelijk dubbele uitspraak der *tt* van deze praeteritale vormen, want de verlengd gesproken *tt* (van **settian*, **lettian*) werd wèl verschoven.

en -*(e)ru* derzelfde casus in het Tr. C.; *sun mīn*, *infangere mīn*, *houvot mīn*, *wille sīn*, *louf sīn* ps. 2, 7; 3, 3; 1, 2 en 3 (evenals ook *ābulge sīn* 2, 13) en *g(e)anervo sīnēr* Tr. C. 21, 25; *her* ille ps. 3, 4, en *er* Tr. C. 1, 7, 11, 21; voor den nom. acc. pl. fem. en ntr. van 't possessief -*a* in de pss. (op te maken uit *sīna* ps. 2, 6, en het mfrk. residuum *iuuara*, z. ben. bl. 162, beide als acc. pl. ntr., met een aan 't fem. ontleenden uitgang [1]), en -*u* in het Tr. C. (op te maken uit den acc. pl. fem. *sīnu* 2, 3 en 20, met een aan 't ntr. ontleend suffix) [2]).

Voor de chronologie der mfrk. en der nfrk. omwerking zij in verband met het alem. residuum *welimo* (z. bov. bl. 153) op de omstandigheid opmerkzaam gemaakt, dat *welēr*, -*ez* etc. eerst in aleman. mss. der 10[de] eeuw worden aangetroffen.

En thans een vraag, die zich na het boven uiteengezette als 't ware vanzelf voordoet: welk gebruik mogen we voor de vaststelling der oude oostnederfrankische (of oostndl.) grammatika maken van pss. 18, 53—73, en de glossen (met uitsluiting der aan ps. 1—9 ontleende)? Voor de gevallen, waarin het ons mogelijk is controle uit te oefenen, blijkt het ten stelligste, dat de oostnfrk. omwerker, op enkele betrekkelijk zeldzame slordigheden na, volkomen consequent is te werk gegaan: *t* voor *z*, *zz* [3]), *p* voor *f*, *ff*, *k* voor *h*, *hh* (*ch*), behalve in de bovenvermelde uitzonderingen (z. bl. 154 vlgg. en het slot der 155 aanvangende noot 2); in den sterken dat. sg. masc. der adjectiva en possessiva -*in*, -*on* (z. over deze suffixen PBB. 21, 467) voor -*emo*, -*imo*, -*omo*,

1) Daarentegen bij 't adject. *īdele* acc. pl. ntr. 2, 1, met een uit het masc. overgenomen suffix.

2) Als merkwaardige eigenaardigheid dezer mfrk. psalmen is nog te noteeren het naast *uuerthan*, -*e*, -*et* 1, 3; 2, 10 en 12, aangetroffen *feruuorthan* 1, 6, dat we ook als mfrk. residuum terugvinden in *uuorthan* 72, 5.

3) Een paar maal ten gevolge van mechanische transscriptie *tt* voor *zz*: *suottera* 18, 11, *unitti* prudentiam gl. 1042 (ohd. *wizzi*), *unitton* scire 58, 14, *faruuītton* maledicebant 61, 5, *vuittutdragere* legislator gl. 1057 (*faruuīttannussi* gl. 295 is een lapsus van den schrijver der glossen: in den tekst ps. 58, 14, staat het woord met één *t*). Vgl. voor een dergelijke gedachteloosheid *guoliccoda* 73, 4, *guolikkeide* 56, 4, voor *guolihhoda*, *guolihheide* van 't origineel.

behalve in *horscomo* gl. 590 (vgl. Taalb. 3, 40, 42, 44, 45, of Cosijn, Oudnederl. ps. 15, 17, 19, 20); in den sterken nom. acc. pl. m. der adjectiva steeds een aan het fem. ontleend suffix *-a* voor *-e*, dat we constant gebezigd zien in pss. 1—3 (Taalb. 3, 40 en 41, of Cos. Ondl. ps. 15 en 16)[1]); steeds vervanging der zwakke *e*-conjugatie (met *-e-* en *-e* uit *-ē-* en *-ē*) door *o*-flexie (*bekunnon* tentare, *līcon* placere, *sorgon*, *wacon*, *weron* subsistere = ohd. *kunnēn*, *līhhēn*, *sorgēn*, *wahhēn*, *werēn*); vervanging der flexievormen van *haben*, *sagen* (vgl. *sagente* praedicans 2, 6), *leben* door *hebon*, *antheban* (d. i. *hebbon*, *anthebban*)[2]), *hevit*, *habda*, *-hadda* en *hatta* (z. over *tt* ben. bl. 170), *-seggoni*, *libbon*, *-un*, *-ende*, *-inda* (over *-on*, *-un*, *-oni* voor *-an* enz. z. ben. bl. 164 vlg.), behalve in *habeda* gl. 540; steeds *-in* (of *-an*) in den st. acc. sg. m. der adjectiva

---

1) In verband met deze standvastige *-a* zijn de met een nom. pl. m. verbonden participia praes. *libbende* 57, 10, *afterthinsindi* gl. 5 (*aftrithinsinde* 70, 13), *tefarende* gl. 883, *luonde* gl. 657 (evenals de bij een nom. acc. pl. ntr. behoorende *geblīthande*, *irlichtende* (l. *-lieh-*) 18, 9, *līcondi* gl. 1071) als praedicatief gebezigde onverbogen vormen op te vatten en moet het substantief staande *andrēdandi* acc. pl. m. gl. 25, voor een foutieve lezing gelden.

Op een afzonderlijk standpunt staat met betrekking tot den nom. acc. pl. m. het possessief, met zijn *-e* en *-a*, die zelfs een gebruik der beide suffixen in den nom. acc. pl. fem. (Taalb. 3, 44, Cos. Ondl. ps. 19) hebben te voorschijn geroepen (tegenover de standvastige *-a* dier casus bij het adject., Taalb. 3, 42, Ondl. ps. 17). [Onder invloed dezer fem. *-a* en *-e* ontstond voorts in den acc. sg. fem. naast *mīna*, *thīna*, *sīna* ook *thīne*. Nog andere eigenaardigheden vertoonen deze pronomina: in den nom. sg. fem. naast een met den vorm zonder uitgang des adjectiefs (*al* 61, 9; 65, 2 en 4) overeenstemmend *mīn*, *thīn*, *sīn* ook een naar het onverbogen *iuuua* en **unsa* gevormd *mīna*, *thīna* en een naar 't voorbeeld van den acc. sg. fem. op *-a* en *-e* in gebruik gekomen *thīne*; in den acc. sg. fem. een naar analogie van de wisselvormen des nominatiefs naast *mīna* enz. en *thīne* gebezigd *mīn* 58, 10; 68, 12; 72, 28, *thīn* (Taalb. 3, 44, Ondl. ps. 19); in den nom. acc. pl. ntr. *mīna*, *thīna*, *sīna*, *unsa*, met een aan het fem. ontleende *-a* (gelijk bij 't adjectief: *alla*, *feita*, *behaldana* etc., Taalb. 3, 42, Ondl. ps. 17), doch ook *mīn*, *thīn*, *sīn* (Taalb. 3, 45, Ondl. ps. 20, enz. nog ps. 72, 21), de van oudsher in deze casus thuis hoorende vormen; in den nom. pl. m. naast *mīna* etc. ook een aan het ntr. ontleend *mīn* 70, 10].

2) Vgl. voor deze spelling *b* in pl. van *bb* *libendero* 55, 13, en in de Limb. Serm. *heben* (voor *hebben*, Kern bl. 58).

(Taalb. 3, 40 en 44, Cos. Ondl. ps. 15 [1]) en 19), nimmer *-en*, gelijk in *heilegen* 2, 6, *lōsen* dolosum gl. 647 (uit ps. 5, 7) [2]); steeds *wilik* voor *welik* van 't origineel (vgl. *sowelix* quaecunque ps. 1, 3, gl. 853, en z. Taalb. 3, 47, Ondl. ps. 22); steeds *gī̆* voor *ir*, en *mī̆*, *thī̆* voor *mir*, *mih*, *thir*, *thih* (Taalb. 3, 45, Ondl. ps. 20); steeds *he* of *hie* voor *her* ille (Taalb. 3, 46, Ondl. ps. 21); steeds *imo* dat. sg. m., *im* dat. pl. voor *himo*, *hin* (ib.); steeds een (naar 't voorbeeld van *mī̆*, *thī̆* dat. acc. ook) als acc. gebezigd *imo* (ib.) voor een naar *himo* en *hin* te vermoeden *hin* of *hina* (vgl. in den Leidschen Williram *hin* en *hina*, *-o*, *-e*, Zschr. f. deutsche phil. 10, 394); steeds *sia* (*sie*) acc. pl. voor *sī̆* (Taalb. 3, 46, Ondl. ps. 21); steeds *thie*, *thia* als relatieve partikel voor *ther* (Taalb. 3, 48, Ondl. ps. 23). Dientengevolge bestaat er niet de minste grond om de andere in onze bronnen voorkomende vormen te wantrouwen; althans niet voorzoover ze als de regelmatig gebezigde zijn aan te merken [3]).

1) Het aldaar genoteerde *glauuon* prudentem gl. 517 is wegens zijn uitgang voor een zwakken vorm te houden.

2) Over den oostnfrk. uitgang *-in* z. PBB. 21, 467. Het mfrk. suffix *-en* (waarnaast ook *-an*, vgl. *sīnan* 2, 6) is kennelijk ontstaan onder invloed van **then*.

3) Overeenkomstig hetgeen we omtrent de behandeling der suffixen opmerken is ook voor de praefixen casu quo wijziging naar het dialekt des omwerkers te verwachten. Vandaar dat het regelmatig bewaard blijven van *an*(*t*)- in de verbale compositie (*an*(*t*)*fangan*, *-fengere*, *-fingere*, *andrādan*, *-drēdan* timere, *an*(*t*)*lūkan* en *antheban*, *-kennan*, *-settan*, z. bov. bl. 147) grond verleent tot de meening, dat aan de taal des oostnfrk. auteurs dit *an*(*t*)- (= ohd. *ant-*) naast *int-* (*intlūkan*) niet vreemd was (in 't Berner gloss. vinden we *ent-* uit *int-*; in andere oostmnl. bronnen *ont-* uit **unt-*).

In verband met bedoelde omwerking begrijpen we voorts het naast elkaar voorkomen van *trumbon* tubae gl. 958 en *drumbon* tubis, -ae gl. 212, het laatste als mfrk. residuum (vgl. *drūt* „geliefd" in het mfrk. Legendar, voor *trūt*, Zschr. f. deutsche phil. 10, 304); alsmede van *farht*, *ūtfarht*, *ferthe*, *verthe*, *ūtferthi* 67, 20 en 21; 64, 9; 73, 5, gl. 319, 963, en *ovir-*, *ūtferdi* 67, 28, gl. 1089, wisselvormen, die allicht bij een eerste kennismaking tot het vermoeden zouden kunnen leiden, dat de anders (evenals in pss. 1—3) waar te nemen regel, *th* blijft ongewijzigd behalve na *l* en *n* (*golt*, *sālda*, *munt*, *cunda*, *kint*, te vergelijken met got. *gulþa*, *-iþa*, *munþa*, *kunþam*, ohd. *chindh* Is., *kinthes* O; in ps. 2, 11, *mendicot*, l. *mendiot*, exultate, te vergel. met ohd. *mandhendi* K, *menthenti* O) en bij samenstooting met een

Alleen met betrekking tot de zelden aangetroffene, van den normalen typus afwijkende rust op ons de plicht op onze hoede

voorafgaande *s* of *t* (*bilgistu* gl. 142, *bistu* 70, 3, *leidostu* 72, 24, *farlātt u* 70, 9 en 18, *thattu* 70, 3), geen regel zonder uitzondering was (het éénmaal aangetroffen *dat* 72, 16, is kennelijk een door 't voorafgaand *uuānda* veroorzaakte schrijffout): met het oog op de majoriteit der vormen met *th* is namelijk *-ferdi* als een overblijfsel uit het mfrk. origineel, *farht* enz. als de nfrk. vorm te beschouwen (vgl. nog ohd. *fart*, os. *fard*, ags. *ferd* en ohd. *hinavarth* Ludw. 38, evenals ohd. *giburt* en got. *gabaurþs*, *-þai; geverthe* iter ps. 1, 6, is een afleiding in den trant van 't ohd. *pifaritha*, *-ida* seditio gl. K en Ra, doch met *-the* uit *-*þī*, vgl. Kluge, Stammbild. § 125).

Een gelijksoortige vervanging vertoont ons *sceihtlon* verticem 67, 22, gl. 797 (met *ht* als spelling voor *th*, als in *farht* 67, 20 en 21, *ungisceht* gl. 729, *uuarht* 3, 5; 58, 5; vgl. *buohcstaf* 70, 15, gl. 167), naast *scētlon* verticem gl. 798, uit ps. 7, 17 (vgl. bov. bl. 154 noot): het laatste beantwoordt als mfrk. vorm aan 't ohd. *sceitilo*, het eerste is blijkbaar de van *scētlo*, *sceitilo* door „grammatischen wechsel" afwijkende oostnfrk. vorm.

Evenzoo *gegin-* 18, 15; 55, 9; 58, 6; 60, 8; 67, 6; 68, 20, *angegin* 55, 3; 63, 9; 68, 13, tegenover *gaien-* (in *gaienuuerde* conspectu gl. 373 en 374, uit ps. 5, 9, en 9, 25; *-uueierde* van 374 is natuurlijk schrijffout), uit **gagin* (vgl. ohd. *gagin*) met overgang van *g* vóór *i* (en *e*) in *j;* dat namelijk een zoodanige klankwijziging aan ons oostnfrk. dialekt niet eigen was, zien we uit *egiso*, *-esin*, *egisliko*, *-is* gl. 226—231, ps. 65, 5, waarnaast éénmaal *eiselika* gl. 232, ps. 65, 3, dat als mfrk. residuum is op te vatten, evenals *vule* (dat. sg. van *wīg*) gl. 1028, naast *vuīge*, *-is*, *-a* gl. 1025—'29, ps. 67, 32, en *framgeneian* declinare gl. 340, naast *neige* 70, 2, *geneigedon* 54, 4 (de mfrk. *j* ontstaan in **wīges*, *-e*, *-*neigi*, *-it*, *-ida*).

En insgelijks tegenover *gemanohfeldide* (in 't hs. *gemahnohfeldeide*) 3, 1, de vormen *gemanohfaldedos*, *-idos*, *-ot* 64, 10; 70, 21; 64, 11, en *gimanochfoldoda* 68, 5 (het laatste citaat en *manohfoltlico* 62, 2, *tuuifolda* anceps gl. 959, wijzen in vereeniging met de eerstgenoemde en *manohfalt* 67, 18, *sinuolvaldun* (l. *sivon-*) septuplum gl. 824, op de ontwikkeling van een qualitatief tusschen *a* en *o* liggenden klank uit de met bijtoon gesproken tusschen een labiaal en *ld*(*lt*) staande *a*, vgl. Tijdschr. 8, 245, Idg. Forsch. 3, 277; 5, 182).

[Een andere beoordeeling vereischen daarentegen *arbeit* enz. en *arbeith* enz. Aan den ohd. fem. *i*-stam *arbeit*, *-ti*, beantwoordt *arbeit* 54, 11; 72, 16, gl. 41, *arbeide* dat. sg. 54, 3; 59, 13 (met zijn raadselachtige *b*); met het os. *arƀit* en *arƀidi* ntr. stemmen wat de *-i-* (niet echter wat de daarop volgende dent.) aangaat overeen *arvithi* dat. sg. 65, 14, gl. 46, *arvithon* dat. pl. gl. 43 (ntr. *a*-stam blijkens *arvit* acc. pl. 65, 11). Door contaminatie ontwikkelden zich: *arbeitha* acc. pl. 70, 20 (*-a*, aan de ō-declin. ontleend, voor *-i*, gelijk in *dēda* 63, 10), met een uit *arvith* ontleende *th* voor *d; arbiidin* (l. *arbidin*) dat. pl. 53, 9, met een uit *arvith* overgenomen *i* voor *ei; arbeithis*, *-e* gen. dat. sg. ntr. 58, 17; 72, 5, met *-bei-* voor *-vi-* uit *arbeit; arvit* acc. pl. (tenzij een schrijffout voor *arvith*), met *t* voor *th* uit *ar-*

te zijn en het voor waarschijnlijk te houden, dat we hier met resten uit het mfrk. origineel te doen hebben.

Zoo b. v. ten opzichte van een dat. (of acc.) sg. m. *hērren* 67, 27 [1]), een eveneens zwakken dat. sg. *dumben* insipienti gl. 217, een gen. en dat. sg. fem. *erthen* 60, 3, *thurofremingen* 58, 14, *slahten* gl. 833, *betekameren* 18, 5 (waarnaast als regel vormen met *-on* of *-un*, Taalb. 3, 37, Ondl. ps. 12) en een nom. pl. fem. *sprāken*, *stemmen* 18, 3 en 15 [2]), *tungen* 63, 9 (waarnaast als norm *-on*, Taalb. 3, 38, Ondl. ps. 13), die in verband met de in pss. 1—3 (naast *erthon* gen. sg. 2, 8, *e(u)uun*, *vorton*, *bevungon*, *sēlon*, *stimmon* dat. sg. 1, 2; 2, 11; 3, 2 en 4) voorkomende *erthen* gen. dat. sg. fem. 1, 4; 2, 2, *stunden* 1, 3, en *fursten* nom. pl. m. 2, 2, op een in de taal der »vorlage" gebezigden zwakken buigingsuitgang *-en* wijzen, welke in den gen. dat. sg. m. (ntr.) van rechtswege thuis hoorde [3]), ten gevolge van analogie in den nom. (acc.) pl. m. (en acc. sg. m.) had postgevat [4]) en uit het masc. in dezelfde casus van het fem. was gedrongen (naast het oorspr. suffix *-on*).

---

beit; arvidoda laboravi 68, 4, met *d* voor *th*, en *arvethiat* tribulant (l. *arveithant*) gl. 42, met *ei* voor *i* uit **arbeidan* of *-on; (arbeida* dat. sg. gl. 40, uit ps. 4, 2, is een mfrk. vorm op *-a*, vgl. ben. bl. 162, behoorende bij een ntr. = mhd. *arbeit* ntr.). De *d* (*t*) en *th* in *underschīd* distinxit en *sceithon*, *-in* enz., *quad*, *quat*, *quit*, *quethan*, *quāthun* etc., *uuard*, *uuarth*, *uuerthan* etc. staan, gelijk men weet, in verband met den „grammatischen wechsel"; de spirant van *ungiscēht* (z. ben. bl. 171) was blijkens het daarnaast voorkomende *ungesceid* (= ohd. *unkiscait*) ontleend aan *sceithon* enz.]

1) Het nomen staat in den zin *geuuīet gode hērren* = „benedicite Deo Domino." Het is daarom questieus, of hier een dat. onder invloed van 't Lat. gebezigd is dan wel een door *uuīan* geregeerde acc. (voor *gode* als acc. zie *alla thia forhtit gode* 65, 16, naast *ne forchtedon got* 54, 21, en vgl. Mnl. gramm. § 291).

2) Dat deze uit ps. 18 geciteerde vormen de juiste lezing van het hs. weergeven, is evenwel begrijpelijkerwijze niet boven allen twijfel verheven. Verdacht is ten minste hier het viertal vormen op *-en* tegenover de zeldzaamheid van dat suffix in de glossen en pss. 53—73.

3) Hetzij als oorspr. *-en*, hetzij uit **-in* (vgl. voor *-en* uit **-in* den dat. pl. der *i*-declin. *gothehten*, l. *ge-*, gl. 528, uit ps. 5, 11, en z. voorts over *-en*, *-in* in de ohd. dial. Braunes Ahd. gr. § 221 Anm. 2).

4) Vgl. een ohd. *-en*, *-in* in den nom.-acc. pl. en acc. sg. m. (Graff 2, 921 vlgg.).

Zoo ten opzichte van een st. dat. pl. *entiscen* antiquis gl. 245, *beholenen* 18, 13, *unsen* 64, 4 [1]) (waarnaast als regel *-on* en *-in*, Taalb. 3, 41, 42, 44, 45, Ondl. ps. 16, 17, 19, 20).

Zoo aangaande *unser* nom. sg. m. 66, 7; 67, 21, *iuuara* acc. pl. fem. 61, 9 (waarnaast als norm *unsa*, *-in*, *-an*, *iuuua*, *unsero* gen. pl., Taalb. 3, 44 en 45, Ondl. ps. 19 en 20).

Zoo met betrekking tot een gen. en dat. sg. der *a*- en *ja*-declinatie *rōvas* rapinae 61, 11, *kelikas* gl. 177, *farthrōza* taedio gl. 307, *līva* vita gl. 639 (waarnaast als norm *-is* en *-es*, *-i* en *-e*, Taalb. 3, 26—29, 31, Ondl. ps. 1—4, 6), vormen, die in vereeniging met de in pss. 1—3 voorkomende op *-es*, *-e* en *vuophas* fletus, genitivo gl. 1065 (uit ps. 6, 9), *kunnea* gl. 191 (uit ps. 9, 27) en *arbeida* (z. bov. het slot der bl. 159 aanvangende noot 3) ons een mfrk. verbuiging doen kennen, die haar parallel vindt in de os. met *-as* en *-es*, *-a* en *-e* (vgl. PBB. 21, 488 noot).

Zoo aangaande een 3. p. pl. praet. ind. *farnāmen* 63, 10 (waarnaast als norm *-on*, *-un*, Taalb. 3, 113, 118, 119, Ondl. ps. 26, 31, 32); vgl. *quāmen* 2, 2, *thahten* 2, 1, *sulen* 1, 4 (naast *bizzedon* 2, 1, vgl. gl. 149, *stuendon* 2, 2), met een aan het praesens (*quethent* 3, 2) ontleende stamvocaal [2]).

Zoo wat betreft een *ie* voor *ē* in *kierit* convertit 65, 6 (waarnaast als norm *kēron* mitsgaders *hērro*, *ēra*, *ērlic*, *gēron* coronare, uit **geēron*, *ēr*, *ērin* aereus); vgl. in ps. 2, 10, *gelierot* eruditus.

Zoo ook ten opzichte van het zeldzame *fur*- in *furkundit* 18, 1, *furuuirp* 54, 2 (waarnaast als norm *far*- in *farfaran*, *-uuerpan*, *-dervan*, *-theridos*, *-līan*, *-līthan*, *-neman* etc. en *fer*-, *vir*- in *ferteri*, *-terron*, *-silve*(*r*)*dero*, *vergeldan*, *virnimit*);

1) Zie over dit mfrk. suffix *-en* (door „anlehnung" an *then* in de plaats getreden van -**an* uit -**ēn*) PBB. 21, 478 vlg.

2) Ontleend door analogische navolging: *-en* naast een oorspr. **-un* naar de voor den 3. p. pl. praes. ind. gebezigde uitgangen *-ent* (*quethent* met een eigenlijk in de *ja*-conjugatie thuis hoorende *-e*- uit **-ja*-, gelijk de ohd. vormen *farent* etc., vgl. Braunes Ahd. gr. § 309), *-unt* (*-standunt* 1, 5; 3, 1).

vgl. *foruuirpet* 1, 4, *fornemot* 2, 10, en *vorreuuot* (z. ben.) nevens *feruuorthan* 1, 6, *veruuerthet* 2, 12, *veruuerfon* 2, 3).

Daarentegen is de naast *-i* staande *-e* in de onverbogen casus der *ja*-declinatie, den sg. der *ī*(*n*)- stammen, de casus der *i*- en *u*-stammen, den imperat. sg. der *ja*-conjugatie, den 2. p. sg. praet. ind. der sterke verba en den opt. praet., niettegenstaande de standvastige *-e* voor *-i* in pss. 1—3 (Taalb. 3, 28, 30, 31, 43, 33, 34, 35, 36, 38, 117, 113, 114, 119, Ondl. ps. 3, 5, 6, 18, 8, 9, 10, 11, 13, 30, 26, 27, 32), met het oog op het herhaaldelijk voorkomen dier *-e*'s als echt oostnederfrankisch te handhaven [1]).

Om een andere reden dan de bovengenoemde beschouwe men voorts de *eu* van *bereuuissi* 59, 5 (met »anlehnung" aan **be*(*h*)*reuuan*) als niet oostnfrk.: *vorreuuot* compungimini gl. 980 (ontleend aan ps. 4, 5) getuigt voor een mfrk. *eu* uit *e* vóór *w*[1], terwijl *beriiuuan* (l. *beriuuan* of wellicht *berūuuan*, Taalb. 6, 3) gl. 104 (ontleend aan ps. 109, 4) op een oostnfrk. voor gemelde *eu* in de plaats getreden *iu* (of *ū*) wijst (vgl. over *eu* en *iu* uit *e* vóór *w*[1] PBB. 6, 97, en 9, 535 vlgg.).

Conclusie: de »purzelbäume," welke volgens Jostes (Zschr. f. d. alt. 40, 192) »die niederländischen germanisten schlagen müssen, um aus der grammatik dieser Psalmen in die mittelniederländische zu gelangen" zijn volstrekt onnoodig. Trouwens, voor zoover ik mij herinner, is aan een zoodanige kunstenmakerij ook nooit gedaan; zeker althans niet in Cosijns voortreffelijke studie, welke in zoo menig punt licht heeft doen opgaan over de taal onzer Psalmen.

Ten slotte nog enkele losse opmerkingen.

Wir, *unsig* dat. acc. (naast *wī*, *uns*) en het reflex. *sig* moeten blijkens hun veelvuldig voorkomen in pss. 18 en 53—73 (z. Taalb. 3, 45, 46, Ondl. ps. 20, 21) als vormen gelden, die

1) De mfrk. *-e* (uit *-*i*) is alzoo als een zuivere *-e*, de oostnfrk. blijkens de wisselende spelling met *-e* en *-i* als een tusschen *-e* en *-i* liggende voc., d. i. als *-ie* op te vatten.

uit de naburige mfrk. dialekten in het besproken oostnfrk. taaleigen waren ingedrongen en aldaar burgerrecht hadden verworven; ze zijn als zoodanig op ééne lijn te stellen met de in oostmnl. bronnen aangetroffen indringers *wir*, *wer*, *mich*, *dich*, *ich*, *sich* enz. (Kern op de Limb. Serm. § 90—93, 157—159). Datzelfde moet waarschijnlijk, zooals reeds door Cosijn werd opgemerkt (Taalb. 4, 173, Ondl. ps. § 51), voor *luzzil*, *-heide* gelden; (niet echter voor *lucicu* paulo gl. 651, uit ps. 8, 6, waarnaast *lutticoro* 63, 9, *luctika*, l. *luttika*, gl. 652 en *luticon* gl. 654). *Sīla* 55, 8, 13; 56, 2; 58, 4, wordt (naast *sēla*) te vaak gevonden om voor een uit de »vorlage" herkomstigen vorm te worden aangezien; we hebben hier met een voor het oorspr. *sēla* des origineels in de plaats gesteld oostnfrk. woord te doen, dat het resultaat vertoont eener ontwikkeling, ī uit **īo* voor **ē* + doffe vocaal (z. PBB. 20, 510), en als de produkten eener zelfde genesis naast zich heeft de in 't Statutenb. van Maastricht als norm aangetroffen vormen (*n*)*īman*(*t*), *īgelic*(*k*) (*ie* is in deze bron de gewone, *i* een zeer zeldzame spelling voor den uit *io* voortgekomen klank; bij uitzondering leest men hier evenwel (*n*)*ieman* voor het normale (*n*)*īman*) [1]).

Hier en daar hebben we bij vergelijking onzer oostnfrk. en mfrk. teksten de gelegenheid waar te nemen, hoe zich de beide dialekten door een zelfde morphologische eigenaardigheid kenmerkten. In pss. 18, 53—73 en de glossen doet zich onderlinge verwisseling voor van de conjugatiesuffixen der sterke en *ja*-verba ter eene en der *ō*-verba ter andere zijde: bij de werkwoorden der twee eerste kategorieën vindt men in den inf. naast *-an* en *-en* (met *-e-* uit **-ja-* vgl. boven bl. 162 noot 2) ook *-on* en *-un* (d. i. *-o*^{u}*n* uit *-*un*), in 't gerund. naast *-ene*, *-eni*, *-ane* ook *-oni*, in 't part. praes. naast *-andi*, *-ande*, *-endi*, *-ende* (voor de *-e-* vgl. 't ohd. *-enti*, Braunes Ahd. gr. § 316) ook *-onde*, *-unde*, in den opt. praes. naast *-e* en *-i*, *-en*, *-in*,

1) Het door Jostes naast *sīla* aangevoerde *dida* 56, 3 (z. bov. bl. 151), kan kwalijk iets anders wezen dan een schrijffout voor *deda* 54, 9; 65, 16.

-an [1]) ook *-on* (Taalb. 3, 110, 111, 115, 114, 119, 120, 112, 117, Ondl. ps. 23, 24, 28, 27, 32, 33, 25, 30 [2]); in den imper. der *ja*-verba naast *-i* en *-e* ook *-o* [3]) (naast *-it* en *-et* [4]) toevallig geen *-ot*), in 't praet. en p. p. dierzelfde werkwoorden naast *-ida*, *-eda*, *-it*, *-et* ook *-oda*, *-ot* (Taalb. 3, 117—120, Cos. Ondl. ps. 30—33) [5]); en omgekeerd bij de *o*-verba in den inf. naast *-on* en *-un* ook *-an*, *-ėn*, in 't gerund. naast *-oni*, *-one* ook *-ene*, in 't part. pr. naast *-ondi*, *-undi* ook *-ande*, *-endi*, in den opt. praes. *-i*, *-e*, *-in*, *-an* (geen *-o*, *-on*), in den imper. sg. naast *-o* ook *-i*, *-e* (*gināthi*, *-e* 18, 13; 55, 2; 56, 2), in den imper. pl. *-it*(*getrūit*), in 't praet. naast *-oda* (*-ada* en (?) *-uda*) ook *-eda* (Taalb. 3, 115—120, Cos. Ondl. ps. 28—33) [6]). Aanleiding tot deze verwarring gaf het samenvallen van de uitgangen der drie flexies in den 1. en 3. p. pl. praes. ind.: *-*un* en *-*unt* bij de *ō*-verba (waaruit in onze bronnen *-ont*, *-unt*, Taalb. 3, 116, Ondl. ps. 29), ontstaan door een (ook elders, in ohd. en os. dialekten, z. PBB. 15, 464 vlg. en Idg. Forsch. 5, 350, waar te nemen) ontwikkeling van *-ō-* vóór een tautosyllabische *n* tot *-u-*; *-*un* en *-*unt* bij de sterke en

1) Over *-i*, *-in*, *-an* z. PBB. 21, 478 vlg.

2) Op bl. 115, resp. 28 staat foutief *vuīen* voor *vuīun*.

3) *Tespreida* 58, 12, met *-a* voor *-o* door aansluiting aan de *-a-* voor *-o-* van 't praet. *-ada* en p. p. *-ad*.

4) Beide = *-iet* (uit *-*it*), evenals bij de zwakke participia praet. der 1. kl. (Taalb. 3, 120, Ondl. ps. 33; vgl. ook *-i* en *-e* = *-ie*, bov. bl. 163 noot). Hetzelfde suffix vindt men in den 2. p. pl. en den 3. p. sg. praes. ind. (Taalb. 3, 111, 116, Ondl. ps. 24, 29; de spelling *-et* bij voorkeur achter een voc.: *gesiet*, *līet* etc.). De prototype *-*it* 2. pl. is te vergelijken met den in de Monseeër fragm. aangetroffen uitgang *-it* (PBB. 17, 569). (Mfrk. *uuerthet* imperat. pl. ps. 2, 10, met *-et* hetzij = het normale ohd. *-et*, hetzij uit *-*it*; vgl. *foruuirpet* projicit ps. 1, 4, met *-et* voor *-*it*, gelijk *-e* voor *-*i*, z. bov. bl. 163 noot).

In 't voorbijgaan zij opgemerkt, dat tegenover *-e*, *-i*? *-et*, *-it* in de oostnfrk. bronnen constant *i* wordt aangetroffen in den uitgang *-in* (de eenige uitzondering *euuiscen* dat. sg. masc. van 't sterke adj. moet daarom een schrijffout zijn; daarentegen mfrk. *-en* voor *-*in*, z. bov. bl. 161 noot 3).

5) Op bl. 117, resp. 30 komt *īlo* foutief ook onder de imperatieven der ō-klasse voor.

6) Vgl. voor *-i* i. pl. v. *-o* in den opt. *ginâthi* 66, 2. Op bl. 116, resp. 29 lees *gelīcun* voor *gelīcan*.

de _ja_-verba (waaruit in onze bronnen _-un_, d. i. _-o_$_u$_n_, en _-ont_; _-unt_, Taalb. 3, 111, 116, Ondl. ps. 24, 29), het eerste uit _*-um_ voor _*-om_, het andere door analogieformatie hiernaar voor _-ant_ [1]). Diezelfde verwisseling nu was ook eigen aan het Mfrk. van pss. 1—3: _hevonde_ 3, 3, _fornemot_, _mendiot_ imper. 2, 10 en 11, _būot_ habitat 2, 4 (vgl. _būuuan_ inf. gl. 166, uit ps. 5, 6, en z. voor dit verb. Braunes Ahd. gr. § 353 Anm. 3 en 354 Anm. 3), _duomot_ 2. pl. praes. ind. 2, 10, _veruuerfon_ opt. 2, 3, _gelierot_ 2, 10, en _bizzedon_ 2, 1 (vgl. ohd. _pizzōn_ frendere), _bespotten_ 2, 4 (tenzij we hier met een _ē_-verbum te doen hebben, vgl. ohd. _spottēn_ en _-ōn_).

De oostnfrk. bronnen getuigen voor _ē_ als »umlaut" van _ā_: _gēvi_, _besēte_, _dēdi_ 2. sg. praet. ind., _sprēke_, _behēlin_ opt. praet. (z. Taalb. 3, 113, 114, 121, 122, Ondl. ps. 26, 27, 34, 35; waarnaast _gāvi_, _nāmi_, _genāmi_, _uuāri_ en _gisāgi_ door aansluiting aan de vormen van den pl. ind.); _geuuēpene_ (vgl. os. _giwāpni_); _stēdinussi_ stabilitatem; _ēnsētlic_ solitarius (ohd. _-sāzo_, mhd. _-saeze_); _innēthron_ visceribus (vgl. ohd. _inādri_); _hēra_ cilicium (uit _*hārja_, derivat. met suff. _-*iōn-_); _uuēdan_ induere, _geuuēde_ vestimentum (doch _uuādi_ gen. dat. sg. naast _uuāt_ »kleed)"; _dēda_ facta (voor _*dēdi_, doch _misdādi_, _-in_ naast _misdāt_) [2]), _ginēkeda_ appropinquavit, _ehton_ persequi (ohd. _āhten_ uit _*āhtian_) (doch ook _ginācont_, met _-ont_ voor _-ant_ uit _-*iant_, en _ahtidon_, beide met een uit het oorspronkelijke praet. _*ginākta_, _*āhta_, voor _*ginākida_, _*āhtida_, herkomstige voc.); _andrēdan_, met een in de flexievormen op _-is_, _-i_ ontwikkelde voc. (waarnaast ook _andrādan_

1) Naast bovengenoemde infinitieven, gerundia en participia praes. der sterke, der _ja_- en der _ō_-conjugatie stonden er ook met _-in_, _-ine_, _-indi_, _-inde_ (Taalb. 3, 110, 111, 114—116, 119, 120, Ondl. ps. 23, 24, 27—29, 32, 33); bij de verba der beide eerste kategorieën ontstaan ten gevolge van aansluiting aan den 3. p. pl. praes. ind., die naast _-ant_ ook een onder invloed van den 2. p. pl. op _-*it_ ontwikkeld _-int_ (Taalb. 3, 111, 116, Ondl. ps. 24, 29) had (_-in_ naast _-an_ naar 't voorbeeld van _-int_ naast _-ant_); bij de _ō_-verba door het indringen uit de sterke en de _ja_-flexie.

2) Door aansluiting aan _dāt_ ook _uveldādigero_, gelijk men 63, 3, te lezen heeft voor _uveldānigero_ malignantium.

met de *ā* der andere buigingsvormen); [wegens hun *ā* zijn voorts nog te vermelden *uuānit*, met aansluiting aan het praeter. *(be)uuānda*, welks vocaal, als in de bovengenoemde praeterita **ginākta*, **āhta*, geen »umlaut" had ondergaan, doordien de *-i-* van 't suffix *-ida* vóór de werking der »umlauts"-wet gesynkopeerd was; **gomārda* (l. *ge-*) mirificavit, op gelijke wijze voor **gimārida; gimārsada* mirificavit, uit **gimārisōda* (met een suffix *-isōn*, vgl. Grimms Gramm. 2, 271); *sālig*, met *ā* uit de verbogen en gesynkopeerde vormen **sālges*, *-a* etc.; *sālda* salus, eveneens door vroegtijdige synkope ontstaan uit **sālitha; giuuāri* verus, met *ā* door aansluiting aan een wisselvorm **wār* = ohd. *wār; giuuāro* vere (vgl. PBB. 17, 551); *gināthi* subst., met aansluiting aan *ginātha; naio* paene (uit **nāhio*, vgl. ofri. *nei*, Aofr. gr. § 229), met aansluiting aan **nā(h)o* = ohd. *nāho*]. Evenzoo kenmerken zich pss. 1—3 door *ē* uit *ā: gerēde* consilium 1, 1 en 5 (ohd. *girāti*)*; ungenētheg* 1, 4 en 5, *ungenēthe* impius 1, 1 en 6 (uit **unginàthi*, vgl. voor deze afleiding Kluge, Stammbild. § 177); *sēlige* 2, 13 (waarnaast *sālig* 1, 1, met *ā* gelijk in bovenstaand oostnfrk. *sālig*)*;* en heeft gl. 528 (uit ps. 5, 11) *gothehten* (l. *ge-*) cogitationibus (vgl. os. *githaht*, pl. *-i;* daarentegen *githahti* pl. in ps. 55, 6, met een voc., die eigenlijk alleen in den nom. acc. sg. thuis hoorde)[1]. (*Bivēt* apprehendite 2, 12, staat blijkbaar voor **bivāt* door navolging van **gēt*, **stēt* = ohd. *gēt*, *stēt*).

Uit *einde*, *heinde*, in pss. 18, 53—73, en de glossen naast *endi*, *-e*, *-o*, *-on*, *hendi*, *-e*, *tende*, (z. Taalb. 3, 28, 34, 36, Ondl. ps. 3, 9, 11), *scendan*, en *ālende* insulae, *elelende*, *-ig* voorkomende, maken we op, dat in 't Oostnfrk. aan *e* vóór *n* + dentale explosief een *ei*-qualiteit eigen was, die somwijlen met het teeken *ei* werd voorgesteld, doch veelal bij behoud der voor de oude *e* gebezigde spelling in 't schrift niet werd aan-

1) Mitsdien is *sigimāri* gl. 828 òf een schrijffout voor *-mēri* òf een residuum uit het alemanisch origineel.

gewezen [1]). Een zelfde klankverandering is ook voor het Mfrk. aan te nemen op grond van het residuum *eintisce* antiquos gl. 244 naast *entiscen* gl. 245 en *gebende* vincula 2, 3.

In beiderlei bronnen vindt men *ue* of *ū* en *ī*, blijkbaar gebezigd ter voorstelling eener voor de vroegere *ūo*^{a}- resp. *īe*^{a}-qualiteit in de plaats getreden uitspraak *ūə* resp. *īə*: *duen* 1, 3, *stuendon* 2, 2, **givuersumheidon* gl. 502 (vgl. Taalk. Bijdr. 1, 187), en *fuetkippon* compedibus gl. 355, *gescue* calceamentum 59, 10, *irruert* 61, 3; *stūnt* 1, 1, *ne rūkiat* nolite gl. 702 (uit ps. 4, 5), *gedrūft* turbata gl. 382 (uit ps. 6, 4), en *uūstera* 62, 2, *uūstinon* 66, 7, *flūkit* 54, 13, *gedrūvedos* 59, 4; *sclīp* „sliep" 3, 5, en *slīp* 56, 5, *faruuītton* maledicebant 61, 5, *urderschīd* (l. *under-*) gl. 1087; (het normale *uo* en het evenzoo gewone *ie*, in *hiera* hic 72, 10, gl. 574, *fiel*, *-on*, *giengi*, *-en*, *farliet*, *undersciethon* etc. (Taalb. 3, 113, Ondl. ps. 26) zijn mitsdien als een oude spelling te beschouwen, die ondanks de wijziging van den eertijds door haar voorgestelden klank was bewaard gebleven).

Naast *eft* iterum, autem, *stiftoda*, *hafta* captivitas, *senifte* mitis, mansueti, *after*, *-ir*, *afterthunsun*, *afterthinsindi*, *heliftra* chamus (uit **halftriō*, vgl. ndd. *helchter*), *craft*, *crefti*, *-e*, *crifto* [2]), *scefti*, *-e* [2]), ontmoeten we in de oostnfrk. bronnen ook *echt* vero, *stihtan* aedificare, *hohtnōdi* (l. *hahtnōdi*) captivitas, *senihte* mansuetudinis [3]), en naast *druhtin* domino gl. 208, *begiht* confessio, *lioht*, *reht*, *genuht* etc. ook *druftene* domino

---

1) Dat ook in de met bijtoon gesproken syllabe de *e* in denzelfden zin gewijzigd was, kan blijken uit het in de Servaes naast *eynde*, *seynden* te vinden *elleynde*.

In *sceifte* sagittae 56, 5, hebben we vermoedelijk met een mfrk. *ei* te doen (vgl. Weinhold, Mhd. gr. § 29).

2) De *pf* en *p* van *megincrepfti* gl. 660, *scepfti* gl. 795, *scepte* gl. 794, zijn kennelijk overblijfsels uit het mfrk. origineel (vgl. Braunes Ahd. gr. § 139 Anm. 7).

3) Ook *thurthic* egenus 69, 6, gl. 931, met *th* voor *ht* (z. ben.) uit *ft*, tenzij we hier wellicht een vorm vóór ons hebben met synkope der *f* (z. bov. bl. 152 noot 3) en *th* als spelling voor *t*, gelijk in *faruuāthana* gl. 289, *thesesun* gl. 909, *uuathir* 65, 12, *fartheridos* 72, 27 (Taalb. 4, 172), *geuuīthenot* 68, 18.

gl. 209 [1]), *gesifte* visione gl. 454: *h*(*ch*) oorspronkelijk in plaats van *f* in een beklemtoonde syllabe vóór de tautosyllabische *t*, doch *f* oorspronkelijk ongewijzigd in een met zwakken toon gesproken lettergreep en vóór de heterosyllabische *t* ook in een beklemtoonde syllabe; *ft* voor een oorspronkelijke *ht* in de plaats getreden onder invloed der uit een prototype met *ft* voortgekomen wisselvormen met *ht* en *ft* [1]). Voor de taal der mfrk. »vorlage" zijn dezelfde klankprocessen aan te nemen op grond van *sufte* pestilentiae 1, 1, gl. 874, *druftin* 3, 1 en 3, naast *druhten* gl. 207 (uit ps. 5, 7), *drohtin* gl. 205 (uit ps. 4, 4) [2]).

Over een onfrk. en mfrk. *-a-* naast *-e-* in den opt. praes. zie PBB. 21, 478 vlg.

Voorts lette men op het bov. bl. 152 noot 3 besproken verschijnsel. [Naast de aldaar aangehaalde vormen evenwel ook *forhtun* timore 63, 2, *forhtun*, *-on* verb. 63, 5; 64, 9, *forhtit* 65, 16, *frohtan* (l. *forhtan*) 66, 8, *forhtindon* 60, 6, *forhtida* 63, 10, *forchtedon* 54, 21, *forthta* timor 54, 6 (schrijf- of leesfout voor *forchta*, evenals *liothte* luce 62, 2), *fortha* 18, 10 (met *th*, gelijk in *ummethiga* 57, 8, *irliothe* illuminet 66, 2, *unrethero* iniquorum 64, 4, *retha* rectae 18, 9) [3]), *uuarhton* fecerunt 70, 10: synkope der spirans vóór een tautosyllabische *t*

1) Of *drusten* 18, 10, iets anders is dan een door v. d. Myle verkeerd gelezen vorm voor *druften?*

2) Tot deze of tot de oostnfrk. vormen met *ft* voor *ht* behoort waarschijnlijk ook *heftidon* persecuti sunt 68, 5, naast *ehton* etc. (z. bov. bl. 166, en vgl. voor de *h hereve* hereditas 2, 8, gl. 562, *hōc* quoque gl. 589, uit Deut. 32, 36; bij deze opvatting wordt de Taalb. 3, 124, voorgeslagen wijziging onnoodig).

3) Deze *th* herinnert aan de nu en dan in ohd. teksten aangetroffen *th* (vgl. *reth*, *math*, *lieth* enz. voor *reht*, *maht*, *lieht* enz., Braunes Ahd. gr. § 154 Anm. 5), waarin we met het oog op mhd. rijmen, als *slaht: hat*, *brāht: stāt*, *nieht: diet*, *līht: zīt* etc. (Weinhold, Mhd. gr. § 241), niet „nur eine orthographische ungenauigkeit" te zien hebben, maar veeleer de poging om een dialektische zwakke articuleering der spirantische gutturaal vóór *t* voor te stellen. Dat zulk een uitspraak intusschen aan ons nfrk. dialekt en niet aan de taal van 't mfrk. origineel is toe te kennen, mogen we opmaken uit *niuucht* 1, 1, 3 en 4 (in 't hs. staat *niucht*, *ninucht*, *niuucht*), gl. 709, *nuuieht* (l. *niuucht*) gl. 710 (uit ps. 5, 5), tegenover *nieuuete* 57, 8, naast *ni*(*e*)*uuiht* gl. 708, ps. 63, 5, *nieuuchte*, *-ihte* 55, 8; 58, 9; 59, 14; 72, 22.

(vgl. het oude praet. **forhta*, d.i. *forht-ta*, PBB. 7, 141 vlg.), behoud der *h* vóór een heterosyllabische; het subst. *forta*, voor *forhta*, door »anlehnung" aan 't verbum].

En eindelijk beschouwe men hetgeen bov. bl. 153 naar aanleiding van *stuppe* is opgemerkt in verband met *mitdon*, *midton*, *mitton* medio, -ios 54, 11, 16 en 18; 56, 5; 67, 14 en 26, *mitdelon* dimidiare 54, 24, *santa* misit 56, 5, *scutta* excussit gl. 812, (*ant*)*hatta*, *-os*, *-on* 72, 6, 12 en 23, gl. 55, wier *td* enz. als pogingen om een fortis-uitspraak der lange dentaal voor te stellen ons diezelfde qualiteit doen aannemen voor de door *dd* of *d* voorgestelde conson. van *sanda* 56, 4, *behadda* gl. 80, *huodun* custodiebant 70, 10, *leidos* -duxisti 60, 4; 65, 11; 72, 24, *framgeleidon* abduxerunt gl. 352.

Daarentegen mogen we niet tot overeenkomst concludeeren uit den sterken dat. sg. m. of ntr. *rechta* 2, 12, en *mīna* 65, 14: de *-a* is een onder invloed van den gelijken gen. sg. m. ntr. op *-es* der adjectiva en substantiva uit de declinatie der laatste overgenomen, somwijlen voor den oorspronkelijken pronominalen uitgang in de plaats getreden suffix en kan dus blijkens hetgeen we boven bl. 157 omtrent de uitgangen van den dat. sg. m. ntr. der substantiva waarnamen alleen in het mfrk. dialekt hebben thuis gehoord; (in *mīna* hebben we diensvolgens een mfrk. overblijfsel te zien).

En evenmin kan er ook van overeenkomst sprake wezen met betrekking tot de mfrk. *ē*'s en *ō*'s, die in de »vorlage" moeten gestaan hebben, en de oostnfrk. *ē*'s en *ō*'s, die in de omwerking worden aangetroffen in plaats van de anders (behalve vóór *h*, *r*, *w*, en in den »auslaut," resp. vóór *h*, *r*, dentaal en in den »auslaut") normale *ei*'s en *ou*'s; vgl. de hd. residua *ālēva*, *-on* gl. 14, 15, en *āleivon* gl. 13, *becēhnot* gl. 75 en *beceignedo* gl. 79, *suēgon* gl. 868 en *sueiga* gl. 866, *scētlon* verticem gl. 798 (uit ps. 7, 17), en in pss. 1—3 *ēn* 2, 2, *hēligemo* 3, 4, *ōh* 1, 5, en *ōginon* ostendit gl. 724 (uit ps. 4, 7) — *ēnsētlic* solitarius gl. 273 [1]), *gebrēd* gl. 384, *uuēst* scis

1) Gl. 242 *ēnōdi* is een schrijffout; vgl. de variant *einōdi* in den brief aan Schott.

68, 20 (naast *uuoist*, l. *uueist*, 68, 6, *uuert*, l. *uueit*, 72, 11), *scēthint* 72, 27 (naast *sceithon*, *-in* 67, 10 en 31, *undersceithit* 67, 15), *ovir anungiscēht* (l. *ungiscēht* met Cos. in Taalb. 6, 5) gl. 729 (naast *ungesceid* gl. 969), *furitēkin* 70, 7, gl. 372 (naast *teikan*, *-on*, *-non* 59, 6; 64, 9; 73, 5 en 9), *ētan* (voor *hētan*) gl. 264, *gihēta* gl. 511 (naast *geheita* 55, 12; 60, 9; 65, 14, gl. 511, *angeheite* 55, 10, *heitinga* gl. 563), *frēsa* gl. 345 (naast *freison* gl. 342 en 344), *ōk* gl. 699 en *hōk* quoque gl. 589 (geen *ouk*), *hōvit*, *-idis* 59, 9; 65, 11; 67, 22; 68, 5 (geen *houvit;* daarentegen *houvot* 3, 3), *rōvas* 61, 11 (naast een uit het verknoeide *giruouin* spolia 67, 13, op te maken *girouvi*), *ōga*, *-un* oculus, -os, -i 53, 9; 18, 9, gl. 826, *ōgos* (l. *ōgdos*) ostendisti 70, 20 (naast *ougun*, *-on* 65, 7; 68, 4 en 24, *ougit*, *-on*, *-edos*, *-oda* 58, 12; 59, 5, gl. 725, 726), *tōmi* freno gl. 38, *geōcodon* addiderunt 68, 27, gl. 432, *sal getōcon* adjiciam 70, 14. Voorzoover niet enkele dezer citaten wellicht een schrijffout bevatten, heeft men voor de mfrk. zonder twijfel aan een zelfde spelling te denken, als we nu en dan in ohd. teksten vinden (vgl. Braunes Ahd. gr. § 44 Anm. 3; een naast die *ō* gebezigde, bij Williram aangetroffen schrijfwijze *oi* vertoonen *oigi* ostende gl. 723 en *boigedon* incurvaverunt 56, 7 [1]), welke mitsdien voor residua uit den mfrk. tekst zijn te houden); wat de uit den nfrk. tekst herkomstige aanhalingen betreft, hebben we daarentegen wegens het veelvuldig, resp. uitsluitend voorkomen van *ōga*, *hōvit* en *ōk* alle reden om aan te nemen, dat het bewuste oostnfrk. dialekt in sommige woorden min of meer vaak de inheemsche *ei* en *ou* door een uit het Westnederfrank. geimporteerde *ē* en *ō* verving.

Groningen. W. VAN HELTEN.

1) Vgl. ook Taalb. 4, 164, alsmede Weinhold, Mhd. gr. § 118.

Naschrift. Met betrekking tot *abir*, *habeda* (bl. 152), naast *nova*, *gevan*, *druovon*, *hereve* etc. in pss. 1—8, is na te lezen, hetgeen Braune in PBB. 1, 25, omtrent de in zuidmfrk. oorkonden met *v* afwisselende schrijfwijze *b* opmerkt.

BIJDRAGEN TOT DE KENNIS DER UIT HET FRANSCH OVERGENOMEN WOORDEN IN HET NEDERLANDSCH.

In de navolgende studiën wil ik trachten te bepalen wanneer en (voor zoover zij reeds in het Middelnederlandsch voorkomen) uit welk gebied de fransche overgenomen woorden in onze taal zijn gekomen, en tevens beproeven hun vorm te verklaren, hetzij door fransche, hetzij door middelnederlandsche klankregels. De ontleende woorden zullen dus, voor zoover zij zijn overgenomen vóór den tijd der alleenheerschappij van het dialect van het Isle de France, doorloopend moeten worden vergeleken met de overeenkomstige termen van de noordfransche dialecten. Wij kunnen deze laatste leeren kennen uit oorkonden, letterkundige werken en hedendaagsche patois [1]).

I *Oorkonden.* Men heeft veel kwaad gesproken van de charters als hulpmiddelen bij grammatische studiën [2]). In elk geval is het zaak er niet dan omzichtig gebruik van te maken en alleen die te kiezen voor welke wij de meeste waarborgen van authenticiteit bezitten. Misschien zijn de leerlingen van prof. Suchier te Halle wel wat te liberaal geweest in het opnemen van oorkonden onder hunne bewijsmiddelen (Vgl. Rom. XVII 546); toch vormen hunne dissertaties eene welkome bijdrage tot de kennis der dialecten van Noord-Frankrijk. De bedoelde leerlingen zijn: Haase („Das Verhalten der pikardischen und wallonischen Denkmäler in bezug auf *a* und *e* vor gedecktem *n*"), Jenrich („Die Mundart des münchener Brut"), Zemlin („Der Nachlaut *i* in den dialecten Nord- und Ost-Frankreichs"), Schwake („Versuch einer Darstellung der Mundart von Tournai

1) Voor alle inlichtingen betreffende het Waalsch kan ik verwijzen naar het artikel van Wilmotte in „Kritischer Jahresbericht über die Fortschritte der romanischen philol.", I 347.

2) Bonnier. Etude critique des chartes de Douai (Zeitschrift für rom. ph. XIII. 431; XIV. 66, 298). Vgl. echter Romania XIX. 349.

im Mittelalter"), Siemt („Über lat. *c* vor *e* und *i* im Pikard"). In de Romania (XVII, XVIII en XIX) heeft Wilmotte ons het dialect van Luik, dat van Hoey en dat van Namen doen kennen uit oorkonden welke met groote omzichtigheid zijn gekozen. Men vindt in de genoemde studiën de bibliographie van het onderwerp. Over de oorkonden in het algemeen zie men Zsfrph. XIII. 354. Over de noordwestelijke dialecten van Frankrijk zie Französische Studien, V 325 (Görlich).

II *Patois*. Zooals wij vaak gelegenheid zullen hebben aan te toonen, moet de overlevering der oorkonden getoetst worden aan de tegenwoordige volkstaal, daar die documenten soms een scheef beeld geven van de middeleeuwsche taal. Bij deze controle heb ik mij niet bepaald tot de patois van België en van Noord-Frankrijk, doch tevens die van Oost-Frankrijk in den kring mijner beschouwing opgenomen: deze laatste toch vormen als het ware één groep met de waalsche tongvallen; beide worden gesproken op de grens tusschen romaansch en germaansch grondgebied. Ziehier de plaatsen en streken van welke het patois op betrouwbare wijze is beschreven: Seraing (Zsfrph. IX 480, Horning), Fexhe-Slins (Revue des patois galloromans de Gilliéron et de l'abbé Rousselot I 23, Wilmotte), Luik (Rev. p. g. I 184. 265, II 65, III 48, Doutrepont; Mélanges Wallons, Liège 1892, p. 11), Verviers (Rev. p. g. II 78, Mél. wallons 11), Stavelot (Rev. p. g. II 82), Hannut (Mél. wallons 1), Hoey (Zsfrph. XII 259, Horning), Centraal Luxemburg (Rev. p. g. IV 17, Marchot), St. Hubert (Revue de philologie franç. et provençale 1890, Marchot), Couvin (Revue de l'Instruction publique en Belgique XXIX 213, Wilmotte), St. Pol (Rev. p. g. I 49. 209, II 113, III 221. 304, IV 40. 265, V, 7; I 289, II 132. 209. 289, III 58), Somme (Rev. p. g. I 287), Meuse (Rev. p. g. II 97. 110, IV 33), Ardennes (Rev. p. g. II 287), Tannois (Zsfrph. XVI 462, Horning), Falkenberg („Die Mundart der franz. Ortschaften des Kantons Falkenberg" von Dr. This, Strassburg 1887), Metz-Belfort (Franz. Studien V 429, Horning). De „Versions wallonnes de la para-

bole de l'enfant prodigue" (Liège 1870) geven weinig betrouwbare inlichtingen. Ik heb verder gebruik gemaakt van „La Frontière Linguistique en Belgique et dans le Nord de la France par Godefroid Kurth", Bruxelles 1896. Enkele inlichtingen over *-atum* en *-ellum* in Bergen, Binche en Namen putte ik uit de „Mélanges wallons" (reeds geciteerd).

III *Letterkundige werken.* Voor Picardië komen in aanmerking: de „Chronique rimée" van Philippe Mousket (éd. de Reiffenberg, Bruxelles 1836—38), geschreven te Doornik (vgl. Link, „Über die Sprache der C. r."), „Renart le Nouvel" (éd. Méon) uit Rijssel, „Barlaam et Josaphat" (éd. P. Meyer et Zotenberg) uit Kamerrijk. Voor Walenland zie Wilmotte in het „Jahresbericht". Voor de meer oostelijke dialecten hebben wij de „Sermons St. Bernhard" (uitg. Foerster), misschien te Metz vervaardigd.

Wat betreft de werken welke ik voor het Middelnederlandsch heb gebruikt, zoo zal ik de lijst daarvan elders uitvoerig mededeelen. Men begrijpt dat een mijner voornaamste bronnen het Middelnederlandsch Woordenboek van Prof. Verdam is geweest, evenals de Spraakkunsten van Prof. Van Helten en van Dr. Franck, van welke vooral de eerste, niet het minst door de talrijke „Belegstelle" welke zij bevat, mij voor het speciale doel waarmede ik haar beoefende van het grootste nut geweest is.

De fransche e *in het Nederlandsch* [1]).

Wij behandelen afzonderlijk de fr. open *e* en de fr. gesloten *e* of die althans open of gesloten waren tijdens het ontleenen van de woorden waarin zij voorkomen. Ik noem *é* de gesloten *e*, *è* de open *e*, *e* een tusschen *é* en *è* liggende *e*.

De open fransche e.

In het Fransch hebben eene open uitspraak: 1. de lat. *ē* vóór één cons., niet in auslaut of vóór *e* of verdwijnende *t*, doch alleen in geleerde woorden, daar zij anders gediphthongeerd zou zijn

1) Slechts bij uitzondering is de onbetoonde *e* ter sprake gebracht. De *e* uit *a* na yod behoort thuis onder *ie*. Vóór nasaal en consonant geplaatst, zal *e* worden behandeld onder *a*.

(Suchier Afrz. Gramm. p. 18. Vgl. Œuvres de Beaumanoir, éd. Suchier, p. CXXXII). 2. de lat. *e* vóór twee of meer cons., mits niet muta c. liquida. 3. de fr. *ai*, nadat zij tot *e* is geworden; dit had in het Centraalfransch reeds vroeg plaats, doch in het Noorden van Frankrijk is *ai* langer diphthong gebleven (zie onder *ai* en vgl. Suchier, Aucassin et Nicolete p. 60 en Meyer-Lübke, Grammaire des Langues romanes, traduction de Rabiet et MM. Doutrepont, I § 235). Daar nu, althans in de oudste mnl. periode, de fr. woorden aan een noordelijk dialect werden ontleend, kunnen wij in het algemeen slechts voor het nieuwnederlandsche tijdvak woorden met fr. *ai* verwachten die in dit hoofdstuk behandeld moeten worden. 4. de *e* der woorden die in het Fr. tot de 17e eeuw *é* hadden en daarna vóór cons. *è* (Grundr. I 588, vgl. p. 198).

A. è *aan het eind van het woord.*

Hier kan alleen sprake zijn van laat overgenomen woorden, want de lat. *e* in auslaut in geleerde woorden was gesloten (Suchier, Afr. Gramm. p. 22) en *ai* was nog diphthong (zie boven). Wij hebben dus uitsluitend te doen met fr. woorden waarin *è* door een cons. gevolgd werd, welke echter toen het woord ontleend werd verstomd moet zijn geweest. *t* is in het Centraalfransch reeds zeer vroeg verdwenen in „auslaut", wanneer zij niet gesteund werd door een consonant, in welk geval zij tot de 16e eeuw werd uitgesproken; in noordelijke dialecten echter is zij, ook wanneer zij oorspronkelijk geïsoleerd was, tot de 16e eeuw hoorbaar geweest (Grundriss der rom. phil. I 588, Neumann, Altfranz. Laut- und Flexionslehre, p. 103), *s* werd in de 16e eeuw aan het eind van het woord niet meer uitgesproken (Darmesteter et Hatzfeld, „Le 16e siècle", I 217), *r* is eerst in de 17e eeuw verstomd in den uitgang *-er* der Infin. van de 1e conjug. en in *-ier* (Grundr. I 589., Darmest. 16e s. I 221); tijdelijk is in de 17e en 18e eeuw *r* ook in andere uitgangen onhoorbaar geweest (Grundr. ibid., Meyer-Lübke, I § 559). Er zijn hier dus uitsluitend woorden te verwachten die in het Nnl. zijn binnengekomen.

In het Nnl.: *beignet*, *biee* (*biais*), *plee* (*plait*). Vgl. *cadé*: *Grandpré* Ovl. Lied XLIV 4. Een gewichtige plaats nemen hier de eigennamen in. Zie daarvoor de „Collection des fiches" van de Waalsche gemeente te Leiden. Ik geef mij echter rekenschap dat men met eigennamen voorzichtig moet zijn; zij zijn vaak anders behandeld dan gemeene znw.; ik hoop later hierop terug te kunnen komen. *Develee* (*Develay*), *Dolé* (*Dolet*), *Douché* (*Douchet*), *Doufé* (*Douffet*), *Boekee* (*bouquet*). Ook *velocipee* hoort hierbij, daar het zeker wel gevormd is van *velocipè* voor *velocipède*.

Aan het eind van het woord beantwoordt dus bij ons é aan fr. è. Ter verklaring van dit feit zie men Romania V 494 (G. Paris): „Le français a toujours eu une aversion pour le son *è* dans le cas où *è* est final". De uitspraak van de *è* in deze woorden, toen zij werden overgenomen, zal wel niet geheel *è* zijn geweest, doch meer naar *é* toe; tegenwoordig klinkt in het Fransch de *è* in »auslaut" bijna als *é*. Er komt bij dat de fr. *è* palataler is dan de nederlandsche *è*, zoodat de fr. *è* dichter bij onze *é* ligt dan onze *è*. En eindelijk mag men hier misschien wijzen op het feit dat, terwijl in het Romaansch een klinker in „auslaut" kort is, zij in de germaansche talen een lange quantiteit heeft. Zie Passy, Les Changements phonétiques, § 290: „Dans les langues romanes une voyelle finale forte est brève...; dans les langues germaniques, au contraire, une voyelle forte finale est toujours longue". Bij ons kreeg men dus een lange open *e* en, daar wij deze altijd gesloten maken, mogen wij de timbreverandering die wij constateerden misschien ook met het vermelde verschijnsel in verband brengen.

B. è *vóór consonanten.*

Wij onderscheiden hierbij drie gevallen: *a.* De *è* vóór één lat. conson. *b.* vóór een verkorte lange lat. conson. *c.* vóór twee of meer consonanten.

a. Aan de fr. è *vóór één consonant beantwoordt bij ons, zonder uitzondering*, é.

vóór *t*. *a*. In het Mnl. *profete*, *poete*, *planete*. *b*. In het Nnl. *magneet* (*magnet: bet* Nat. Bl. XII 825 en *magnes* (zie Mnl. Wk.) zijn lat.), *athleet*, *anachoreet* (mnl. *anacorijt* gaat terug op ofr. *anachorite*), *dieet* [1]).

vóór *l*. *b* *fideel*.

vóór *r*. *a* *Jupiter* (: *sterre* Vr. Heim. 460), *Lucifeer* (: *meer* Theoph. 575, vgl. Rog. 587 *leere: heere: Lucifere*). Het komt mij waarschijnlijk voor dat *Jupiter* uit het Lat. is overgenomen. Misschien mag men den vorm *Lucifeer* op rekening van het Fr. schrijven. *b* *atmosfeer*.

vóór *m n*. *a* *diademe*. *b* *anatheem*, *poeem*, *probleem*, *systeem; hygiène* is blijkens de uitspraak van de slot-*e*, die reeds verstomd was toen het woord werd ontleend (het woord komt in het Fr. eerst in de 16e eeuw voor), uit de schrijftaal overgenomen: was het een volkswoord dan zou het *hygieen* luiden. Is het uit het Duitsch overgenomen?

vóór *k*. *b* *bibliotheek*, *hypotheek*.

vóór *s*. *b* *sjees* (*chaise*, in de beteekenis „rijtuig" komt het in het Fr. in de 17e eeuw voor), *frees* (*fraise*); *hypothese*, *parenthese*, *synthese*, *trapeze* zijn blijkbaar alle uit de schrijftaal overgenomen. Vgl. boven bij *hygiene*.

vóór *g*. *a* *privilege* (Nnl.?). *b* *college*, *manege*. Dat *ceedse* = *siège* zou zijn (Van Vloten in Taalgids I 227) is niet waarschijnlijk.

In bovenstaande gevallen beantwoordt dus aan de fr. *è* bij ons *é*. Voor de woorden welke zijn overgenomen vóór het verstommen der onduidelijke vocaal, kan die timbreverandering verklaard worden door de rekking welke, in het Nederl., de vocalen in open syllabe ondergaan en door de nederlandsche verandering van lange open *e* tot gesloten *e* (Franck, Mnl. Gramm. § 13, Van Helten, Mnl. Spr. § 1). Doch hoe haar te verklaren in later overgenomen woorden? De *e* „féminin" aan het einde der woorden verstomde in de beschaafde

1) Gebrek aan plaats verbiedt mij voorloopig mijne verzamelingen van voorbeelden hier en elders uitvoerig mede te deelen.

fr. taal in de 17e e., in de volkstaal sedert de 16e e. (Grundr. I 587), na vocaal of tweeklank reeds van de 14e e. af (Tobler, Vers français p. 45). Eene uitzondering is te maken voor de zoogenaamde »e d'appui" (Rom. VI 625); dit is natuurlijk, daar die *e* niet anders dan het vocale element der voorafgaande liquida is. In de patois heeft het afvallen van *e* reeds plaats van de 12e eeuw af (Meyer-Lübke I § 305). Ook al plaatst men het ontleenen van laat overgenomen woorden als *athleet*, *college* in den tijd vóór het verstommen der stomme *e*, toch blijven er altijd woorden die eerst na de 17e eeuw kunnen zijn overgenomen. Onlangs hoorde ik in een winkel het fr. *tête-à-tête* (naam van een soort theeservies) uitspreken als *teetateet*; hier bevond de fr. *è* zich dus zeker in eene nederl. gesloten syllabe en hier moet dus zeker eene andere verklaring gezocht worden.

Misschien kunnen wij haar vinden in de quantiteit der fr. *e*. Het is waar dat de Franschen zelf weinig verschil in duur tusschen hunne vocalen opmerken. Toch bestaat dit (vgl. Ten Brink, Dauer und Klang passim, Zsfrph. III 135, Grundr. I p. 590, Meyer-Lübke I § 636). Trouwens, de vraag is hier waar wij den invloed der quantiteit bij het overnemen van woorden bespreken, alleen deze: of wij vreemdelingen dit verschil duidelijk hooren. En het komt mij voor dat dit wel degelijk het geval is: tusschen de *è* van *phénomène* en die van *baïonette* merken wij een belangrijk verschil van duur op [1]).

Nu hebben alle bovengenoemde woorden waarin fr. *è* = ned. *e* een *ē*. Daar wij geen lange open *e* bezitten in de algemeene taal, moest de fr. open *ē* op de eene of andere wijze veranderd worden. Twee wegen stonden daarbij open: de lange *è* kon òf verkort worden òf *é* worden. Dat het laatste geschiedde was niet alleen in overeenstemming met onze klankregels (vgl. *weg*, *wegen*), maar is bovendien phonetisch zeer goed te verklaren. Immers — wij merkten het reeds op — het timbre der fr. vocalen is palataler dan dat der nederlandsche en dus ligt een fr. *è* dich-

1) Vgl. de quantiteitsverschillen in den Dictionnaire van Darmesteter en Hatzfeld.

ter bij een nederl. *é* dan een nederl. *è*. En daar bovendien een lange open vocaal dichter ligt bij de overeenkomstige gesloten klinker (Passy, l. c. § 295), is het niet dan natuurlijk dat de open *ĕ* bij ons *è* bleef, terwijl de open *ē* bij ons *é* werd. Op dezelfde wijze verklaren wij dat *philosophe* bij ons *philosoof*, *meuble meubel* wordt enz. enz. Evenwel, wij mogen eerst dan waarschijnlijk achten dat er verband bestaat tusschen de quantiteit en de verandering van *è* in *é*, wanneer wij kunnen aanwijzen dat een fr. korte *è* bij ons *è* blijft.

b. Vóór een oorspronkelijk lange, doch vóór het ontleenen verkorte consonant, beantwoordt in de overgenomen woorden aan fr. è *een nederl.* è, *behalve vóór* l *uit* ll, *waar ten onzent naast* è *ook* é *voorkomt.*

Over de latijnsche lange (dubbele) consonanten in het Ofr. zie men Zsfrph. IV 542: O. Faulde »Über Gemination im Altfranzösischen". Zelfs in de oudste fr. documenten bestaat, volgens Faulde, geene geminata meer, noch muta, noch spirans noch liquida, met uitzondering van *rr*. Het schijnt evenwel dat de verkorting van *ll* niet vóór het einde der 11e eeuw moet gesteld worden. De schrijfwijze *ss* blijft, om de toonlooze uitspraak van *s* aan te duiden.

Vóór *t* uit *tt*. *a* Vooral het suffix *-et*, lat. *ĭttus* (Meyer-Lübke II § 505): *foret*, *violet*, *ocket* enz. enz. *b bracelet*, *kabinet*, *brevet*, *toilet*, *net*. Schijnbaar uit de schrijftaal zijn overgenomen, hoewel de uitspraak toont dat het volkswoorden zijn: *anisette*, *chemisette*, *Suzette*, *Antoinette*, *Annette*, *cotelette*, *epaulette*, *estafette*. *Etiquette* in de beteekenis »hofvormen" is een geleerd woord, terwijl het volkswoord is in den zin van »papier dat op een flesch enz. geplakt wordt". Van sommige eigennamen b.v. *Henriette* zijn beide vormen in gebruik. Nieuwe formaties: *staket*, *klinket*, *helmet* (Zie Verdam, Gesch. der Nederl. taal p. 98).

Vóór *s* uit *ss*. *a* Het suffix *esse* (lat. *ĭssa* Meyer-Lübke II § 366) in b.v. *princesse*, *prophetesse*. Verder *messe*, *presse* Ro. 11421 (*perse* Sto. IX 1006), *cesse* en *cessen*, *proces*, *exces*,

confesse, *expres*, *profes*. Deze laatste, behalve *cesse* en *cessen*, zijn misschien aan het Latijn ontleend. *b succes*, *abces*, *adres*. Nieuwe formaties *minnares*, *godes* enz.

Vóór *tr* uit *ttr*. *a letter*.

Vóór *c* uit *cc*. *a bek*.

Vóór *l* uit *ll*. *a* Op *-el capelle*, *schabelle* (deze zijn zonder twijfel aan het Fransch, niet aan het Latijn ontleend, daar zij dan waarschijnlijk germaansch accent zouden gekregen hebben), *celle* (wegens den bijvorm *chelle* mag men ook voor dit woord aannemen dat het aan het Romaansch is ontleend), *fel*, *rebel*, *calmel*, *keminellen* (Livre des Mestiers; hierin komen echter vaak fr. spellingen voor), *marelle* (zie Wk.), *petercelle*. Op *el* en *eel*: *castel* (: *wel* Velthem I 17, 39) en *casteel*, *apèl* en *apeel*, *Daniel* en *Danieel* (: *gheheel* Rijmb. 16847, : *wel* Brab. Y. II 2085), *gabelle* en *gabeele*. Op *-eel* alle woorden met het suffix *-ellum* (behalve *castel* naast *casteel*) b. v. *abeel*, *bariseel*, *bordeel*, *cembeel* (*cymbellum*, niet *cymbalum*), *fluweel*, *juweel* (zie p. 202), *caneel* (zie p. 202) enz. enz. Verder eigennamen: *Dodineel* (Lanc. II 125 rijm), *Pinabeel* (Brab. Y. II 4012 rijm), *Willem Blondeel* (ibid. VII 5533 rijm, 14375 rijm), *Kaerle Marteel* (Brab. Y. I 783 rijm), *Serveel* (Woer. 2269 rijm. In een Noot staat: „de eigenlijke naam was *Servel* of *Servelle*"), *Rosseel* (Rein.), *Firapeel* (Rein. I 3397 rijm), *Bruneel* (ibid.). *b borderel* (zie Ned. Wk. s. v.), *bordel* (ibidem), *kolonel*, *violoncel*, *model*, *flanel*, *morel*, *parallel*, *caroussel*.

In het Mnl. komen van sommige woorden op *-eel* bijvormen op *-iel* voor b. v. *capiel*, *juwiel* Rose 8749, 8761.

Nieuwe formaties op *-eel*, b. v. *tooneel* (Verdam, Gesch. d. Ned. taal p. 98).

Beschouwen wij eerst de behandeling van fr. *è* vóór *s t c* uit *ss tt cc*. Aan haar beantwoordt zonder uitzondering nl. *è*. In het Ofr. nu was die *è* kort: immers zij was kort in het Latijn (ĕ, ĭ) en ook in het Nieuwfr. hebben *bec*, *marionnette* enz. een korte *è*; er is dus geen grond om aan te nemen

(zooals Ten Brink Dauer und Klang p. 42 voor *-ette* vermoedt) dat in het Ofr. de *è* van *nonnette* enz. niet kort is geweest. Wij hebben hier dus de bevestiging gevonden van ons vermoeden dat er verband bestaat tusschen de quantiteit der fr. vocalen en haar timbre in het Nl.; immers, vonden wij eerst dat aan fr. open *ē* bij ons *é* beantwoordt, thans hebben wij gezien dat fr. open *ĕ* bij ons *è* blijft. En evenals wij in *philosoof*, *meubel* een gelijk verband tusschen de lange fr. quantiteit en de gesloten uitspraak van *o*, *eu* aanwezen, zoo bewijzen *grot*, *kompas* enz. dat ook andere korte open fr. vocalen dan *è*, bij ons open blijven. Het schijnt dus moeielijk dit verband te loochenen.

Ingewikkelder is de geschiedenis ten onzent van fr. *è* vóór *l* uit *ll*. De woorden op *-eel* (niet die op *-ele*) moeten zijn overgenomen vóór het ontstaan van den naar den nominativus vervormden accusatief, dus vóórdat *chasteau* in de plaats van *chastel* was gekomen. Dit had plaats in de 14—15 eeuw. Daarna is b. v. *cipau* overgenomen. Volgens Ten Brink (l. c. p. 41) is tegen het einde der 13e eeuw de *è* vóór *ll* verlengd ten gevolge van de verkorting van *ll*, eene »ersatzdehnung" dus. Wij zagen evenwel dat *ll* reeds tegen het einde der 11e eeuw verkort is (boven p. 179), zoodat, indien met dit feit eene verlenging van *è* in verband staat, deze reeds veel vroeger dan de 13e eeuw moet hebben plaats gehad. Faulde heeft (l. c. p. 546) deze verlenging ontkend met een beroep op Beza en op Lesaint Prononciation française p. 420. De Dictionnaire van Darmesteter kent aan de *e* van *gravelle* enz. een gemiddelden duur toe, tusschen die van *e* in *esse*, *ec*, welke als kort staat aangegeven, en die van de *e* in *phénomène* b.v., welke er lang wordt genoemd. Ook de behandeling van *è* vóór *l* uit *ll* in het Nieuwnederlandsch schijnt tegen de lange quantiteit van die vocaal te pleiten, daar wij anders *-eel* konden verwachten, terwijl toch alle onder *b* genoemde woorden *-el* hebben. Het gaat niet aan deze laatste anders dan als aan het Fr. ontleend te beschouwen. Men zou desnoods *kolonel*, *model*, *violoncel*, die in de 16e eeuw door het Fransch uit het Italiaansch zijn overgeno-

men, ook bij ons als ontleeningen aan het Italiaansch kunnen opvatten en de *s* voor *tsj* in *violoncel* aan fr. invloed kunnen toeschrijven. Doch *caroussel* is blijkens *ou* (ital. *carosello*) zeker uit het Fransch gekomen, evenals *flanel*, *morel*, *hôtel* [1]). Trouwens met eene vermoedelijk korte quantiteit van *e* vóór *l* uit *ll* stroken de *e*'s in die woorden, onder *a* genoemd, welke *-el* hebben. Doch, indien dus de fr. *è* vóór *l* uit *ll*, zelfs na hare verlenging tot *e* »moyen", niet als lange *è* wordt gehoord wanneer wij haar overnemen, hoe zijn dan de woorden te verklaren waarin bij ons aan fr. *-el eel* beantwoordt? Dat zulk eene rekking middelnederlandsch zou zijn, zal wel niemand beweren, daar van zoodanigen invloed van *l* in mnl. woorden geen spoor te vinden is. Indien wij mochten aannemen dat dialectisch in het Oudfransch de *è* in die positie tot lange *è* (niet slechts *è* »moyen") is verlengd, dan zouden de middeleeuwsche woorden met *-el*, niet *-eel*, kunnen worden verklaard door aan te nemen dat zij zijn overgenomen vóórdat de dialectische verlenging zich voordeed [2]). De jongere woorden met *-el* zijn aan de algemeene taal ontleend en het zou dus niet dan natuurlijk zijn dat zij die hypothetische gewestelijke rekking niet vertoonen. De doubletten op *-eel* en *-el* zouden kunnen worden beschouwd als ontstaan door lateren analogischen invloed van de talrijke woorden met *-eel* of wel (wat betreft de vormen op *-el*) als later ten tweeden male, doch nu aan het Centraalfransch, ontleende woorden. Hebben wij echter het recht een ofr. dialectisch *ēl* aan te nemen? Wij komen zoo straks op deze vraag terug.

c. Vóór twee consonanten blijft fr. e *in het Nederl.* è, *wordt echter, in de mnl. woorden,* é *vóór* st *en vóór* r + *cons.*

Vóór *s* + *p. a vesper*, *kresp*.

Vóór *p* + *t. a schepter* is blijkens *sch* aan lat. *sceptrum* ontleend; de vorm *septer* (althans zóó uitgesproken) zal wel fr. zijn; *precept*.

---

1) Vgl. hiermede *fidèle fideel* (boven p. 177).

2) Zie echter (beneden p. 189) eene andere verklaring voor *fel* en *rebel*.

Vóór *c* + cons. *a* *tekst*, *collecte*. *b* *sekte*, *sexe*, *direct*.

Vóór *t* + *s* uit lat. *t* + *yod* *a* *provetse*, *fortretse*.

(vóór *n* + cons. *present*, *sacrement* enz. enz.)

Vóór *st*. *a* Op *-eest* : *beeste* (Zie Meyer-Lübke I § 81 Rem., Zsfrph. III 496, Rom. IX 486, waar wordt gewezen op het feit dat men een vulgairlat. *bĕsta* = kl. *bēstia* moet aannemen. Is *beest* onmiddellijk aan het Latijn ontleend, zooals Kluge, Etym. Wb. voor het Hgd. wil? Maar *bestiam* zou *bestie*, *bestam* *beste* gegeven hebben. Vgl. voor de vroege apocope van *e* in het Middeleng. Anglia I 549, IX 580; Behrens Beiträge zur Geschichte der frz. Sprache in England p. 69. Wat de geslachtsverandering aangaat, alleen voor *feeste* kan een onzijdig lat. origineel worden aangewezen), *feeste*, *geeste*, *teesteie* (Dinaux Trouvères hennuyers etc. p. 644 »qui ne met sa tiestee"), *tempeest* (Meyer Lübke II § 17), *preester* (: *meester* Woer. 6047 [1]), D. Lucid. 3313, S. Serv. 348, alwaar men dus niet *priester* : *diester* behoeft te lezen. Over de apocope van *e* zie V. Helten, Mnl. Spr. § 85, Frank § 21), *queeste*, *oreest* (het komt mij niet waarschijnlijk voor dat wij den fr. nomin. *orés* zouden hebben overgenomen, in plaats van den accus. *orét*. Alleen persoonsnamen worden een enkele maal in den nomin. overgenomen. Het is waarschijnlijk een analogische vorm. Zie Verdam, Seghelijn p. 171), *treestoor*. Op *-est* : *gesten* (M. Loep. I 47 rijm) is waarschijnlijk een germanisme [2]). *b* *reste*, *arrest* (beide eerst in de 15e e. Zie voor fr. *rester* Archiv für lat. lexicogr. I 243), *rekest* (geschreven *request*), *manifest*, *vest*, *modest*. Hoort *test* hierbij? Waarschijnlijk niet, daar het uit de algemeene taal, dus zonder *s*, moest zijn overgenomen.

In het Mnl. komt naast *feeste* een vorm *feiste* voor die

---

1) Op deze plaats wordt een fr. zin aangehaald; er staat dus *prestre*. Het rijm toont evenwel dat de dichter het op zijn eigen manier uitsprak.

2) Stoke, III 1499 var. B heeft *feste*; I 17 var. B. *jesten*, evenals I 535; IX 387 *besten*, var. *beesten*.

uit een oostelijk waalsch dialect moet zijn overgenomen (Zemlin, Der Nachlaut i p. 12). De vorm *gieste* (Sto., I 17) is misschien te vergelijken met *capiel* (zie p. 180 en 193).

Vóór *r* + cons. *a* Het is moeielijk voor de mnl. woorden eene scheiding te maken tusschen *-eer* en *-er* (Franck, Mnl. Gramm. § 56). Dubbelen vorm heeft zeker *apeert* (: *geleert* Rein. I 203) naast (nieuwnederl.?) *apert*; zeker *-eer* heeft ook gehad *Robbeert* (: *gekeert* Woer. 675); eveneens, blijkens den tegenwoordigen vorm, *meerle* en zeker ook *peerle*. Waarschijnlijk is *-eer* voor *traveers*, *taveerne*, *caveerne*, *posteerne*, *cisteerne*, *Beerte* (Zie Sto. VI 175, 192; appendix Floris ende Blanc., uitg. Moltzer [1]). Dubbele vorm moet tevens verondersteld worden voor *veers* (: *traveers* M. Loep. II 3451) naast hedendaagsch *vers*, *teerme* naast mnl. *termt*, hedend. *term*, *cleerc* naast *klerk*. Onzeker is het timbre in *pertse*. *b* *ferm*, *Peerlkamp* (*Perlechamp*; de *ee* is hier waarschijnlijk ontstaan door analogie met mnl. *peerle*).

In alle woorden van deze groep *c* stond oorspronkelijk een korte klinker: immers in gesloten lettergreep is de lat. *ĕ ĭ* kort gebleven, de *ē* verkort. In het moderne Fransch is de *è* kort gebleven vóór *ss*, *pt*, *k* + cons., *t* + *s* (vóór *n* + cons. is *e a* geworden, dialectisch is *e* gebleven, doch in beide gevallen genasaliseerd). Vóór *r* + cons. is de *è* verlengd (Vgl. Zsfrph. IV 546), vóór *s* + cons. eveneens (als vergoeding voor den afval van *s*?). Is de ontwikkeling van fr. *è* in de overgenomen woorden met deze feiten in overeenstemming? Wat de *ĕ* vóór *ss*, *pt* enz. betreft, deze is bij ons *è*, dus in zoover wordt de regel fr. open *ĕ* = nl. *è* bevestigd.

Een uitvoeriger behandeling vereischen de beide andere groepen. Vooreerst de woorden met *è* vóór *r* + conson. Zooals wij reeds zeiden, wordt de beoordeeling der feiten hier zeer bemoeielijkt door de mnl. orthographie. *Pertse* b. v. kan evengoed *peertse* als *pertse* beteekenen (Franck, Mnl. Gr. § 56).

1) Sto., VI 215 heeft *Berte*.

Evenwel, waar ook de oorzaak der verlenging te zoeken is, dit staat vast dat wij in sommige woorden zeker rekking hebben aangetroffen. In het Fransch — wij vermeldden het reeds — is de *è* vóór *r*-verbindingen gerekt: de Dictionnaire van Darmesteter geeft *è* in dit geval weer met een gemiddelden duur. Het woord *ferm* echter o. a. toont dat, zelfs na de fransche verlenging — het woord is nieuwnederl., dus zeker na den overgang van *ĕ* tot *e* »moyen" overgenomen — de fr. *è* voor ons niet als bepaald lang klonk, daar wij anders *feerm* zouden hebben; evenmin als in *-el* is dus de middellange quantiteit in *-er* op gelijke lijn met lange quantiteit gesteld en dienovereenkomstig de vocaal behandeld. Hoe zijn dan de woorden met *-eer* in het Mnl. te verklaren? Moet men denken aan de bekende verlenging die de mnl. woorden vóór *r* + cons. hebben ondergaan? Het is mogelijk dat op rekening van deze mnl. rekking *-eer* moet gesteld worden in die woorden welke in het Nieuwnederl. *-er* hebben, zooals *vers*, *clerc*, *apert*; immers, indien in deze *è* terugging op eene fr. lange vocaal, dan zouden zij ook thans nog *-eer* hebben (vgl. de woorden op *-eel*), tenzij men aanneme dat zij later op nieuw zijn overgenomen, hetgeen natuurlijk mogelijk is. (Voor *clerc* zie p. 189). Eén woord is er echter dat zeker zou wijzen op een fr. *ē*, indien de opmerking van Franck juist is dat *in* het woord de vocaal vóór *rt* niet wordt verlengd, nl. *Beerte*. Ook *meerle* kan berusten op een ofr. *mērle*. Het is dus mogelijk dat wij, ook voor enkele woorden althans waarbij het Nieuwnederlandsch niet tot controle kan dienen b.v. *taveerne*, *cisteerne*, een fr. *ē* moeten aannemen.

Wij komen tot *è* vóór *st*. Hier zijn de feiten eenvoudiger: in het Mnl. vinden wij *ee*, in het Nnl. *è*. De *è* in het Fransch was oorspronkelijk kort en is dat gebleven in die (geleerde) woorden waarin *s* vóór *t* niet is weggevallen en welke alleen, in de nieuwnederl. periode, hier in aanmerking komen: immers nadat *s* vóór *t* was weggevallen, kon bij ons alleen *-eet* verwacht worden uit fr. *ēt*. Zoo b.v. het bovenaangehaalde

teetateet. De door het Nnl. ontleende woorden *modest*, *vest* bevestigen dus den regel fr. *ĕ* = nl. *è*. Doch hoe is dan de mnl. vorm *-eest* te verklaren? Dr. Franck, in dit Tijdschrift V 124, zegt: »die länge des *ê* durch *s*-verbindung in *feest*, *beest* verursacht". En elders (Etym. Wk. i. v. *feest*): »Het fr. woord met vóór *st* verlengde vocaal". Zijne bedoeling is hier niet duidelijk, maar het komt mij voor dat hij de ontwikkeling in het Mnl. zoekt. Evenwel (ibid. i. v. *beest*) vermeldt hij een fr. *bēste* »den ouderen vorm van *bête*", hetgeen zeker niet juist is, daar een gewestelijk *bēste* wel bestaan kan hebben, doch deze vorm niet zoo maar voor het Centraalfr. mag worden aangenomen. Ik begrijp trouwens niet waarom *fêste* met een lange *e*, *bēste* met een dehnungs-*e* wordt geschreven. In elk geval, middelnederlandsch is de verlengung waarschijnlijk niet, daar *st* eerder een tegenovergestelden invloed oefent (Franck, Mnl. Gr. § 41). Prof. Van Helten (Mnl. Spr. Addenda, p. 499) is van meening dat de gesloten uitspraak reeds voorkwam in de dialecten waaruit de woorden zijn overgenomen: dit blijkt echter niet uit de documenten waaruit wij de kennis van die dialecten kunnen putten. Het schijnt dus dat wij voor *-eest* naar een dialectischen vorm *ēst* moeten omzien [1]). Indien deze te vinden is, zouden de nieuwnederl. woorden tegenover de mnl. staan als woorden aan de algemeene taal ontleend tegenover woorden uit het dialect overgenomen.

Vatten wij de uitkomsten samen welke tot nog toe ons onderzoek heeft opgeleverd, dan kunnen wij zeggen dat de vorm der in het Mnl. overgenomen woorden met fr. *è* waarschijnlijk maakt dat in het dialect waaruit zij zijn overgenomen de *è* verlengd werd vóór *st*, *r* + *cons.*, *l* uit *ll*, dat evenwel zeer

---

1) Het is waar, *beest* heeft een scherpheldere *ee*, welke in het Mnl. alleen uit een oudere diphthong, niet uit gerekte *e*, ontstaat. Prof. Kern is echter van oordeel dat het woord is overgenomen in een periode toen bij ons de zachtheldere *e* (door rekking van *ĕ* in open syll.) nog niet bestond en men dus alleen die heldere *ee* in het overgenomen woord kon zeggen, die bij ons reeds lang uit ogerm. *ai* was ontstaan. De woorden op *-eel* rijmen op *ê* en *ē* (Van Helten, p. 41).

vroeg overgenomen woorden met *è* vóór *l* uit *ll* van deze verlenging van *è* nog geene sporen dragen, zoodat, als de verlenging werkelijk bestaat, zij eerst later in het noordfr. dialect moet zijn voorgekomen.

Wij moeten thans nagaan in hoeverre dit postulaat der overgenomen woorden gerechtvaardigd wordt door de overlevering van het middeleeuwsche Noordfransch, getoetst aan de hedendaagsche patois.

Het is bekend dat, in noordfr. teksten en oorkonden van de 13e eeuw af, lat. *ĕ* in positie gediphthongeerd wordt tot *ie* (zie G. Paris St. Alexis p. 269, Tobler Aniel XXII, Neumann Laut- und flexionslehre p. 62, Grundr. I p. 602, Ten Brink Dauer und klang p. 47, Lücking Afrz. Mundarten p. 194, Rom. VII 135, Koschwitz Commentar zu den ältesten frz. denkmälern p. 87). Over een gebied dat zich naar het W. tot Bailleul, oostelijk tot Luik uitstrekt, komt in de middeleeuwsche oorkonden en teksten het verschijnsel voor dat de lat. *ĕ* in positione, behalve vóór nasaal + consonant, tot *ie* is geworden. Men vindt er dus, naast centraalfr. spellingen met *e*, vormen als *capiele* (*chapele*), *bieste* (*beste*), *Martiel* (*Martel*) enz. enz. [1]) Het heeft geen belang voor ons de uitbreiding van dit verschijnsel naar het Zuiden toe na te gaan; het is voldoende te weten dat, volgens de oorkonden, althans na 1250, *ie* voorkomt langs de geheele strook waaruit onze woorden zijn overgenomen. De diphthongeering is van jongen datum en is zeker niet op eene gelijke lijn te stellen met de spaansche en rumeensche ontwikkeling van lat. *ĕ* in positie tot *ie*: immers deze laatste talen hebben ook vóór nasaal + cons. *ie*. (Vgl. Koschwitz l. c. p. 87 en Lücking l. c. p. 194 tegenover G. Paris Rom. VII. 135). In Luik komt *ie* eerst na 1270 voor; volgens Wilmotte is *ie* hier „un trait essentiellement progressif" (Rom. XVII p. 557). In de oudste teksten komt *ie* niet voor, b.v.

1) Monuments pour servir à l'hist. des provinces de Namur enz II, 252 „enviers my et envers mes anchisseurs".

de Ste Eulalie heeft geen *ie*, hoewel zij waarschijnlijk afkomstig is uit een gebied welks oorkonden later met groote consequentie *ie* schrijven. Ten Brink dateert de diphthongeering van de laatste dertig jaren der 12e eeuw. Daar Luik haar eerst later kent, schijnt zij haar bakermat in het W. te hebben; in Doornik komt zij trouwens, in oorkonden en teksten, het consequentst voor. Vgl. Poème Moral p.p. Cloetta p. 56.

Hoe is die *ie* te verklaren? Waarschijnlijk door eene voorafgaande dehnung van *ĕ* (Ten Brink, l. c. p. 47: „Die Diphthongierung mag mit einer frühzeitigen Dehnung des betreffenden Lautes zusammenhängen"). Men mag aannemen dat de *è* uit lat. *ĕ* waarschijnlijk is gerekt, daarna gediphthongeerd.

Mogen wij nu met deze vermoedelijke rekking de verlenging en timbreverandering der mnl. overgenomen woorden in verband brengen? Wij dienen vooraf na te gaan of zij zich, in het Noordfr. en in de mnl. woorden, in dezelfde gevallen vertoont. En op twee feiten moeten wij dan de aandacht vestigen.

In de eerste plaats verdient opmerking dat alleen fr. *è* uit lat. *ĕ* gediphthongeerd is, niet de *è* die voortkwam uit lat. *ē ĭ* in positie, welke in het begin der 12e eeuw van gesloten open was geworden en samengevallen was met de *è* uit lat. *ĕ* [1]). De verlenging, voorafgaande aan de diphthongeering, moet in het Noordfr. dus hebben plaats gegrepen, toen die *e* uit lat. *ē ĭ* (b.v. in *vert vĭridem*, *cresme crĭsma*) nog *é* klonk, daar anders ook deze *e* verlengd en gediphthongeerd zou zijn (doch zie p. 197). Wij moeten dus in de eerste plaats zien of, in de mnl. overgenomen woorden waarin *e* uit lat. *ē ĭ* voortkomt, bij ons *è*, niet *ee* voorkomt. Zoo niet, dan zou de mnl. timbreverandering in de woorden met *e* uit lat. *ĕ* moeilijk in verband met de noordfr. diphthongeering zijn te brengen. Nu komt echter de mnl. ontwikkeling volkomen overeen met wat wij voor het Noordfr. geconstateerd hebben: ook bij ons blijft *e* uit lat. *ē ĭ*, voor

1) In *ciercle* (*cĭrculum*), *ciesse* (*cĕssare*) is de *ie* waarschijnlijk te verklaren door de palataal of (in *ciercle*) door *r*, vgl. fr. *cierge*. Zsfrph. II 301 Noot. Vgl. Franz. Stud. V 352.

welke consonanten ook, *è*. *Fel* (gaat terug op germ. *ĭ* die als lat. *ĭ* behandeld is in vroeg overgenomen woorden, Mackel German. Elem. p. 95, 98), *rebel* (dat wel lat. *ĕ* heeft, doch in de noordfr. dialecten na de diphthongeering moet zijn overgenomen, daar het met *e* uit lat. *ē ĭ* rijmt, b.v. Renart le Nouvel 4737 *elles: rebelles*), *letter*, *clerc* (*clēricus*), *kersp*, *-esse*, *messe*, *-esche*, *-et*, *etse* (deze hebben alle lat. *ĭ*). Dus volkomen overeenstemming op dit punt met het Noordfransch. De woorden op *-illum* hadden reeds zeer vroeg door analogie *-ĕllum* gekregen (Suchier, Afrz. Gramm. p. 19).

Wij komen tot het tweede feit. In de noordfr. teksten treft men *ie* aan vóór alle groepen van consonanten behalve *n* + cons., de mnl. timbreverandering daarentegen heeft slechts vóór *st*, *l* uit *ll* en, in enkele woorden althans, vóór *r* + *cons.* plaats. Hoe is deze verschillende behandeling te rijmen met de onderstelling dat wij in beide gevallen met hetzelfde verschijnsel zouden te doen hebben? In Mousket vs. 436 wordt b.v. *bec biec* geschreven; hoe komt het dan dat wij *bek* niet *beek* hebben? Ziehier de woorden die in strijd zijn met de taal der oorkonden: *confesse*, *expres*, *profes*, *tekst*, *vesper*, *capelle*, *celle*, *schabelle*, *presse*, *bek*, *vers*, *apert*. Wat *confesse*, *expres*, *tekst*, *profes*, *presse* (wa.-pic. *confiesse* enz.) betreft, deze kunnen, zooals wij reeds opmerkten, onmiddellijk uit het Latijn zijn overgenomen. *Schabelle*, *capelle*, *celle*, *vesper* (indien zij niet eveneens aan het Latijn zijn ontleend) kunnen, daar zij wegens de beteekenis als zeer vroeg te zijn ontleend mogen worden beschouwd, zijn overgenomen vóór den tijd der verlenging. De woorden met *er* + *cons.* bewijzen (wij zagen het reeds) niets tegen de verlenging, want *vers* en *apert* kunnen later opnieuw zijn overgenomen. Dus alleen *bek* is zeker in strijd met de onderstelling eener algemeene verlenging van *ĕ* vóór dubbele consonant. Het mag echter, al staat het alleen, niet verwaarloosd worden. Dat het aan de algemeene taal, niet aan het dialect, zou zijn ontleend, is zeer onwaarschijnlijk. Wij staan hier dus voor een vraagstuk dat wij moeten

oplossen alvorens de mnl. met de noordfr. rekking gelijk te stellen.

Wij zijn tot nu toe uitgegaan van de stilzwijgende onderstelling dat de orthographie der noordfr. documenten een juist beeld geeft der taal van de geheele strook lands van de Noordzee tot Luik. Men bedenke echter dat in de Middeleeuwen een zeer levendige schrijverstraditie bestond en dat dus de mogelijkheid niet is te loochenen dat onder die algemeen geldige orthographie plaatselijke taalverschillen zijn verborgen. En dat die traditie een groote rol heeft gespeeld bij het noteeren door *ie* van lat. *ĕ*, zou men misschien mogen besluiten uit hetgeen ons de hedendaagsche patois van Walenland en Picardië leeren. Hoe wordt daarin lat. *ĕ* behandeld? Om het overzicht te vergemakkelijken heb ik in achterstaand lijstje aangegeven welke klank in de tongvallen waarvoor ik gegevens had, aan lat. *ĕ ē ĭ* beantwoordt vóór de verschillende groepen van medeklinkers.

Ter toelichting van dat lijstje merk ik het volgende op: **1.** In de eerste rubriek heb ik, door toevoeging van *s*, aangewezen in welke plaatsen de lat. *s* tot heden is blijven bestaan. In Picardië en N.O. Frankrijk is dus *s* weggevallen; de verlenging van *e* kan hier dus „ersatzdehnung" zijn; deze patois bewijzen dus niets voor eene dialectische verlenging van *e* vóór *st*, hetgeen de voorbeelden uit Walenland wèl doen. (Toch is ook voor O. Fr. verlenging waarschijnlijk. Frz. Stud. V, 452 Noot). **2.** Ook in de 5e rubriek heb ik aangegeven dat *l* in *ele* overal is gebleven; alleen uit haar, niet uit de 4e (*-ellum*) kunnen wij weten of een gewestelijke rekking van *e* vóór *l* uit *ll* heeft bestaan; de lange *è*, *ya*, *yo* enz. der 4e rubriek gaan terug op vormen waarin *l* vóór cons. is gevocaliseerd, met ontwikkeling eener overgangsvocaal. **3.** In de eerste rubriek heb ik alleen van *s* vóór *t* gesproken, niet van *s* vóór andere consonanten. Of de patois ook vóór deze laatste groepen *è* diphthongeeren weet ik niet. Dr. Horning en Paul Marchot geven alleen voorbeelden van *st*, al spreken zij van „*s* + consonant".

Lat. ĕ — Lat. ē ĭ

	st	r+cons.	ll	-ellum	-ella	pt, pp	cc	ss	
1. Walenland Seraing . .	*yès*	*yè* (*i*)	*è*	*e*		*è*	*è*	*ès*, *é*	*è*
Luik	*yès*	*yè*		*open ē*	*al*, *open ĕl*, *ē*			*open ĕs*	*open ĕ*
Verviers . .	*yès*	*yè*		*open ē*	*al*				*open ĕ*
Stavelot. . .	*yès*	*yè*		*open ē*	*open ĕl*			*open ĕ*	*open ĕ*
Hoey				*è*, *ya*					
Hannut . . .				*ya*					
Centr. Lux. .	*yès*, *yas*	*yè*, *ya*		*open ē*	*èl*, *al*				*open ĕ*
St. Hubert .	*yès*, *yas*	*yè*, *ya*		*open ē*	*al*				*open ĕ*
Namen . . .				*ya*					
Couvin . . .		*open ē*		*ya*	*èl*			*è*	
2. Henegouwen Ellezelles					*iel*				
3. Picardië St. Pol ville .	*ēt*	*open ē*		*open ē*, *yo*	*open ēl*		*open ē*	*open ĕs*, *ēs*; *é*	*open ē*; *gesloten ĕ* (in auslaut)
4. N.O. Frankr. Meuse. .	*i*	*open ĕ*		*i*	*al*			*open ĕ*	*open ĕ*; *gesloten ĕ*
Ardennes . .	*ḗ*	*ḗ*							*open ĕ*
Tannois. . .	*ḗ*	*ḗ*, *i*		*ḗ*, *e* ^{i}	*èl*				
Falkenberg .	*ḗ* ($\bar{e}^{i}$)	*ḗ* ($\bar{e}^{i}$)		*ḗ*^{i}	*open ēl*			*è*	*a*
Metz-Belfort	*e*	*ie ī é*	*e*, *a*	*ḗ*^{i}, *e*	*el*	*è é e*		*e*	*a*, *o*

Een vluchtige blik, op het lijstje geslagen, leert ons dat niet vóór alle groepen lat. *è* op dezelfde wijze is behandeld. Terwijl vóór *st*, *r* + *cons.* *è* in Walenland is gediphthongeerd, is vóór *ss* overal de korte *e* gebleven, evenals de *e* uit lat. *ē ĭ*. (Alleen in St. Pol merken wij eene timbreverandering op, wanneer de klinker aan het eind van het woord komt te staan — eene bijzondere ontwikkeling die niet tegen de onderstelling van een vroegere korte *è* pleit). Hoe in Meuse de gesloten *ĕ* in *asyĕt* (Rev. p. gall. II 99) is te verklaren weet ik niet: daarnaast komt, in »auslaut", *valĕ* voor met open *e* (ibid. p. 97)). Nu is het wel gevaarlijk uit de hedendaagsche uitspraak gevolgtrekkingen te maken voor de vroegere; zooals P. Meyer nog onlangs (Rom. XXIV 531) schreef: »Je dois avertir dès maintenant que les témoignages fournis par la prononciation actuelle n'ont de valeur absolue que pour notre époque. Ils ne fournissent pour l'époque ancienne de la langue qu'une présomption". Evenwel, het is, dunkt mij, niet aan te nemen dat vóór *ss* de *ĕ* tijdelijk verlengd en gediphthongeerd zou zijn geweest; waarom zou *ie* dan ook hier niet zijn gebleven, zooals vóór *st*, *r* + *cons.*? En daarom put ik uit bovenstaande gegevens het recht te veronderstellen dat, ook in de Middeleeuwen, welke ook de orthographie der charters zij, in sommige deelen van de landstreek tusschen de Noordzee en Luik, *ĕ* gerekt en gediphthongeerd is vóór *st*, *r* + *cons.* en niet vóór *ss*, *cc* enz.

Met opzet liet ik de behandeling van *e* vóór *l* uit *ll* ter zijde. Raadplegen wij het overzicht, dan zien wij dat slechts in één patois diphthongeering van *è* vóór die groep voorkomt en dit patois wordt gesproken in een dorp in Henegouwen, dicht bij de taalgrens. God. Kurth l. c. p. 215 Noot zegt: »Dans le patois des Hameaux d'Ellezelles on prononce encore *Ellezielle* en appuyant très fort sur l'*i*". En zoo mogen wij voor een deel althans van Henegouwen een ouden gewestelijken vorm *ēle* aannemen met lange *è*, een feit dat merkwaardig is, omdat het een steun geeft aan de onderstelling, die a priori reeds waarschijnlijk was, nl. dat uit Henegouwen de fr. woorden bij

ons zijn binnengekomen. Het is te betreuren dat over de patois juist van Henegouwen zoo weinig gegevens tot onze beschikking staan[1]).

De veronderstelling dat er een dialect zou bestaan hebben waarin alleen vóór *st*, *r* + *cons.* en *l* uit *ll* *è* is verlengd, is dus niet in strijd met de overlevering. De woorden als *confesse* enz. (boven p. 189) behoeven dus niet uit het Latijn te zijn overgenomen: zij kunnen ook van fransche afkomst zijn. Het verband dat wij voor onze gesloten *e* vóór de bekende groepen aangenomen hebben met de waalsch-picardische diphtongeering, kan dus bestaan. Zoo dit het geval is, moeten onze woorden zijn overgenomen voordat de open *ē* tot *ie* werd, daar wij anders *ie* zouden gehad hebben, blijkens *tsapiel, juwiel, caniel* die dan later ontleend zouden zijn. Of wel men moet aannemen dat in het moederdialect onzer overgenomen woorden de *ē* nooit gediphthongeerd is geweest en dan zouden *tsapiel* enz. als aan een ander dialect ontleend moeten worden beschouwd (zooals *feiste*, zie boven p. 183). Misschien zou de laatste hypothese te verkiezen zijn om deze reden dat anders *tsapiel* enz. tweemaal uit hetzelfde dialect zou zijn overgenomen binnen betrekkelijk korten tijd, hetgeen onwaarschijnlijk is. Doch om deze vraag te beantwoorden, moet men voor de patois van Henegouwen over meer gegevens beschikken kunnen.

Het zij mij vergund hier nog te wijzen op den steun dien bovenstaande conclusies ontvangen van de behandeling, in overgenomen woorden, van *a* vóór groepen van consonanten. Ook deze klank wordt bij ons gesloten vóór *st*, *r* + *cons.* en *l* uit *ll*, doch blijft open vóór andere groepen. Voorbeelden:

---

1) Vgl. Kurth p. 208 *capiele* in een lieu-dit van Henegouwen uit 1276, en p. 205 *appiellee* (l.-d. uit 1552); ibidem „*qu'on apiele*" (in een l.-d. der 13e eeuw).

Volgens G. Paris (St. Alexis p. 269 en Noot) komt in de Middeleeuwen *ie* in het suffix *-ellus* op een uitgebreider gebied naar het Zuiden toe voor dan vóór andere conson. „...les œuvres des trouvères de Valenciennes, écrites dans un dialecte très caractérisé, celles des poètes artésiens ou picards n'en présentent pas le moindre vestige. Sauf peut-être pour les mots terminés en *-ellus*, pour lesquels les formes en *-iel* se retrouvent dans des textes assez divers, et qui offrent des traits tout particuliers".

albaester, *plaester*, *haast*.
kaart, *ruwaert*, *bastaard*.
metaal, *vassael*, *cristael*.

tegenover:

pas, *matras*, *kompas*, *grimas*, *bas*.
rasp.
plat, *mat*.

Misschien mag men ook voor *o* in positione in onze overgenomen woorden eene bijzondere ontwikkeling aannemen vóór de bekende groepen.

Vergelijk:

propoost (*post* is nieuwnederlandsch).
soort, *koord*, *toorts*.

met:

gros, *grot*.

Van *o* vóór *l* uit *ll* ken ik slechts één voorbeeld nl. *rollen*, doch dit heeft geen bewijskracht, daar *ll* hier niet op lat. *ll*, doch op *tl* teruggaat, dus niet op gelijke lijn met *l* uit lat. *ll* is te stellen (Faulde, Zsfrph. IV p. 555). Trouwens ook in de patois treft men soms de scheiding aan van *a o* vóór de verschillende groepen. Zoo wordt in Seraing *a* tot *ā* vóór *st*, *r* + *cons.*, blijft *ă* vóór de andere groepen (vóór *l* uit *ll* wordt *a* hier *o*); *o* diphthongeert er vóór *r* + *cons.*, *s* + *cons.*, niet vóór *ss* (evenmin echter vóór *ll*).

Het is merkwaardig dat twee, door het Eng. overgenomen, woorden, ook op een *ē* vóór *st* wijzen. Zie Behrens, Beiträge zur Geschichte der frz. Spr. in England, p. 88: »Es ist vielleicht kein Zufall dass in den beiden nachweislich früh eingedrungenen Wörtern *beste*, *feste* *e* entschieden gelängt wurde und heute bei dem Laut *ī* angelangt ist, während *è* unter dem Ton in *vest*, *jest* enz. unverändert erhalten geblieben ist". Het feit dat deze beide woorden reeds vroeg ontleend zijn, wettigt misschien de onderstelling dat in het dialect waaruit het vroegst door het Engelsch is ontleend, dezelfde verlenging der vocaal vóór *st* heeft plaats gehad als wij voor het Mnl. constateerden,

terwijl in het dialect waaruit de latere woorden zijn overgenomen de verlenging niet voorkwam. Dit vermoeden wordt versterkt wanneer wij bedenken dat het ags. *prēōst* en het oudiersche woord dat aan *prestre* beantwoordt (Pogatscher, Zur Lautlehre der Griech. Lat. u. Rom. Lehnworte im Altenglischen, p. 90, zoekt daarom naar een ander etymon dan *prestre*) evenals de vorm welken *beste* in het Oudiersch heeft (zooals prof. Kern mij mededeelde), dat al deze vormen op ē wijzen. Indien onze onderstelling waar was, zou er een volkomen gelijkenis op dit punt bestaan tusschen het Oud- en het Middeleng. aan de eene, en het Oud- en Middelhgd. aan de andere zijde. Immers ook het ohgd. *priestar* wijst op een vorm met ē, terwijl de mhd. woorden op ĕ teruggaan (mhd. *fĕste*) [1]).

Onwillekeurig vraagt men of deze verlenging van ĕ vóór *st*, welke uit het Oudiersch, het Ohgd., het Mnl., het Oudengelsch en het oudste Middelengelsch blijkt, niet éénzelfde verschijnsel zou kunnen zijn. Is dit zoo, dan moet zij zeer oud zijn en dan moet zij in België en Noord-Frankrijk reeds zeer lang aan de diphthongeering zijn voorafgegaan.

Een andere vraag is of die oude rekking der vocaal vóór *st* zich tot *e* heeft beperkt. Deze questie zal echter eerst later ter sprake komen.

Wat de verlenging van *è* vóór *l* uit *ll* aangaat, die wij voor het moederdialect van onze mnl. overgenomen woorden moesten veronderstellen, deze schijnt niet alleen in het waalsch-picardische gebied, maar ook daarbuiten minder algemeen te zijn geweest. In Falkenberg heeft men *ēl*. In de streek Metz-Belfort

1) Volgens Dr. Franck, Zsfdalt. XL 43 vlgg. wijst *ie* in *brief* en ook in *priestar* niet op een rom. lange *è*, doch is zij ontstaan uit de reeds gediphthongeerde rom. *è*. Wij zagen evenwel dat de wa.-pic. diphthongeering van *è* vóór *st* van jongen datum is, terwijl ohgd. *priestar* veel ouder is. Dus voor *priestar* althans is een vorm *preᵉstre* waarschijnlijk niet als etymon aan te nemen en in dit woord kan dus *ie* moeielijk iets anders zijn dan ohgd. diphthongeering van een rom. lange *e*. Dat men bij deze lange *e* niet aan de nfr. dehnung van *prêtre* moet denken, zooals Dr. Fr. opmerkt, spreekt vanzelf (zie boven).

vindt men *e*: deze timbreverhooging kan met eene vroegere verlenging samenhangen (Ten Brink l. c. p. 48, Frz. Stud. V 452 Noot).

In het Eng. is lat. *ĕ* in deze positie behandeld op drie manieren (Behrens l. c. p. 87) nl. òf *e* blijft kort: *cell*, *rebell*, òf *e* wordt »schwebend" d. i. rijmt met eng. *ē* en *ĕ* (daar deze woorden germaansch accent hebben gekregen, leeren zij ons niets omtrent de nieuwengelsche uitspraak van *e* vóór *ll*), òf, in *appeal*, *e* wordt verlengd. Naar aanleiding van nieuwengelsch *fool* zegt Behrens l. c. p. 106: »In dem frühzeitig entlehnten *fol* wurde *ŏ* ebenfalls gedehnt um darauf bereits in me. zeit den geschlossenen *o*-Laut an zu nehmen" (terwijl *roll* in het Middelengelsch met lange open *o* werd uitgesproken). Mogen wij uit den hoogen ouderdom van *fool* besluiten dat het dialect waaraan het oudste Middelengelsch dit ontleende, ook de verlenging van de vocaal vóór *ll* kende en dat dus ook misschien *appeal* als een vroeg overgenomen woord is te beschouwen? Dan zou *cell* als een latijnsch woord moeten worden verklaard. Evenwel, het feit dat ten onzent oude woorden voorkomen waarin *e* vóór *ll* nog niet is verlengd, doet ons veronderstellen dat de verlenging vóór deze groep van lateren datum is dan b.v. die van *ĕ* vóór *st*; *appeal* zou dan uit een noordfransch dialect ontleend kunnen zijn.

Wij keeren terug tot de dialecten van Noord-Frankrijk en Walenland. Wij konden slechts bij benadering vermoeden uit welk deel van het land tusschen de Noordzee en Luik wij de fr. woorden hadden overgenomen. Ook over den ouderdom der ontleende woorden werpen de tot nu toe verzamelde gegevens weinig licht. Immers wij weten niet of, in het moederdialect onzer woorden, de verlenging van *e* vóór *st* gevolgd is door diphthongeering — de vorm *Ermezielles* zou doen vermoeden van wèl, doch meer dan een vermoeden is dit niet. Zoo wij het wisten, dan zouden wij in den datum dier diphthongeering eenen terminus ad quem hebben. Dit alleen kunnen wij vaststellen: de woorden met lat. *ē ĭ* moeten zijn overgenomen,

nadat *é è* was geworden, anders zouden zij bij ons *ee* hebben (zie beneden »de gesloten *e*"). Wanneer werd *é* tot *è*? Volgens Suchier moet, tijdens de diphthongeering van *ĕ*, *é* uit lat. *ē ĭ* nog *é* zijn geweest (Zsfrph. III 138). Men mag misschien deze uitspraak wijzigen in dezen zin dat tijdens de verlenging van *ē* uit lat. *ĕ* welke aan de diphthongeering voorafging, *e* nog *é* moet zijn geweest. Er is toen een tijd geweest waarin de eerste *e* lang, de tweede kort was, en in dien tijd moeten onze woorden zijn overgenomen. In ongeveer 1240 moet, in Doornik althans, *é* reeds *è* zijn geweest: deze conclusie meen ik te mogen trekken uit de orthographie *vallait*, *fillaites* (Mousket 1677 enz.). Schwake (l. c. p. 12 Noot) ziet hierin eene schrijfwijze voor *é*. Maar *ai* is toch altijd open *e* geworden en »umgekehrte Schreibung" is dus alleen waarschijnlijk van *ai* voor *open e*. En moeten wij hetzelfde niet opmaken uit de rijmen Mousk. 12727 *mes* (*mets*): *mes* (*mais*), 15094 *Capet*: *mesfet*, 15372: *let* (*laid*), 16880 *Maiet*: *fet*, 17222 *letres*: *metres*, 27683 *Capet*: *plet*? Voor het dialect van den Münchener Brut mogen wij ook reeds gedeeltelijk *è* uit *é* aannemen, in den tijd der vervaardiging van dit gedicht, nl. ongeveer 1150 (Zie de uitgave van Hofmann en Vollmöller p. XXII).

Het hypothetische moederdialect van onze overgenomen woorden had, tijdens de ontleening, lange *è* uit lat. *ĕ* vóór *st*, *ll* en waarschijnlijk *r* + *cons.*, korte *è* vóór de andere groepen; het had eveneens een korte *è* uit lat. *ĭ ē*. Later kan open *ē* zijn gediphthongeerd tot *ie* en deze *ie* of de *ē* kan later ook vóór andere dan de bekende groepen *ĕ* vervangen hebben; maar dan moeten aldaar ook de *è*'s uit lat. *ē ĭ* mede verlengd zijn, want deze waren reeds *è* tijdens de ontleening, dus met de andere *è*'s samengevallen. Misschien is evenwel de onderstelling aannemelijker dat in het besproken dialect zich de rekking tot *e* vóór de bepaalde groepen heeft beperkt, evenals zij ook in andere patois, tot heden toe, slechts vóór enkele groepen voorkomt.

De gesloten fransche e.

In het Oudfransch hebben gesloten uitspraak: **1.** de *e* uit lat. vrije *a*, althans sedert de 11e eeuw (Frz. Stud. I 5.599, Alexis p. 49, Rom. VII 122, Lücking Afrz. Mundarten p. 97). Tegenwoordig heeft die *e* de gesloten uitspraak behouden vóór stomme *e* en aan het phonetische einde van het woord, terwijl zij vóór hoorbare consonant open is geworden, b. v. *aimée*, *aimé*, *aimer*, maar *aimèrent* (Meyer-Lübke I § 226). Vóór *l* komen van die verandering reeds vroeg voorbeelden voor (Suchier, Afrz. Gramm. p. 24) en de tegenwoordige regel is langzamerhand tot stand gekomen; eerst in de 18e eeuw is de tegenwoordige scheiding definitief (Grundriss I p. 589). **2.** de geleerde woorden waarin lat. *e* aan het eind van het woord, vóór *e* »feminin" of vóór intervocale *t* staat (Suchier, l. c. p. 22). **3.** de woorden met lat. *ē ĭ* in positie, doch deze hadden reeds *è* tijdens de ontleening (zie boven). Alleen 1 en 2 komen dus hier in aanmerking.

A. *Aan het eind van het woord.*

a. De mnl. periode is hierbij niet vertegenwoordigd, daar de eindconsonanten er nog niet zijn afgevallen (Zie boven p. 175), evenmin als *e* »muet" (Zie boven p. 177), en daar lat. *a* = fr. *e* in auslaut niet voorkomt, evenmin als lat. *e* in geleerde woorden. *b* *canapé*, *jubilé*, *négligé*, *souper*, *entree* enz.; *chaussee* naast mnl. *cautsiede*, *fee* naast mnl. *feie*, *corvee* naast mnl. *corweide*, *allee*, *chambree* naast mnl. *alleie*, *cambreie* zijn dus dubbele ontleeningen, de eerste in den nieuwned. tijd, de laatste gedurende de Middeleeuwen.

De gesloten fr. e *aan het eind van het woord blijft dus bij ons gesloten.*

B. *Vóór vocalen en consonanten.*

Alleen enkele medeklinkers, niet groepen van medeklinkers, komen hier in aanmerking, daar, zooals wij zeiden, de fr. gesloten *e* slechts uit lat. *a* in vrije positie voorkomt en daar in geen der overgenomen woorden een romaansche groep van medeklinkers wordt aangetroffen.

1. *Vóór vocaal.*

Moreie (Rijmb. 28131, *Morea*), *galeie*, *poleie* (? de oorsprong van fr. *poulie* is onzeker; wanneer men lat. **polea* zou mogen aannemen, zou men **polea* **polee poulie* kunnen vergelijken met *galea*, *galee*, *galie*). Ook van *galeie* evenwel is de afkomst onzeker. Daarnaast *galeide* (Sto. IX 215: *geleyden*). Zie p. 201. Misschien zijn deze woorden te weinig in aantal en te onzeker om er een vasten regel uit op te maken voor de behandeling van *é* vóór vocaal. Zóó als zij daar zijn volgt er uit: *Aan fr.* e *vóór vocaal beantwoordt bij ons* ei.

2. *Vóór consonant.*

Vóór *t*. Wij plaatsen in deze groep niet alleen de woorden waarin *t* nog voorkomt in het Mnl., maar ook die waarin zij verdwenen is: wij doen dit, daar wij meenen dat de eigenaardige ontwikkeling van *e* vóór *t* met die consonant samenhangt, ook al is zij later weggevallen. *a fosseit*, *preit*, *Remonstreit* (: *ghereit* Sto. VIII 505), *majesteit* (men lette op het verschillend accent van dit woord vergeleken met de andere woorden op *-teit*, zeker door den invloed van *majestaet*), *universiteit* enz. Behooren hierbij *secreet*, *concreet*, *discreet*, *decreet*? De *ee* gaat hier terug op lat. *e* in geleerde woorden vóór intervocale *t* en is dus gesloten (b.v. *secree: agree* Jehan de Condé II 11.317). Ik geloof dat zij uit het Latijn, niet uit het Fr. zijn

overgenomen want, wat *secreet* betreft, 1. de noordfransche vorm is *secreit* (Dial. Greg. 5. 4 enz.); waarom zouden wij in het Mnl. ook niet dien vorm hebben? 2. het is waarschijnlijk dat de schrijfwijze *secret* in het Ofr. niet aan de werkelijke uitspraak beantwoordde, dat men *segret* uitsprak, evenals men tegenwoordig *second* schrijft, doch *segond* uitspreekt (Zie Littré i. v. *secret*). De oudfr. volksvorm was *seri*, halfgeleerd is *segrei*. 3. het behoud van *t* zou moeielijk te verklaren zijn, wanneer wij *secreet* (= bestekamer) uit het Nieuwfr. zouden moeten afleiden. Kan men het op het femin. laten terug gaan: (*chambre*) *secrète*, dan zou de *ee* te verklaren zijn door de lange *è*. Maar het mnl. *secreet* in de beteekenis »geheim" zal waarschijnlijk Latijn zijn, evenals *decreet* enz. Over *grei* in plaats van *greit* zie later bij de behandeling van *t*. *b* Woorden waarvan het zeker is dat zij aan het Centraalfr., niet aan het dialect zijn ontleend, hebben desniettegenstaande bij ons *-teit*, niet *té* b.v. *electriciteit*, naar analogie van de oudere woorden waarin aan fr. *-té* nl. *-teit* beantwoordt. Zelfs is *-teit* evenals *-eel*, *-et* een nl. suffix geworden (Verdam, Gesch. der Ned. taal, p. 98). Daar in het Centraalfr. *t* reeds vroeg was weggevallen aan het eind van het woord, zijn er verder geen nieuwe overgenomen woorden met *e* vóór *t* te verwachten (Vgl. boven p. 199).

a contreie, *corweie*, *melleye* (: *Moreye* Rijmb. 28131), *livreie*, *pasteie*, *chemeneie*, *geleie*, *poreie*, *cichoreie*, *cureie*, *basteie*, *cambreye*, *baleye* (Kil. *balatio* Rhythmus), *valeie* (Ro. 12047).

Zooals men weet, komen van deze woorden dubbelvormen voor op *-eide*. Deze *d* wordt door Franck (Etym. Wk. passim) verklaard als ingeschoven, terwijl prof. Van Helten (Mnl. Spr. p. 207) haar houdt voor de *d* van fr. *-ede* uit *ata*, den vorm die aan *ee* voorafgaat. Indien dit zoo is, moeten deze woorden zeer vroeg zijn overgenomen, daar *d* uit *t* tusschen vocalen tegen het einde der 11e eeuw gevallen is, na eerst *dh* (= eng. *th*) te zijn geworden. Ik

doe opmerken dat van de woorden die t. a. p. zijn opgesomd, waarschijnlijk geschrapt moeten worden 1. *galeide*, waarin, zooals wij zagen, de uitgang niet *-ata* is en waarin de *d* niet etymologisch kan zijn. Het middellatijn *galeida*, dat Ducange uit Albertus Aquensis aanhaalt, beteekent »galea minor"; misschien is het gevormd met een deminutief suffix. 2. *fosseide*; immers *fosseit* komt niet van *fosseide*; het is ofr. *fosset* = *fossatum*, zoodat wij het woord dan ook onder de voorbeelden van *é* vóór *t* hebben geplaatst; *fosseide* kan moeielijk iets anders zijn dan de analogisch naar de germ. woorden op *-eit*, *eide* gevormde verbogen casus. Wat den oorsprong van *d* in *corweide* enz. betreft, zoo is het vroege wegvallen van de *d* in het Fr. misschien een bezwaar om haar voor etymologisch te houden; de woorden kunnen niet zijn overgenomen, toen *d* = eng. *th* was, daar deze klank bij ons bezwaarlijk *d* kon worden. Bovendien bedenke men dat in *balgide*, *castiden*, *benediden* de *d* zeker niet etymologisch is en daarenboven niet, zooals in *galeide*, verklaard kan worden door de analogie van *corweide* enz. Onwaarschijnlijk is de verklaring (Meyer-Lübke l. c. I § 436) dat *i* in woorden als *valleie* plaatsvervanger van *t* is, immers in de woorden waarin *t* is gebleven komt *i* ook voor. Wij komen op deze questie terug bij de bespreking van intervoc. *t*. (Vgl. ook p. 217). Prof. Te Winkel (Grammat. fig. p. 265) zegt: »Wellicht is die *d* uit Provençaalsche bijvormen in de vertaalde fr. gedichten te verklaren". Maar het Provençaalsch bewaarde *a* en men ziet niet goed in hoe b.v. *contrada*, gesteld dat dit in een ofr. tekst voorkwam — hetgeen in elk geval hoogst zeldzaam moet zijn geweest — op *contreie* heeft kunnen werken. Moet *scalmeide* hier worden opgenomen? Het ofr. *chalumelle* kan niet als etymon gelden. Een dial. **chalemeilje*, waarin het waarin het *l*-element van de *l* »mouillée" zeer zwak zou zijn vernomen en daarom weggelaten, kan moeielijk wor-

den verondersteld; immers het is juist eene eigenaardigheid van het Picardisch dat het een *l* in plaats van *l* »mouillée" stelt en niet omgekeerd (Meyer-Lübke I § 517, Passy l. c. § 342) en oorspronkelijk palataal was *l* zeker niet in *chalemele*. Bovendien voor het vroegtijdig uitvallen van het *l*-element in een hypothetisch **chalemeilje* zou men vergeefs een pendant in het Mnl. zoeken. Dr. Franck, op het voetspoor van Kluge, leidt *schalmei* af van *chalemîe*, »älterer form" van *chalumeau* (Franck zegt »andere vorm"). Het door hem aangehaalde mlat. *scalmeia* komt niet voor bij Ducange en kan nooit »vorstufe" van *chalumeau* geweest zijn. Was de afleiding juist, dan zouden wij *schalmei* na den mhgd. tijd uit het Duitsch hebben overgenomen, want rom. *i* (waarom zet Dr. Franck een accent circonflexe op de *i* van *chalemie*?) wordt bij ons *i*, *ij*, niet *ei*. Dat *chalemie* een »oudere" vorm van *chalumeau* zou zijn, is zonder twijfel onjuist. Bovendien het woord is bij ons te oud dan dat eene late ontleening uit het Duitsch aannemelijk zou zijn te achten. Volgens den vorm kan *schalmei* alleen beantwoorden aan een lat. **scalmea* of **scalmata*, later fr. **echaumée*, picard. **scalmeie*. *Chalemelle* kan bij ons niet anders dan *kalmel* (zie Mnl. Wk.), *kalmeel* worden of, indien wij het uit een waalsch dialect over hadden genomen, *tsalmeel*, *salmeel*. Misschien is volksetymologie aan te nemen, in verband met *schallen* en *Mei*?

Vóór *r*. *a cleer*, *Chantecleer*, *compere* (de vorm *Compier*, die volgens het Mnl. Wk. nog voortleeft als geslachtsnaam, berust zeker op eene latere dialectische mnl. klankverandering), *commere*, *frere* (Sto. VIII 841; var. *frieren* [1]), *baetseleer* [2]), *-eeren* b.v. *viseeren* [1]), *-ere* [2]) b. v. *procurere*. Daarnaast *procureirre* Ro. 10938 var. *b*. In het Nieuwnederlandsch vindt men geene voorbeelden, zooals natuurlijk is met het oog op hetgeen p. 198 is gezegd.

1) Over de bijvormen op *-ieren*, zie later onder *ie*.

2) *baetselier*, *joestierre* enz. berusten zeker op suffixverwisseling.

Vóór *l. a cateel* (*capitale*), daarnaast *cateil* (In het Livre des Mestiers komt *catel* voor; deze vorm bewijst echter niets voor de uitspraak, want er komen daar verscheidene fr. spellingen voor. Vgl. p. 180), *osteel* (=*hospitale*) naast *osteil*, *menestreel* (*ministerialis*). Heeft hiernaast *menestreil* bestaan? Ik heb in rijm slechts *menestreel* aangetroffen (b.v. Rijmb. 15267: *vele*, Troyen 3059: *vele*, Velthem VI 18. 35: *vele*).

Niet hierbij behooren: 1. *juweel*, dat niet van *jocale* (Körting, Lat.-Rom. Wört. N⁰. 4463), maar van een woord met het suffix *-ellum* komt, blijkens het rijm *juiel*: *biel* bij Philippe Mousket (vs. 11127), die nooit *e* uit lat. *a* met *e* uit lat. *e* in gesloten lettergreep rijmt; en misschien 2. *caneel* welks mnl. bijvorm *caniel* ook op het suffix *-ellum* wijst (zie boven p. 193). Wel heeft men in het Ofr. *canel* uit *canalis* (b.v. Pélérin. Charl. vs. 556 *canel*: *citet*), maar naast *canalis* heeft in het Middellatijn *canellus* (zie Duc. i. v.) bestaan. Zie over fr. *chéneau* den dictionnaire van Darmesteter en dien van Littré i. v.

Eene gewichtige plaats nemen in deze rubriek de talrijke adjectiva op *-alis* in die hunne beteekenis als adj. bewaard hebben. Wij deelen ze in drie groepen in: 1. Oudfransch zijn: *criminel*, Kil. *criminel* [1]), *actuel*, *formel*, *reel*, *intellectuel*, *spirituel*, *rationnel*, *universel*, *artificiel*, *personel*, Kil. *persooneel*, *proportionnel*. 2. Met de Renaissance zijn in het Fr. gekomen: *sensuel*, *accidentel*, *industriel*, *provisionel*, *pecuniel* (naast *pécuniaire*, zie Littré i. v.). 3. Nog later is ontstaan *constitutionnel*. Ik heb hier uitsluitend adj. vermeld welke door ons zijn overgenomen. Die, geciteerd onder 2 en 3 en waarschijnlijk ook eenige van de eerste groep (vgl. p. 198), zijn overgenomen toen de *e* van *el*

---

1) Deze spelling kan zoowel de uitspraak *crimineel* als *criminel* weergeven. Zie Kluyver, Proeve eener Critiek op het Wk. v. Kil. p. 144. Met het oog op de schrijfwijze *personeel* en op de tegenwoordige uitspraak, zal men hier wel tot de uitspraak *crimineel* mogen besluiten.

reeds open was. Zij behooren dus eigenlijk thuis in het eerste gedeelte van deze studie. Hoe is de *é* = fr. *è* in *-eel* te verklaren? Vooreerst zou het mogelijk zijn dat de analogie der adj., overgenomen toen de fr. *e* nog gesloten was, gewerkt heeft op de later ontleende. Doch eene andere verklaring kan worden gegeven voor die adj. welke overgenomen zijn in de eerste tijden *na* de verandering van *é* in *è*. De *è* nl. die uit *é* = lat. *a* ontstond was lang, daar de lettergreep open was; open *ē* nu wordt bij ons altijd *é*, zooals wij zagen. Later evenwel is *-el* uit *-alem* samengevallen met *-el* uit *ellum* (ten Brink l. c. p. 43) en heeft dus ook middellange quantiteit gekregen, die voor onze ooren als kort klonk, zoodat, voor de na die vereeniging ontleende adjectiva, de eenige verklaring is te zoeken in de analogie, zoowel van de vroeger overgenomen bijv. nw. op *-alem*, als van de mnl. ontleeningen op *-ellum*.

Zooals men weet, komt het suffix *-alis* in het Fr., behalve in den volksvorm *-el*, in den geleerden vorm *-al* voor, die door vertalingen van latijnsche teksten in de fr. literaire taal is gedrongen en vandaar in de volkstaal (zie Nathan »Das Suffix *-alis* im Franz." Diss. Straatsburg 1887). Nu treft men eene enkele maal bij ons den uitgang *-eel* aan (die alleen uit het Fransch te verklaren is), terwijl het fr. zelf *-al* heeft. Voor sommige woorden is de verklaring deze: dat naast den tegenwoordigen fr. vorm, of in plaats van dezen, vroeger een op *-el* heeft bestaan b. v. *moreel*, naast *moraal* (fr. *moral*, maar 15e eeuw ook *morel*), *kapiteel* Kil. (fr. *capital*, maar ofr. dial. *captel*, centraalf. *cheptel*). Doch deze verklaring past niet op b. v. *sentimenteel* (fr. *sentimental*) en wellicht evenmin op *notarieel* (fr. *notarial* 16e e.; hier is het echter onzeker of ook *notariel* heeft bestaan). In deze woorden moet men dus, in het het Nederl., analogischen invloed der andere adj. op *-eel* aannemen.

Een vraag die niet onbesproken mag blijven is deze: of de adjectiva die bij ons *-aal* hebben, geacht moeten worden aan

het Latijn dan wel aan het Fransch te zijn ontleend? Voorbeelden: *liberaal*, *loyaal* (fr. *loyal* b. v. J. v. Condé II 136 89 *loial*: *foial*), *kapitaal* Kil. *kapitael*, *beestiael* (Van de Werve, Schat der Duytsche Tale), *speciaal* (ofr. *especial*). Van sommige adj. komen in het Fr. vormen met *-el*, in het Nl. met *-aal* voor, b. v. *sensuael* (van de Werve), *spirituael* (idem), *carnael*. A priori zou het waarschijnlijk lijken dat deze aan het Latijn zijn ontleend. Zeker evenwel is dit niet. Immers de mogelijkheid bestaat dat, naast den tegenwoordigen vorm op *-el*, in het Fr. vroeger een op *-al* heeft bestaan, zooals wij boven het omgekeerde zagen; zoo komt ofr. *esperital* voor en zoo kende de 16e eeuw *sacraméntal*, *accidental* (van de Werve *accidentael*). Dit laatste woord is belangrijk, omdat het in het Fr. zelf is gevormd, dus zeker niet aan het Latijn is ontleend. Ik acht dus ook voor de adjectiva die bij ons *-aal* vertoonen, ontleening aan het Fransch niet onmogelijk. Eene uitzondering is waarschijnlijk te maken voor bepaalde categoriën van woorden; kerkwoorden b. v. op *-aal* zijn zeker wel uit het Latijn overgenomen b. v. *graduaal*, lat. *graduale* (nnl. *gradueel* daarentegen beantwoordt aan fr. *graduel*).

Het is in het algemeen vaak moeielijk uit te maken of een woord uit het Fransch dan wel uit het Latijn is overgenomen. Kenmerken waaruit men den oorsprong van het ontleende woord *altijd* zal kunnen opmaken, zijn er niet. Wel is het misschien mogelijk eenige algemeene aanwijzingen te geven die tot richtsnoer kunnen dienen. De woorden waarvan het vaststaat dat zij door ons zijn overgenomen uit het Latijn, zijn talrijk (bij Kiliaan telde ik ongeveer 200 woorden op *-ie* [1]). Men merke evenwel op dat het alle vakwoorden zijn, hetzij kerk-, hetzij rechtstermen, benamingen van bepaalde begrippen, voorwerpen, ambten, die in de kerk of vóór de balie gebruikt werden

1) Ik heb hier alleen het oog op het Latijn als doode taal. De onmiddellijk van de Romeinen overgenomen woorden (waarover zie Te Winkel in Grund. der germ. Phil. I 705) kunnen hier buiten bespreking blijven, evenals de vroeg overgenomen kerkwoorden (ibidem).

(Verdam, Gesch. der Nederl. taal p. 93). Werkwoorden waarvan de lat. afkomst boven allen twijfel verheven is, zijn er zoo goed als niet en hebben, zoo zij voorkomen, eene zeer beperkte en technische beteekenis, b. v. school- en kerkwoorden, als *respondeeren*, *doceeren*, *exponeeren* (in het Mnl. komt het alleen in de beteekenis „uitleggen" voor en als zoodanig is het blijven bestaan, al kreeg het later, zonder twijfel onder invloed van fr. *exposer*, op nieuw de beteekenis „blootstellen", terwijl *exposeeren* alleen die van „tentoonstellen" hield)[1]; met de bijvoegelijke naamw. is het eveneens gesteld[2]. Trouwens dit is niet meer dan natuurlijk: voorwerpen, begrippen enz. die meestal in het Lat. genoemd werden, brachten hun naam mede in onze taal; adj. en ww. daarentegen, die uitteraard eene vagere beteekenis hebben, worden bijna uitsluitend overgenomen bij een levendig verkeer; bezwaarlijk kunnen zij aan eene doode taal ontleend worden (Vgl. G. Paris, La Littér. au moyen âge p. 22). In elk geval kunnen wij aannemen dat, hoe verder wij in de geschiedenis der taal komen, des te

1) *Castiën* kan niet van *castigare* komen, daar anders het accent op de eerste syllabe zou staan (vgl. *prediken moneghen*) en waarschijnlijk ook daar de *g* òf ontbreekt òf palatale spirans is geworden (de vormen *castigen*, *castigatie* zijn lat.). Niets belet *castiën* van noordfransch *castiër* af te leiden; het is dan te vergelijken met *finen*, *cessen*, *kerspen*, *vernoyen*, *joyen*, die, naar mij voorkomt, van den — al of niet als substantief gebruikten — stam van het fr. ww. met behulp van het nl. verbaalsuffix gevormd zijn, blijkens *pleiten* waarin de *t* alleen te verklaren is, wanneer men het ww. beschouwt als een mnl. verbum gevormd van *plaid*, waarin de *d*, finaal zijnde, als *t* werd uitgesproken. *Benediën* kan ook fr. zijn, overgenomen vóór den uitval van intervoc. *d* (fr. *benedir*), evenals *malediën* (fr. *maledir*, later *maleïr*). Alleen geleerde woorden kunnen wij als uit het Latijn overgenomen beschouwen: zoodra een woord in zijn vorm romaansche klankontwikkelingen toont, is het door het Fransch hier gekomen. Voor de formatie van bovenstaande ww. vergelijk het hedendaagsche *trainen* (eng. *to train*),

2) Prof. Verdam noemt l. c. p. 94 12 ww. en adj. die aan het Latijn ontleend zijn. Van deze laatste kunnen sommige echter ook als fr. woorden beschouwd worden. *Claar* is zeker latijnsch, zonder twijfel door de kerk ingevoerd. Somtijds kan men twijfelen, zoo b. v. bij *familiaar*. Mij komt het waarschijnlijk voor dat dit uit een ouden fr. vorm *familiaire* (Zie Littré) komt en dus met b. v. *contraer* is te vergelijken.

onwaarschijnlijker wordt dat een woord direct aan het Latijn is ontleend.

Het Fransch daarentegen staat geheel anders tegenover het Latijn dan het Nl. Het Latijn is niet anders dan zeer oud Fransch; bovendien is, van de vroegste tijden af, toen het klassieke Latijn eene doode taal was geworden, het Fransch in onafgebroken verbinding daarmede gebleven; fransche »geleerde'' woorden vindt men reeds in de oudste documenten. Franschlatijnsche glossaria vindt men eerst in de 14e eeuw, duitsch-lat. reeds in de 8e eeuw; „la cause d'un retard si frappant est facile à entrevoir; ce n'est pas que les Français aient eu moins d'intérêt à connaître la langue latine que les Allemands; mais aidés de leur propre langue, laquelle dans les premiers siècles du moyen âge se rapprochait naturellement beaucoup plus du Latin qu'aujourd'hui, les Français se voyaient beaucoup moins dans la nécessité de recourir à de pareils auxiliaires que les Allemands" (Diez Glossaires romans, trad. franç., p. 1). Het Latijn was en is onmisbaar voor de fr. taal ter aanvulling harer woordenschat en men kan zeggen dat voor den Franschman in de Middeleeuwen het Latijn niet geheel dood was. Vandaar dat de Renaissance zulk een groot aantal Latinismen in het Fr. kon brengen: deze werden geduld, omdat men ze niet als vreemdelingen beschouwde; ook in Frankrijk zijn wel vooral de scholastiek en de kerk aansprakelijk te stellen voor het invoeren van lat. woorden, doch hier gingen zij gemakkelijker in de volkstaal over. Door den nauweren band die tusschen het Fransch en het Latijn bestond, wordt tevens begrijpelijk dat ook lat. werkwoorden en adjectiva ingang vonden.

Er komt dit bij; in de vroegste oudfransche periode kwamen grieksche woorden in het Fransch niet dan door bemiddeling van het Latijn. Van de 14e eeuw af, maar vooral in de 16e eeuw, heeft men die direct aan het Grieksch ontleend (Darmesteter et Hatzfeld Le 16e siècle p. 188). Die woorden nu welke het Fransch onmiddellijk uit het Grieksch heeft genomen en welke ook bij ons in gebruik zijn (b. v. *bibliotheek*) mogen geacht worden

door ons aan het Fransch te zijn ontleend: bij ons toch is de invloed der Renaissance veel minder sterk geweest dan in Frankrijk. Ik heb hier natuurlijk niet het oog op technische woorden als *thermometer* enz., welke uit grieksche bestanddeelen gevormd zijn door hem die het instrument heeft uitgevonden en welke dus internationaal zijn.

Voor zoover bovenstaande beschouwingen eenige conclusies toelaten, mogen wij, geloof ik, het volgende vaststellen: 1. Dat woorden direct uit het Latijn door het Nl. werden overgenomen moet uitteraard veel zeldzamer geweest zijn waar het adj. en verba dan waar het subst. betreft. 2. Hoe verder men in de geschiedenis der taal komt, hoe dichter bij onzen tijd, des te onwaarschijnlijker is die onmiddellijke ontleening. 3. Oorspronkelijk grieksche woorden zijn door ons aan het Fransch ontleend.

Zeker is, ook al kunnen wij uit den vorm van het woord geen bewijs putten, de ontleening aan het Fransch, wanneer het woord in deze taal eene andere beteekenis heeft dan in het Latijn en wij er denzelfden zin aan hechten als het Fransch.

Na deze uitweiding keeren wij tot ons onderwerp terug, om uit de verzamelde gegevens deze conclusie te trekken: *De gesloten fr.* e *in overgenomen woorden luidt in het Middelnederlandsch* ei *vóór* t *en vocaal, blijft in alle andere posities en in het Nieuwnederlandsch* é.

Het is waar dat vóór *l* en een enkele maal vóór *r* ook vormen met *ei* voorkomen. Evenwel dit zijn slechts bijvormen: terwijl de woorden op *-eit* uitsluitend met *ei* worden aangetroffen, zijn van de meeste woorden waarin *e* vóór *l* staat de vormen met *é* het talrijkst.

Het is zeker dat, om de *ei* vóór *t* en stomme *e* te verklaren, wij ons moeten wenden tot de noordfransche dialecten. Zien wij dus wat de oorkonden en letterkundige werken uit de Middeleeuwen en de hedendaagsche patois ons leeren omtrent de ontwikkeling van lat. *a* in vrije positie.

Dat aan lat. *a* vóór één consonant *ei* beantwoordt, is een in

Noord- en Oost-Frankrijk en in Waalsch-België welbekend verschijnsel. Alvorens de uitbreiding ervan nader aan te geven, willen wij echter trachten na te gaan hoe wij die ontwikkeling, welke afwijkt van de centraalfransche, moeten beschouwen en of wij in *ei éi* of *èi* moeten zien. Lücking (l. c. p. 103, vgl. Rom. VII 123) ziet in *ei* een der stadia welke lat. *a* heeft moeten doorloopen alvorens fr. *é* te worden: volgens hem is *ei* dus een »vorstufe" van *é*. Doch Görlich (Frz. Stud. V 334) bewijst, althans voor de dialecten van West-Frankrijk, dat *ei* er van lateren datum is. Dit is ook de meening van Neumann (l. c. p. 16 »*ei* ist die secundäre Folge einer unter dem Einfluss des Accents stattfindenden Dehnung"), en van Meyer-Lübke (l. c. § 226 »il faut également voir dans cet *ei* un développement de l'ancien *é* et non une étape antérieure"). Suchier (Grundr. I p. 602) aarzelt »die auch in Flandern verbreitete Lauterscheinung von *ei* = *a* auf gleiche Stufe zu stellen mit jenem nachlaut -i (nl. een i-klank die vooral in het Oosten zeer verspreid is, zie Zemlin l. c.)"; eene aarzeling die gewettigd is, daar van die »i-nachlaut", behalve eene enkele maal (zie boven p. 183 *feiste*, blijkbaar uit een oostelijk dialect overgenomen), geen spoor te vinden is, terwijl *ei* = *a* consequent voorkomt, althans vóór *t*: ook hij vermoedt (Zfrph. II 300) dat *ei* = *a* van jongeren datum is.

Hoe is dit verschijnsel te verklaren? Neumann (zie boven) schrijft het aan eene voorafgaande rekking van de vocaal toe. In elk geval meen ik te mogen aannemen dat wij met eene oorspronkelijke timbreverhooging te doen hebben, nl. *é* wordt verhoogd naar *i* toe, en wordt *e* met een i-naslag. De uitspraak van *ei* zou dus oorspronkelijk *éi* geweest zijn. Cloetta, de uitgever van het Poëme Moral, (p. 43) is van dit gevoelen, doch is daarover aangevallen door Wilmotte. Deze had reeds in 1886 gezegd (Revue de l'Instruct. publ. en Belgique XXIX p. 215): »*a*: *è* est donc, à Couvin, la formation la plus générale, qui explique l'orthographe *ei* d'une de nos chartes" en in een noot »M. Cloetta est d'avis que *e* de *ei* est fermé. Je

ne puis exposer ici les raisons qui me déterminent à le considérer comme un *e* ouvert." In het volgende jaar (Rom. XVI 124) komt hij, in eene aankondiging van het P. M., op de questie terug en zegt dat hij gelooft dat *e* in *ei* open was, daar hij een »correspondance parfaite" heeft opgemerkt tusschen de tegenwoordige uitspraak *è* en de oude orthographie *ei*. Trouwens dat de *e* in *ei* niet *é* gebleven is, gesteld dat zij dat was, bewijst misschien het Mnl., dat *èi* heeft, zooals uit rijmen als *citeit*: *arbeit* Alex. V 893 enz. blijkt. Het is echter de vraag of men uit de latere open uitspraak de gevolgtrekking moet maken dat de *e* altijd open geweest is. This (l. c. p. 10) deelt omtrent de uitspraak van *e* uit lat. *a* in Falkenberg het volgende mede: (zooals wij later zullen zien, wordt hier *é* in auslaut *é*ⁱ, vóór gesproken conson. *é*, dus *né*ⁱ (*nasum*), maar *pér* (*patrem*)): »der Klang des *é* vor folgendem Consonanten ist bei ausdrucksvollem Sprechen ebenfalls *é*ⁱ: der klang des *é*ⁱ im auslaut vereinfacht sich auch zu *é* in rascher Rede. Dieses Schwanken drückt sich schon aus in der Verwechslung von *ei* und *e* für freies *a* in den ostfranzösischen Texten seit dem Ende des 12 Jahrhunderts, in den Dialogen des Gregoire, den Predigten Bernhard's etc." Wat de afwisselende schrijfwijze *e* en *ei* in de oorkonden betreft, zoo wordt deze voldoende verklaard door den invloed van het Isle de France; wij merkten dezelfde onregelmatigheid op in het schrijven van *ie* voor lat. *ĕ* (Zie boven). Doch merkwaardig is het dat ook thans nog *é*ⁱ als variant van *é* voorkomt, een vorm die uit *è*ⁱ moeielijk te verklaren zou zijn, die echter eene zeer natuurlijke ontwikkeling is van de *é* uit lat. *a*, welke lang was en daarom aanleg had tot timbreverhooging. Later is dan *éi* op sommige plaatsen *èi* geworden en het schijnt dat, evenals in Falkenberg de toestand was, zoo ook daar waar *èi* bestond, daarnaast bij snel spreken *è* kon voorkomen. Dit althans schijnt men te mogen opmaken uit het »Conte", geschreven in het patois van St. Pol (faubourg), dat voorkomt in de Rev. des patois gallor. I 107. Hier vindt men nl., beantwoordende aan lat. *-atum*, *atem*, *èi*

vóór een rust (komma of punt), in den zin *è*. Zie aldaar *etè*[i] (p. 107) *etrãnè*[i] (p. 108), *klertè*[i] (p. 110), *pasè*[i] (p. 111), *danè*[i] (p. 113) tegenover *dãsè*, *akatè*, *restè*, *brœutè* enz. enz.

Moeten de mnl. woorden waarin *ei* voorkomt, ontleend zijn toen, in het dialect waaruit zij zijn overgenomen, *ei* reeds *èi* was geworden? Of zou de overgang van *éi* tot *èi* middelnederlandsch kunnen zijn? Een afdoend antwoord op deze vragen kan ik nog niet geven.

Waar treft men de ontwikkeling van lat. *a* tot *ei* in de Middeleeuwen aan? Men vindt haar in een landstreek die, aanvangende in Franche Comté, door Lotharingen, Walenland, Picardië, Normandië tot Berry toe zich uitstrekt en, voor een deel, de grens vormt van Frankrijk tegen germaansch grondgebied, voor een deel, tegen de Noordzee aanligt. Het is voor ons doel onnoodig hare uitbreiding naar het Zuiden toe na te gaan; wij willen echter, wat de noordelijke grens betreft, in eenige bijzonderheden treden, vooral omtrent de condities waarin lat. *a ei* niet *é* wordt.

Franche Comté. Lyoner Ysopet, herausgeg. von W. Foerster: *a* wordt *é*, als een cons. volgt, *ei* uitsluitend in *-atum*, *-atem*, met afval van *-t*, dus *hantey*, maar *-ez*, *ef-*, *-el*, enz. enz. In Végèce *-alem* = *ei*. Lothr. Ps. (Zie onder) XXXVIII.

Lotharingen. Lothringischer Psalter, herausgeg. von Apfelstedt; Sermons St. Bernhard, herausg. von Foerster (Suchier heeft (Zsfrph. II 275) dezen tekst in Metz gelocaliseerd en Foerster (in zijne uitgave p. XVII) vereenigt zich hiermede). *Ei* zeer talrijk, doch vóór twee conson. *é* niet *ei*[1]).

Luik. *a.* Oorkonden: (Rom. XVII 554) »*a* = *ei* dans les verbes, les adj. et les noms; *ata* donne *ee* de préférence

1) Alleen door uitval van lat. vocalen kan *ei* vóór twee consonanten komen te staan, daar hare ontwikkeling samenhangt met de vrije positie van lat. *a* (Zie boven).

à *eie*; *ier* ne fait pas *ieir*; devant *tr* on trouve *e pere*, *frere*". *b*. Teksten bij benadering in Luik gelocaliseerd: Poème Moral (Cloetta) heeft *ei* naast *e*, Dialoge Gregoire lo pape (Foerster) uitsluitend *ei*, doch vóór *r* + *e* »muet" *e* naast *ei*, dus *pere* naast *peire*, en in het Impf. 1 conjug. op *-eve* (Zemlin l. c. p. 8); in geen van beide *ei* na yod.

Ook in de streek ten zuiden van Luik (Rom. XVIII 211) vindt men *ei*, doch vóór *tr e* naast *ei*.

Namen. *a*. Oorkonden: (Rom. XIX 75) »*a* donne *ei* et exceptionnellement *ee*. Le féminin des p. p. est en *-eie* dans les pièces les plus anciennes; plus tard *ee* devient général. *b*. Tekst: volgens Suchier (Zsfrph. II 277) is de Brut van Munchen waalsch of picardisch. Jenrich l. c. denkt aan Namen. Vgl. Rom. XVII 544, X 320. Beetz »C und Ch vor lat. *a*" (Diss. Straatsburg 1887), p. 70 en vlgg., gelooft dat deze tekst anglonorm. is. Hierin is *ei* talrijker dan *e*, doch komt na yod niet voor; volgens Mussasia (Zsfrph. I 406) is vóór *ls* de verhouding omgekeerd.

Henegouwen. Zie Jenrich l. c. p. 27 29. *ei* komt, behalve na yod, op onregelmatige wijze voor naast *e*. Als wij, in het Cartulaire de Cambron, de stukken uit de abdij Cambron (tusschen Ath en Chièvres) nazien (Mon. pour servir à l'histoire des provinces de Namur, de Hainaut et de Lux. II p. 140 (1265), 175 (1297), 190 (1315), 194 1316), 199 (1317), 204 (1321), 251 (1338), 273 (1347), 930 (1291)), dan bespeuren wij dat de orthographie *ei* hier steeds meer veld wint. Daarentegen in Bergen (ibid. II p. 148 (1268), p. 177 (1316), p. 226 (1335), p. 257 (1345); Cartul. du Hainaut I 314, (1348), 320, (1349) 344 (1352), 563 (1359), neemt *ei* steeds af. Is dit hieruit te verklaren dat, in eene groote stad als Bergen, de invloed van het Centraalfransch sterker was dan in de afgezonderde abdij Cambron?

Picardië. Schwake l. c. p. 22. Jenrich p. 22 »Die Lauterscheinung $ei = e$ erreicht das picardische gebiet wenn auch je früher und je weiter nach westen, desto spärlicher".

Het Westen. In Bretagne, Anjou, Maine vindt men *ei* vóór *r l v* en in het partic. der 1e conjug.; in de zuidwestelijke dialecten heeft men sporadische voorbeelden van *ei* in het partic. der 1e conjug., maar alleen voor het femin., en in den Infin. (Frz Stud. V. 334); in Berry en Touraine komt *ei* misschien »vereinzelt" vor (ibidem). In Normandië? Dit is onzeker.

Bij deze inlichtingen voeg ik nog eenige opgaven uit de lieux-dits vermeld bij Kurth l. c.: *Prov. de Luxembourg*: p. 52 Vance (1604) *preit. Prov. de Liège*: p. 105 Goé (1575) *preit*; p. 121 Visé (1356) *Quareit*, *scaveies*, *roupreit*, *deleit pont*, *Lenchonpreit*, *Viseit*; p. 171 Wonck (1351) *fosseit*, p. 172 Lixhe (1351) »*le preit deleis le terre ....*"; p. 174 Roclenge (1350) *Longpreit*, (1328) *Monteie*; p. 175 Heure-le-Romain (1378) *fosseit*, *preit*; p. 177 Fexhe-Slins (1260) *Matenieir*; p. 179 Xhendremael (1350) *Lupieire*; p. 181 Thys *oreye*; p. 187 Trognée (1342) *aulteit*, *preit*; p. 186 Waremme (1399) *fosseit*, (13e e.) *deleis*; zie verder p. 188, 189, 190, 191, 199. *Province de Brabant*: p. 200 Nethen (1464) *preis*, *Murghepreit*. *Province de Hainaut*: p. 204 Flobecq (1276) *Hondreit Robertpreit*; p. 206 Ghislenghien (13e e.) *preit*. Zie verder p. 247 Bankres (canton de Boulogne-Nord 1286) *Prei Bustel*; p. 252 Wattrelos (1231) *Andriupreit*.

De conclusies uit bovenstaande gegevens te trekken, kunnen aldus samengesteld worden: $ei =$ lat. *a* komt voor vóór alle consonanten, doch met deze beperkingen:

Na yod komt *ei* alleen in Lotharingen voor. Zie later bij de behandeling van *ie;*

vóór *tr* is *ei* op verschillende plaatsen zeldzamer dan vóór andere consonanten;

van uit een middelpunt gelegen in Lotharingen, komt *ei* naar het W. en naar het Z. hoe langer zoo zeldzamer voor.

Vóór *l r* schijnt *ei* zeldzamer te zijn dan vóór *t*. Bovendien, de groote kenner der waalsche dialecten, Prof. Wilmotte, schreef mij: »-*eit* est plus général que -*eir*, -*eir* moins rare que -*eis* (*eiz*) et -*eil*. Quand *t* tombe *ei* tend à n'être plus que *e*" [1]).

Hoogst belangrijk is voor ons de opmerking dat *ei* vóór *t* vaker voorkomt dan vóór *r l*. Immers, zoo wij den vorm der middelnederl. woorden vergelijken met de overlevering der oorkonden en teksten der Middeleeuwen, stuiten wij op hetzelfde bezwaar als vroeger bij de verlenging van *ĕ*, nl. de condities waarin *ginds ei* = lat. *a* voorkomt, stemmen niet overeen met die waarin *ei* = *a hier* wordt aangetroffen. Indien nu echter bewezen is dat in die oorkonden enz. *ei* vóór *t* niet gelijken tred houdt met *ei* vóór *l*, *r*, dan hebben wij in dat feit eene precieuse vingerwijzing bij het oplossen van het vraagstuk waarvoor wij geplaatst zijn.

Kan er een dialect bestaan hebben waarin alleen vóór *t* *a* = *ei* is geworden? Zulk een toch doet het Mnl. veronderstellen. Want al erkent men desnoods dat een ofr. *ei* vóór *r ee* in het Mnl. kan zijn geworden (evenals de oudgerm. diphthong vóór *r* tot *e* is geworden), waarom zou *ei* vóór *l* niet *ei* zijn gebleven ten onzent, evengoed als vóór *t*?

Twee mogelijkheden bestaan er: òf de mnl. woorden vertegenwoordigen een ouderen toestand en in het dialect waaruit zij gekomen zijn, was ten tijde der ontleening lat. *a* nog slechts vóór *t* tot *ei* geworden, terwijl eerst later *ei* ook vóór *l*, *r e* verving; dan zouden de bijvormen *cateil* enz. als latere ontleeningen aan hetzelfde dialect beschouwd kunnen worden. Of de orthographie der middeleeuwsche documenten geeft ook voor *ei* gelijk boven voor *ie* den taaltoestand niet juist weer en er heeft een dialect bestaan waarin *ei* altijd slechts vóór *t* is voorgekomen.

1) Misschien zijn die vormen zonder *t* en met *e* voor *ei* als centraalfr. te beschouwen.

Een steun voor de eerste oplossing zou men misschien kunnen vinden in het feit dat in twee der oudste noord- en oostfr. teksten *ei* = *a* zich ook uitsluitend vóór *t* vertoont. In het zg. Jonasfragment uit de 10e eeuw (Koschwitz Commentar p. 148, 154) vindt men *ireist* (= *iratus*), onnauwkeurige notatie van *ireits*, *ireiz*; in de Paraphrase van het Hooglied (± 1100) (ibidem p. 178, vgl. Lücking l. c. p. 233): *aseiz (aseits)*, *seit*, *noncieiz*, *apeleid* naast *plorer*, *regreter*, *citer*. Indien men uit deze overeenstemming van het Mnl. en het oudste Noord- en Oostfransch eene conclusie mag trekken, dan is het deze dat vóór -*t* lat. *a* het eerst *ei* is geworden [1]).

Om te zien of het tweede geval dat wij stelden mogelijk is, moeten wij ook hier de taal der oorkonden enz. controleeren door de hedendaagsche patois. Om het overzicht te vergemakkelijken heb ik in het achterstaand lijstje de uitkomsten van mijn onderzoek neergeschreven omtrent de ontwikkeling welke lat. vrije *a* in de patois van N. en O. Frankrijk heeft gehad — natuurlijk voor zoover ik gegevens had.

Wanneer wij aannemen (zie boven) dat *è* in deze lijst vertegenwoordiger is van een ouder *ei* [2]), mogen wij omgekeerd ook veronderstellen dat daar waar wij *é* vinden vroeger niet *ei* is gesproken? Het tegendeel bewijst het patois van Luik, waar wij b. v. vóór *t* in de Middeleeuwen *ei* hebben geconstateerd en thans *é* vinden. Of moet men daar *é* toeschrijven aan den lateren invloed van het Centraalfransch? Of staat de afval van *i* in verband met dien van *t*? (Vgl. boven). Men ziet het, vaste conclusies laten de verzamelde gegevens niet toe. Alleen mag

1) Indien echter de localisatie van het Hooglied als zuidoostfransch juist is, dan moet men de uitsluitende ontwikkeling van *ei* vóór *t*, met het oog op den Lyoner Ysopet (zie boven), misschien niet anders dan als een dialectischen trek, niet als een bewijs van ouderdom opvatten. Dan zou alleen *ireiz* uit het Jonasfragment als bewijsmiddel kunnen dienen.

2) Dat in-*atum* de *ei* gemonophthongeerd is, terwijl in-*ata* overal de *i* is gebleven, zou zeer goed te verklaren zijn uit het feit dat vóór *e* en in „auslaut" in het Wa.-Pic. diphthongen langer zijn blijven bestaan dan vóór cons. Vgl. ons *prooi*, *kaai*, *paaien* met *kantoor*, *palaes*.

Lat. *a* in vrije positie

	atrem	are	alem	atum	atam
1. Walenland.					
Seraing . . .	ér	e	é	e	ey
Fexhe-Slins .	é	é		é	èy
Luik . . . . / Verviers . . / Stavelot . .	ér	é	é	é	èy, èye
Zuid-Luik . .					é, i
Hoey		é		é	èy
Centr. Lux. / St. Hubert.	ér	è, é	é	è	éy
Namen . . .	èr	é			
Couvin . . .	ér	é, è		è	
2. Picardië.					
St. Pol.					
1. ville . . .		é	é	è^{i}	è^{i}
2. faubourg .	èr	é	é	è, è^{i}	è, è^{i}
3. banlieue .	èr	é		è	è
3. N. O. Frankrijk.					
Meuse	èr	ay		ay	ay
Ardennes . .		ey		èy	èy
Tannois . . .		éi, é, è		éi, è	aye
Falkenberg .	ér, e^{i}r	é^{i}	el, e^{i}	é^{i}	èy
Metz-Belfort.	er, e^{i}	è, è^{i}, e	e	è, è^{i}	ay, ey

men misschien dit vaststellen: dat dáár waar naast *è̜ e* of *é* voorkomt, alleen de eerste vroeger *ei*, de laatste vroeger *é* was, daar het vreemd zou zijn dat, indien deze *é* vroeger *ei* geweest was, zij ook niet *è* is geworden. Zoo b. v. Seraing: hier

vindt men *e* vóór *r* en *t*, maar *é* vóór *tr* en *l*; misschien mag men hieruit concludeeren dat in Seraing vóór *tr* en *l* lat. *a* nooit *ei* is geweest. Zoo ook in Centraal Luxemburg en St. Hubert en in Couvin. Eene tweede conclusie is dan deze dat, naar het Oosten toe, *ei* algemeener wordt, hetgeen de uitkomsten bevestigt van het onderzoek der middeleeuwsche taal (zie boven). Merkwaardig is het dat wij alleen in Falkenberg en Metz-Belfort eene verlaging van het timbre van *é* vóór *l* opmerken. Mag men dus aannemen dat er dialecten zijn geweest waarin vóór *l* lat. *a* nooit *ei* is geworden? En andere waarin *ei* noch vóór *l* noch vóór *r* voorkwam?

Ik kies geen partij tusschen de beide oplossingen.

Tot nu toe hebben wij die woorden waarin, in het Mnl., vóór vocaal *ei* aan fr. *e* beantwoordt ter zijde gelaten. Hoe moet de *i* in *Moreie* verklaard worden? Is het woord naar analogie der andere woorden waar *eie* aan fr. *ée* beantwoordt behandeld? Is *i* eenvoudig middel om den hiatus te doen verdwijnen? Of wel heeft ook in dit geval de *e* een naar *i* liggend timbre gekregen en heeft de i-naslag zich ontwikkeld tot *i*? Dit is de wijze waarop Dr. This (Mundart von Falkenberg p. 11) zich het ontstaan van *eie* uit-*ata* voorstelt: »das *y* trat ein nach ausfall des dentals und ist der halbconsonantisch gewordene i-nachklang." Indien dit laatste het geval is, moet de *i* in *eie* losgemaakt worden van de yod die zich, volgens Dr. Horning (Zsfrsch. XIV 384), na palatale vocalen vóór stomme *e* ontwikkelde in Belgie en Oost-Frankrijk, na het wegvallen van de intervocale dentaal. »Aus dem gesagten ergiebt sich mir das resultat dass auf dem ganzen gebiete *y* für *t d* sich nur nach den vocalen a, e, i, einstelt.... Die möglichkeit bleibt bestehen dass zunächst *t* überall ausfiel und dass sich darauf nach den hellen Vokalen *e* und *i* ein i-Nachklang entwickelte der sich im Hiat zu *y* erweiterte."

In de middeleng., uit het Fransch overgenomen, woorden komt *ei* uitsluitend in den uitgang-*ee* uit-*ata* voor b. v. *journey*. Hoe is hier de *i* te verklaren? Behrens (l. c. p. 82) schrijft: »Ob der Eintritt des Gleitlauts in den hier behandelten Wörtern

etwa auf Rechnung der englischen Aussprache des Französischen zu setzen ist, oder ob Einfluss continentalfranzösischer Dialecte sich geltend macht, lässt sich mit absoluter sicherheit schwer entscheiden. Die Annahme continentalfranzösischer Einwirkung verliert dadurch aan wahrscheinlichkeit dass ein parasitisches *i* das im Pikardisch-Lothringisch-Burgundischen ausser in der Endung *ee* in zahlreichen anderen Fällen erscheint, im M. E. fasst ausschliesslich dort sich nachweisen lässt." Misschien mag men hier evenwel bijvoegen dat niet alleen in-*ee* uit-*ata*, doch ook in-*atum* fr. *e* = *ei* was in het dialect waaruit het Eng. putte. Wel vindt men in *cite*, *beaute* (Behrens l. c. p. 81) geen *i* meer, doch in een deel der woorden op-*atum* is *e* reeds in het Middelengelsch tot *i* verhoogd, een proces dat voor andere woorden met gesloten *e* eerst later plaats heeft. Men zou nu kunnen onderstellen dat die woorden overgenomen zijn met een tot *i* naderende gesloten *e* welker klank overeen zou komen met de waarschijnlijk oorspronkelijke uitspraak van *ei* nl. *é*^{i}. Het schijnt mij dus niet onmogelijk toe dat het dialect waaruit het Eng. geput heeft, ook *a* = *ei* vóór *t* kende, hetzij dat dit dialect identisch is met een der noordfransche dialecten of niet. In elk geval zou dan het bezwaar van Behrens tegen eene fr. afkomst van die *i* — nl. dat in het Picardisch enz. *ei* nog in andere gevallen dan vóór-*ta* voorkomt — vervallen: immers ook het Mnl. wijst op een dialect waarin alleen vóór *t* *ei* voorkomt.

Vatten wij de uitkomsten van het onderzoek der twee gedeelten van deze bijdrage samen, dan zien wij dat onze woorden zijn overgenomen uit een dialect dat zoowel lange *è* of *ie* = lat. *ĕ* als *ei* = lat. *a* kende, dat dus ongeveer in het midden van het noordfr. gebied moet liggen, daar, zooals wij zagen, *ie* naar het Oosten en *ei* (van Lotharingen uit) naar het Westen toe afneemt. De veronderstelling dat Henegouwen ons de fr. woorden heeft verstrekt, wordt dus door deze feiten gesteund. Meer zekerheid

echter zullen alleen verdere onderzoekingen, op andere punten van het gebied der klankleer, ons kunnen geven.

Maart 1896. J. J. SALVERDA DE GRAVE.

HER DANIELKEN.

Door Dr. G. Kalff is in *Het lied in de middeleeuwen* bl. 70 vlgg. het zonderlinge verschijnsel ter sprake gebracht, dat in den mnl. tekst van het *Tannhäuser-lied* de naam des helds *Danielken* luidt. Volgens hem moest de verklaring daarvan worden gezocht in de omstandigheid, dat door den mnl. bewerker met het Tannhäuser-lied een ander zou zijn samengesmolten, waarvan een heer *Daniel* de held was. Een zoodanig *Daniel*-gedicht berust evenwel op pure onderstelling, en ik geloof, dat we daarom beter zullen doen, zoo we, rekening houdende met het feit, dat ons mnl. lied door vertaling uit Duitschland geïmporteerd is, en bedenkende, dat een mnd. of nederrijnsche redactie, waarin de naam *Danhûser* thuis hoorde, hier in de eerste plaats als origineel in aanmerking komt, de mogelijkheid in 't oog houden, dat de vertaling niet uit een gezongen, maar uit een geschreven tekst is voortgekomen: daar stond danhuſ', 't welk een met de betrokken sage onbekenden »tradutore-traditore" allicht tot de schepping van daniel had kunnen verleiden.

Groningen. W. VAN HELTEN.

DE LIEDEREN VAN HERTOG JAN VAN BRABANT [1]).

De aan Hertog Jan van Brabant toegeschreven liederen, ten getale van 9, zijn bewaard in het groote liederenhandschrift C, vroeger te Parijs, thans weder te Heidelberg (het zoogenaamde »Manessische" handschrift) en volgens dat Hs. uitgegeven door Von der Hagen in diens »Minnesinger" (Leipzig 1838) I. 15—17. Hieruit zijn zij overgenomen, met min of meer groote afwijkingen door Willems in zijne »Oude Vlaemsche Liederen" (Gent 1848) bl. 11—25, vergezeld van eene omzetting in het Mnl. [2]). In C vinden wij de liederen in een' over 't geheel genomen vrij zuiver mhd. vorm.

Evenals bij de werken van Heinric van Veldeke het geval was, heeft de ongewone toestand, waarin de liederen van Jan van Brabant tot ons zijn gekomen, de aandacht van vele geleerden getrokken en aan pogingen om dien te verklaren heeft het dan ook niet ontbroken. Reeds Mone (Übersicht der niederländischen Volksliteratur, 1838, p. 194) zegt: »Es sind 9 Lieder, wovon n°. 2, 4 bis 7 und 9 durch ihre niederländischen Formen ihren Ursprung deutlich anzeigen, in n°. 1 und 8 stehen aber Reime, die der niederländischen Mundart widerstreiten." Hij haalt dan verschillende vormen en rijmen ten bewijze

1) Overeenkomstig den wensch van den schrijver laat ik aan dit stuk de opmerking voorafgaan, dat het de vrucht is van een onderzoek, door hem op mijne uitnoodiging ingesteld. In zijn oorspronkelijken vorm is het op een college door mij besproken; daarna is het door den schrijver omgewerkt met gebruikmaking van enkele opmerkingen, hem bij die gelegenheid door mij verstrekt. Zonder de leemten van het betoog voorbij te zien, achtte ik toch het voornaamste resultaat van des schrijvers onderzoek — de scheiding van de aan Jan van Brabant toegeschreven liederen in twee duidelijk van elkaar verscheiden groepen — van genoeg belang, om hem tot openbaarmaking van zijne studie aan te sporen. B. Symons.

2) Willems heeft den mhd. tekst blijkbaar niet altijd begrepen; vgl. bv Lied I strophe 3, vers 8; L. VI. str. 3, vs. 3 en 4; L. VII. str. 2, vs. 6 (aanteekening 2).

aan en besluit: »Entweder gehören diese 2 Lieder nicht dem Herzoge an oder er hat auch hochteutsch gedichtet."

Von der Hagen (MSH. IV. 46) houdt n° 4, 5 en 6 voor oorspronkelijk mnl., en hoewel hij ook in de overige nog wel enkele »unheimische Spuren" vindt, meent hij toch: »doch könnten sie wohl von dem Herzoge selber, der zunächst mit Deutschland in so mannighafter Verbindung wie Verwandtschaft stand, in der damaligen allgemeinen deutschen Hofsprache gedichtet sein." In een noot wijst hij dan op vele mnl. gekleurde uitdrukkingen en tracht ze te verklaren.

Hoffmann von Fallersleben (Übersicht der mittelniederländischen Dichtung², 1857, p. 129) bepaalt zich tot deze opmerking: »Nach meiner Ansicht ist nur das 8e Lied hochdeutsch und die letzte Strophe des 6., die aber gar nicht dazu gehört; freilich hat der niederländische Sänger einige Wörter und Wendungen aus dem Hochdeutschen herübergenommen, z. b. *tougen* (clam), *diu bluot* (flos)" [1]).

Gervinus (Geschichte der deutschen Dichtung⁵, 1871, II. 125) noemt onze liederen »in Volkssprache (gedichtet) und nothdürftig verhochdeutscht."

Prof. G. Kalff ('t Lied in de Middeleeuwen, 1883, blz. 256) zegt er van: »Ik althans kreeg den indruk, dat Hertog Jan getracht heeft de Hoogduitsche dichters na te volgen in hunne taal, gelijk de andere Zuidnederlandsche dichters het de Noordfransche trouvères deden. Nu is het mogelijk, dat de dichter die liederen eerst in 't Vlaamsch opgesteld en later vertaald heeft." Daarentegen is de meening van Prof. Jan te Winkel (Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde, 1887, I. 300, noot 2) deze: »Dat zij (d. i. de liederen van J. v. B.) oorspronkelijk in onze taal zullen gedicht zijn, mag men even gerust aannemen, als het van Veldeke's liedjes gebleken is. ----.

1) Hoffmann von F. heeft ook eene omzetting der liederen in 't Mnl. beproefd (Germania III, 154—163), die op sommige plaatsen beter dan die van Willems is, maar door Heremans (Nederlandsch Museum, I. 253 vlgg.) nog weer is verbeterd.

Mocht men met Mone (doch m. i. noodeloos) willen betwijfelen of het eerste en achtste lied wel in 't Mnl. kunnen gedicht zijn, dan moet men aannemen, dat zij ten onrechte op den naam van Jan van Brabant gesteld zijn." Zie ook Paul's *Grundriss* II. 1. 467.

De bewerker van den laatsten druk van Jonckbloet's Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde[4], 1889, II. 266, nu wijlen de heer C. Honigh, sluit zich geheel bij Prof. Kalff's gevoelen aan en vindt, dat er geen reden bestaat om uit de verzameling liederen, aan Jan van Brabant toegeschreven, eenige uit te werpen, die niet aan eene aangenomen theorie beantwoorden.

Uit het bovenstaande overzicht blijkt, dat aan verschil van meening omtrent de vraag, op welke wijze de liederen van Jan van Brabant den vorm kunnen hebben verkregen, waarin wij ze kennen, geen gebrek is. Eene overtuigende beantwoording van die vraag is echter tot dusverre achterwege gebleven. Het zij mij in dezen stand van zaken vergund, de resultaten van een nieuw en nauwkeurig onderzoek onder de aandacht van bevoegde beoordeelaars te brengen. Daarbij wordt de volgende methode gevolgd: na van ieder lied de bijzondere eigenaardigheden te hebben aangegeven, wordt dit lied, naar gelang van die eigenaardigheden getoetst aan de mogelijkheden, die den vorm kunnen verklaren, waarin wij de liederen kennen. M. i. bestaan er twee zulke mogelijkheden: 1°. Jan van Brabant heeft zijne liederen in 't Mnl. gedicht, waarna ze door een' Hoogduitschen afschrijver in 't Mhd. werden omgezet, of 2°. Jan v. Br. heeft zijne liederen direct in 't Mhd. gedicht, naar mhd. voorbeelden, maar natuurlijk zonder zijn mnl. taalgevoel te kunnen verloochenen, dat hem soms parten speelde en hem mnl. gekleurde vormen en uitdrukkingen deed gebruiken.

Prof. Kalff heeft, t. a. p., nog eene derde mogelijkheid geopperd, die mij in 't algemeen voor een mnl. dichter minder waarschijnlijk, maar voor een man als Jan van Brabant zelfs ondenkbaar toeschijnt. Jan v. B. zou nl. zijne liederen eerst in

't Mnl. hebben gedicht, maar ze later zelf in 't Mhd. hebben getranscribeerd. Men kan zich moeilijk voorstellen, dat een man als Jan v. B., ridder en krijgsman bij uitnemendheid, die van het eene tournooi naar het andere trok, zoodat hij volgens v. d. Hagen's (MSH. IV. 41^b) mededeeling aan meer dan 70 groote tournooien in Engeland, Frankrijk en Duitschland heeft deelgenomen (de kleinere, binnenlandsche, dus niet eens meegeteld), die voortdurend in 't harnas was om tegen roofridders te strijden, die een' zwaren krijg voerde tegen den Hertog van Gelder en diens talrijke bondgenooten (vgl. *Brabantsche Yeesten* V. 2. en Jan van Heelu's *Slag van Woeringen)*, die bekend stond als een Don Juan, als de mnl. Walewein [1]), dat zulk een onrustig, ongedurig en hartstochtelijk man bedaard kon gaan zitten om een minneliedje van vroegere dagen uit 't Mnl. in 't Mhd. om te werken.

In het *eerste lied* is noch in 't rijm noch in de overige woorden of uitdrukkingen eenig vergrijp te ontdekken tegen de mhd. klankleer; het is een zuiver mhd. lied, regelmatig gebouwd volgens nevenstaand rijmschema. Naar de taal en de rijmwoorden zouden hier beide bovengenoemde mogelijkheden aangenomen kunnen worden, ware het niet, dat er ééne karakteristiek mhd. uitdrukking in voorkomt, terwijl twee andere bij transcriptie in 't Mnl. twijfelachtige mnl. uitdrukkingen zouden opleveren. De karakteristiek mhd. uitdrukking is *in sender nôt* (str. 3 vs. 5), die alleen gebruikt kan worden door iemand, die direct in 't Mhd.

Rijmschema van Lied I.

a
b◡
a
b◡
b◡
c
b◡
c
———
d◡
c
d◡
c

1) Vgl. Lodewijk van Velthem's *Spieghel Historiael* V^3. 40: 16—26, en ook het *Chronicon* van Joannes Thilrode (Monum. Germ. SS. XXV. 577), waar van Jan v B. gezegd wordt: „Dux miliciae, Leo dictus et deus armorum Veneris dilexerat ictus; jostator bellis fuit optimus ac domicellis; miles erat tantus quod nescio dicere quantus multigamus fuit, hinc pueros plures generavit."

dichtte, daar zij niet in een voor het vers passenden vorm in 't Mnl. overgebracht kan worden. Het door Willems gebruikte *in swinender noet* drukt iets geheel anders, veel minder treffends uit, terwijl ook de uitdrukking op zich zelf in 't Mnl. zeer ongewoon is. De twee uitdrukkingen, die, na transcriptie in 't Mnl., twijfelachtige mnl. uitdrukkingen zouden opleveren, zijn, str. 3 vs. 3 *tuont mich sorgen bar* en str. 3 vs. 8 *mîner sælden vunt*. Op grond van het bovenstaande mag men aannemen, dat het eerste lied direct in 't Mhd. is geschreven en wel met uitstekend gevolg, voor zoover zuiverheid van taal en rijm betreft.

't *Tweede lied*, zeer onregelmatig gebouwd (in str. 1 moet zeker vs. 6, t. w. naar de lezing van 't hs., geschrapt worden), vertoont eene rijmverbinding, die bij den eersten oogopslag in 't Mhd. onzuiver schijnt, daarentegen in 't Mnl. òmgeschreven, zuiver zou worden, nl. str. 3 vs. 2, 4, mhd. *stuont*: *stunt*, mnl. *stond*: *stond*. Aangezien echter een rijm van *uo*: *u* (vóór *n*) in 't Opperduitsch, vooral in 't Beiersch, dikwijls voorkomt (Paul, *Mhd. Grammatik*[4], § 113), kan deze rijmverbinding, die in beide talen zuiver is of zou zijn, niets bewijzen. Een ander rijmwoord echter vertoont een' vorm, die op oorspr. Mnl. wijst, nl. str. 1 vs. 3 en str. 2 vs. 2, *boungartegin*, mhd. *boumgertelîn*, mnl. *boomgardekijn*. Str. 2 vs. 5 komt voor *verblîden* als intransitivum; in 't Mhd. is deze gebruikswijze onbekend. Deze beide vormen leiden mij er toe dit lied als oorspr. in 't Mnl. gedicht te beschouwen. Zou men de tegenwerping willen maken, dat de dichter *boungartegîn* voor 't rijm uit zijn mnl. taalschat kan hebben overgenomen, ook indien hij in 't Mhd. dichtte, dan zoude daarop het antwoord te geven zijn, dat hij zulks niet behoefde te doen, daar het mhd. *boumgertelîn* even goed voor 't rijm dienst kon doen. — De vorm *erhórde* (str. 2, vs. 3) vertoont vermoedelijk nog de oorspr. mnl. *d* (mhd. *erhôrte*, mnl. *verhoorde*), die de mhd. afschrijver over 't hoofd heeft gezien.

't *Derde lied*, eenigszins onregelmatig gebouwd wat de afwisseling van mannelijke en vrouwelijke rijmen betreft (zie

Rijmschema van Lied III.

str. 1.	str. 2, 3.
a	a◡
b◡	b◡
a	a◡
b◡	b◡
c◡	c
c◡	c
d	d
d	d

nevenstaand rijmschema) is in zuiver Mhd. geschreven. Wel is waar zouden we, evenals bij 't eerste lied, hier bij eenvoudige, woordelijke transcriptie ook een zuiver mnl. lied verkrijgen, met uitzondering echter van twee vormen, nl. *bluot* (rijmwoord) in str. 1 vs. 3, rijmende op *muot* en in str. 2 vs. 5 *erbarmen*. Wat het eerste woord aangaat, in 't Mnl. zou het rijm moeten luiden *moet*: *bloet*, welk laatste woord dan moest beteekenen *flos*, *bloei*, *bloesem*. 't Woord *bloet* in deze beteekenis komt echter niet anders voor in 't Mnl. dan in sterk hd. gekleurde geschriften, begrijpelijkerwijze uit lateren tijd en dan nog als *bluet*(*e*) (vgl. Mnl. Wdb. I. 1313, bv. Vrouwen ende M. V. 119, Minneloep II. 3774 (var.) en Limb. Sermoenen 44b). En wat *erbarmen* betreft, dit woord is in 't Mnl. niet aan te wijzen en is, naar zijn' vorm te oordeelen, waarschijnlijk in lateren tijd uit 't Duitsch overgenomen. — Op deze gronden is het aannemelijk, dat Lied III oorspr. in 't Mhd. is vervaardigd.

't *Vierde lied* maakt een sterk mnl. indruk. In str. 1 vs. 1 komt voor *guoter dîren* (*dieren*) = mnl. *goeder tieren*. De vorm, die in 't Mhd. met de mnl. uitdrukking zou correspondeeren, zou moeten luiden *guoter zieren*, maar deze komt nergens voor, daar *ziere* in 't Mhd. nooit *aard* enz. beteekent, maar steeds *pracht*, *schoonheid*. De constructie *guoter* (*gûder*) *tieren* (*tîren*) is, volgens Lexer, *Mhd. Wdb*. II. 1434 alleen mnedd. In str. 1 vs. 2 vinden we *wolgeraket*, blijkbaar de mhd. transcriptie van 't mnl. *welgeraect*; de correspondeerende mhd. vorm komt niet voor, evenmin als die van *fürnoy* in vs. 4, de mhd. òmschrijving van 't mnl. *vernoy*. Ook *maniere* in vs. 2 is in 't Mhd. zoo goed als onbekend. In vs. 3 moet *vîren* de beteekenis hebben van »laten varen, l. rusten", welke beteekenis 't mhd. *vîren* niet heeft, vgl. Lexer III. 363, wel het mnl. *vieren*, zie Verwijs,

Glossarium op de Bloemlezing van de Mnl. Letterkunde, bl. 445. — In str. 2 vs. 3 staat *in desen* (: *wesen, genesen*), derhalve de mnl. vorm; de mhd. zou luiden *in disen*, welke uitdrukking in 't Mhd. bovendien nooit in den hier gevorderden zin (= in deze omstandigheden) gebruikt wordt [1]).

Rijmschema van Lied IV.

str. 1.	str. 2.
a◡	a
a◡	a
a◡	a
b◡	b◡
c	c
b◡	b◡
c	c
b◡	b◡

't Lied is onregelmatig gebouwd, volgens nevenstaand rijmschema; in de mnl. »overstelling" van Willems wordt het echter regelmatig, volgens 't rijmschema van str. 1.

Deze betrekkelijk vele eigenaardigheden in slechts 12 verzen zijn m. i. niet beter te verklaren dan door aan te nemen, dat Jan van Brabant ons lied gedicht heeft in 't Mnl. en dat het daarna door een hd. afschrijver in 't Mhd. is òmgeschreven. De karakteristiek mnl. uitdrukkingen *goeder tieren*, *welgeraect*, *vieren* (= laten rusten), *vernoy* en *in desen* (= in deze omstandigheden) heeft de hd. afschrijver in geen voor het lied beter passenden vorm weten terug te geven dan door ze eenvoudig weg te transcribeeren. Tot staving van dit gevoelen kan verder dienen de foutieve òmschrijving van de mnl. uitdrukking *mire liefste minne* (str. 1 vs. 6), die een goeden zin zou geven, tot de mhd. *mir liebiu minne*, die hier kwalijk gebruikt kan worden. Òf de hd. afschrijver is verleid geworden door het mnl. *mire*, dat hij opvatte als datief v. 't pron. pers., òf hij heeft de uitdrukking in 't geheel niet begrepen. Immers de beteekenis van vs. 5 en 6 moet wezen: »dat ik zoo lijden moet, daarvan is de oorzaak de liefde voor mijne liefste."

Ook 't *vijfde lied* herinnert aanstonds sterk aan 't Mnl. 't Begint met den uitroep *küsche smal*, natuurlijk het mnl. *kuusche smael* (*smale*), in de beteekenis van »schoone liefste." Terwijl *smal* in deze beteekenis in 't Mhd. ongebruikelijk is, weet men,

1) In str. 2 vs. 4 staat *ir*, waarvoor wel *iu* moet worden gelezen.

dat de uitdrukking zeer gewoon is in 't Mnl. (vgl. Mnl. Wdb. III. 2237, Willems, *O. Vl. Liederen* blz. 327, str. 2 en blz. 328 str. 4; Torec, vs. 3228). — In vs. 3 is het woord *tougen* (rijmwoord) blijkbaar door den afschrijver gebezigd in de beteekenis van *clam*, dus adverbiaal bij den infinitief *minnen*. Vermoedelijk echter is hier eene vergissing in 't spel. Blijkbaar toch heeft de oorspronkelijke dichter, te oordeelen naar den zin der voorafgaande en volgende versregels, hier willen gebruiken het mnl. ww. *dogen* = »verdragen, te verduren hebben", met het object *minne*. Dit ww., later naar mhd. schrijfwijze getranscribeerd in *tougen*, werd door den hd. afschrijver niet begrepen, omdat een ww. **tougen* (= mnl. dogen) in 't Mhd. niet voorkomt; hij beschouwde het als het adverbium = *clam* en veranderde in verband daarmee het subst. *minne* in den infinitief *minnen*. M. i. is namelijk de zin der eerste 4 regels: »Schoone liefste, hare bruine oogen hebben mij dat aangedaan, dat ik de smart der (door haar niet beantwoorde) liefde moet verdragen; dat kan ik niet, ik bezwijk."

In vs. 5 vinden wij het in 't Mhd. onmogelijke rijm *beschit*: *nit*. *Beschit* zou het partic. moeten zijn van *beschehen* c. dat. »ten deel vallen, wedervaren"; nu is in middend. bronnen een vorm *beschît* of *beschiet* zeker denkbaar, maar het rijm *beschît*: *niht* blijft onmogelijk. Bij transcriptie in 't Mnl. daarentegen wordt het zuiver, nl. *beschiet*: *niet* (ook in 't Mnl. komt *bescien* c. dat. voor = »wedervaren" enz., vgl. Mnl. Wdb. I. 998). Een mnl. kleur draagt in dit lied ook het woord *dôt* in 't laatste vers: mhd. *tôt*, mnl. *doot*. Eindelijk komt ook *pensen* (in vs. 6) mhd. bijna niet voor.

Deze eigenaardigheden laten zich gemakkelijk verklaren, wanneer we hier denzelfden ontwikkelingsgang aannemen als voor 't vierde lied, derhalve transcriptie van een oorspr. mnl. lied door een hd. afschrijver. De bewering immers, dat zij verklaard zouden kunnen worden door den invloed van des dichters mnl. taalgevoel, altijd in de onderstelling dat hij in 't Mhd. had willen dichten, kan moeilijk worden volgehouden.

’t *Zesde lied* is zonder twijfel in zeer bedorven toestand tot ons gekomen, zoodat het moeilijk valt over zijn oorspronkelijken vorm te beslissen. Goede mnl. vormen zijn: in str. 1 vs. 1 *ik*, *noit*, *roden;* vs. 4 *dat;* vs. 5 *dog*, *leve*, *ic*, *hougen* (= mnl. *hogen*); vs. 7 *geft*, *dougen* (= mnl. *dogen*)*;* vs. 8 *mi-s.*, *bettern* (= mnl. *beteren*)*;* vs. 9 *ü* (mhd. *iuwer*, *iur*, mnl. *u*, *uw*)*;* vs. 10 (vründe)*lik;* vs. 11 *dat*, *ik;* in str. 2 vs. 1: *es*, *ik;* vs. 3 *ik*, vs. 4 *end*, *gelât*, vs. 5 *rouwen* (mhd. *riuwen*, mnl. *rouwen*)*;* vs. 6 *est*, *gedân;* vs. 7 *dat*, *ik*, *trouwen* (mhd. *triuwen*, mnl. *trouwen*) [1]). Hiervan komen als rijmwoorden voor *hougen* en *dougen*, rijmende op *ougen: dougen* (= mhd. *tougen*), en *rouwen* en *trouwen*, rijmende op *vrouwen: scouwen* (mhd. *riuwen*, *triuwen*, maar *vrouwen*, *schouwen)*. Niet mnl., maar evenmin mhd. is de tweemaal voorkomende vorm *mik* (acc.), str. 1 vs. 3, str. 2 vs. 1.

Opmerkelijk is, dat in de 3e strophe geen enkele onzuivere mhd. vorm voorkomt, integendeel zelfs eene rijmverbinding *lachen: verswachen*, die alleen mhd. een zuiver rijm oplevert, maar onzuiver wordt bij transcriptie in ’t Mnl., nl. *lachen: verswakken*. Reeds dit wijst er op, dat wij in de beoordeeling van dit lied str. 1 en 2 dienen af te scheiden van str. 3, en dit niet alleen wegens de rijmen en het dialect, maar ook met het oog op den inhoud (zie nevenstaand rijmschema). Zooals str. 1 en 2 voor ons liggen, zouden we geneigd zijn ze te beschouwen als *erg slordig en gebrekkig* in ’t Mhd. getranscribeerde mnl. strophen. Maar in str. 1 vs. 4 gebruikt onze dichter het karakteristiek mhd. adverbium *dougen* (= *tougen*) »clam.” Dit zou tot de onderstelling kunnen leiden, dat het lied oorspronkelijk in ’t Mhd. was gedicht, omdat een mnl. dichter nooit *dogen* = *clam* had kunnen

Rijmschema van Lied VI.

str. 1, 2.	str. 3.
a	a◡
b◡	b
a	a◡
b◡	b
b◡	c◡
c	d
b◡	c◡
c	d
d◡	e◡
c	f
d◡	e◡
c	f

1) Str. 2 vs. 7 is te lezen *bi* of *mit* in pl. v. *bet*.

neerschrijven, tenware hij uit zijne reminiscenties aan mhd. poëzie dit karakteristiek mhd. adverbium had overgenomen en getranscribeerd tot *dogen*, rijmende op *ogen*, *hogen* en *dogen* (ww.). Voor Jan van Brabant, ten opzichte van wien wij reeds tot de onderstelling moesten komen, dat hij in 't Mhd. zoowel als in 't Mnl. dichtte, schijnt mij dit laatste inderdaad nog het aannemelijkst toe, daar wij, den omgekeerden ontwikkelingsgang aannemende, voor een groot aantal raadselen komen te staan. Vooreerst moet men dan veronderstellen, dat de dichter om een rijm te vinden op *dougen* in str. 1 vs. 4, in de vss. 5 en 7 de mnl. woorden *hogen* en *dogen* (ww.) heeft getranscribeerd tot mhd. *hougen* en *dougen*, en verder in str. 2, vss. 5 en 7 mnl. *rouwen* en *trouwen* eenvoudig, zonder omzetting, heeft overgenomen. Maar hoe zijn dan in onze quasi-mhd. overlevering de zuiver mnl. vormen als *ic*, *noit*, *roden* enz. weer voor den dag gekomen?

De vorm *mik* als acc. v. 't pron. pers. blijft onverklaarbaar in beide gevallen.

Zijn dus de beide eerste strophen oorspronkelijk in 't Mnl. vervaardigd, dan moeten we ons verbazen over de onbegrijpelijk slordige wijze, waarop de afschrijver ze in een mhd. kleed heeft gestoken. Bijna evenveel woorden toch zijn mnl. gebleven als in mhd. veranderd.

Wat de derde strophe aangaat, die is blijkbaar van meet af aan in 't Mhd. gedicht, getuige het rijm *lachen : verswachen*. Met Hoffmann v. F. neem ik aan, dat zij niet in dit lied thuis behoort. Waar ze dan wel op haar plaats is, daarover straks eene gissing bij de bespreking van het negende lied.

't *Zevende lied* bevat de volgende, in 't Mhd. onzuivere, bij omzetting in 't Mnl. daarentegen zuivere rijmen: str. 1 vs. 1, 3 *blîde: zîde* (mhd. *blîde : zîte*, mnl. *blide : tide*); vs. 7, 10 *naht : kraht;* str. 2 vs. 7, 10 en str. 3 vs. 7, 10 *enaht : kraht* en *gedaht : kraht* (resp. Mhd. *naht : kraft*, *enaht : kraft*, *gedâht : kraft,* maar mnl. *nacht : kracht*, *macht : kracht* en *gedacht : kracht*); str. 3 vs. 1, 3 *vrouwen : trouwen* (mhd. *vrouwen : triuwen*, mnl. *vrouwen : trouwen*).

Een in 't Mhd. niet voorkomend woord is (str. 1 vs. 4) *pas* (mnl. *pas* = »bergengte, engte; schrede, tred"). Lexer, *Mhd. Wtb.* II 210 vermeld s. v. *pas* alleen onze plaats, maar schijnt het woord minder juist op te vatten, wanneer hij ter verklaring aanteekent: „vgl. mnl. *pas* n. mass, recht gelegene zeit". Waarschijnlijk dacht hij aan: „te pas komen, brengen", maar hier is de beteekenis zonder twijfel: „engte, (in 't) nauw (brengen)". Zuiver mnl. is ook de vorm *tale* in str. 2 vs. 1 = mhd. *zal*, evenals in str. 2 vs. 3 *wale* = mhd. *wol.* Ook de constructies *in ein pas halten* en *tale halten* zijn niet echt-mhd., terwijl *pensen* (str. 1 vs. 7), *cleric* en *begine* (str. 2 vs. 5) in 't Mhd. bijna niet voorkomen.

Rijmschema van Lied VII.

str. 1, 3.	str. 2.
a◡	a
b	b
a◡	a
b	b
c◡	c◡
c◡	c◡
d	d
c◡	c◡
c◡	c◡
d	d

De drie strophen van ons lied zijn, zooals het is overgeleverd, niet gelijk gebouwd met betrekking tot de afwisseling van mannelijke en vrouwelijke rijmen (zie nevenstaand rijmschema); daarentegen wordt, evenals bij lied IV het rijmstelsel volkomen correct na transcriptie in 't Mnl.; str. 2 krijgt dan hetzelfde rijmschema als str. 1, 3.

Zonder aarzeling mag men uit het bovenstaande besluiten, dat het zevende lied oorspronkelijk in 't Mnl. is vervaardigd. Ongetwijfeld heeft de dichter dan in str. 2 vs. 6 geschreven *buten lieve*, dat door den hd. afschrijver verkeerd werd verstaan, doordat hij *buten* opvatte als adverbium (= mhd. ûzen) en in verband daarmee *lieve* als adjectief (= mhd. liep), terwijl toch volgens den zin *buten* als praepositie en *lieve* als substantief zal bedoeld zijn, derhalve *buten lieve* in de beteekenis van *vrij van liefde.* Immers de zin van vss. 5, 6, 7 is: „Er is geen geestelijke, leekebroeder noch begijn, die in hun hart geen liefde gevoelt, al doen zij ook (al nemen zij ook den schijn aan), alsof zij vrij van liefde zijn."

't *Achtste lied* daarentegen is sterk mhd. gekleurd. Er komen

daarin twee rijmverbindingen voor, die, in 't Mnl. getranscribeerd, onzuiver worden, nl. in str. 1 vs. 2, 4 en 5 *walt* : *ungestalt* : *gewalt* en daarmede parallel in str. 2 *gestalt* : *alt* : *gewalt.* Bij transcriptie in 't Mnl. zouden deze rijmen luiden *wout* : *onghestelt* : *ghewelt* of *ghewout* en *ghestelt* : *out* : *ghewelt* of *ghewout.* Bovendien schijnt de uitdrukking *onghestelt* in de beteekenis van »misvormd, leelijk" zeer weinig mnl. te zijn [1]).

De mhd. kleur van ons lied blijkt verder uit het gebruik van het adj. *schîn* (= glanzende, stralende) in str. 2 vs. 1. Het verband van de vss. 1 en 2 noopt ons om aan te nemen, dat *schîn* hier niet het bekende subst., maar het adj. is; immers staat *schîn* geheel op dezelfde lijn met *rôt* en *wol gestalt.* Nu kent wel het Mhd., niet het Mnl. een adj. *schîn.* Karakteristiek mhd. is ook de uitdrukking *mîn sender lîp* (str. 3 vs. 3), vgl. in 't eerste lied (str. 3 vs. 5) *in sender nôt.*

De genoemde vormen leveren m. i. het bewijs, dat het 8ste lied oorspronkelijk in 't Mhd. is gedicht. Daarbij zou men nog mogen voegen in str. 2 vss. 6, 7 de rijmverbinding *sich* : *mich*, die in 't Mnl. onzuiver zou zijn, nl. *sich* : *mi*, en in str. 3 vss. 6, 7 *mich* : *lich* = mnl. *mi* : *lik.* Evenwel zijn deze rijmen, althans het eerstgenoemde, niet zoo bewijzend als de vroeger aangehaalde, daar de rijmverbinding in str. 2 vss. 6, 7 door eene geringe verandering en omzetting der woorden, ook na transcriptie in 't Mnl, een zuiver rijm zou opleveren, vgl. de „overstelling" van Willems (Ende besundicht hare daer bi / Dat si dus verdervet mi). Bij str. 3 vss. 6, 7 gaat dit niet zoo geleidelijk. Willems moet daar een gedwongen, stroeve woordschikking gebruiken om een mnl. rijm te krijgen: Sodat ic troest gecrige, ic / Genade, vrouwe minnelic.

Nu het vaststaat, dat het 8ste lied oorspronkelijk mhd. is, zij mij nog eene kleine opmerking vergund over een anderen vorm,

1) De correspondeerende rijmverbinding in str. 3 *hân* : *undertân* : *lân* zou bij transcriptie in 't Mnl. eene rijmverbinding opleveren, die in de oostelijk mnl. dialecten niet ongebruikelijk is, nl. *haen* : *onderdaen* : *laen* (vgl. Mnl. Wdb i. v. *haen* en *laen*).

nl. *gevê* (str. 1 vs. 7) als rijmwoord op *mê* (vs. 6). De gewone mhd. vorm van dit woord is *gevêch*, tegenover middend. en mnl. *gevê-gevee*. Onder de door Lexer I. 458 bijgebrachte voorbeelden voor den vorm *gevê* is slechts één zuiver opperduitsch, nl. *Lanzelet* van Ulrich von Zazichoven (uit Turgau), vs. 879, *gevê* rijmende op *wê*. De andere plaatsen, waar hij den vorm *gevê* vermeldt, zijn *Eneïde* van Heinric van Veldeke, *Ms. F.* 65, 8 (in een lied van H. van Veldeke) en *Karl Meinet* 285[1] en 452[25], alle dus in geschriften van mnl. oorsprong. Is het nu niet zeer waarschijnlijk, dat Jan van Brabant den vorm *gevé* in een mhd. lied heeft gebezigd onder den invloed van zijn mnl. taalgevoel?

Ook 't *negende lied* is zuiver mhd., behalve in de rijmverbinding, vs. 9, 11, *genâde* : *spâde* (adv.), d. i. mhd. *genâde* : *spâte*, maar mnl. *genade* : *spade*.

Alvorens over den oorsprong van het negende lied een oordeel uit te spreken, moge hier eene opmerking volgen over de derde strophe van het zesde lied. Reeds Hoffmann v. F. (Übersicht der mittelniederländischen Dichtung[2], blz. 129), heeft beweerd, dat in het zesde lied de derde strophe niet op hare plaats is (zie boven blz. 221 vlg.), maar hare juiste plaats heeft hij niet aangewezen. Misschien gelukt het mij die te bepalen. Bij den eersten oogopslag — het werd reeds boven opgemerkt, bl. 228 — wordt men getroffen door het groote verschil in taal tusschen de beide eerste strophen van 't 6de lied en de derde. Ook naar den inhoud sluit zich str. 3 in 't geheel niet bij hare voorgangsters aan. Terwijl toch de beide eerste strophen wijzen op een bijzonder, een concreet geval, waar de minnaar wel niet in alle opzichten zich bevredigd gevoelt, maar toch de hoop koestert éénmaal voor zijne trouw met wederliefde beloond te zullen worden, prijst de derde strophe zeer in 't algemeen de goede eigenschappen van reine vrouwen en den heilzamen invloed, dien zij kunnen uitoefenen op treurende, gewonde harten.

Bovendien valt nog een merkwaardig onderscheid op te merken in de rijmschema's van de strophen 1. 2 en van strophe 3.

Rijmschema's van Lied VI en van Lied IX.

VI$^{1.2}$	VI^{3}. IX.
a	a◡
b◡	b
a	a◡
b◡	b
b◡	c◡
c	d
b◡	c◡
c	d

Vergelijkt men daarentegen het rijmschema van Lied VI str. 3 met dat van Lied IX, dan vindt men op alle punten gelijkheid. Ook de inhoud van Lied VI str. 3 past uitstekend als algemeene inleiding bij dien van Lied IX. De dichter zou dan bedoelen: »Een lachje van den mond eener reine vrouw doet een treurend hart al zijn leed vergeten. Genees dan, jonkvrouwe, gij reine ziel, mijne wonden door een bewijs van Uwe genegenheid! Zoo niet, dan ga ik te gronde, ofschoon gij mij kunt redden."

Er komt ten slotte nog bij, dat aan de eenige strophe van Lied IX (volgens de uitgave van v. d. Hagen) voorafgaat een alleenstaand refrein, terwijl daarentegen op strophe 3 van Lied VI bij v. d. Hagen geen refrein volgt.

Het bovenstaande saamgenomen wettigt de opvatting, dat str. 3 van Lied VI oorspronkelijk is geweest de eerste strophe van Lied IX.

Deze nieuwe eerste strophe is zuiver mhd. en kan onmogelijk oorspr. mnl. geweest zijn wegens 't rijm *lachen* : *verswachen*. Onze tweede (volgens de uitgave de eenige) strophe van Lied IX is ook zuiver mhd., afgezien van *spade*, dat men zal moeten verklaren als onder den invloed van 't mnl. *spade* ontstaan (vgl. het boven blz. 232 over *gevê* opgemerkte). Het negende lied is dus in elk geval, hetzij men de overplaatsing van VI^{3} naar IX aanneemt of niet, oorspronkelijk in 't Mhd. gedicht.

Als resultaat van dit onderzoek meen ik te mogen vaststellen, dat de liederen, onder den naam van Hertog Jan van Brabant overgeleverd, voor een deel oorspronkelijk mnl., voor een ander deel oorspronkelijk mhd. zijn, en wel:

a) oorspr. mnl.: II. IV. V. VI$^{1.2}$ (?). VII.

b) oorspr. mhd.: I. III. VIII. IX (+ VI^{3}).

Vasthoudende aan de overlevering, die alle 9 liederen op den naam van Jan van Brabant stelt, zou men dus moeten aannemen, dat de hertog zoowel in 't Mnl. als in 't Mhd. heeft gedicht. Maakt men bezwaar tegen deze — zeker niet onbedenkelijke — gevolgtrekking, dan rijst de vraag, reeds door Mone geopperd, of beide groepen van liederen *a* en *b* terecht aan Jan van Brabant worden toegeschreven en of niet veeleer alleen groep *a* van zijne hand is, terwijl groep *b* door den verzamelaar van het in 't Heidelbergsch Hs. C opgenomen liedboek ten onrechte op zijn naam is gesteld. Een nadere bespreking van deze kwestie misschien later.

Groningen. H. BOERMA.

BIJLAGE.

De liederen van Hertog Jan van Brabant, gereconstrueerd op grond van de bovenstaande beschouwingen.

Lied I.

1.

Minlich unde guot,
Hübsch unt reiner sinne
Ist si, unt wol gemuot,
Die ich mit triuwen minne.
Si ist küniginne
In mînes herzen grunt,
Dâ si bestæt ist inne
Nû und ouch zaller stunt.
Vriuntlîch bevangen
Hât mich ein rôter munt
Unt zwei liehtiu wangen,
Dâ bî ein kele runt.

2.

Noch würde ich gesunt,
Trœste mich diu minneclîche,
Diu mich hât verwunt.
Ach genâde, tugenderîche!
Ich muoz sicherlîche
Sterben in kurzer stunt,
Mir enwerde genædeclîche
Danne iuwer güete kunt.
Vriuntlîch bevangen etc.

3.

Liehtiu ougen klâr,
Minneclîch ein lieplich kinne
Tuont mich sorgen bar.
Ach genâde, küniginne!
In sender nôt ich brinne
Nâch iu in aller stunt;
Helft mir, daz ich gewinne
Trôst, mîner sælden vunt.
Vriuntlîch bevangen etc.

Lied II.

1.

Eens meienmorgens vroe
Was ic opgestaen;
In een scoen boemgaerdekijn
Soudic spelen gaen.
Daer vant ic drie joncfrouwen [staen:
Dene sanc vore, dander sanc na:
Harba lori fa, harba harba lori [fa, harba lori fa.

2.

Doe ic versach dat scone cruut
In den boemgaerdekijn,
Ende ic verhoorde dat soete geluut
Van den mageden fijn,
Doe verblide dat herte mijn,
Dat ic moeste singen na:
Harba lori fa, enz.

3.

Doe groette ic die allerscoenste,
Die daer onder stont;
Ic liet mine arme al omme gaen;
Doe, ter selver stont
Ic woudese cussen an haren mont.
Si sprac: „laet staen, laet staen, laet staen!"
Harba lori fa, enz.

Lied III.

1.

Ungelîch stêt uns der muot,
Mir und den kleinen [walt]vo- [gelînen,
Wan si vröuwent sich der bluot,

2.

Ich wil iemer blîben stæte
Und enwil ir nicht entwenken;
Lônt si mir mit missetæte,

Die s'ûz den esten sehent schînen.
Darunder wellents ruowen disen
[küelen meien
Und erniuwen ir gesanc und ir
[geschreien.
Iemer dienen sunder lôn, dast
[jâmerlîch;
Wizzet ir, wer daz hât getân?
[Seht, daz bin ich.

Wê wes sol ich dan gedenken?
Nein, Vrouwe Venus! lâz er-
[barmen dich
Und bite die lieben, daz si
[trœste mich.
Iemer dienen... etc.

3.

Ich muoz iemer tragen quâle
Naht unt tac unt zallen stunden;
Daz tuot mir ir minnestrâle,
Diu ervrischet mîne wunden;
Die stênt unverbunden, dast al ze hart:
Nu alrêrst so jage ich ûf der widervart.
Iemer dienen... etc.

Lied IV.

1.

Joncfrouwe edel, goedertieren,
Welgeraket van manieren,
Als ghi ghebiedt, so sal ic vieren
Tfernoy, daer ic ben inne.
Dat ic dus moete quelen,
Dat doet mire liefste minne.
In cans mi niet ghehelen,
Ghewaerlike ic ontsinne.

2.

U eigen wil ic wesen;
Wet vorwaer, in cans genesen,
Het ensi alsoe, dat ic in desen
Troest moghe an u ghewinnen.
Dat ic dus moete quelen...
[enz.

Lied V.

Cuusche smale, haer bruun ogen
Die haent mi dat gedaen,
Dat ic minne moete dogen:
Ic valle, in cans gestaen.
Geft si mi troest, so waere mi wel besciet.
Wacharme, ic pense sine willes doen niet.
Die mi haet dus bevaen,
In haer prisoen gedaen,
Ensi mi troeste, ic ben doet, sonder waen.

Lied VI.

1.

Ic sach noyt so roden mont
Noch oec so minlike ogen,
Als si heeft, die mi heeft gewont
Al in dat herte dogen [1]).
Doch leve ic in hogen
Ende hope des loen ontfaen:
Geeft si mi qualen dogen
Si mach mis beteren saen.
Lief, mi hevet u minne
So vriendelike bevaen,
Dat ic u met sinne
Moete wesen onderdaen.

2.

Mi es wale, als ic mach sijn
Bi minre scone vrouwen,
Ende ic danne haer claer anscijn
Ende haer gelaet mach scouwen.
God verde si van rouwen!
Si es so wale gedaen,
Dat ic haer bi trouwen
Moete tallen diensten staen.
Lief, mi hevet u minne, enz.

Lied VII.

1.

Menech creature es blide,
Die onthier in sorgen was.
Dats natuerlic jegen den tide;
Doch hout mi minne in enen pas.
Si doet mi, dat ic verswine.
Genade, cuusche werde fine!
Om u pensic dach ende nacht.
Mi esset droeve van haer te
[sine:
Nochtan lide ic bi haer pine;
Dat doet rechter minnen cracht.

2.

Menech hout van minnen tale,
Dien noch niet dwanc der min-
[nen bant;
Ic woude, dat mens cande wale,
So werde goede minne niet ge-
[scant.
En es cleric, leke no begine,
Si toene buten lieve [2]) te sine,
Dies doch in therte niet en acht.
Mi esset droeve van haer te
[sine enz.

3.

Haddic die cuere van allen vrouwen,
Sone wandelde doch niet dat herte mijn.
So sere minne ic ene met trouwen,
Dat ic haer onderdaen moet sijn.
Tusscen der Mase ende den Rine
Es gene scoenre dan die mine:
Si leit vaste in mire gedacht.
Mi esset droeve van haer te sine, enz.

---

1) Zie boven blz. 228 v.

2) Zie boven blz. 230.

Lied VIII.

1.

Winter wil uns jârlanc mê
Twingen, heide und ouch den [walt;
Unt darzuo den grüenen klê
Machet er gar ungestalt;
Voglîn twinget sîn gewalt:
Daz klage ich unt dâ bî mê,
Daz diu schoene ist mir gevê,[1])
Die ich von herzen minne.
Genâde, Venus, ein künigîn!
Dîn eigen diener wil ich sîn:
Hilf daz ich trôst gewinne.

2.

Ir mündel rôt, ir wengel schîn
Und ir lîp gar wol gestalt,
Daz ich dem muoz vremde sîn,
Des wird ich in sorgen alt.
Si begât an mir gewalt
Unde sündet sêre sich,
Daz si sus verderbet mich
An herzen unt an sinne.
Genâde, Venus, ein künigîn, [etc.

3.

Genâde, minneclîchez wîp!
Noch lât mich iuwer hulde hân,
Gedenket daz mîn sender lîp
Dienstes iu ist undertân.
Des sült ir mich geniezen lân,
Alsô daz ir trœstet mich.
Genâde, vrouwe minneclich,
Mîns herzen küniginne!
Genâde, Venus, ein künigîn, etc.

Lied IX.

1.

Reiner wîbe güete
Sint vür trûren guot,
Si gênt hôchgemüete,
Daz gar sanfte tuot.
Swenne si wellent lachen
Uz blüenden mündlîn rôt,
Trûren kunnens verswachen
Und vertrîben nôt.
Vrouwe, durch got, genâde!
Vil reine sælic wîp,
Trœstet ir mich ze spâde[2]),
Daz nimet mir den lîp.

2.

Sol ich sus gebunden,
Juncvrouwe, vor iu stân?
Heilet mîne wunden!
Waz hab ich getân?
Bin ich sus verteilet,
Juncvrouwe minneclich,
Belîbe ich ungeheilet,
Daz verderbet mich.
Vrouwe, durch got, genâde. [etc.

---

1) Zie boven blz. 232.

2) Zie boven blz. 232 vlg.

KUSSEN.

Een bloedverwant van den wortel van ons woord »kussen", to kiss, is noch in sanskriet, noch in latijn of grieksch te vinden. Hoe verleidelijk het homerische: *κύσσε δέ μιν κεφαλήν τε καὶ ἄμφω φάεα καλά* ook klinkt, naar dien Sirenenzang mag niet geluisterd worden. En »kussen" te vereenzelvigen met skr. *jush* enz., zooals Benfey aan de hand doet, is gewaagd. Even problematisch is ook eene gelijkstelling van *κυ* of *κυσ* van *κύσσε* met den skrietschen wortel *kus* of *kuç*, die met de beteekenis van omhelzen (*samçleshaṇe*) wordt opgegeven in den Dhātupāṭha (26, 109), maar slechts *daar*, nog niet in eenig litterarisch product wordt gevonden, zelfs niet in het singuliere-vormenlievend Bhaṭṭikāvyam. Niet onbelangrijk schijnt mij eene beschouwing der sanskrietsche woorden, die in beteekenis met ons woord »kussen" overeenkomen, daar zij licht kan werpen op de genesis van het begrip door dat woord uitgedrukt, op de voorstellingen die, door de herhaalde handeling opgewekt, ten slotte het door den wortel uitgedrukte begrip vormden.

Er zijn in 't sanskriet voornamelijk twee woorden die in de lexica met »kussen" worden vertaald. Daarvan komt *cumbati* (*w. cumb*) in beteekenis geheel met kussen overeen: het is een aanraken met de lippen, met den mond. Het andere woord: *jighrati*, van den wortel *ghrā*, en al zijne samenstellingen, kan slechts gemakshalve door kussen worden vertaald, daar het inderdaad eene met den neus (ghrāṇa) verrichte liefkoozing uitdrukt, een ruiken, een wrijven met den neus op het hoofd van den geliefkoosde, eene liefkoozing die in Indië oudtijds in zwang was en nog is. Het verschil tusschen *cumbati* en *jighrati* is dit, dat het laatste eene pieuse liefdesbetuiging uitdrukt, gewoonlijk van een vader of eene moeder aan een kind. Bij de vele voorbeelden in het P. W. sub voce *ghrā* voeg ik er nog twee:

Buddhacarita III, 7 Atha Narendrah sutam āgatāçruḥ çirasyupāghrāya ciram nirīkshya / Gacchehi cājñāpayati sma vācā snehānna cainam manasā mumoca d. i. »Met tranen in de oogen zijn zoon op het hoofd ruikende (kussende) en hem lang beschouwend gaf de koning hem verlof om te gaan met zijne stem, maar met zijn hart liet hij hem door liefde niet los." En Jātakamālā p. 61 Tayā dṛshṭāv upāghrātau" d. i. »door haar (hunne moeder) gezien en beroken". Gewoonlijk drukt *cumbati* eene uiting uit van zinnelijke liefde, van *szerelem* zou een Hongaar zeggen, terwijl ji*ghra*ti eene uiting is van *szeretet*, alle liefde behalve sexueele. In het bovengenoemde Bhaṭṭikāvyam 14, 12 (in welken *sarga* alle werkwoorden in 't perfect. staan) wordt van uittrekkende krijgers gezegd dat zij hunne vrouwen omhelsden en hunne kinderen op het hoofd roken en kusten: ālilinguç ca yoshitaḥ / ājaghrur mūrdhni bālānç ca cucumbuç ca sutapriyāh. Hier staan de twee vormen dus naast elkaar. *Cumbati* is in gebruik gebleven in de Prakrits, Pali enz.; ook in het Zigeuner dialect is het gebleven, zoowel in dat der Tsiganen in Turkije als der Gypsies in Engeland. Ji*ghra*ti of zijne samenstellingen heb ik daarentegen in die eigenaardige beteekenis niet aangetroffen in Pali (ghāyitvā staat Jataka V, 293); wel het synoniem *çinghati*, dat in den Dhatup. staat ag*hrā*ṇe »ruiken" en, met *upa* verbonden, geheel in den zin van *upaghrā* voorkomt in Bhaṭṭik. 14, 52, dus ook in 't perfectum, en 17, 95; in beide gevallen verbonden met murdhani (çirasi). In den zin van *beruiken*, niet als liefdesbetuiging, staat de palivorm *upasiṁghitvā* en *upasiṁghantassa* in het verhaal van den Brahmaan met den fijnen neus bij Fausbøll Jātaka 126 (Vol. I p. 455). Het is curieus dat de in 't Skriet schaarsch gebruikte wortel *çingh* ook in 't Zigeunerdialect bewaard is als *sung*, reuk, *sungāv*, ik ruik.

De oorspronkelijke beteekenis van *ghrā* is gelukkig te vinden. De wortel *ghrā* is dezelfde als de proteusachtige grieksche wortel in de woorden χραϝω, χραύω, χρίω, χρώς, Χρῆσθαι en heeft de beteekenis van »zacht aanraken, effleureeren, wrijven". Dit

is de algemeene beteekenis, waaruit in 't sanskriet de speciale van »wrijven met den neus, beruiken (kussen)" zeer natuurlijk is gevolgd. En het is waarschijnlijk dat *cumb* ook in 't algemeen »aanraken" beduidde, als er waarde mag gehecht worden aan de in den Dhātup. (32, 91) vermelde beteekenis van *cumbayati*, kwetsen (*hiṃsāyām*); een »hard aanraken" dus, met dezelfde nuance in beteekenis als in *strijken* en *to strike*. Misschien is *çingh* = κιγχ of κιχ in κιγχάνω, κιχάνω, bereiken (evenals bijv. skriet *çap*, vloeken = κοπ, slaan) en beteekent het dus oorspronkelijk ook »aanraken, raken." (Is ons *ruiken*, *rieken* verwant met *reiken*, *raken*?).

De beteekenis van »aanraken", 't zij harder of zachter, schijnt eveneens de oorspronkelijke te zijn van een derden wortel »niksh", die volgens den Dhātup. (17, 7 *cumbane*) ook *kussen* beteekent. Een tekst waarin *niksh* in dien zin voorkomt is nog niet bekend. De imperatief *niksha* staat Atharvaveda 19, 29, een tooverlied evenals 28 en 30, waarin een kruid of plant (*darbha*) iemand als amulet, *maṇi* (vgl. latijnsch *monile*) wordt aangebonden onder allerlei bezweringen. *Niksha* staat daar naast allerlei imperatieven, die allen het begrip »slaan, treffen, raken, wrijven" in verschillende schakeeringen uitdrukken, zooals: *tṛndhi*, *rundhi*, *mṛṇa*, *mantha*, *piṇdhi* (van *pish*) en *jahi* (van *han*). In 't PW. wordt het vertaald door *bohren* evenals in AV. 9, 8, 15 (eene bezwering tot verdrijving van hoofdpijn en andere pijnen) an*niksh*anti en *vinikshe* en *viniksha* in 8, 24 en 25, een huiveringwekkend krachtig tooverlied, waarin Agni's hulp tegen de booze geesten wordt ingeroepen, om hen met zijn scherpe hoorns te doorboren. Een vrij harde aanraking dus! In Bhaṭṭikāvyam 9, 106 staat nog de samenstelling *praṇikshishyati*, dat zoowel Jayamangala als Bharatamallaka verklaren door: hij zal genieten of eten, en afleiden van *niksh* (*cumbane*). Evenals bijv. ἐπαυρεῖν, *aanraken* beteekent en daarna genieten, zoo schijnt ook *niksh* te beteekenen »aanraken" in 't algemeen en speciaal »met den mond."

Nog blijft de wortel *niṁs* over. Bhaṭṭikāvy. 5, 19 staat hij geheel in den zin van *cumb*. *Nāsyam paçyati yas tasyā niṁste dantacchadam na vā*, dat is: wie haar (Sità's) gezicht niet ziet en haar lippen niet kust. Het wordt dan ook door beide commentatoren verklaard door *cumbati*. Verder komt het woord voor in 6 Rigvedateksten (1, 144, 1; 8, 43, 10; 9, 85, 3; 10, 74, 2; 10, 92, 2; 10, 94, 9) die mij niet alle even duidelijk zijn. Soms kan het overdrachtelijk door kussen vertaald worden, maar eerder schijnt het te beteekenen: eerbiedig aanraken. Als *niṁs* van *nam* komt, gelijk *hims* van *han*, zou men het door huldigen kunnen vertalen. Bhaṭṭik. 9, 106 gebruikt een samengest. adjectief *pariṇimsakah*, dat beide commentatoren afleiden van *niṁs* (*cumbane*) en verklaren door »eter, verteerder". Is *niṁs* verwant met ons *nemen* en beteekent *pariniṁsaka* dus de *rondom nemende*, *verterende*, evenals *περινέμεσθαι* door Plutarchus Dion 56 van 't verterende vuur wordt gezegd? In alle geval is *nims* ook een schakeering van *aanraken* en verklaren zich zoo de verschillende beteekenissen. Misschien zal *kussen* ook nog eens blijken oorspronkelijk »aanraken" in 't algemeen te hebben beteekend.

S. J. WARREN.

Post scriptum heb ik *jighrati* enz. toch nog gevonden in Pāli met de beteekenis van »beruiken, kussen" in Jātaka 532, waar eene moeder haren na eene afwezigheid van 7 dagen, 7 maanden, 7 jaren teruggekeerden jongsten zoon op het hoofd ruikt en kust. De vormen zijn (Fausbøll Vol. V p. 328) *upagghāyitum*, *upagghātum* en *ghāyitvā* (*sīsē* en *muddhani*).

ONUITGEGEVEN BRIEVEN VAN JAKOBUS BELLAMY.

In 1885 ontving mijn Vader te Batavia eenige manuscripten ten geschenke, waarin hij getoond had veel belang te stellen, van eenen Heer de Bruyn, afstammeling van de Bruyn, die in het laatst der 18de eeuw te Amsterdam gehuwd is geweest met eene zuster van den boekhandelaar A. Mens Jansz., Bellamy's bekenden vriend en uitgever. De kleine verzameling bestaat uit een 16tal papieren en 1 facsimile: 10 brieven van Bellamy (I—IX en XII) en 1 gedichtje (XI), eigenhandig geschreven; 1 gedichtje, waarschijnlijk copie (X); het door de weduwe Bellamy onderteekend (gedrukt) doodbericht van haren zoon, gezonden aan den boekhandelaar Mens te Amsterdam (XIII); 2 couranten (XIV) en een brief van J. I. D. Nepveu aan de Bruyn, 10 Jan. 1841 (XV).

Door den heer Nepveu zijn in de Aurora van 1842 geplaatst het gedichtje aan Vroome (XI) en een facsimile van brief IV [1]); het gedichtje X, »aan Stilling", kwam in 1790 het eerst uit in den bundel: Gezangen mijner Jeugd en naagelaaten Gedichten door J. Bellamy, 2de druk, te Haerlem bij Plaat en Loosjes.

De brieven zijn verder onuitgegeven gebleven en kunnen ter bepaalde plaatse in van Vloten's »Uit Bellamy's nagelaten brieven en papieren" worden ingelascht.

Het plan van mijnen Vader was, zoodra de rusttijd voor hem gekomen zou zijn, eene uitgebreide studie te beginnen over Bellamy, dien hij als mensch en dichter liefhad, al de bouwstoffen, uitgegeven en onuitgegeven, daartoe te verzamelen, het geheel aan eene nauwkeurige studie te onderwerpen om ten slotte te komen tot de zoo zeer gewenschte »nieuwe levensschets van Bellamy, in de lijst van zijn tijd, en tot eene betere uitgave zijner gedichten" [2]). Ziedaar het doel, dat hij zich voor-

1) Voor de volledigheid geef ik deze beide echter ook hier ter plaatse.

2) Dyserinck, Ter Nagedachtenis van J. Bellamy, blz. X.

stelde.... maar, hij had zich nog slechts aan eenige voorbereidende studie kunnen wijden, toen de pen aan zijne werkzame hand ontviel!

Volgens zijne eigen beschikking zijn de mss. overgegaan in bezit van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden (thans 1134*a*). En nu, na ruim 2 jaar, heeft het weder opvatten van wat hij heeft laten rusten eene eigenaardige bekoring voor mij, en waar mijn oorspronkelijk plan was eenvoudig deze mss. uit te geven, gevoel ik nu, bij het nader inzien en bestudeeren van wat mijn Vader voor zijn doel reeds verzameld en verwerkt had, behoefte zijn spoor te volgen, voort te gaan op den weg, dien hij reeds voor een deel heeft afgelegd en, voor zooverre mijne krachten het mij zullen veroorloven, te voltooien wat hij begon.

Bellamy is inderdaad eene merkwaardige gestalte, als »de vaderlandsche dichter in wiens persoon onze poëzie den overgang gemaakt heeft van het conventionele en leugenachtige der achttiende tot het waarachtige en natuurlijke der negentiende eeuw", merkwaardig ook door zijnen Utrechtschen vriendenkring, »de(n) vruchtbare(n) grond waarin het mosterdzaadje kwam nedervallen; en het is, alsof de kunstkennis van Kleyn en Ockerse, van Rau en Hinlópen, onder de gunstige leiding van de godin der schoonheid, alléén heeft moeten dienen om dit zaadje tot een boom te doen worden, tusschen wiens takken en onder wiens dichte bladeren nu nog de vogelen des hemels — anders gezegd, diegenen onzer die zich in deze prozaïsche wereld gaarne nu en dan verkwikken met een teug echte poëzie — eene goede herberg vinden" [1]).

Deze arbeid lacht mij nu toe, bovenal ook als eene daad van piëteit jegens hem, die mij voorging. Moge ik blijken er voor berekend te zijn!

Van eenig belang voor de Bellamy-literatuur zijn de volgende punten, aan den inhoud der brieven ontleend:

1) Busken Huet, Lit. Fant. en Krit. XXIV, blz. 38 en 29.

1°. In brief III, van 6 Maart '85, bespreekt Bellamy zijn plan het voorbericht van zijne Gezangen (einde Mei verschenen) te kleeden in den vorm van een' brief aan een zijner vrienden (Kleyn); hij keurt het »koptje van Vinkeles", zijn eigen medaillonportret, waarmede de uitgave prijkt, goed, en geeft de juiste schrijfwijze aan van zijn' naam. Volgens dienzelfden brief schijnt de uitgever van het »Vervolg der Vaderlandsche Gezangen van Zelandus", in 1783 verschenen, niet van Vloten, maar Mens geweest te zijn.

2°. Over de samenstelling van het 2de stukje van den Poëtischen Spectator, dat evenwel eerst na zijn' dood verschenen is, handelen brief III, VI, VII en VIII.

3°. De 2de druk der Vaderlandsche Gezangen van Zelandus, waarvan de voorrede dagteekent van 20 Juni '85, was in Augustus nog niet verschenen, blijkens brief V.

I.

Brief van Bellamy, 16 November 1784, zonder adres, doch blijkbaar aan Juffrouw de Bruin, misschien te gelijker tijd met een' brief of boeken aan haren broeder, den boekhandelaar Mens, verzonden. De brief, 4 blz. 4°. is te plaatsen: van Vloten, blz. 127. Nadat Bellamy in den brief aan Mens van Vrijdag 5 November een bezoek op den daarop volgenden Zondag heeft aangekondigd, om bij de Bruin te eten en Maandagmiddag (8 Nov.) weder te vertrekken (zie v. Vloten, blz. 127), kan hij dien Zondag aan zijn plan gevolg hebben gegeven, doch, gelijk m. i. uit brief I blijkt, is hij ook Zondag 14 Nov. in Amsterdam geweest, den 15den teruggekeerd en om half tien in Utrecht op zijne kamer aangekomen, om dien nacht te droomen van de »koussebanden", die Juffrouw de B. voor hem maakte en haar den 16den te »middernagt" dezen brief te schrijven. 29 November vraagt Bellamy aan Mens, klaarblijkelijk met betrekking tot dit schrijven: »wat heeft uw zuster van den brief gezegd?"

Den 16 November.
1784.

postpapier heb ik thans niet — En het is reeds middernagt — mijn Hospes en zijn vrouw [1]) zijn te bed! — En op dit papier zult ge zoo wel kunnen lezen, als op postpapier!

Mijn eerste droom, Mejuffrouw, die ik, in Utrecht, droomde, was — zoo als ge natuurlijk denken kunt — over — de —

Koussebanden!

Gij kunt u niet verbeelden, hoe aangenaam [2]) men over koussebanden kan droomen! — eerst droomde ik, over het stuk, dat er nog aangemaakt moet worden. — toen werd ik wakker. — naauwlijks was ik weêr in slaap, of ik droomde, dat ze gereed waren — en dat gij ze mij gaaft! — dat was eerst droomen! — Ik heb nooit schooner *ode* [3]) gemaakt, dan mijn ode op de koussebanden. Gij begrijpt duidelijk, dat ik de voornaamste schoonheden der *ode* vergeten heb, zoo als het, in het droomen, doorgaans gaat! — zijt gij al wat gevorderd, mejuffrouw?

„Maar weet ge dan niets meer van de *ode*,
„Bellami?"

Ach! mijn lieve Juffrouw! gij weet wel, wat droomen zijn — 's morgens hebben wij 'er naauwlijks de helft meer van! — Gij hebt immers ook wel gedroomd, mejuffrouw? —

Hoe vaart uw man? — gebruikt hij nog.... hoe hieten die dingen ook?.... is de verlossing nog al voorspoedig geweest?.... Maar! nu zijn er al stipjes genoeg!

Wil ik u nu wat van mijn reis vertellen? — In de roef waaren — een fransche modekraamster [4]) — van vijftien Jaaren — vijftig — wil ik zeggen! — een koopman van keulen — en — een Jurgen Langbein [5]) — god weet, hoe de vent er in gekomen is! — Verbeeld u nu Bellami, in deze groep! — toen het donker begon te worden, was er in de roef:

Stilte, als de stilte des grafs!

Mijn lieve Juffrouw! kunt ge u wel een Egiptisch graf verbeelden? — hier hadt onze roef wel van! — Aan beide zijden zaten twee *mumiën*, waarvan ik de eer had er een te zijn! — een flaauw licht, dat, uit een lantaarn, ons van ter zijde verlichtte, deedt een wonderlijke uitwerking. — met één woord:

Het verveelde mij in de roef!

---

1) De *u* wordt in de brieven steeds geschreven *ŭ*.

2) In de brieven is de schrijfwijze *ae* of *aa* moeielijk te onderscheiden; ik heb doorloopend de dubbele *a* genomen.

3) *Ode* in het hs. onderstreept, gelijk al het andere, dat cursief gedrukt is weergegeven.

4) De *m* van *kraamster* is niet duidelijk, er staat eigenlijk *n*.

5) Blijkbaar eene aardigheid; de zinspeling, die misschien in den naam schuilt, is mij niet duidelijk.

Ach! ware ik bij Jufirouw de Bruin! — dit dagt ik geduurig! — uw man zal het niet kwalijk nemen, want hij hadt een *purgatie* in! — Mogelijk kom ik binnen kort een kopje thee drinken — gij moet u niet verwonderen — ik heb al wonderlijke plans!

thans is het twee uuren — dus zal ik niet veel meer schrijven! Hoe vaaren de Jonge Heeren? — en hoe de Jonge Juffrouw? Gij kunt haar wel een kuschje of zes geven! —

Gij zult mij niet kwalijk nemen, dat ik een weinigtje gebruik! —

'tis tijd, — en als men zoo iets gewoon is, is het moeilijk te laaten.

Dit ondervinde ik in duizend dingen, die ik niet wel laaten kan!.... Ja! als men zoo ergens aan verslaafd is! — Neem maar eens het kusschen! lieve tijd! het heugt mij nog, dat ik er eeten en drinken voor zou hebben laaten staan — doch dit is lang geleden! toen deed ik de hevigste aanvallen, op de wangen — kin — mond — voorhoofd — oogen — hals — handen en armen der meisjes — Ja, somtijds — ik durf het niet ontkennen — somtijds was ik stout genoeg, om, met mijn lippen, door de enge opening van een halsdoek heenen te dringen — Ja! Venus weet wat ik al gekuscht heb! — Doch dit is voorbij! nu leef ik veel geruster. somtijds krijg ik nog wel een' aanval, doch het is schielijk over [1]).

Toen ik uit de schuit, op mijn kamer kwam, vond ik niemant, 't vuur was uit — en 't was bij halftien. Ik wandelde mijn kamer eenige reizen op en neêr — heel besluiteloos — Gelieft uwe Excellentie vuur? — zeide mijn schildknaap Rinswou [2]). Neen! — zal uw Excellentie iets gebruiken? — neen! — Ja! geef een fles wijn! — Ik moet naar het kasteel! Ik wil de genadige Jongvrouw zien! — God bewaare uwe Excellentie, zeide mijn schildknaap; het Kasteel is met reuzen bezet — de avontuur zal moeilijk zijn!

Al was het Kasteel met duivels bezet! zeide ik, ik wil de Jongvrouw zien! hebt gij ooit een avontuur gezien, die te zwaar, voor mij, was — zeg?....

Mijn schildknaap vertrok.

Toen ik mijn' wijn gedronken had ging ik, om de Jongvrouw te zien: — geen reus — of reus gelijk — zij hadden mij zeker gewagt — en waaren — gevlugt! De Jongvrouw zat in de zaal; toen ik aan de poort aanklopte zeide zij tegen de Kamermaagd, maak open! Ik zou wel durven wedden, dat het de Ridder is! dezen avond zal hij zeker komen. — Ik had u gisteren-middag reeds gewagt, zeide de Jongvrouw!

De deur van de zaal gaat toe — en moet nu gesloten blijven! —

toch nieuwsgierig! — wel nu! kijk dan door die reet! — en wat

1) Het hs. heeft hier de tusschenruimte van eenen regel.

2) Bij v. Vloten t. a. p. blz. 86 heet Bellamy's hospes: Mr. van Renswoude, op de Langenieuwstraat te Utrecht. In dezen brief echter is de naam zeer duidelijk: Rinswou.

ziet ge nu? immers niets, dan dat de Ridder de Jongvrouw eens kuscht?

Nu geen woord meer! — maar, als ik nu de koussebanden niet krijg, weet ik het niet! Vaarwel mijn lieve Juffrouw! groet mijn Heer de Bruin — en uwe kinderen! —

Ik ben uw vriend
Zelandus.

II.

»Een Pertinent verhaal van het voorgevallene op den 10 Febr. 1785", 4 blz. 4°., nl. eene feestviering naar aanleiding van de ontvangen »koussebanden", waarvan in den vorigen brief sprake was; te plaatsen v. Vloten blz. 138, tusschen de brieven aan Fillis van 7 en 14 Febr. Opmerking verdient een zin in den brief aan Mens van omstreeks 21 Febr. '85 (v. Vloten blz. 141): »Groet de Bruyn en zijn vrouw, en zeg, dat ik eerstdaags, als de schuiten varen, het trommeltje zal terugzenden". In dit trommeltje zal 10 Febr. het bewuste geschenk in Utrecht zijn aangekomen.

Een Pertinent verhaal
van het voorgevallene
op den 10 February
1785.

'S morgens ten negen uuren, op den 10 february 1785, was het nog even eens als op andere gewoone morgens. van negen uur tot kwartier voor elven viel 'er niets bizonders voor. 't was omtrent elf uur toen ik staatig opstond, naar mijn kamer ging, en de nieuwe koussebanden plegtig uit elkander rolde; bij deze plegtigheid was niemant tegenwoordig, dan ik zelf. Vervolgens ging ik met de koussebanden naar de andere kamer — plaatste mij bij het vuur — en, onder de toejuiching van de samengevloeide meenigte — [want behalven mij, waaren 'er nog twee heeren] — deed [1]) ik de koussebanden, niet zonder aandoeningen, om mijn beenen. Deze plegtigheid wierd geslooten met een beker helderen koornwijn [2]). Van elf uur tot half twaalf ontving ik de

---

1) In het hs. schijnt eene hoofdletter *d* te staan.

2) *Jenever?*

gelukwenschingen van de buitenlandsche ministers. — 't was juist twaalf uur toen ik, in het uitgaan, een courier ontmoette, die mij een brief overgaf, waar uit ik verstond, dat het zeer waarschijnelijk was, Dat zeker voornaam personaadje nog dien zelfden dag zou overkomen, om de plegtigheden bij te woonen. Ik stak den brief bij mij, en gaf aan mijne ministers opening van het geval, die terstond alles in gereedheid deden brengen, om den verwagt wordenden heer overeenkomstig zijnen rang, op te wagten. — Intusschen ging ik eenige bezoeken van staat afleggen. Over den maaltijd speelde mijn kamerdienaar een geestig stuk op een tik-takbord, daar hij den lof der koussebanden, zeer aardig, onder zong.

De koussebanden,
een ode [1]).

Een ander moge zingen
  van liefde en wijn:
van groene koussebanden
  is thans mijn lied!

gelijk de dartle ranken,
  eens wijngerts, om een' olm:
zoo sling'ren koussebanden
  zich om de beenen heên!

Een held verkrijge eén standbeeld,
  van marmer, op zijn graf;
De groene koussebanden
  zijn op mijn graf genoeg!

bindt, met die koussebanden,
  mijn pen en inktpot saam;
En als ik ben gestorven,
hangt dan de koussebanden,
  o vrienden, op mijn graf!

Het overige van het stuk heb ik niet kunnen magtig worden, om dat mijn kamerdienaar het voor de vuist maakte en zong; het laatste gedeelte zong hij zoo verschriklijk schielijk, dat men zelfs niet onderscheiden kon, in welke taal hij zong. Mijn secretaris maakte de boosaartige aanmerking, dat de kamerdienaar zichzelf, op het laatst niet zou verstaan hebben.

Na den maaltijd ging ik in persoon, zonder eenig gevolg, naar buiten, om het Jagt op te wagten, waarmede zijn Hoog Edelheid zoude overkomen. Nadat ik eenige oogenblikken vertoefd had, zag ik het Jagt, van verre, aan-

1) *Koussebanden* is in het hs. dubbel onderstreept.

komen. Zoo dra het aan den wal genadert was, vroeg ik, of zijn weledele gestrenge ook in het Jagt was? Neen!

IJlings ging ik te rug, onder het geleide van mijn heeren[1]) ging ik, tegen half vijf naar de groote musijczaal, om het concert te hooren, dat, ter eere van de koussebanden, stondt gegeven te worden. Schoon de musikanten eerst ten zes uur moesten beginnen, was het om vijf uur reeds zoo vol, dat men naauwlijks plaats kon krijgen. 'er waaren niet meer dan zestig musikanten, de zangers er bij gerekend. — 't was negen uur toen het geëindigd was. Ieder was ten hoogsten voldaan; men hoorde onder de menigte niets anders dan, beurtelings: *De Doggersbank* en *De Koussebanden!* Ik begaf mij, met mijn gansche gevolg, naar het huis van een' mijner Generaals, die een pragtig soupe, van fransch brood en worst, hadt laaten gereed maaken. Wij waaren allen zeer vrolijk; mijn Generaal smeet, om de vrolijkheid nog wat te vermeerderen, eenige servetten op het vuur; de andere heeren van mijn gevolg, hier door aangemoedigd, wierpen 'er eenige ledige flessen bij. Met genoegen zag ik eenige stoelen in malkander trappen; doch niets deedt schooner uitwerking dan het verbranden van de drie pijpenmandjes! Om mijn genoegen nog meer te vergrooten hieldt mijn Generaal met een ander officier een spiegel gevegt: de Generaal was gewapend met een groote, gedroogde, worst; de andere met een rotting: de behendigheid en kragt der Heeren was verwonderlijk. Doch eindelijk smeeten zij de[2]) wapenen weg, en grepen elkander met de handen aan; maar ongelukkig, voor de groote monteering van den Generaal, greep de officier hem van agteren, en hieldt, ten teken zijner overwinning, een grooten lap laaken in zijn handen, die hij op de smeulende asch der pijpenmandjes smeet.

Voor het overige liep alles in de grootste orde af. 't was 's nagts omtrent één uur, toen ik mij, door mijn gevolg, naar huis liet geleiden, zeer voldaan over het *feest der koussebanden*[3]).

III.

Een brief van 6 Maart 1785, blijkbaar aan den uitgever A. Mens Jansz., 2 blz. f°., te plaatsen: v. Vloten blz. 141, tusschen den brief van 14 Maart aan Fillis en dien van ± 21 Februari aan Mens, waarin de terugzending van het trommel-

---

1) *Mijn heeren* (?) in het hs. zeer onduidelijk.

2) De volgende woorden tot... *ongelukkig* zijn in het hs. schier onleesbaar.

3) Onder dit Verhaal staat eene niet zeer duidelijke penteekening, ter illustratie van de Ode, naar 't schijnt: een paar om eenen inktpot (cf. str. 4) samengestrikte kousebanden, waaraan een veeren pen verbonden is.

tje aan de Bruin wordt aangekondigd. In dien brief wordt gewaagd van het 2de blad van zijne »Gezangen", nl. het bundeltje Gedichten in 1785 door Bellamy zelven onder dien titel voor de pers gereed gemaakt. »Dit Bundeltje bevat slechts een twintigtal stukjes, die echter niet alle van lateren oorsprong zijn dan de *Jeugdige* en *Vaderlandsche Gezangen* [1]), maar waaronder eenige de jaarteekening dragen van 1784, 1782, één zelfs van 1780. Zij zijn evenwel alle in eenen meer ernstigen, godsdienstigen toon gestemd, dan zijne vroeger uitgegevene stukken, en het schijnt ons toe, dat hij even daarom dezelve voor eenen lateren tijd heeft willen bewaren. Zijn eerste voornemen toch was, bij hooger vordering in de kunst, en na het dichten van meer uitvoerige stukken, eene grootere Verzameling zijner Kunstwerken uittegeven, waarover hij meermalen met zijne vrienden sprak. Dan, daar hij omstreeks zijn laatste levensjaar, in zijn anders stevig gestel meer en meer eene ziektestof voelde omwoelen, die hem een zeker vóórgevoel van zijnen vroegen dood inboezemde, besloot hij, met de uitgave van dezen nog kleinen voorraad niet langer te dralen. Hij gaf dien dus, zoo als dezelve was, in het licht, zelfs nog met achterhouding van eenige andere Verzen, welke, na zijnen dood, onder zijne *Utrechtsche* papieren gevonden zijn", en later zijn uitgegeven [2]). Deze uitgave der »Gezangen" is versierd met een medaillonportret van Bellamy door R. Vinkeles en heeft als voorrede een uittreksel »Uit een brief, aan mijnen vriend Kleyn". Het 2de stukje van den Poëtischen Spectator met de recensie van Hofhams slaapdichten, waarover B. in dezen brief schrijft, is het laatste geschrift, door hem bijna geheel »opgesteld" en in druk gecorrigeerd, dat eerst na zijn' dood, 11 Maart 1786, het licht zag [3]). Merkwaardig vooral is de opmerking over de schrijfwijze van zijn' naam, die als laatste letter geen *i* of *ij* moet

1) van Zelandus, in 1782 en '83 tot bundels vereenigd en uitgegeven.

2) Gedenkzuil op het graf van Jakobus Bellamy, door W. A. Ockerse en A. Kleyn geb. Ockerse, 1822. blz. 60.

3) Ter Nagedachtenis van J. B. door Joh. Dyserinck, 1881, blz. 24.

hebben, maar *y* (*want het is fransch*). Ten slotte, nog een enkel woord naar aanleiding van den 2den druk der Vaderlandsche Gezangen van Zelandus, die voorbereid werd (Maart); het voorbericht dagteekent van 20 Juni '85.

Waarde Vriend!

Dat vrijen weet wat! morgen krijg ik de revisie van het tweede blad eerst [1])! Hoe gaat het zoo langzaam voord, mijn Heer Post [2])? — „De zetter gaat uit vrijen te Amsteldam!" Zoo! vrijen en zetten schijnt dan niet wel saamen te kunnen gaan! Deze week zal ik u het eerste en tweede blad zenden; ik zal wagten, tot op het laatste van de week, dan krijgt gij het onder *courert* van van Vlooten [3]).

Zorg nu, dat Post niet wagten moet naar papier; anders is dit een verschooning, die, met het gevrij van den zetter, op eene lijst, komt. Ik ben benieuwd of het papier de eer zal hebben van mij te behagen; ik heb het nog niet gezien, morgen zal ik een schoon blad krijgen. —

Mijn *voorrede* ligt reeds gereed; het een en ander zal ik er mogelijk nog in veranderen; zij zal zekerlijk een geheel blad beslaan; ik vertel er in hoe het mij, van trap tot trap, is toe gegaan; van mijn eerste gerijm af — tot mijn tegenwoordig geknoeij toe. 't Zal een brief aan een mijner vrienden zijn: dit geeft mij gelegenheid, om vrij en tevens veel te spreken. Dus zal

1) Het „op de pers" zijn van het eerste blad der „Gezangen" (bij *Post* te Utrecht?) wordt door B. vermeld in zijn' brief van ± 21 Febr. aan Mens, volgens dezen van 6 Maart zal hij den 7den de revisie van het 2de blad krijgen, in dien van ± 21 Maart wordt over het 3de gesproken, over het 5de in de brieven van 26 April en begin Mei. Na half Mei klinkt het wrevelig in een' brief aan Mens (v. Vl. blz. 147): „Nu begint mijn geduld geheel en al ten einde te loopen! Reeds 14 dagen hebt gij de bladen gehad, en nu nog geen exemplaren! 't Kan er waarachtig niet door!" En den volgenden dag: „Ik weet niet meer in welke bewoordingen ik gisteren op u gekeven heb; want ik heb sinds twee dagen zulk een hevigen aanval van het podagra gehad, als ik nog immer gehad heb.... Ik wensch, dat het schielijk beteren moge. Ik heb de exemplaren ontvangen." Eind Mei '85 zijn dus de „Gezangen van J. Bellamy" in den handel gebracht.

2) Post schijnt de drukker in Utrecht te zijn (?), terwijl Mens de uitgever te Amsterdam was; vgl. in dezen zelfden brief: „zorg nu, dat Post niet wagten moet naar papier enz." en in den brief van ± 21 Maart aan Mens (v. Vl. blz. 142): „Post is ziek geweest, doch nu zal het schielijker gaan, zegt hij." Ook wordt Post o. a nog vermeld in den brief van begin Mei 1785 aan Mens.

3) v. Vloten t. a. p. blz. 149 noemt dezen: „Bellamy's Utrechtsche(n) uitgever en vriend, 6 Aug. '85 op 't punt om naar Demerary te vertrekken." Bij J. M. van Vloten kwamen o. a. uit in 1784 de „Proeven voor het verstand, den smaak en het hart, door eenige Nederlanders" (1ste en 2de stukje).

het stukje, met de voorrede saamen — voor zoo veel ik tot nog toe zien kan — *zes bladen* worden [1]).

Welhaast zal ik een' aanvang met het tweede stukje van onzen *Spectator* maken. De recensie van *Hofhams* [2]) Slaapdichten heb ik reeds in orden; zoo ook een antwoord op dien brief [3]). Ik heb het dan vreeslijk druk!

Hebt gij het koptje [4]) van Vinkeles gezien? Hij heeft het zeer goed veranderd! Er zijn nog wel aanmerkingen, doch het veranderen geduurig zou het bederven. Dus het moet zoo blijven. Maak mijn compliment aan Vinkeles als gij hem ziet, eer gij nu de letters op de plaat laat snijden zult gij mij eenige afdrukken zenden: Ik had er gaarne een vijf-en twintig of zoo — al is er een meer dat kan geen kwaad; want ik heb er aan eenige meisjes beloofd — en aan alle mijne vrienden; dit spreekt van zelf: gij zult mij wat goede afdrukken bezorgen? — en hoe eerder hoe liever! zal ik er schielijk hebben?

Nu een woordje over de letters die op de tytel zijn moeten, gij zult ze, op het nevensgaande papiertje zien staan. De letter moet zeer eenvouwig zijn — niets van franjes! De laatste letter van mijn naam moet zijn, zoo

---

1) De voorrede is: „Uit een' brief aan mijnen vriend Kleyn", en beslaat *zeven* bladen.

2) Over Hof(f)ham en zijne slaapdichten zie Huet, Literar. Fant. en Kritieken XXIV blz. 71 en 84 vgg. Bellamy's recensie, zie Poëtischen Spectator II blz. 96. Zie verder over het 2de stukje van den Poët. Spect. brief no. VI, en van Vloten blz. 156, brief van 12 Dec. 1785 aan Mens.

3) Met dien brief is bedoeld het „dichtkundig schrijven" van N. uit (Utrech)T, 15 Febr. 1785, waarmede het 2de stukje van den Poëtischen Spectator begint, en waarvan Bellamy ± 21 Febr. met „groote satisfactie" aan Mens schreef, dat zijne vrienden in het schrift de hand van van Alphen hadden herkend (v. Vloten blz. 141). Van Alphen acht het den plicht van den Spectator „dichters van vorige jaren in het regte daglicht te stellen — een of meer bekende dichters van Hooft af (te ontleden en bekend te maken) — hunne gebreken, hunne schoonheden, hunne stijl, hunne manier (aan te wijzen) en zoo hunne wezenlijke waarde (aan te toonen), opdat men eens beslisse, hoever Nederland het in de poëzy waarlijk gebragt heeft." (Spect. II blz. 80). Zulk eene studie zou niet dan heilzaam op de ontwikkeling der dichters kunnen werken. Bellamy echter met zijn ruimen blik, zijn fijn gevoel is in zijn antwoord van gansch andere meening: oorspronkelijk zij de dichter in de eerste plaats; „ik wenschte, dat onze dichters wat meer, uit hunne eigene oogen, leerden zien; dan zouden wij ongetwijfeld, in allen opzichte, betere stukken van hen te wagten hebben;" — en als prijsvraag zou hij wenschen uitgeschreven te zien „onder de duizenden, die thans in ons vaderland, uitgeschreven worden: *welke zijn de redenen, dat zoo weinige origineele dichters zich onder ons vertoonen? — en welke zouden de beste middelen zijn, om deze beletselen weg te nemen?*" (Poët. Spect. II. 93, 94).

4) Zijn portret (cf. v. Vloten blz. 147, 148, 149 enz.) bij de „Gezangen" gevoegd.

als ik hem geteekend heb; niet een *ij* — maar een *y* want het is fransch [1]).

Dit moet ge den lettersnijder goed beduiden; want zijn *Hoogsnijderlijke Wijsheid* zou het mogelijk voor een fout aanzien, en maken er een dubbele *i* van. — maar nog eens: het moet geen *ij* — maar een *y* zijn! [2]) Dit begrijpt uwe edele? — De letters op den tytel van *Zelandus* bevallen mij vrij wel. — maar van onderen baas, uw naam en zoo; dit moet ook alles zeer stil gehouden worden: geen groote letters — geen krullen — en in een mooije orde. behalven dat al die histories gek staan, doen zij veel nadeel aan het *vignet* [3]). Nu zult gij mijnen dichterlijken wil begrepen hebben?

Gij zult mij ook wel een proef van de letters laten zien, bravo! Nu! ik wagt zeer schielijk afdrukken van mijn hoogadelijk gezigt — zult gij het doen? hoe vaart uw beminde? [4]) groet haar — mitsgaders alle sultans en sultanes, die van mijn kennisse zijn. Inzonderheid den sultan van de prince gragt en zijne gemaalinne, kuscht zijne kinderen hartelijk voor mij [5]).

Ik heb ontzaglijke pijn in 't hoofd; en ik denk dat het is, door dat ik een weinigtje over vier naar bed gegaan ben. — Vaarwel!

Ik zal schielijk van u hooren,
en de printjes krijgen? —

T. T.
B.

den 6 maart,
1785.

Schrijf mij eens, of gij niets hoord van den Spectator? — en wat gij er van hoord? — niets van de proeven? [6]) — en wat gij van de proeven

---

1) Zie v. Vloten, brief aan Fillis 31 Jan. '85. Nadat hij zich geteekend heeft *Bellamy*, gaat hij voort: „Ziet gij geen verandering in mijn naam? Dat is zoo als mijn vader geschreven heeft, en ik toen ik jong was... Schrijf mijn naam ook zoo maar geen stipjes op de *y*." In den brief aan Fillis van 7 Febr. schrijft hij over verwanten van denzelfden naam Bellamy, in Engeland (v. Vloten blz. 139); id. blz. 156.

2) De letters in het hs. dubbel onderstreept.

3) Naar aanleiding van den 2den druk der „Vaderlandsche gezangen van Zelandus", '85 bij Mens te Amsterdam uitgekomen (de voorrede dagteekent van 20 Juni); zie Dyserinck, Nagedachtenis blz. 21. Blijkens brief V was die 2de druk in Aug. '85 nog niet verschenen.

4) v. Vloten, brief van 26 April 1785 aan Mens: „Gij zult u dan zooveel als in den echt begeven met de eerzame jonge dochter A. M. Redeker! Wel zoo! Ik hoop en wensch, dat gij met elkander volkomen gelukkig moogt zijn. Hier iets meer bij te doen, zou overtollig wezen."

5) v. Vloten, brief van ± 20 Nov. aan Mens: „hoe varen de Sultanes?" Met den „sultan van de prince gragt" kan Mens' zwager de Bruyn bedoeld zijn. Cf. de onderteekening van brief V, „Amurath-Sultan."

6) nl. de „Proeven voor het verstand, den smaak en het hart," waarvan 2 stukjes verschenen zijn in 1784 bij J. M. v. Vloten. In het „Derde stukje", dat tien jaren

hoord? — verkoopt gij nog al wat van het vervolg van Zelandus? [1]) Weeten er Liefhebbers, dat gij eerlang iets van mij zult uitgeven? — Zult gij aan de Bruin een mooij afdrukje van mijn verschrikkelijk aangezigt bezorgen? — hoor eens wat er van gezegd wordt!

IV.

Brief van Bellamy [2]), 1 blz. 4°., aan Mens, hoewel zonder adres, ook zonder datum, blijkbaar dagteekenende van ± 10 Maart 1785, daar hij schrijft: »naar alle gedagten zal ik in de volgende week preeken". Donderdag 17 Maart 1785 heeft hij zijne eerste preek uitgesproken, naar aanleiding van Genesis XV vs. 1: »Vrees niet Abraham! ik ben u een schild" [3]) (zie v. Vloten blz. 141, waar ook deze brief geplaatst zou moeten worden). Bellamy dringt verder aan op het omzichtig overzenden van 75 gulden, die Mens voor hem ontvangen moet.

Zie daar, vriend! twee schoone bladen! — zal ik haast afdrukken ontvangen? Gij zult, op inliggende quitantie, wel eens 75 guldens voor mij ontvangen? — en mij ten eersten overzenden? ik ben verlegen. Gij moet er niet boven op zetten, dat er geld in het pakje is — gij kunt dat met de printjes, of met boeken, wel zoo wat knoeijen — is niets uitgekomen, dat bruikbaar is voor den *Spectator*? Zend mij dat dan — ik heb mijn handen magtig vol — naar alle gedagten zal ik in de volgende week preeken! [4]) Vale!

T. T.
B. Z.

---

later verscheen „te Utrecht bij G. T. v. Paddenburg & Zoon 1794"... komt *niets* van Bellamy voor (Dyserinck, Nagedachtenis blz. 23).

1) In 1783 is verschenen een „Vervolg der Vaderlandsche Gezangen van Zelandus" (16 blz.) zonder naam van den uitgever (Dyserinck Naged. blz. 20). Zou men nu uit deze tot Mens gerichte woorden: „verkoopt gij nog al wat van het vervolg van Zelandus" niet kunnen opmaken, dat de uitgever van dit „Vervolg" Mens is geweest en niet van Vloten, te meer daar in den 2den druk der Vaderl. Gezangen van Zelandus (voorrede 20 Juni '85) dit „Vervolg", bestaande uit 4 liederen weder opgenomen wordt? (cf. Dyserinck t. a. p. blz. 21).

2) Facsimile, zie Aurora 1842, tegenover blz. 208.

3) Vreemd is de meening van Busken Huet, dat Bellamy in '84 gepreekt zou hebben, gelijk blijkt uit zijn Liter. Fant. en Krit. XXIV, blz. 25.

4) De! achter *preeken* is karakteristiek dik, en doet denken aan B's ontboezeming in den brief aan Mens van 16 Maart 1784: „Ik leef zoo onverschillig, of liever zoo onvergenoegd of melankoliek, dat mij alles verveelt! Ik moet...... D(o)m(i)n(ee) worden!!!"

V.

Brief van Bellamy, 3 blz. 4°., uit Vlissingen gezonden aan A. Mens Janz. „boekhandelaar te Amsterdam," blijkens adres en postmerk. Bovenschrift en datum ontbreken, doch daar B. 6 Aug. een' brief van J. M. van Vloten uit Utrecht ontving, 12 Sept. uit Amsterdam aan Fillis schreef, en dus de terugreis naar Utrecht weder aanvaard had [1]), moet deze brief dagteekenen uit de maand Augustus 1785 [2]). Uit dezen brief blijkt, dat de 2de druk van Zelandus [3]), waarvoor Bellamy 20 Juni zijne voorrede geschreven had, in Aug. nog niet was verschenen en door hem met ongeduld werd verbeid, dat hij verlangend uitzag naar de gedichten van den Leidschen Hoogleeraar Pieter Nieuwland, waarvan in 1785 reeds eene uitgave door den dichter was aangekondigd, die evenwel eerst in 1788 (Voorrede: Amsterdam, 20 Mei 1788) dus na Bellamy's dood, zou geschieden [4]). Merkwaardig zijn nog in dezen brief Bellamy's zinspelingen op de patriottische woelingen in Utrecht gedurende den zomer van '85.

Gij moogt wel zeggen: *'t is er ook een brief na*! — de brief van u beteekent ook niet veel! — geen woord van Zelandus — wanneer hij uitgegeven wordt — wanneer ik mijn present-exemplaaren krijg — hoe het met de *Bellamy* gaat [5]) — wat men er van zegt — geen woord van dit alles! —

---

1) v. Vloten blz. 150; 9 Sept. vertrok hij uit Zeeland, zie beneden.

2) Hij is op Zondag geschreven (volgens den inhoud), kan derhalve dagteekenen van Zondag 7, 14 of 21 Aug. (uit den brief van 12 Sept. uit Amsterdam, *Maandag* kan dit worden opgemaakt).

3) Zie brief III.

4) Voorberigt van 20 Mei 1788, blz. 5 (Gedichten en Redevoeringen van Pieter Nieuwland, te Amsterdam, bij ten Brink en de Vries, 1824): „De goedkeuring, waarmede sommigen mijner kundigste vrienden de vruchten mijner jeugdige zucht voor de Dichtkunde verwaardigden, deed mij, nu omtrent drie jaren geleden, besluiten die Dichtstukken, welke zulks van de overigen het best schenen te verdienen, der volkomene vergetelheid te onttrekken.... Toevallige omstandigheden hebben de uitgave tot nu toe vertraagd."

5) nl. het verkoopen van de „Gezangen van J. Bellamy", in het laatst van Mei '85 in den handel gebracht, zie brief III.

Zoo dra ik in Amsteldam kom, vrees ik dat het op een tweegevegt tusschen ons zal uitloopen!

Gij schrijft mij ook geen nieuws — hoe de zaaken in Utrecht zijn — of het krijgsvolk reeds uit Amersfoort vertrokken is — niets! Ik hoop dat er niets zal voorvallen, voor ik in Utrecht ben — ik zou gaarne die histories ook eens zien, en zoo wat meê spelen! mijn bloed kookt, als ik denk aan deze behandeling! — tot den laatsten man toe — zou ik vegten — indien ik de commando had! — maar, helaas! ik ben S. S. Theol. Stud. en niet — commandant van de troupes der burgeren! [1])

Wanneer zal Zelandus uitgegeven worden? is hij reeds gereed? — 't is een fraai vignetje — nietwaar? Wanneer komen de vaerzen van Nieuwland uit? [2]) Wat zegt men van Bellamy? dit alles kunt gij mij nog zeggen, eer ik vertrek.

Weet ge wanneer ik naar holland denk te komen? op den 9 September denk ik uit Zeeland te komen en dan kan ik Zondags of maandags in Amsteldam te zijn [3]). kunt gij mij dan afwagten? — Schrijf mij nog eerst eens over het een en ander — en of het u zal gelegen komen, om mij te ontvangen. — dezen brief zult gij woensdag ontvangen — dan kunt gij donderdags schrijven — dan heb ik Zondags — heden over agt dagen, bescheid. zult gij het doen? — anders!!!!

Groet de B. en zijn vrouw — benevens de kinders, en zeg hem, dat hij zich gereed houde, om met mij naar het Arktje [4]) te gaan! hoe is het met zijn oogen? — Loopt hij nog zoo druk in de tuitpot? [5]) — dat is kwaad voor de oogen!

Vaarwel! F. en mijn Moeder zijn welvarend — de eerste is in doodsbenaauwdheid, dat ik in Utrecht een kogel zal krijgen — gekheid — nu! groet uw vrouwtje [6]) — wilt ge haar, uit mijn naam, een vriendschappelijken kusch geven — dit moogt ge wel doen! Vale!

T. T.

Amurath—Sultan.

---

1) Kennis van de bijzonderheden dezer woelingen ontbreekt mij nog. Eene ontboezeming als deze, waaruit Bellamy's vurige hartstochtelijkheid spreekt, herinnert aan soortgelijke uitingen in vorige brieven (zie o. a. brief aan Fillis 7 Febr. '85, 1 April '83 enz). — Het hs. heeft te dezer plaatse een' regel tusschenruimte.

2) v. Vloten blz. 140: „Wanneer komen die dingen van Nieuwland uit? Zult gij er mij ten eersten een zenden?" id. blz. 155 (6 Dec. '85): „Zijn die Gedichten van Nieuwland nog niet uit?" id. beneden, brief VIII, 13 Nov. '85.

3) Aldus het hs., l. in A. zijn.

4) Arktje?

5) tuitpot? Na ... *oogen* in het hs. weder een' regel tusschenruimte.

6) Zie brief III.

VI.

Brief van Bellamy, klaarblijkelijk aan Mens, van 5 Oct. ('85), 1 blz. 4°., te plaatsen v. Vloten blz. 151. De brief handelt in hoofdzaak over de samenstelling van het 2de stukje van den Poëtischen Spectator, waarover hij reeds 6 Maart (br. n°. III) geschreven had; hij stelt de volgorde der stukken vast, gelijk ze ook werkelijk gevonden wordt in het bundeltje, waarin de beide deeltjes zijn opgenomen (I blz. 1—78, en II blz. 79—136, besloten met een woord ter nagedachtenis van den vroeg ontslapen dichter, in eenen brief van A. aan zijne vriendin C. M. B. blz. 137—146).

Nog dringt Bellamy in dezen brief aan op het zenden van lijstjes, die hij, naar alle waarschijnlijkheid, met zijn portret aan vrienden ten geschenke wilde geven.

Gij waart waardig, dat ik u den oorlog liet aanzeggen! 't is reeds meer dan twee weeken — en van alles wat gij mij zenden zoudt heb ik nog niets gezien! Ik bid u, zeg mij toch, wanneer zal dat komen?

Hier hebt gij copij — begin maar vast: eerst die brief, dien wij ontvangen hebben — dan het antwoord — dan de recensie van *Hofham* [1]). De nooten zult gij geven, dat er geen verwarring kome.

De recensie van het laatste stuk van het haagsch genootschap heb ik in 15 bladzijden volkomen afgewerkt, die zal ik u vervolgens zenden — thans heb ik *de Ruyter* onder handen [2]). — Zorg toch dat dezelfde letter genomen worde — zij moeten maar regt doorgaan, met bladz. 79 beginnen. netjes drukken, hoor! — zal ik het pak nu ten eersten krijgen, ik word raazend! Zullen er de lijstjes bij zijn [3])? zend mij ook een lijstje met zijn toebehooren, waarin het nevensgaande vierkante papier juist past — een

---

1) nl. de brief van v. Alphen, het antwoord van Bellamy, zie brief III.

2) Het laatste stuk van het Haagsch Genootschap, Poët. Spect. II blz. 119 (?) — met den bekenden aanhef: „Reeds tien boekdeelen! — en dat alles in *poësij*! — in *poësij* juist wel alles niet — maar ten minsten alles in vaerzen en op rijm!" — Is *de Ruyter* een der gedichten, die voorkomen in dit 10de deel 2de stuk der „Proeven van poëtische mengelstoffen?" In Bellamy's Kritiek wordt het niet genoemd, wel enkele andere gedichten.

3) Over de lijstjes, zie ook brief no. VII, en v. Vloten blz. 153, brief van ± 5 Nov. aan Mens.

zwart lijstje — met een goud kraaltje, zoo als dat van de Bruin, daar mijn kop in is. Is alles nog welvaarend? — is het huisgezin van d. B. nog niet vermeerderd? groet hen! als ook uw beminde en wees hartelijk gegroet

van B.

den 5 October.

VII.

Kort briefje van Bellamy, volgens het adres aan Mens, 1 blz. 8°. obl., zonder datum, denkelijk begin Nov., te plaatsen: v. Vloten blz. 153. Bellamy zendt hem de copie van *voor Capellen* (verschenen in den Spectator II blz. 102) en dringt aan op eenige haast met het drukken, weder vraagt hij naar de te zenden lijstjes.

Gij zijt een schoon kaerel! Gij zoudt mij boeken voor den Spectator zenden; ja! niets, dat er naar gelijkt! Wanneer zal ik die ontvangen? Gij hebt immers de copij, die ik u gezonden heb, gekregen? binnen kort zend ik u meer! hier hebt ge voor Capellen. Wanneer krijg ik die lijstjes en het andere? mijn Capellen hebt gij mij ook niet gezonden [1]) — 't kan er niet door! Ik heb geen tijd meer — vale!

T. T.
B.

VIII.

Kort briefje van Bellamy, blijkens het adres aan Mens, 13 Nov., *amica manu* bezorgd, gelijk links onderaan is bijgevoegd, 1 blz. 4°. obl., te plaatsen v. Vloten blz. 153. Het bevat weder eene aansporing tot meer haast met het drukken, in den trant van het vorige schrijven.

Dezen krijgt ge franco [2])! Ja! man! — Laat het werk toch wat spoedig voord gaan! Ziet deze proef nog eens na, of ge geen fouten meer ziet. Wanneer komt Nieuland uit? [3]) Hebt ge die Zeeuwsche dichtgedagten reeds?

1) Wat hiermede bedoeld wordt, begrijp ik niet.
2) nl. *amica manu*.
3) Zie brief n° V.

Laat mij die ook eens zien, om te recenseeren [1]). Krijg ik nu schielijk de lijstjes? Vaarwel! hier nevens de 4 stellingen van Hinlopen [2]).

T T
den 13 N°. (November). B.

IX.

Brief van Bellamy van 17 Nov. '85, zonder adres, doch blijkbaar aan den heer de Bruin, 6 blz. 4°., te plaatsen: v. Vloten blz. 154. Bellamy beschrijft hierin zijn' ziektetoestand, wenscht de Bruin geluk met de geboorte van zijn 4de kind en voegt er een luimig gedicht aan toe in den trant van Cats. Ten slotte een boodschap aan Toon, zijn' zwager (Anton?) Mens, om hem te herinneren aan het zenden van den Willem Leevend, »zoodra hij uitkomt" [3]).

Thans heb ik min of meer tijd om uwen brief te beantwoorden: ik zit, sints vrijdag, op mijn kamer gearresteerd! — "zoo!! hebben uw crediteurs de vrijheid gebruikt, om...." De satan! neen! maar ik ben ziek! Ik heb wel agt of negen ziekten, de een grooter dan de andere: eerst heb ik de koorts gehad met zwaare pijn in 't hoofd — vervolgens in mijn keel; en hier blijft de pijn nog bestendig post houden. — geen nagt zonder koorts. — gevolglijk pijn in armen, schouders, rug, beenen en voeten. Mijn handen zijn zeer pijnlijk, even of zij gebrand waren — ook zoo met roode vlakken. De doctor zegt dat het scherpe vogten zijn, die de vrijheid nemen om de opening, tusschen vel en vleesch te bezetten. — Ik moet kaernemelk eten — en vlier drinken! geen zout — geen peper! groentens! Dit is thans mijn diëet! 't behoord niet onder mijn deugdzaame bedrijven, dat ik thans niets gebruik, dat mij schadelijk kan zijn — want ik heb er geen trek toe. Dat ziek zijn is dan al heel lastig! 't is wonderlijk! zegt de doctor, dat een man, die nimmer in avondlugten, of in slegt weêr uitgaat — die in alle

1) In den brief van ± 5 Nov. '85 (v. Vloten blz. 153): »Zijn in Amsteldam ook te bekomen die *Zeeuwsche Dichtgedachten*, te Middelburg bij van Osch, meen ik? In Utrecht kan ik ze neit krijgen. Zend me zoo een ding, om te recenseeren. Niet vergeten, hoor!", id. blz. 156, brief aan Mens van 12 Dec.: »Die Zeeuwsche Dichtgedachten is dan maar een droevig product! 't Doet mijn vaderland weinig eer; maar daar moeten zoowel wespen als honigbijen wezen".

2) Ik weet niet, wat met deze stellingen bedoeld is.

3) Het 8ste deel van den Willem Leevend verscheen in 1785.

dingen zoo maatig is — dat die nog over ongesteldheid klaagt. De Doctor heeft gelijk! 't is wonderlijk! Maar ik zal nu eens een nog strenger diëet houden, niet meer dan vier kelkjes wijn dagelijks — weinig of geen morgendrank. — niet veel eeten. — driemaal in de week, 's avonds, kaernemelk! niet al te veel peper. — Maar eens in de week aan een meisje denken — vervolgens maar eens in de maand. Mogelijk zal uw HoogEdelheid zeggen: is het dan schade voor onze gezondheid, wanneer wij aan een meisje denken? en ik antwoord Ja! want.... maar deze brief zou te omslagtig worden, zoo ik dit hier omstandig betoogen wilde.

En gij zijt dan weder met een spruitje gezegend! 't is mij tot een bizonder genoegen! Zoo ik wist, dat gij er opgesteld zoud zijn — dan zou ik u wenschen dat uw zaad mogt worden, als het zand der zee in meenigte — maar de Juffrouw zou er mogelijk ook niet voor zijn; namelijk in dien zin, zoo als ik het thans meen; anders.... maar daar schiet mij iets te binnen! Ik wil vaerzen maken! — eerst een pijp gestopt....
zie zoo!

† † †

De slagters zijn thans drok in 't keelen van de beesten,
Dit geeft aan onze jeugd schier daagelijksche feesten.
't is alles in de weêr; elk vrouwtje heeft de slagt,
daar ze, op de leverworst, de naaste vrienden wagt.
Maar, waartoe lang gemart? 't geviel ten dezen tijde,
dat ik een' brief ontving, die mij op 't hoogst verblijdde,
Een brief van Amsteldam, waarin mij werd berigt,
Dat Bruyntjes lieve Vrouw weêr in het kraambed ligt!
De brief was van den man, hij hadt 't mij zelf geschreven.
toen werd ik, zoo het scheen, tot dichten aangedreven;
Ik voelde een zeldzaam vuur, ik voelde een heeten gloed
Ik voelde een vreemd bejag, dat tintelde in mijn bloed.
Wat dient er meer gezeid, ik ging terstond aan 't dichten,
En voelde ook even toen mijn pijn en smarte zwigten.
Geluk, o jeugdig paar! nu hebt ge weêr een spruit!
Zoo breekt uw huwlijksboom aan alle zijden uit!
Nu ziet ge uw zelven reeds in twee paar lieve looten,
Uit onderlinge min, tot beider vreugd, ontsprooten!
Daar is uw Naatje reeds, een klein en geestig dier
Dat reeds de vonkjes toont van Venus dartel vier!
Beziet haar teer gezigt, beziet haar lodd'rige oogen,
Zij schijnt in 't kleene hart reeds tot de min bewogen!
Daar is uw lieve Koo, daar is uw kleine Jan,

Uit beiden groeit gewis een noestig handelsman!
En nu alweêr een zoon! Ik durf u vrij voorspellen
Dat ge uit dit klein geslagt weêr anderen zult tellen!
Zoo gaat Natuur haar gang; en zoo zal 't immer gaan,
tot dat het raderwerk der liefde stil zal staan!
Dit werk gaat immer voord, de Keizer moog zijn benden,
De Brit. zijn oorlogsvloot, ons, op de stranden, zenden:
Al is 't een schraale tijd, al groeit'er kruid noch gras,
het uurwerk van de min loopt altijd even ras!
wat dient'r meer gezeid; zoo lang de jonge vrouwen
geneigt zijn, om de mans op 't zagte dons te houwen;
zoo lang de jonge mans begeerig zijn naar 't wijf,
Blijft Venus mingestoeij het zoetste tijdverdrijf!
Ik dwaalde eens langs het veld, omtrent de lentedaagen,
Ik vond, in 't eerste groen, een wonder zoet behagen;
Natuur was gansch verkwikt; het zagte pluimgediert
Sloeg wonder zoet geluid, terwijl 't zijn lusten viert.
Maar hou! wat zag ik daar? in schaduw van een linde
Lag herder Coridon met Cloris zijn beminde;
Zij hadden 't bijster drok, en zagen mij niet aan,
Zoo dat ik, zoo van ver, een weinig stil bleef staan.
Beschouw nu, waarde ziel! zoo ging ik aan het spreken
't is alles zoete min, in bosschen, velden, beeken!
De vogels in de lugt, de dieren op het land,
't voelt alles nu de kragt van Venus zoeten brand!
Zie ginds dat jeugdig paar! zij zoetelen en kusschen!
Ze ontsteeken staag het vuur, om 't staadig weêr te blusschen.
En ik, mijn waarde ziel, ik staa hier zoo alleen!
Mijn oogen schooten vol — en ik ging aanstonds heên!

Leert hier, uit dit verhaal, die ooit dit komt te lezen,
Hoe droevig dat het is, gestaag alleen te wezen!
De broek voegt bij den doek, die beiden met malkaar,
Dat maakt een mingespan, dat maakt een vrolijk paar!
Maar, of ik, hier om wensch; wat kan dit al mij baaten,
De meisjes blijven mij al even vinnig haaten;
Zij lagchen als ik zugt; zij spotten als ik klaag;
Zij vlugten van mij weg als ik een kuschje vraag.
't was eens — — — — — — — — — — —

Tot zoo verre was ik toen ik een visite kreeg, en mogelijk ben ik nu niet meer in staat om dit stuk aftewerken. 't is ook van daag al wel ge-

werkt, en dat voor iemant die zoo veele ziekten heeft. Nu, eer ik verder gaa — een kopje vlierwater.

om u te feliciteeren

Mijn Heer { met de jong-
geborene
en
Mejuffrouw met uw
gelukkige
verlossing!
Hoezee! *bis*

't is zelfs nog zoo aangenaam niet als roode wijn! 't is geen drank voor een man zoo als ik ben; doch 't mag nu niet anders!

Nu gaa ik tot wezelijke zaaken over: vraag eens aan Toon, of er voor den jongsten dag nog een proef komt? [1]) — of hij er wel om denkt, dat hij mij de Willem Levend ook moet zenden, zoo dra hij uitkomt? — groet hem, benevens zijn beminde, hartelijk. Groet uw.... maar dat kon ik zelf wel doen. Daar ligt ge nu weêr, Juffertje! Nu! huil maar niet; doe het liever nooit weêr! foei! Die kostelijke tijd, dien ge in uw huishouden besteden kondt, daar nu zoo in het bed te verluieren! 't kan er niet door! Nu! wordt maar schielijk gezond!

Vale!

Groet Heimbach [2]).

T T
B.
den 22 Novemb.
1785.

X.

Gedichtje aan Stilling, 2 blz. kl. 8⁰., zonder titel en met onderschrift »in December 1785 (door) Bellamy", de twee laatste woorden schijnen er later met flauwer inkt te zijn bijgevoegd. Het schrift verschilt over het geheel slechts weinig van dat der brieven, en onzeker is, of men in dit manuscript eene copie of het origineel moet zien. Vergelijkt men het echter met hetzelfde gedichtje, zooals het na B.'s dood onder zijne Utrechtsche papieren gevonden, met nog zes andere, onder den titel van *Nagelaten Gedichten*, achter den tweeden Druk

1) nl. van den Spectator.
2) Heimbach (?).

der *Jeugdige Gezangen*, in 1790 is uitgekomen [1]), een afdruk der origineelen derhalve, dan treft men hier en daar kleine wijzigingen aan [2]), die het voor mij waarschijnlijk maken, dat n⁰. X eene copie is.

Collatie met »Aan Stilling", in »Gezangen mijner Jeugd en Naagelaaten Gedichten door J. Bellamy", 2de Druk, Te Haerlem, bij Plaat en Loosjes, 1790, blz. 171. — tranen — lot, — zaligheid! — uit! — O! — ed'le, vrome — zij wier — Godsdienst — Leeven — geloeit — tranen — Gods liefde, — gevoeld! — zonneschijn! — zijn!

Dit eenvoudig, gevoelvol Dichtje behoort tot de laatste door Bellamy neergeschreven; merkwaardig is, wat v. d. Palm hieromtrent zegt in: »Mijne herinneringen aan J. Bellamy", Gedenkzuil bl. 264: »Eer hij met de Wintervakantie naar Zeeland vertrok, gaf ik hem nog een bezoek. Ik kwam met Rau op zijne kamer. Wij vonden hem peinzend, in zich zelven gekeerd, met de oogen vol tranen. Hij had zoo even geëindigd, Stillings *jeugd*, *jongelings-jaren en vreemdelingschap* [3]) te lezen, en was bezig het vers *aan* Stilling opteschrijven, hetwelk onder zijne nagelaten gedichten gevonden wordt. Welk een boek! riep hij uit; waarom heb ik dit niet eer in handen gehad! en was zoo geroerd, dat hij naauwelijks spreken kon. ô Toen lazen wij in zijne ziel, wat hem na ons vertrek uit de pen vloeide; want hij had toen nog maar weinige regels van dit gedicht op het papier" ....

XI.

Een gedichtje van Bellamy: *Viro nobilissimo Wilhelmo Henrico Vroome*, gelijk het adres luidt, 1 blz. 4⁰., zonder datum,

1) Gedenkzuil blz. 61. Hoe zou het origineel geraakt kunnen zijn onder de geheel particuliere brieven aan Mens en de Bruin?

2) Men kan dergelijke kleine veranderingen toch niet alleen aan willekeur van den zetter wijten.

3) Over Jung Stilling, zie: J P. Hasebroek, Een Dichteralbum van vóór Honderd jaren, blz. 301 vgg. Over het gedicht, zie Gedenkzuil, blz. 65.

volgens den heer Nepveu, in Amsterdam geschreven, waar Vroome kastelein in de Munt was en tot Bellamy's groote vereerders behoorde [1]).

Heer Vroome, indien 't nu wezen kan,
Geef dan de meid wat bitter mede!
of anders! vrees mijn goede man,
ik breek, op 't oogenblik, den vrede!
Dan zal ik straks mijn ligte benden,
De kleine Thomas en de meid,
U vliegens op de ribben zenden,
Door Jan de Kruier opgeleid!

En wee u! zoo ik zelf verschijn,
om mijn geschonden eer te wreeken!
Dan zal ik mij op uwen wijn,
Zoo wel, als op uw bitter, wreeken!

Genoeg! — Gij hebt mijn eisch vernomen. —
mijn wil zij vlijtig nagekomen!

Hannibal, Koning
aller ( )
dit bovenstaande kan
ingevuld worden naar
goedvinden.

in het paleis
van de vier trappen.

XII.

Briefje van Bellamy, 2 blz. 4°., met het volgende adres:

aan onzen bizonderen goeden vriend
Den Weledelen Willem H. Vroome
op zijn kasteel: de
Droogerijkas.

Bizondere goede vriend!

Dat gij genegen zijt den vrede tusschen ons en u te bewaren, heb ik gezien uit uwe bereidwilligheid, om aan onze billijke eischen te voldoen:

1) Aurora 1842, bl. 205; zie het „Naschrift van de Redactie". Zijn XI en XII inderdaad in Amsterdam ontstaan, dan is het alleszins verklaarbaar, dat ze nu onder deze brieven aan Mens en de Bruin gevonden worden. Uit hunne woning kan B. ze aan Vroome hebben gezonden.

wij willen ook van onzen kant niet nalatig zijn, om onze vredelievende gevoelens, door het nevensgaande geschenk [1]), aan den dag te leggen. — het teeken uwer goedkeuring, 't welk de Meid zou kunnen te rug brengen, zou tevens de schaarsheid van bitter in mijn koningrijk kunnen vergoeden.

Hannibal.
Rex.

NB! twee is genoeg!

XIII.

Het door de Weduwe Bellamy eigenhandig onderteekend doodsbericht van haren zoon J. Bellamy, aan A. Mens Jansz. 18 Maart 1786, gedrukt in loopend schrift, 2 blz. f°., met rouwrand en zwart lak. Het *schriftelijk* ingevulde (cursief gedrukt) is 18de eeuwsch »schoonschrift", met de gebruikelijke »krullen", en niet van de hand der Weduwe Bellamy.

Mijn Heer!

Alzoo het den Almagtigen GOD, na zijn Onveranderlijk Raadsbesluyt, behaagt heeft, *mijn* Beminde en Teedergeliefde *Zoon Jacobus Bellamij* [2]) na een ziekte van *ruim* 4 *weken* in den Ouderdom *van* 28 *Jaren en circa* 4 *maand*ⁿ op den 11 dezer, door de Dood, uyt dit Tijdelijke (zoo *ik* hoope) over te brengen in de Zalige Eeuwigheid; Zoo hebbe *ik* het van *mijn* plicht geacht, U*ED*: van dit voor *mij* zoo smertelijk Verlies, bij dezen, kennis te geven; niet twijffelende of U*ED*: zult in deze *mijne* rechtmatige Droefheyd wel willen deel nemen.

Wensche, Dat GOD U*ED*: voor dergelijke Toevallen, veele Jaaren zal gelieven te bewaaren: Waar mede met achting blijve,

Mijn Heer!
U*ED*: Bedroefde Dienaar*esse*
wed bellamy [3])

Vlissingen
den 18 *maart*
1786
Den Heere J: *Mensz*. *Amsterdam*.

---

1) Het een of ander gedicht?

2) Eene spelling van zijn' naam, die B. zelf verworpen had, zie brief n° III.

3) Een karakteristiek en practisch optreden van de weduwe Bellamy vindt men vermeld by Dijserinck, Nagedachtenis bl. 36. Aan het bewaard gebleven stuk met de handteekeningen der mannen, die op aandrang van Bellamy's leeraar Te Water zich vereenigden, om door eene jaarlijksche bijdrage van vier of meer „Zeeuwsche rijx-

Het adres aan de buitenzijde luidt:

Mijnheer
De Heer Mensz.
Boekhandelaar & &
te
Amsterdam.

XIV.

Twee couranten: de »Oprechte Nederlandsche Courant" van Zaterdag 18 Maart 1786, met het bericht van Bellamy's dood, uit Utrecht 16 Maart, en een »grafschrift" van C. P. Chastelein, en „de Middelburgsche Courant" van 1 April, waarin hetzelfde berichtje, dagteekenende van Utrecht 26 Maart, met eene kleine wijziging in den aanvang voorkomt, zonder het grafschrift [1]).

Oprechte Nederlandsche Courant, n° 33, A°. 1786, Gedrukt onder Nieuwer-Amstel, word uitgegeven te Amsterdam Bij Dirk Schuurman, op 't Rokkin, bij de Vispoort, Saturdag, den agttienden Maart [2]).

Utrecht den 16 Maart. Morgen avond word het Lijk van den Student Bellamy, alhier ter aarde bestelt. — Die braave Jongeling, *de hoop* van zijn tijd, — *de vreugde* zijner Vrienden, — de troost van eene grijze Moeder, en de *trouw* van een deugdzaam Meisje in *Zeeland*, is helaas in de vroege Lente, uit dit Leeven weggerukt; zijn Dood word bij alle Weldenkenden zonder onderscheid van rangen betreurt. — Neêrland is berooft van eenen boven allen lof verheeven *oprechten Vaderlandschen Dichter*; Hij is gestorven, maar de vruchten van zijne Dichtvermogens, *de Gezangen* van Zelandus, zullen altoos bij waare Vaderlanders en Vrijheidminnaars in eene gezegende Nagedagtenis blijven.

---

daelders" den koekbakkersleerling (bij C. Kleeuwens in de leer) te laten studeeren, is later door haar dit slot toegevoegd: „De welE. heeren welke zich tot het bovenstaande hebben verbonde hebben betaalt ten jaare 1784 en mijn zoon is gestorven ten jaare 1786 dus resteerter nog twee jaaren welke bovengemelde heeren verzogt worden te betaalen. wed bellamy".

1) Dijserinck, Naged. blz. 50: „Het eenige mij bekend bericht van Bellamy's dood ontleen ik aan de Middelburgsche Courant n° 39, 1786, saturdag den 1 April".

2) Vignet: Nederl. Maagd met den vrijheidshoed op eene speer, naast een altaar met het opschrift: *Salus Populi lex Suprema*; op den achtergrond schepen. Zij strekt de linkerhand uit naar een gevleugeld persoon (Mercurius?), die haar een geschrift toereikt en uit eenen horen des overvloeds nieuwstijdingen uitstort.

GRAFSCHRIFT.

Een ongeveinsde Vriend, een Minnaar, trouw en teder,
Éen Jongeling, van hart standvastig, edel, vrij,
Verrijkt met kunde en geest, ligt in deez' Grafkuil neder,
Eerbiedigt BELLAMY, *en sterft, gelijk als* HIJ!

Overleeden 11 Maart 1786.

C. P. CHASTELEIN.

De *Middelburgsche Courant*, n°. 39, 1786, »Saturdag. Den 1 April". (Te MIDDELBURG, bij W. en J. ABRAHAMS, Boekverkoopers), schrijft:

UTRECHT den 26 *Maart*. Op den 17 dezer is het Lijk van den Student *Bellamy*, alhier ter aarde bestelt; die braave Jongeling enz. [1]).

XV.

Brief van J. I. D. Nepveu aan den Heer De Bruyn te Amsterdam, Utrecht 10 January 1841, 3 blz. 8°.

WelEdele Heer!

Sedert langen tijd reeds bestond bij mij het plan, om eenigen tijd te Amsterdam door te brengen, als wanneer ik het mij een' aangenamen pligt zoude hebben gerekend UEd. persoonlijk voor Uwe goede intentien nopens de Aurora te komen bedanken. Telkens echter werd ik wegens drukte verhinderd aan mijn voornemen gevolg te geven, en thans bestaat er weinig vooruitzigt voor mij binnen kort te zullen kunnen overkomen.
Ik heb dus onder dankbetuiging van mijne zijde, niet langer willen nalaten UEd. nevensgaande origineele stukken van de hand van den grooten Bellamy terug te zenden, vreezende dat bij UEd. welligt eenige ongerustheid omtrent dezelver lot mogt bestaan. — Ik heb van het versje kopy genomen en hoop

1) In een' brief van 6 Dec. '84 aan den Pensionaris Lambrechtsen had Bellamy een luimig doodbericht van zich zelven opgesteld: „En denkt gij, dat de Nieuwspapieren zich met mijnen dood zouden bemoeijen, mijnh. de Pensionaris? Nu ja, 't was mogelijk, op volgende wijze:
Advertencie. Alzoo J. BELLAMI *al.* Zelandus in Utrecht is overleden, worden alle de kinderen Belials verzocht, om op de kamer van den overledene bijeen te komen, en zijne nagelatene rokken, broeken, jassen en japons onder malkanderen te verdeelen, &c. — NB. Contanten heeft men tot nog toe op de kamer van den overledene niet kunnen vinden."

het met een ander dichtstukje [1]) van denzelfden autheur in de Aurora voor 1842 mede te deelen, vergezeld van het *facsimile* eens briefs, waarvan ik UEd. voorloopig een afdruk, naauwkeurig naar hetzelve vervaardigd, hiernevens aanbied [2]), terwijl ik niet in gebreke zal blijven UEd. in het najaar een exemplaar van den derden jaargang der Aurora, waarin de door UEd. verstrekte stukken zullen voorkomen, te doen geworden als een gering blijk mijner erkentelijkheid. —

Ik heb de eer mij inmiddels met hoogachting te noemen

WelEdele Heer!

Utrecht
10 January
1841.

UEd. dw. dienaar
(get.) J. I. D. Nepveu.

1) nl. „Aan mijn meisje", dagteekende van 1780; o. a. in „Gedichten van J. Bellamy", te Haarlem, bij de Wed. A. Loosjes, Pz. 1826, blz. 188.

2) Het facsimile is nog aanwezig en bij brief IV gevoegd.

Rotterdam. J. ALEIDA NIJLAND.

DE ONL. PSALMVERTALING.

Ter aanvulling van blz. 146 *vlg.*

Wanneer de boven op bl. 140—142 als juist vermelde lezingen juist zijn, moet hetgeen op pag. 157 noot 2 omtrent *uuorthan* als mfrk. residuum en pag. 169 omtrent *liothte* als schrijf- of leesfout is opgemerkt, natuurlijk vervallen, terwijl we in *uuanun* 68, 36, en *uuāren* 64, 4, respectief een wederga zouden verkrijgen van *thurouuanon* en *farnāmen* (z. pag. 148 en 162).

Tot de gevallen, boven bl. 164—170 vermeld, is nog te brengen de uit *j* vóór *i* ontwikkelde *g*, die men zoowel in mfrk. als in nfrk. bewijsplaatsen aantreft: *begigan* confitebor gl. 86 (uit ps. 9, 2; verbeter hiernaar *beian* gl. 85, uit ps. 7, 18, in *begian)* en *begian* gl. 87 (uit ps. 78, 13), gl. 84 (uit ps. 91, 2), *begihte* gl. 83 (uit ps. 94, 2).

Groningen. W. VAN HELTEN.

HET ZUTFENSCH-GRONINGSCHE HANDSCHRIFT.

Vervolg van blz. 99.

Vervolg van blz. 99.

I. Vijftien gebeden.

Behalve in het Zutf.-Gron. Hs. zijn de hier volgende gebeden ons ook nog bewaard gebleven in een Hs. van de Kon. Ak. v. Wet., nº. XXXVI [1]). Reeds Hoffmann von Fallersleben had (Konst- en Letterbode 1822, 1e d. bl. 93) hierop de aandacht gevestigd, maar toen Lulofs bij zijne studie over het Zutf.-Gron. Hs. er onderzoek naar deed, werd hem uit Amsterdam bericht, dat het geheel andere gebeden waren. Dit was onjuist; wel is de redactie van het Amst. Hs. veel korter, maar toch zijn het dezelfde gebeden, zooals al blijkt uit den proloog, dien ik hier naar beide Hss. mededeel.

Het Zutf.-Gron. Hs. is waarschijnlijk ouder dan het Amst. en behalve door grootere uitvoerigheid onderscheidt de tekst zich door het volgende. Dagelijks worden in het Zutf.-Gron. Hs. 15 paternosters en evenveel Ave Maria's geëischt, terwijl in het Amst. Hs. alleen van paternosters gesproken wordt; en toch worden in het laatste veel grooter belooningen toegezegd. Ook wordt hier het getal der wonden veel grooter opgegeven, nl. 9118.

De vijf eerste gebeden staan in het Amst. Hs. in eene andere volgorde, nl. 4. 5. 1. 2. 3 en de tekst is sterk bekort, maar vooral in de laatste toch onmiskenbaar dezelfde.

In ons teksthandschrift is een begin van interpunctie aanwezig. Hier en daar staat nl. een heel dun vertikaal streepje, waar wij eene komma of puntkomma zouden plaatsen, maar

1) Door de hulpvaardige vriendelijkheid van prof. C. B. Spruyt, secretaris der Letterkundige Afdeeling van de Koninklijke Akademie ben ik in staat geweest de beide Hss. met elkaar te vergelijken. Gaarne betuig ik hem hier openlijk mijn dank daarvoor.

in veel minder aantal. In den proloog staan er b. v. in het geheel maar zeven, in de drie eerste gebeden geen een [1]).

Ghebenedide God, lieve here Jhesu Christe, daer alle goet af coemt! van di so lese wi, dat du enen dinen lieven vrient lerest .xv. paternoster, dat hi di te eeren ende te werdicheiden alle daghe die spreken soude, daer hi groten loen aen sijnre zielen ende aen sinen live ende daer hijs sonderlinghe voer begheerde, af soude ontfaen; ende hem ghelovet stadicheit te gheven in goeden leven, bitteren rouwe ende bekennisse van sinen sonden; ende .vij. daghe voer sijn doet hem ghelovets te bewaren met dinen heylighen lichaem; [2]) ende dattu dijn ghebenedijt cruce voer hem zetten soudst tot enen scilde voer alle sine viande; ende als hi einden soude dit leven, hem ghelovest met dijnre moeder te halen toten heilighen paradyse, daer du hem zelven scinken woudst van den borne des levens uut dijnre verwaender godheit, daer hem na nemmermeer dorsten noch hongheren en soude: verlene mi, lieve God, die zelve .xv. paternoster dijnre heiligher passien te eeren ende te werdicheiden also te spreken, dat di van mi ontfanghelic moet wesen ende ic ende alle dieghene, daer ics sonderlin[ghe] [3]) voer beghere, bi dijnre ghenaden die vrocht daer af ontfanghen moet, amen. Pater noster. Ave Maria [4]).

Dat ierste paternoster, gheliker wijs dattu hem spreken hietst, so spreec ic di te eeren, lieve God! ende vermane di der vutreckinghen alle dijnre lede, die aen den ghebenediden cruce also onghenadelic vutgherect waren, dat die wonden van dinen handen ende van dinen voeten van noede moesten scoren: dies ic di danke ende love, ghebenedide Vader van hemelrike. Pater noster. Ave Maria.

---

1) Ik heb dus mijne eigene interpunctie gevolgd; de afkortingen heb ik aangevuld, aangezien daarbij toch niets bijzonders op te merken viel.

2) Versta hieronder het H. Avondmaal en vgl. Mnl. Wdb. i. v. *bewaren*, 7.

3) Dit woord staat op het einde van den regel; daardoor is het wegvallen van de laatste lettergreep te verklaren. Het afbrekingsteeken staat er wel.

4) In het Amst. Hs. is de proloog als volgt (met de interpunctie van het Hs.): Onse heere oppenbaerde sinen lieuen vrienden .xv. pater noster. ende onse here zeegt so wiese seegt met deuotien. dien zalic geuen .xv. nutscapen. Ten iersten willec dor sinen wille .xv. zielen verloesten uyt den veeguiere. Ende .xv. zundeeren bekeeren. Ende xv. sijnre vriende bekeeren die gheuallen zouden zijn in zunden. Ende ic wille dien zeluen mensche xv. dage vor zijn doot geuen gansen rouwe. Ende gewarich biechte. Ende ic wille hem geuen minen inghelen in hoeden. Ende ic wille selue tote hem comen, met marien mire lieuer moeder. Ende ic willen bringhen ten eeuweghen leeuene. Ende ic sal hem zonderlinghe schinken vte den borre mijnre godheit, dat ic anderen menschen niet en doe, die des niet en doen doer my. Soe wie dese gaue wilt hebben hi spreke .xv. pat'nr̄.

Dat ander pater noster, ghebenedide God! spreec ic di te eeren ende vermane di der plomper naghel, daer dijn edel hande ende dine voete mede dorslaghen worden also, dat dijn adren ende dine zenen van noede also bersten moesten ende scoren, dat dijn ghebenedijt bloet lancs dijn aerme ende dijn lichaem, recht als een vloet daer af neder liep: dies ic di danke ende love, ghebenedide Vader van hemelrike. Pater noster. Ave Maria.

Dat derde pater noster spreec ic, lieve God! di te eeren ende vermane di der ontgadinghen alle dijnre leede, die also waren ontgaedt ende ontset, dat gheen in sijn rechte stat bleven en was overmids dat horten ende dat slaen ende die grote onwerde, diemen di alden nacht dore, van des avonts spade toter hogher nonen, hadde ghedaen ende sonderlinghe aen den ghebenediden cruce: dies ic di danke ende love, ghebenedide Vader van hemelrike. Pater noster. Ave Maria.

Dat vierde pater noster spreec ic di te eeren, ontfaermhertighe God! ende vermane di der ontflieinghen alle dijnre vriende, sonder allene dijnre moeder, sunte Jans ewangelisten, Marien Magdalenen ende anders vrouwen, daer luttel hulpen aen was, die alle ghenoech te doen hadden metten groten verdriet, dat si daer aen di ende aen dine ghebenedide moeder zaghen: dies ic di danke ende love, ghebenedide Vader van hemelrike. Pater noster. Ave Maria.

Dat vijfte pater noster spreec ic, lieve God! di te eeren ende vermane di des ellendichs staens, dattu aen den ghebenediden cruce stoenst, daer du, coninc van hemelrike! als een misdadich quadye tusghen twe mordenaere ghehanghen waers ende ommenscheliker ghehandelt, dan ietevoren van den fellen Ioeden misdadich mensche ghehandelt waert, ghegheesselt jamerlic, ghecroent met doernen, doerslaghen hande ende voete ende ten lesten dine ghebenedide zide met enen scherpen spere van Longinus doersteken, daer water ende bloet vut ran: dies ic di danke ende love, ghebenedide Vader van hemelrike. Pater noster. Ave Maria.

Dat seste pater noster spreec ic, ghebenedide God! di te eeren ende vermane di des roepens, dattu riepst aen den ghebenediden cruce „Mi dorst," dat di nochtan niet en dorste na eneghen dranc, mer na des menschen salicheit: dies ic di danke ende love, ghebenedide Vader van hemelrike. Pater noster. Ave Maria.

Dat sevende pater noster spreec ic di te eeren, lieve God! ende vermane di des bitteren drancs, die di ghemaect waert van edec ende van gallen ende di aen den cruce gheboden waert, dattu oetmoedichlijc dor des menschen wille verdroechst: dies ic di danke ende love, ghebenedide Vader van hemelrike. Pater noster. Ave Maria.

Dat achtende pater noster spreec ic di te eeren, sachtmoedighe God! ende vermane di der sonderlingher pinen, die du hads, doe du zaechs in den spieghel dijnre godheit, dat dine martelie also meneghen mensche te vergheefs wesen soude, mer allen menschen niet: dies ic di danke ende love, ghebenedide Vader van hemelrike. Pater noster. Ave Maria.

Dat neghende pater noster spreec ic di te eeren, lieve God! ende vermane di des elendichs roepens, dattu riepst aen den ghebenediden cruce tot dinen vader „Mijn God, mijn God, waer om heefstu mi ghelaten?" dies ic di danke ende love, ghebenedide Vader van hemelrike. Pater noster. Ave Maria.

Dat tiende pater noster spreec ic di te eeren, volmaecte God! ende vermane di des lesten roepens, dattu dinen vader toeriepst „Vader mijn, ic bevele di minen gheest!" overmids welc roepen dat cleet des tempels in twe stucken scoerde, die erde beefde, die stene cloven ende die doden verresen: dies ic di danke ende love, ghebenedide Vader van hemelrike. Pater noster. Ave Maria.

Dat elfte pater noster spreec ic di te eeren, lieve God! ende vermane di der [1]) verteringhen [2]) alle dijnre cracht, want al waerstu Gods zoen, du waerst na dine menscheit crancheiden also vol worden, dat du niet enen halm vander erden en soutst op hebben gheheven: dies ic di danke ende love, ghebenedide Vader van hemelrike. Pater noster. Ave Maria.

Dat twelfte pater noster spreec ic di te eeren, ghenaedighe God! ende vermane di der verteringhen dijns bloets, want eer du dinen gheest op gaefst, was dijn ghebenedide bloet aen den cruce also vut ghestort, dat di een dropel bloets in den live niet bleven en was: dies ic di danke ende love, ghebenedide Vader van hemelrike. Pater noster. Ave Maria.

Dat dertiende pater noster spreec ic di te eeren, lieve God! ende vermane di die breetheit dijnre wonden, zom ghemaect met gheesselen, zom met plompen naghelen, zom met eenre doernenre cronen, ende zom met enen scherpen spere: dies ic di danke ende love, ghebenedide Vader van hemelrike. Pater noster. Ave Maria.

Dat viertiende pater noster spreec ic di te eeren, volmaecte God! ende vermane di die diepheit ende die scherpheit dijnre ghebenedider wonden, die zom doer tfleesch di toten bene inghinghen, zom doer die bene toten hercenen, zom doer hande ende doer voete, ende oec zom doer therte: dies ic di danke ende love, ghebenedide Vader van hemelrike. Pater noster. Ave Maria.

Dat vijftiende ende dat leste [3]) pater noster spreec ic di, lieve God! te eeren ende vermane di der menichfoudicheit dijnre heiligher wonden, daer wi af lesen, datter was $.\overset{m}{\text{v}}..\overset{c}{\text{v}}.$ ende .lxv [4]), die du hier neder op ertrijc dor des menschen salecheit liden quaemst: dies ic di danke ende love, ghebenedide Vader van hemelrike ende bevele di huden in desen daghe mine ziele ende mijn lijf.

1) Hs. *ter*.

2) Amst. Hs.: *verstoruinghen*.

3) Hs. *lestte*.

4) Verbeterd uit .lx.

Here Jhesu Christe des levenden Gods zoen! In der uren mijns levens einde, alst di goet dunken sal, dat.ic die borden mijns vleeschs aflecghen moet, so heilighe mijn ziele ende minen lichaem met dinen ghiften, metten hemelschen sacramenten, met reynre biechten, met rechter meininghen, met vervullinghen [1]) goeder werken, met volcomen ghelove, met vastheit heiligher hopen, metten brande gherechter caritaten, die niet te lesghen en si, metter werdegher lafnissen dijns heilichs lichaems ende dijns bloeds, ende metter zalvinghen der heiligher olien, met volmaecter begheerten te comen tot di ende te scouwen di, met aenstandender ende ghetruwer bedinghen tot di, met betrouwenissen te vercrighen der fonteynen dijnre ontfarmichheiden, also dat ic met rechten zinne ende met rechter verstandenissen lijen moet an dinen heilighen name, ende vut desen vleesche varende verdienen moet bliscap te hebben in dinen love sonder einde, God! die daer leefst ende regneerst ewelijc ende ummermeer. Amen.

Over het getal der wonden en de openbaring daarvan heb ik het een en ander gezegd bij n°. XXI (Deel XIV, bl. 277 vlgg.). Ik moet daar echter nog even op terugkomen.

Door de vriendelijke tusschenkomst van Dr. H. C. Modderman te Rome ben ik in het bezit gekomen van een afschrift der t. a. p. genoemde Orationes, uit een incunabel der Bibliotheca Casanatense. Het blijkt daaruit, dat onze Gebeden werkelijk eene vrije vertaling of omwerking zijn van die Orationes, maar tevens zien we, dat in deze laatste van het getal der wonden van Christus niet gesproken wordt, en dat de proloog nog al wat verschilt, meer overeenkomt met die uit het Amst. Hs. De legende van »den Clusenare" of van de »matrona reclusa" bestond dus naast de Orationes van Brigitta. Nu zijn er twee mogelijkheden: 1° de Orationes zijn ouder (maar dan niet van Brigitta, aan wie ze na den dood van haren man, dus in of na 1344, zouden geopenbaard zijn) dan de openbaring van het getal der wonden, die er eerst later mee in verband gebracht werd, of 2° ze zijn jonger. Dit laatste dunkt mij het geval te zijn. Brigitta zal, als vele anderen, weinig geloof geslagen hebben aan de legende van »den Clusenare". Toch wilde zij, bij hare groote devotie voor de

1) Hs. *vervulinghen*..

passie, niet gaarne afstand doen van de dagelijksche gebeden ter eere van die passie. Zoo kwam zij in hare overpeinzingen tot eene andere (voor den oppervlakkigen lezer voldoende, maar voor den opmerkzamen beschouwer vrij zwakke, en om de buitensporige belooningen zeer verdachte) motiveering van het getal 15. Dat zij eene openbaring daarvan meende te ontvangen, kan ons niet bevreemden, en het algemeen bekend maken daarvan kon tegelijk dienen, om de onware voorstelling van het getal van Christus' wonden te bestrijden. Hierin is ze dan ook geslaagd, want van de Orationes worden b. v. bij Hain niet minder dan 8 incunabelen vermeld, terwijl de legende van »den Clusenare" vrij onbekend bleef. Maar een latere gebruiker van ons Hs., die eene vertaling der Orationes op het voorste schutblad schreef, verbond daarmee de legende *van den Clusenare*, die hij in het Hs. zelf vond. Zoo geschiedde ook in de latere uitgaven van Ludolphus. Het is trouwens niet zeldzaam, dat de overleveringen, ter bestrijding waarvan een werk geschreven werd, later gebruikt worden om dat werk aan te vullen.

Voor den geheelen tekst der Orationes is het hier de plaats niet, maar om de verwantschap met de Gebeden en tevens de wijze van vertalen duidelijk te maken, komt het mij wel wenschelijk voor, hier het begin en het slot mede te deelen. De proloog luidt:

Hae sunt quindecim collecte sive orationes illius praeclarissimae virginis beatae Birgitte: quas ante imaginem domini nostri Jesu Christi crucifixi in dies devotissime dicebat. Tandem ab eodem crucifixo per gratiam dignam responsionem habere meruit et ipsa imago ipsius crucifixi quae in ecclesia sancti Pauli extat ipsam beatam Birgittam allocuta fuit prout legenti inferius patebit. Et tu lector lege devote: quia stupenda leges.

Sequitur responsio quam habuit sancta Birgitta ab imagine crucifixi dum oraret in ecclesia sancti Pauli et est hec: quicunque per circulum unius anni istas orationes devote dixerit: de eius progenie XV anime de purgatorio liberabuntur et XV peccatores de eius progenie convertuntur et XV iusti de eius progenie in bono statu confirmabuntur et ipse propter hoc consequetur primo gradum perfectionis et agnitionem ac amaram contritionem suorum peccatorum. Dixit quoque imago huius crucifixi: si quis has orationes devote

compleverit dabo ei sanctissimum corpus meum quindecim dies ante obitum eius et propter hoc deliberabitur ab eterna esurie et preciosissimo sanguine meo potabo eum ne sitiat in eternum: signum quoque victoriosissime crucis mee ponam ante eum in subsidium contra omnes insidias inimicorum eius. Item ante obitum eius veniam cum dilecta genitrice mea: et animam eius benigne accipiam: et ducam eam ad gaudia eterna: et dum eam illuc perduxero singularem haustum de fonte deitatis mee propinabo ei: quod aliis non faciam qui has orationes non compleverint.

Sciendum est etiam si aliquis XXX annis in peccatis mortalibus fuisset et istas orationes devote dicere voluerit: propter hoc deus omnia peccata sibi indulgere vult. Insuper proteget eum a mala tentatione et quinque sensus eius custodiet et a subitanea morte liberabit eum et animam eius eripiet a eterna pena. Item dominus diluet omnia peccata eius quae conmisit ab infantia usque ad humationis [1]) tempus. Ipse per gratiam dei melior erit quam fuerit ante et quicquid a domino vel a beata virgine Maria postulaverit impetrabit. Item dominus eum perficere faciet in bonis virtutibus et in bona vita ac in bono statu confirmabit et servabit eum: etiam si omnibus diebus vite sue vixerit secundum propriam voluntatem ipsius: et si cras mori deberet vita eius prolongabitur. Item quotiens quis has orationes dixerit: habebit XL dies indulgentiarum et insuper sit certus iungi supremo choro angelorum. Et si quis aliquem docuerit istas orationes eius gaudium et meritum nunquam decrescet sed in perpetuum stabit. He orationes ubicunque locorum fuerint vel dicantur, deus cum gratia sua presens est: proteget eum sicut sanctum Paulum naufragantem de profundo pelagi Amen.

Het 15e gebed eindigt: per hanc amarissimam passionem tuam et preciosissimi sanguinis tui effusionem precor te dulcissime Jesu vulnera cor meum ut penitentie et amoris lachryme sint mihi panes die ac nocte et converte me totaliter ad te ut cor meum fiat tibi perpetuo habitabile et conversatio mea tibi placida et accepta sit: ac finis vite mee laudabilis: ut post vite mee terminum te laudare merear cum omnibus sanctis tuis, in eternum, amen.

---

1) Zoo te lezen? De druk heeft hmoĩ.

NIEUWE MIDDELNEDERLANDSCHE FRAGMENTEN.

VII. FRAGMENT VAN EENE UITGAVE VAN HET VOLKSBOEK VAN FLORIS ENDE BLANCEFLOER UIT HET BEGIN DER 16de EEUW.

Het laatste, maar zeker niet het onbelangrijkste dat ik uit de doos van Dr. Snellaert kan mededeelen, is een fragment van eene uitgave van het volksboek van Floris ende Blancefoer uit het begin der 16de eeuw, want het is niet alleen een aanwinst voor onze letterkunde, maar ook voor de geschiedenis der Nederlandsche boekdrukkunst.

Het fragment bestaat uit twee bladen aan een stuk, elk 210 mm. hoog bij 145 breed; beide, wat de afmetingen betreft, volkomen gaaf. Alleen hier en daar enkele wormsteken, als ook verscheidene gaatjes, waaraan men zien kan dat de bladen gebruikt werden bij het inbinden van boeken.

Het eerste blad heeft op het recto 30 regels: de spiegel beslaat eene oppervlakte van 145 mm. hoog bij 91 mm. breed; op het verso 25 regels en een opschrift voor het volgende hoofdstuk, bestaande uit vier regels. Het draagt eene signatuur: 𝔈.

Op het tweede blad staan slechts vijf regels tekst: het einde van de historie. We hebben hier dus te doen met het eerste en laatste blad van het katern, op zijne beurt het vijfde en tevens het laatste van het boek.

Op dit tweede blad treft men echter nog meer aan. Onder den tekst leest men nl.:

Bi mi Jan van Doesborch.

Daaruit blijkt dus reeds dat we te doen hebben met een tot nog toe onbekend voortbrengsel der persen van dien Antwerpschen drukker.

En weer dááronder eene houtsnede, 88 mm. hoog bij 98 breed: links staat een man, met een rijk met bloemen bestikten mantel bekleed, met de linkerhand eene roos aanbie-

dende aan eene jonkvrouw, welke de bloem met de rechterhand aanvaardt.

Op het verso van dit tweede blad staat het drukkersmerk, of liever een der drukkersmerken, van Jan van Doesborch, dat ons van dienst kan zijn om het tijdstip dezer uitgave nader te helpen bepalen.

Het is immers bekend, dat Jan van Doesborch eerst het drukkersmerk van zijn voorganger en dat van diens weduwe, beide met eenige wijzigingen, heeft gebruikt, vooraleer er een nieuw te laten snijden [1]). Dit laatste stelt eene kamer voor, waarin, op een troon met twee treden en een hemel, eene gekroonde vrouw zit. Zij is geblinddoekt, en de linker helft van haar gezicht is zwart, waarmede waarschijnlijk een masker bedoeld wordt. In de rechterhand houdt zij een scepter, in de linker het rad der fortuin. Boven haar hoofd prijkt haar naam: *Auontuere.* Aan elke zijde van den troon staat een fluitspeler, de eene *gheluck*, de andere *ongeluc.* Onder deze voorstelling staat de bekende spreuk *γνῶθισεαυτόν* [2]).

Gaaf komt het merk slechts in twee drukken voor, t. w. in de *Reyse van Lissebone* (a⁰ 1508) en in de *Longer Accidence* (z. j.) Er moet een ongeluk mede gebeurd zijn, want men vindt het niet anders meer dan geschonden, daar nl. waar de

---

1) Over Jan van Doesborch is in Dec. 1894 een fraai uitgevoerd, zeer verdienstelijk werk verschenen: *Jan van Doesborgh* ‖ *Printer at Antwerp* ‖ *An Essay in Bibliography* ‖ By ROBERT PROCTOR ‖ *London* ‖ *Printed for the Bibliographical Society* ‖ *at the Chiswick Press* ‖ *December* 1894 ‖ Het werk zou nog verdienstelijker zijn, indien de schrijver zich de moeite getroost had ook in de Nederlanden nasporingen te doen naar de nog bestaande exx. van de uitgaven van dien Nederlandschen „printer". Het maakt een zonderlingen indruk bij die *Chronike van Brabant* te lezen: „*Collation*. Unknown" en onmiddellijk daaronder: „*Copy*. Royal Library, The Hague". De schrijver erkent zelf (blz. 16), dat „much were to be hoped from a systematic search made in the libraries, private and public, of the Netherlands; but it is to be feared that this is at present wholly impracticable". Waarom „impracticable"?

2) Proctor leest de spreuk onder het merk aldus „ΤΝΟΘΟΩΙΛΤΤΟΝ". Maar als men nauwkeurig toeziet, dan staat er eigenlijk het volgende: *γνοθοωιλυτον*. Blijkbaar heeft de graveur een foutief voorbeeld gehad: de *ο* na de *θ* is eene gebrekkige *σ*; de daaropvolgende letter is eene *ε* welke ligt, in plaats van te staan; de *ι* staat

spreuk staat is de rand rechts geheel, links gedeeltelijk afgebroken. Het eerste, gedagteekend werk, waarin men het aldus vindt, is de *Oorspronck* 1517, het laatste *Tdal sonder wederkeerren*, Juli 1528.

Het is dan ook in dezen vorm dat wij Doesborch's drukkersmerk in dit overblijfsel van een zijner uitgaven terugvinden. Deze moet dus gedrukt zijn tusschen 1508 en ± 1530, want het laatste bekende boek, voor Jan van Doesborch gedrukt, is de *Chronike van Brabant*, Juni 1530. Hij schijnt naderhand Antwerpen verlaten te hebben, althans in 1540 woonde er een Jan van Doesborch te Utrecht [1]).

Er is zelfs kans om nog eenigszins nader te preciseeren. De linkerrand van het merk, zooals wij het in dit fragment vinden, is veel minder afgebroken dan die van het merk in twee andere drukken van Jan van Doesborch, t. w. dan in *Der ix quaesten Warachtighe historien* en *Tdal sonder wederkeeren*, de eerste verschenen in Juni 1528, de tweede in Juli 1528. We kunnen dus met vrij veel zekerheid besluiten dat vóór Juni 1528 bij Jan van Doesborch verschenen is *Die schoone historie van Floris ende Blanceflour*, zooals de titel ongeveer wel zal geluid hebben.

Hieronder volgt thans de inhoud van het fragment. Ter vergelijking laat ik den tekst vergezeld gaan van dien eener jongere uitgave, naar een exemplaar dat op de Gentsche Universiteits-bibliotheek berust:

DE HISTORIE || VAN || FLORIS en BLANCHEFLEUR. || Die welke na datse lange Gescheyden waren / || Ende veele Perijkelen geleden hadden / noch tot den || Houwelijken Staet

---

niet op hare plaats; wat ik als λ lees, kan ook als eene onvolmaakte Λ gelezen worden, een andere vorm voor *α*, of liever voor A.

Dat in elk geval deze spreuk bedoeld is, blijkt uit het feit dat Jan van Doesborch, achter het colophon van eene zijner uitgaven, t. w. *Vander nieuwer werelt*, een bekend vers van Juvenalis aldus schrijft: „e celo descendit *ver*bum quod gnothochyauton."

1) Ledeboer, *Lijst der boekdrukkers ... in Noord-Nederland*, 46.

quamen. || Seer Playsant en Vermakelyk om te Leezen. || (*Houtsnede*) || t' Amsterdam; || By ISAAK vander PUTTE, Papier en Boeckverkooper/ || op 't Water/ in de Loots-man. || *Met houtsnee-vignetten*, *gothieke letter*; 24 *genummerde blz. in* 2 *kol.*

Deze uitgave dagteekent waarschijnlijk uit de eerste jaren der 18de eeuw; [1]) ze wijkt blijkbaar zeer weinig af van die van Jan van Doesborch. Den Middelnederlandschen tekst (vs. 3164 vlgg.) heeft iedereen bij de hand, zoo dat het niet noodig is de verschillen opzettelijk aan te stippen.

1*a*. de gheweest si aten ende dro*n*cken tsame*n* datter die || and*er* io*n*cfrouwe*n*
niet af en wiste*n*. Dese twee gelyeue*n* || hadde*n* so groten vruecht dat si ter
werelt and*ers* niet || en begheerde*n* da*n* bi malandere*n* (*sic*) tsine haddet he*m*
mo||gen duere*n* m(*a*)er lasen neent/ want dye auontuere || dede cortelinge
v*er*keeren haer blijdtscap in groten || d(*ru*)ck Wa*n*t het viel op eene*n* mor-
genstont dat Cla-||(*ri*)s sach dattet schoen dach was en*de* si wert v*er*uaert
|| en*de* liep tot blanceflour en*de* ontwecese (*sic*) en*de* seyde haer || dattet late was
en*de* bla*n*ceflour seide ic come/ en*de* met || dien vielse weder in slape/ en*de*
clarijs liep totter fon||teynen en*de* ontfinck water in hair becken en*de* si
ginc || al v*er*uaert voor haren heere den amirael meene*n*de || haer te vinden
metter dwalen bereyt en*de* als die A||mirael blanceflour niet en sach gaf
hem wond*er* en*de* || vraechde clarijs waer si ware Doen seyde clarijs || heere
si heeft alle de*n* nacht haer boecxkens gelesen || en*de* heeft voor v gebeden
dat v die|| goden lange wil||len laten leuen met eeren/ en*de* so bleef si noch
slape*n*-||de/ des de amirael te vrede*n* was en*de* seide dat is wel || een goet
werck/ met rechte mach sy wel sijn mijn || wijf Mair des anderen daechs
ontspranck claris || en*de* het was weder late opden dach en*de* si riep blance ||
flour en*de* hietse opstaen/ en*de* si soude om mater (*sic*) gaen || en*de* blance-
flour seyde ic sta op. maer met dien so na*m* || florijs zijn lief in sine*n* ar-
men en*de* omheldese (*sic*) so lanc || datsi wed*er* in slape viele*n* En*de* clarijs
had water ghe||haelt in een gouden becken en*de* ghinck voorbi blan||ceflours
camer en*de* si ryep haer noch eens maer sy || sliep soe vaste dat si dit niet
1*b*. hoerde.. Dus meende || Claris dat si vore*n* al gegae*n* was/ en*de* clari*s* mee*n*de [2])
sel||ne (*sic*) te la*n*ge toeue*n* en*de* si liep haestelijck totte*n* amirael || en*de*
bla*n*ceflour en was daer niet Des haer die amy||rael vraechde waer bla*n*ce-
flour bleue Claris seyde || heere genade Ic ginc voorbi haer camer en*de* ic
riep || se en*de* si seide si soude voer mi hier sijn Als die ami||rael dit hoerde

1) Zie voor talrijke andere uitgaven den bekenden catalogus der firma Frederik Muller: *Populaire Prozaschrijvers der XVIIe en XVIIIe eeuw* (1893), nr. 677—683, als ook den Catalogus van de Maatschappij der Ned. Letterkunde te Leiden.

2) *Druk*: mēede.

v*er*wond*er*de he*m* seere en*de* wert gram (*ende*) ‖ riep sina*n* camerli*n*c en*de*
seide Besiet waer bla*n*ceflour ‖ blijft en*de* laetse tot mi come*n*. en*de* die ca-
merlinc en wi‖ste niet dat claris benede*n* was So liep die camerli*n*c ‖ op-
waerts en*de* quam in haer camer die seer claer was ‖ va*n* dierbare*n* steene*n*
en*de* sach een rijckelijc bedde ende ‖ va*n*t daer bla*n*ceflour bi floris liggen
meende dattet ‖ claris gheweest ware/ wa*n*t Floris en hadde rimpe noch baert
in sijn aensicht/ en*de* daer en was ghee*n* io*n*c‖frouwe so schoon va*n* aen-
sicht inde*n* torn sond*er* blan‖ceflour als floris was. Als die camerlinc dye
twee ‖ so minlijc sach liggen slape*n* omhelst ia*m*merde he*m* d*at* ‖ hise soude
wecke*n* en*de* keerde*n* weder tot sine*n* heere en*de* ‖ seyde dat bla*n*ceflour
en*de* claris lagen so minlijck en (*sic*) ‖ sliepe*n* in malcand*er*s arme*n* dattet he*m*
deerde dat hise ‖ wecke*n* soude. Dit ‖hoorde claris benede*n*. en*de* die am ‖
mirael outstack (*sic*) seer vreeslijc in sijn aensicht va*n* tor‖ne sorgende of-
ter yema*n*t met blanceflour verhole*n* ‖ minne mocht pleghen

Hoe de amirael floris en*de* bla*n*ceflour wil
de dode*n*. en*de* hoe elck voor den anderen
wilde sterue*n*. en*de* hoe si ten laetsten
gracie vercreghen.

. . . .

vrouwe va*n* Pippijn die aen haer ghewan den gro‖ten con*inck* 1) Karel 2 *a*.
so sommige histore*n* segghen/ die een ‖ duechdelijck prince was en*de* v*er*creech
namaels dat ‖ eewich leuen. A M E N.

Bi mi Jan van Doesborch.

[De Jongvrouw Klaris had groote sorge dat haer Minne soude openbaer Vb. 20*b*.
werden/ en had hun gaern geholpen gelijk als haer selven/] sy aten en
dronken te samen/ dat 'er de andere Jongvrouwe niet af en wiste. Dese
twee Gelieven hadde so groote vreugt dat sy ter werelt niet anders en be-
geerden dan by malkanderen te zijn/ hadde het hen mogen beuren.

Maar laci neen 't: want de Avonture ‖ verkeerde korteling hun blijdschap in Vb. 21*a*.
grote druk: want het geviel eens op een morgenstond/ dat Klaris sag dat het
schoon dag was/ en wiert vervaert en liep tot Blanchefleur en Ontwektese/
en seyde haer dat het laet was/ en Blanchefleur seyde: ik kome/ en met
dien viel sy weder in slaep/ en Klaris liep terstont ter Fonteyne/ ende nam
water in haer Bekken/ en ging al vervaert voor haren Heere den Admirael/
meynende haer te vinden met 'er dwale bereyt.

En als den Amirael Blanchefleur niet en sag/ verwonderde hy hem. En
vraegde Klaris waer sy waer. Toen antwoorde Klaris/ Heere/ sy heeft al
den nacht haer Boeken gelesen/ en heeft voor u Gebeden/ dat u de Goden
lange willen laten leven met Eeren/ en so bleef sy noch slapen/ daer de
Admirael wel in te vreden was/ en seyde: dat is wel een goet Werk/ met
recht so mag sy wel mijn Wijf zijn.

---

1) *Druk*: coñ.

Maer des anderen daegs ontsprong Klaris/ en het was weder hoog op ten dage. En sy riep Blanchefleur en hietse opstaen/ en sy soude om water gaen en Blanchefleur seyde ja: maer met dien dwang Floris haer tot hemwaert sijn Lief/ en hy Omhelsdese so lange datse weder in slaep viel. En Klaris hadde water gehaelt in een Goude Bekken en ging voorby Blanchefleurs Kamer en riep haer noch eens/ maer sy sliep so vast dat sy 't niet en hoorde/ dus meende Klaris dat sy voorgegaen was/ en Klaris meynde selve lange te roepen/ en sy liep haestelijken tot haren Heere den Admirael/ en Blanchefleur en was daer niet/ dies den Admirael vraegden waer Blanchefleur bleef? Klaris antwoorden hem: Genade/ ik ging voorby haer Kamer en riepse/ en sy seyde sy soude voor my hier zijn. Als den Admirael dit hoorende/ verwonderde hy hem/ en riep sijnen Kamerling/ en seyde: Gaet en besiet
Vb. 21 *b*. waer Blanchefleur blijft/ en laetse dan tot my ‖ komen/ ende de Kamerling en wiste niet dat Klaris beneden was. So liep den Kamerling opwaert/ en quam in haren Kamer/ die seer klaer was van den dierbaren Steenen/ en sag een Rijkelijke Bedde/ en vand daer Blanchefleur by Floris liggen/ en meynende dat het Klaris geweest waer: want Floris hadde Rempel noch Baert in sijn Aensigt/ en daer en was geen so schoon Jongvrouwe van Aensigte inne sonder Blanchefleur/ als Floris was. Als de Kamerling dese twee dus Minnelijke sag liggen slapen/ jammerde hem dat hyse sou Wekken/ ende keerde wederom tot sijnen Heere/ en seyde dat Blanchefleur en Klaris lagen en sliepen so Minnelijk in malkanders Arme/ dat het hem deeren soude dat hyse Wekken sou.

Dit hoorde Klaris beneden/ ende de Admirael ontstak seer vreeslik in sijn Aensigt van groote Toorn/ sorgende dat daer iemant met Blanchefleur verholen Minne pleegde.

Hoe den Admirael Floris en Blanchefleur wilde doen Dooden, ende hoe elk wilde voor Sterven, en hoe sy Gratie verkregen.

Het IX Capittel.

. . . .

Vb. 24 *b*. [En sy Gewannen t'samen een Dochter die Beerthe hiet/ en was namaels een Huys-]vrouwe van Pipijn/ die aen haer wan een groote Koning Karel/ also sommige Historien seggen/ die een Deugdelijk Prince was.

NASCHRIFT. Sedert dit geschreven werd, is eene zeer lezenswaardige aankondiging van het bovenvermelde boek van R. Proctor verschenen in den Gentschen *Messager des Sciences*, 1896, van de hand van den heer P. Bergmans, die belangrijke inlichtingen geeft over de exemplaren van Doesborch's drukken in België; hij vermeldt ook dit fragment, en zegt dat het werd „découvert dans une reliure." Dit is echter meer dan men kan verantwoorden; ik heb het niet in een band ontdekt (die eer zal misschien aan Snellaert toekomen); ik kon alleen vaststellen dat de bladen gebruikt werden bij het inbinden van boeken, zooals boven gezegd werd.

VIII. TWEE NIEUWE MALEGIJSFRAGMENTEN.

Ik heb het genoegen hier twee nieuwe fragmenten van den roman van Malegijs, waarvan wij nog altijd slechts stukken en brokken bezitten, te kunnen mededeelen.

Het eerste bestaat uit twee bij elkaar hoorende strooken perkament, samen ± 103 mm. hoog bij ± 187 breed, de bovenste helft uitmakende van het 42ste blad uit een handschrift in twee kolommen uit de tweede helft der 14de eeuw, zooals blijkt aan het nummer *xlij* dat in het midden van het recto staat, bovenaan, doch blijkbaar met jongere hand. Deze strooken hebben bij het inbinden van boeken dienst gedaan, zooals aan een paar vouwen en eenige gaatjes zichtbaar is. Het schrift is nog zoo goed als gaaf; van iedere kolom zijn 15 verzen bewaard, samen dus 60 verzen.

De inhoud van dit fragment, dat thans op de Universiteits-Bibliotheek te Gent berust, behoort tot de episode van de bemachtiging van het ros Beyart door Malegijs; zoodat het komt te staan tusschen de twee reeds bekende die thans A en B genoemd worden (zie De Pauw's uitgave).

Het tweede fragment is een overblijfsel van een dubbel blad uit een perkamenten handschrift in twee kolommen, uit de 14de eeuw. Het behoort toe aan Mr. Robert Steele te Londen, die het met de meeste bereidwilligheid ter beschikking stelde van Prof. H. Logeman. Deze is zoo vriendelijk geweest mij het fragment ter uitgave over te maken, waarvoor ik hem hier bij herhaling dank zeg.

Het heeft blijkbaar, evenals het voorgaande, bij het inbinden van boeken dienst gedaan. Van onderen is het afgesneden, van boven niet; daarentegen is het daar omgevouwen geweest, zoodat in het eerste blad in de plaats van de vouw een groot lang gat is gekomen, waardoor van iedere kolom twee verzen verloren zijn; in het tweede blad is het gat minder groot, maar is de vouw met een dikke laag lijm bestreken geweest. Ook de zijkanten zijn zeer gehavend. Van het eerste blad is,

nagenoeg loodrecht, eene strook afgesneden waarbij bijna de helft van kol. *b* en nog meer dan de helft van kol. *c* is weggenomen; van het tweede blad is bijna de helft afgescheurd.

De hoogte van dit fragment is 187 mm.; de breedte van bl. 1 is 101 mm., de grootste breedte van bl. 2 is 87 mm., de kleinste, 62 mm.

Buiten de gewone afkortingen vindt men in dit fragment: *aý.* = *aymijn* (ook in verbogen naamvallen); *beuf'* = *beufloer.*

De eerste kolom van het 1ste blad telt thans 38 verzen; de tweede telt er, de twee medegerekend welke bovenaan verloren gegaan zijn, 39. Uit de vergelijking met den tekst der Hoogduitsche vertaling blijkt, dat van de eerste kolom slechts twee verzen onderaan zijn weggesneden. Het handschrift, waartoe het fragment behoort, zal dus 40 verzen per kolom gehad hebben.

Door middel van de Hoogduitsche vertaling kunnen we ook met eenige zekerheid berekenen, hoeveel bladen er geweest zijn tusschen het eerste en het tweede blad van dit fragment. Tusschen het laatste vers van kol. *d* van blad 1 en het eerste van kol. *a* van blad 2 telt men in die vertaling 642 verzen; gedeeld door 40, geeft dit 16 kolommen, dus 4 bladen. Het overschot der deeling geeft dan ongeveer het getal verzen aan welke de vertaling meer heeft, daar aan een Middelnederlandsch vers niet zelden twee Hoogduitsche beantwoorden, terwijl omgekeerd een of meer verzen van 't oorspronkelijke onvertaald blijven [1]).

1) Het verschil wordt daardoor soms vrij groot. Dat men daarbij niet aan eene vertaling eener tweede bewerking van 't oorspronkelijke moet denken, blijkt uit het slotwoord van den vertaler, die met opzet hier en daar veranderingen heeft aangebracht:

A 323*a* Nu thun ich uch bekant,
Als ich disz buch in flemsch fant,
Da must es mir gefallen.
Und das man davon wust zu kallen
Zu dieser oberlentschen grennytz,
Habe ich dorechtiger gauckelwitz
Gebrucht willentlich darinne,
Damit das auch der synne
Uns groben kuntzen worde wise.
Lop hab yemer Got ime paradisz !

De hieronder volgende afdruk der fragmenten laat ik van den overeenstemmenden tekst der Duitsche vertaling vergezeld gaan. Zooals bekend is, bestaat deze vertaling in twee papieren handschriften, welke beide in de Bibliotheek te Heidelberg berusten. Ze bevatten alle twee denzelfden tekst; de fouten van het eene vindt men bijna zonder uitzondering in het andere terug; alleen de spelling verschilt. Het eene is ongetwijfeld naar het andere, of allebei zijn naar eenzelfde voorbeeld afgeschreven. Zij kunnen ook slechts met een kleine tusschenruimte van tijd geschreven zijn.

Dat der beide handschriften, naar hetwelk de tekst der vertaling medegedeeld en dat A genoemd wordt, is een lijvige codex, gemerkt *Pal. Germ.* 340, en bevat: 3 witte bladen, dan 549 bladen tekst, in later tijd genummerd 1 tot 553 (waarbij echter de nummers 467, 468, 469 en 515 overgeslagen zijn); daarna nog twee witte bladen, welke echter, evenals het eerste witte blad vooraan, eigenlijk niet bij het handschrift behooren, maar de helft zijn van vellen papier, bij het inbinden tegen het omslag geplakt. Er is daarenboven nog een wit, ongenummerd blad, tusschen 323 en 324. De afmetingen zijn: 272 mm. hoog bij 198 breed. Het getal regels per bladzijde is zeer ongelijk: het wisselt af tusschen 30 tot 37.

De codex bevat, behalve de vertaling van den *Malegijs* (bl. 1 tot 323*b*), ook die van den *Renout van Montalbaen* (bl. 324 tot het einde), zooals dan ook op het derde witte blad vooraan, recto, aangeteekend is, met jongere hand:

»*Disz Buoch ist von Malagisz unnd von S. Reynholt*".

Op het verso van dit blad leest men bovenaan het jaartal . 1474. met groote middeleeuwsch Arabische cijfers, met welke tijdsaanwijzing het schrift goed overeenkomt, zoodat ze wel van den copiïst van het handschrift afkomstig zal wezen.

Het is niet zonder belang hier nog aan te stippen, dat het eerste vel van het tweede katern bij het inbinden verkeerd is geplaatst: het blad dat thans het 22ste is, hoorde tusschen 11 en 12 te staan; het 23ste diende op het 21ste te volgen. Dit werd

overigens reeds opgemerkt door een vroegeren gebruiker van den codex, waarschijnlijk door Gervinus, die dit handschrift vermeldt in zijne *Geschichte der deutschen Dichtung*, althans op fol. 11 v°. onderaan staat met potlood geschreven: *folgt pag.* 22, en daaronder, bij wijze van handteekening: *G*, en op fol. 21 v°. onderaan, met dezelfde hand: *folgt p.* 23.

De tweede Heidelberger codex, *Pal. Germ.* 315, door mij B genoemd, bevat alleen de vertaling van den *Malegijs*, en bestaat uit: eerst 3 witte bladen, waarvan het eerste niet bij het handschrift behoort; daarna 349 genummerde bladen tekst, en eindelijk nog twee witte bladen. De afmetingen zijn: 277 mm. hoog bij 200 breed. Het getal regels per bladzijde is vrij regelmatig 30. De plaats voor de hoofdletters, aan het begin van elk hoofdstuk, is open. Vermeldenswaard is verder nog, dat de reclamen aan het einde der katernen, voor zoover zij nog aanwezig zijn, niet waterpas, maar loodrecht geschreven staan. Ook dit handschrift werd door Gervinus gebruikt: in zijn bekend werk heeft hij er een paar plaatsen (vrij onnauwkeurig) uit aangehaald.

Beide codices zijn van een hoornen band voorzien. Op den rug van A staat o. a. dit curieuse opschrift, met eene hand uit het einde der 18de of 't begin der 19de eeuw: »*Poëma sacrum in laudem Dei et egregiorum virorum.*"

Opdat de fragmenten te beter verstaanbaar zouden zijn, en goed zou blijken in welk gedeelte van het geheel ze thuis hooren, heb ik ze om zoo te zeggen »ingelijst" in eene eenigszins uitvoerige inhoudsopgave waartoe ze behooren, iets wat ook hierom noodig is, omdat de inhoudsopgave van den *Malegijs*, door Jonckbloet in zijne *Geschiedenis der Middennederlandsche Dichtkunst* geleverd (waarbij hij bijna letterlijk die van Gervinus, *Geschichte d. deutschen Dichtung*, vertaald had) en door De Pauw overgenomen, verre van onberispelijk is. Deze laatste uitgever der Malegijsfragmenten heeft zelfs aan het fragment, door hem E genoemd, in de inhoudsopgave eene verkeerde plaats aangewezen: daarom heb ik de mijne tot

daartoe voortgezet, daar het tweede der hier uitgegeven fragmenten weinig vóór E komt.

Als toegift volge aan het slot dezer studie eene collatie van dit zeer gehavende, vaak weinig duidelijke fragment E, dat, zooals bekend is, ook op de Universiteits-bibliotheek alhier berust.

Bij de uitgave heb ik het overbodig geacht de onvolledige Middelnederlandsche verzen aan te vullen, niet omdat dit een moeilijk werk is, maar omdat dergelijke aanvullingen voor de wetenschap toch geene bewijskracht hebben en iedereen door den bijgevoegden tekst der vertaling den context kan nagaan. Alleen woorden, waarvan het begin of het einde in de fragmenten nog zichtbaar is, zijn vervolledigd.

Eerste fragment.

(A f. 84*a*). Eens op eene wandeling zijnde met Oriande, Yvert en Baldaris, bemerkt Malegijs heel in de verte, over de zee, een berg waaruit vuur en rook opstijgen. Daar hij daarover zijne verbazing te kennen geeft, brengt Oriande hem op de hoogte: Deze berg is de berg »Volcan", waarin het snelste paard, dat op de wereld bestaat, met vier ketenen gebonden ligt, en door serpenten bewaakt wordt; aan den ingang van den berg staat een draak op wacht, en op het omliggende veld is een booze geest, Ranas geheeten, steeds aanwezig, die elkeen belet te naderen.

Malegijs zweert bij hoog en laag dat hij het ros Beyart (want zoo heet het beest) in zijne macht zal krijgen. Tevergeefs poogt Oriande hem het noodelooze en gevaarlijke der onderneming te doen inzien; ook zijne twee andere gezellen kunnen hem van zijn voornemen niet afbrengen. Hij gaat zich zóó aankleeden dat hij wel de duivel zelf lijkt, zoo afzichtelijk en vervaarlijk ziet hij er uit. Zijne huisgenooten schrikken geweldig, en willen vluchten; hij maakt zich echter bekend, en geeft zijn voornemen te kennen door zijne toovermacht eerst

Ranas onschadelijk te maken. Hij kleedt zich nu eerst nog eens uit, om mis te hooren. Daarna gebruikt hij een sober maal; Oriande, Yvert en Baldaris kleeden en wapenen hem thans gemeenschappelijk. Het afscheid is aandoenlijk; eene laatste maal tracht Oriande hem thuis te houden. Allen hadden groot verdriet; dat van Baldaris gaat alle begrip te boven. Doch Malegijs is vol goeden moed en spreekt hen opgewekt toe. Aan boord bij een ervaren schipper, komt hij weldra over de zee, en slaagt er in Ranas spoedig onschadelijk te maken: hij stopt hem namelijk onder een grooten marmersteen, en maakt het hem door zijne toovermacht onmogelijk er nog ooit van onder te komen. Als Ranas, die werkelijk meende dat zijn broeder »Satinan" hem kwam opzoeken, het bedrog bemerkt, wordt hij natuurlijk woedend. Uit zijn neus springt vuur en vlammen, zoodat Malagijs het zweet uitbarst; een ringetje (vingerlijn), dat deze in zijn oor draagt, beschut hem echter voor de vlammen. Malegijs doet Ranas allerlei pijnigingen aan, zoodat deze, om verlost te worden, hem zegt hoe hij het moet aanleggen om den draak en de serpenten, die het ros Beyart bewaken, te kunnen overwinnen. Malegijs wil echter ook weten hoe hij Beyart het best in zijn macht zal krijgen, maar dat wil Ranas niet bekend maken.

Malegijs keert terug naar den schipper. Beiden eten zooveel ze kunnen, en slapen tot den morgen. Bij het opstaan doet Malegijs een lang gebed en begeeft zich daarna moedig tot den strijd met den draak. Deze spuwt vuur en vlammen, waardoor Malegijs zeker zou verstikt geworden zijn, had hij zijn »vingerlijn" niet gehad. De strijd met den draak wordt nu uitvoerig beschreven. Op een gegeven oogenblik wordt Malegijs zoodanig in het nauw gebracht, dat alleen een krachtig gebed tot God hem redt; ten slotte slaagt hij er in den draak den staart af te hakken en tusschen de beide deelen van het dier te gaan staan, zooals hem door Ranas aangeraden was: de draak lag als dood; groote stank kwam van hem. Malegijs dankt God en keert terug naar den schipper, die zijne wonden verbindt. Nadat hij zich wat

versterkt heeft, keert hij naar den berg terug. Zoodra de draak Malegijs ontwaart, schiet hij op hem toe, en treft hem met zijn hoorn in de borst, zoodat de held, onmachtig om zijn zwaard te gebruiken, ten gronde stort. Eerst na eenigen tijd kon hij zich oprichten en den strijd hervatten. Malegijs houwt den draak in de borst, dat het een lust is, maar wanneer hij zijn zwaard weer uit de wonde trekt, dan is het monster weer ongedeerd; het springt op Malegijs zoodat deze ter aarde valt en de draak bovendien op hem; uit zijn hals komt rook en venijn. Door zijne tooverkunst slaagt Malegijs er eindelijk in zich los te worstelen, den draak tot rust te dwingen en daarvan gebruik te maken om hem een stuk uit de borst te houwen, zoodat hij eindelijk aan zijne wonden bezwijkt. Maar ook onze held is zeer gewond en lijdt verschrikkelijke pijnen. Tot overmaat van ongeluk komen nu een aantal andere serpenten te voorschijn, die op Malegijs allen te gelijk aanvallen:

	Sie hatten blut, und waren bruder,	A 97*a*, B 102*a*.
	Und den swantz von iren muder.	
	Susz wart Malagisz geqwetzt	A 97*b*
	Und von den serpenten geletzt	
	Das er empfieng manich wonde,	
Kol. *a* Dat hi in corten stonden	Und das er muszt in kurtzer stonde	
Up die herde in groter noot	Vallen zur erden in grosze not.	
Lach al stille, of hi ware doot,	Still lag er, als ob er wer dot,	
Van groter crancheide.	Von groszer kranckheit.	B 102*b*
Doe sprac hi ende seide	Sin wort er all susz seit,	
Dit orisoen met goeder herte:	Sin orison mit gutem hertz:	
„O God, here, bi der smerte	„O Got, herre, bij dem smertz	
Die ghi ontfinct an die columme,	Den du empfingt an der colom,	
Alsmen u alomme ende omme	Als man dich all umb und umb	
Gheselde met scaerpen roeden,	Geiszelt mit scharffen ruden,	
Uwe huut te sticken soe moeste bloeden;	Davon der lip uber all must bluden,	
Ontfaermelike te menigher steide,	Erbermiclich an mancher steet,	
So dat niemen die waerheide	So das nieman die warheit	
Mach weiten, die met tonghen sprac,	En weisz, noch zong en sprach,	
Te hoe menegher steide dat ute brac	Wie an so mancher stat [1]) usz brach	
	Din heiliges blut *enz.*	

1) stat] B stund.

Zoo gaat het gebed voort; Malegijs bezweert ten slotte den Heer de serpenten tot rust te dwingen. Als zijn gebed ten einde is, staat hij met moeite op:

Mids der cracht des orisoens.
Daer mochtemen horen veile soens
Van den serpenten die daer waren.
So vreselijc was dat mesbaren
Dat elken mensche mochte gruwen.
Vier ende venijn dat si spuwen.
Elc was vast up die steide
Bider cracht ende bi der beide
Des orisoens dat hi sprac.
Madelghijs hi slouc ende stac
Also veile als hi beghert:
Elken cortte hi of den stert,
Ende tusschen ghinct met haesten groot.
Aldus bleiven si alle doot.
Noit man was so sere ghewont

In siner hende hielt er das swert. A 98*a*, B 103*a*
Er mocht thun wes er begert
Mit der krafft des orisons.
Da mocht man horen vil zons
Von den serpenten die waren [1]);
Wie freyszlich sie myssebaren
Des iglichem menschen mocht gruwen.
Fuer und venyn sie spuwen;
Iglicher clept fast uff siner steet
By der krafft und dem gebeet,
Das er in siner konst sprach.
Da slug Malagisz und stach
Die yme zuvor daten smertz.
Da kortzt er ine die stertz
Und gieng da zwuschen mit yle:
Susz blieben sie dot in der wile.
Aber selten was yeman so wont
Als Malagisz, das sij uch kont.
Das musz ich doch von hertzen clagen.
Die derme ime vor dem buch lagen.
Nochdann gieng er so wont
Zu der stat da Beyart stond,
Mit vier ketten silberin
Umbslossen die fusse sin,
Und umb den halsz unversert
Gereyfft bracht er das swert
Malagisz der edel ritter.
Das[2]) orsz da stund gebunden bitter,
Vel und bose von natur.
Sin augen bronnen als ein fuer, B 103*b*
Und beisz freyszlich nach Malagisz.
Er stont vor yme in solicher wise
Gezugt das swert inder hend all bare. A 98*b*
Nye gewan er groszer fare
Dann er hett zur selben zijt.
Er gedacht: „begynn ich den strijt

---

1) Ook B heeft *die waren*, niet *die da waren*.
2) Hs. *Da*.

Madelgijs hem sach bi,

Ende makede so veile ghescals
Dat hi die keitene om sinen hals
Brac ghereet in .iiij. sticken.
Nochtanne was soe voets dicke.
Om Madelgise hi beet.
Ende als hi hem gheen leet
Mochte doen no ghelauwen,
So ghinct die keitene knauwen
Ende biten mit sinen tanden.
Madelgijs sprac: „veile scanden
Moetstu hebben, dattu bijts
Die keitene ende te sticken slijts.
Du souds mi wel gherne knauwen
Mochtstu mi te pointe ghelauwen.

Gegen dem rosz, so blib ich lasz."
Uff die erde er vor ime nyder sasz,
Und stiesz sin derme wider inne.
Beyart wolt uszer synn
Faren als er yne gesach bij.
Freyszlich hat er sin schrij
Und macht so vil geschals,
Das er die ketten umb den hals
Zureysz wie fast sie wer gerickt.
Nochdann was sie fusz dick.
Und als es ine nit mocht erlangen,
Das[1]) was das rosz mit leyt befangen,
Und dreybe von smertzen ruwen.
Die ketten begonde es kuwen
Und zurbissen mit den zanden.
Malagisz sprach: „vil schanden
Mustu haben, das du bist
Und die ketten zu stucken slist.
Du soltest mich gern zu knoren
Mocht ich dir geboren.
So were ich gessen in kortzen stont.
Ach arm, das ich bin verwont!
Das mag mich jamern sere.
Ich gewynne dich nummermer,
Nast dem es mir ist so gewant.
Ich sehe so freyszlich dinen zant.
Und dich von bisz der boszheit vol. B 104*a*
Ich wene keren also wol
Zum schiffman, untz ich bin genesen."
Er wanet uff stan mit diesem,
Aber zu stond er nyder sweych.
Sin sprach ime felt und entweich,
Und bleib in unmacht uff der wile A 99*a*
Das man gangen hett ein myle
E das er wieder beqwam.
Und als das ersach der schiffman,
Das Malagisz so lang wert,
Ward er trubig und beswert
Und gedacht er were lebens blosz.
Uff das land gieng er mit yle grosz
An die stat da Ranas lagh,

1) Ook *B* heeft *Das was* enz.

	Und als ine der tufel sach
	Warff er fuer und venyn.
	Der schyffman sprach: „du must sin
	Vermaledijt! wie bose bistu.
	O wach, o jo! hettestu mich nu
Daer hads in dinen poot,	Begryffen in dinen pfot,
Hoe saen soutstu mi hebben doot.	Wie balde solt ich wesen dot.
Ghebenedijt si die wigant	Gebenedijt sy der wijgant
Die di met sire conste bant,	Der dich mit siner kunst bant,
Dattu doghes dit verdriet.	Das du singen muszt sin liet.
Ic ne saghene in .iij. daghen niet.	Ich en sach ine in dryen tagen nit.
Ic sochtene gherne, wistic waer.	Ich sucht ine gern, wist ich wo.
Ic ware dul, quamic so naer	Und wer ein not keme ich dir na,
Dattu vier up mi scoots!	Das din fuer uff mich schosz!
O Maria, moeder Gods,"	O Maria, muter grosz,"
Sprac die scipman goet van prise,	Sprach der schyffman von pryse,
„Ghi moet den here Madelgise	„Du muszt den helten Malagisz
Lossen ute sire noot,	Erlosen usz siner not,
Si hi leivende ofte doot.	Er sij lebent oder dot, B 104b
Ghi moet corten sijn torment.	Und must im kortzen sin torment."

Als de schipper nu ook nog den dooden draak en de overige serpenten ontwaart en het getier van Beyart hoort, krijgt hij den schrik op het lijf en ijlt, in den waan dat Malegijs dood is, naar Roseflur terug, waar natuurlijk veel misbaar wordt gemaakt. Spiet gaat dadelijk op weg met een »wondendranc" om Malegijs bij te staan. Intusschen is deze bekomen en naar het schip gegaan; dit verlaten vindende, spreekt hij een lang gebed uit, God biddende zijn leven te »korten" of wel hem hulp en troost te verschaffen. Als Spiet aankomt, zoekt hij Malegijs te vergeefs in den berg en op het omliggende veld, maar vindt hem ten slotte liggen aan het strand »in amacht siner wonden", en helpt hem »genesen" (A f. 106*a*).

Tweede fragment.

(A f. 218*b* onderaan). Te Eggermonde bevindt men zich in een neteligen toestand: zij moeten den hongerdood sterven. Yvorijn had gezworen zijn dochter Beafloer het leven te ontnemen. De jonge Haymijn, dien de werkeloosheid verdriet, besluit tot Yvorijn te gaan

en hem te bidden het beleg op te breken en vrede te maken, of wel den Saraceen tot een kamp uit te dagen: weigert Yvorijn, dan wil Haymijn trachten den koning te dooden; moet hijzelf daarbij het onderspit delven, dan is dit nog altijd beter dan van honger om te komen. Noode stemt zijn moeder toe, maar het moet wel. In Yvorijn's legerplaats aangekomen en voor den koning gebracht, maakt Haymijn zijne eischen bekend: het einde van den oorlog of een tweestrijd; overwint hij, Haymijn, dan zal Yvorijn zich aanstonds uit het land wegmaken; in het tegenovergestelde geval »gewint" Yvorijn land en stad. Na eenig over en weer praten, geeft de Saraceen, toe, Haymijn voorspellende dat het slecht met hem zal afloopen. Doch de jonge held vertrouwt op Jezus Christus, die zijne getrouwen nooit verlaat:

		Sin blut was uns ein medicin	A221*b*, B238*a*
fol. 1*a*	Daer wi mede behouden sijn."	Davon wir sin worden wol gesont."	
	(D)oe an(tworde Y)vorij(n):	Da antwort Yvorin zu stont:	
	„Keytijv(ich) [1])...gi[2]) kiest	„Eya verlorn mann, das ir erkieszt	
	Kerstine wet ende u selven verliest,	Die Cristen wet und uch mit verliest,	B 238*b*
	Dat es jammer groot."	Das ist jamer so, myn got."	
	Aymijn seid(e): „hennes geen noot	Haymyn sprach: „es ist kein not	
	Dat gi mi claget, dat seggic u.	Das ich uch jamer; clagent uch selbes sere,	
	Doet uwen kempe comen nu	Und dunt uwern kempffen kommen her	
	Upt velt, het es tij(t),	Uff das felt, das ist zijt,	
	Daer wi sullen...... strijt."	Da wir tun sollen den strijt."	
	Yvorijn seide: „het wort gedaen.	Der konig sprach: „ir sagent war,	
		Mynen kempffen wilich senden dar."	
	Here Gallas, vant upstaen,	Da sprach er: „Galas, du solt uff stan	
		But yme den hentschuch an	
	Biet hem den hantscoe desen.	Und fecht mir gegen diesem.	A 222*a*
	Gi moet mijn campioen wesen."	Myn kempff solt ir hut wesen."	
	Gallas seide: „het wort gedaen."	Galas sprach: „das sij."	
	Die ruse hi es up gestaen,	Der Rese stunt da nahe bij,	
	Die staerc was ende groot.	Der starck was vor alle not.	
	Den hantscoe hi Aymine boot.	Den hentschuch er Haymin bot.	

1) Van de *v* is alleen het krulletje van het eerste been zichtbaar.

2) Van de beide letters alleen het onderste gedeelte zichtbaar, evenals van de *k* van het volgende *kiest*.

	„Nemt", seit hi, „onsalich wicht!	„Hey!" sprach er, „unwerdes wicht,	
	Uwe tale wort geswicht	Hastu diner synn nicht,	
	Eer nemmer lijdt verspertijt.	Wiltu halten gegen mir strijt?	
	Nu hevestu al dine tijt	So hastu alle dine zijt	
	Ghelevet; ic ben so grot [1])	Gelept; ich bin so grosz,	
	Met minen vusten [2]) sloege ic u doot."	Ich erslug dich mit der fust blosz."	
	Doe an*t*worde [3]) Aymijn:	Da antwort Haymin:	
	„Al sidi groet, here sarrisijn,	„Sint ir wol grosz, herr sarrazin,	
	Uwe gelove die sijn quaet.	Uwer glaub ist falsch on masz.	
	Dat es mi een rikelijc toeverlaet.	Das ist mir ein gut zuverlasz.	
	Die duvel es groot, nochtan es hi	Der tufel ist grosz und ru,	
	Niet te beter; sone sidi."	Destu bester nit; als bist auch du."	
	Gallas seide: „zwiget, wicht;	Gallas sprach: „swig, wichtel clein,	
	Dine tale wort geswicht	Din zal ist mir gantz unrein,	
	Waren wi indat crijt."	Weren wir da uszen in den schrancken."	
	„Gawi danne, het*s* [4]) groot tijt.	„Gang hin bald, ich sol dirs dancken	
		Als du verdienst, des ist zijt.	B 239*a*
		Din tod in mynen cleinen henden lijt.	
	Omme vichten langet mi so sere."	Zu vechten mich verlanget sere."	
	Gallas seide: „dine were	Gallas sprach: „din were	
	Wort cortelike gedaen.	Wirt kurztlich mat und schach.	
	Gaet voren ic volge u [5]) (saen)	So gang vor, ich folg dir nach."	
	. . . . si [6])	Haymyn sprach: „das sij."	
	. . . .	Uff das felt reyt der ritter frij,	
1*b*	. . . .	Da er den kampff solt dun.	
	. . . .	Da sprach er disz orison:	
	God, sone, helich	„Got, sone, heiliger vatter,	
	iij. persone die	Drij persone allein oneschatber,	
	Wesen een waera(chtich god)	Wesen eyn almechtig Got,	
	Die boven der wa(relt)	Und uber der welt gebot.	
	Inden hemel	In dem hymmel, das ist war,	A 222*b*.
	Daer u loven	Da dich loben die engel klar	
	Boven in uwe	Mit gesang in diner majestate;	
	Here ende ghi omm(e)	Der umb die menscheit hat	
	Liet die blisca(p)	Verlassen freuden all,	
	Ende quaemt in	Und kam in disz jamertal	
	Beten in ene m(aegd)	Erbeyssen in eyn maget reyn	
	Omme ons te l(osen)	Uns zu losen usz dem weynen,	

1) *Grot* aldus in het hs. voluit.
2) Hs. *vsten*.
3) Hs. *anworde*.
4) Hs. *het*.
5) Alleen het bovenste gedeelte van het eerste been der *v* is nog zichtbaar.
6) Alleen de bovenste krulletjes der beide letters zijn nog zichtbaar.

Uter pinen ende	Van pin und groszem wee;
Daer ons Adaem	Der uns Adam und Eve
In hadde gew(orpen)	In worffen by irer missetat.
God ende gi wae(rt)	Got, du werest trost und rat
Van desen val	Von diesem fal swar,
Ende gi ontfin(ct)	Und empfingest offembar
Menschelichede	Menschlich forme von eym wip,
Die suver w(as)	Die rein was; und du den lip
Oferet in den	Opffern an das crutz wolt,
Omme onse son(den)	Durch unser sund und schold;
Of te [1]) dwane h	Abe zu tragen het Jhesus
Drievoudich	Drijfeltig hingt andem crutz: B 239b
Vader, sone, heli(ch geest)	Vater, sone, und heiliger geist,
iij. persone ende	Die drij personen ungefreist
Vander doot	Von dem dot, ist mir bekent;
Smenschen s(one)	Des menschen son empfieng torment,
Passie, pine	Passe, pin, und wart verrost.
U trooste die	Der heilig geist dich trost,
E(nde) vader in	Und din vater in dieser not.
Uwe torment [2])	Din liden reycht zum dot,
Daer af noit man	Das nieman des gelich
Mochte dogen	Liden mocht uff ertrich.
Dits ene exem(pel)	Dist ist ein exempel nach der schripture
Dat elc mens(ce)	Das ich, menschlich creature,
Verdragen soud(e)	Tragen solt den smertzen din.
. . . .	Und alsusz gedenck ich umb den pine,
1c	Die du empfingest vor der welt sijt.
. . . .	Do dinen vater das ducht zijt
. . . .	Und da du sosz were gesmertzt,
. . . .	Det er dir brechen den geist gehertzt, A 223a
. . . . den geest	Mit dem stich zum hertzen,
. . . . (s)merte	Von dem spere du leide smertzen,
. . . .	Der blind Longinus stach.
. . . .	Din heiliger geist usz brach,
. . . .	Und din vatter schied von dir.
. . . .	Da du blibt im ellende schier,
. . . .	An dem crutz ermort.
. . . . en vort	Und din heiliger geist ging vort,
. . . .	Zur hellen holen sin frunt.
. . . . e gedient	Du Got hast dem menschen gedient,

1) In het hs. *ofte* aaneen.

2) Van de slot-*t* alleen nog het linker gedeelte van het dwarsstreepje zichtbaar.

„Nemt", seit hi, „onsalich wicht!	„Hey!" sprach er, „unwerdes wicht,
Uwe tale wort geswicht	Hastu diner synn nicht,
Eer nemmer lijdt verspertijt.	Wiltu halten gegen mir strijt?
Nu hevestu al dine tijt	So hastu alle dine zijt
Ghelevet; ic ben so grot [1])	Gelept; ich bin so grosz,
Met minen vusten [2]) sloege ic u doot."	Ich erslug dich mit der fust blosz."
Doe an*t*worde [3]) Aymijn:	Da antwort Haymin:
„Al sidi groet, here sarrisijn,	„Sint ir wol grosz, herr sarrazin,
Uwe gelove die sijn quaet.	Uwer glaub ist falsch on masz.
Dat es mi een rikelijc toeverlaet.	Das ist mir ein gut zuverlasz.
Die duvel es groot, nochtan es hi	Der tufel ist grosz und ru,
Niet te beter; sone sidi."	Destu bester nit; als bist auch du."
Gallas seide: „zwiget, wicht;	Gallas sprach: „swig, wichtel clein,
Dine tale wort geswicht	Din zal ist mir gantz unrein,
Waren wi indat crijt."	Weren wir da uszen in den schrancken."
„Gawi danne hets [4]) groot tijt.	„Gang hin bald, ich sol dirs dancken
	Als du verdienst, des ist zijt. B 239a
	Din tod in mynen cleinen henden lijt.
Omme vichten langet mi so sere."	Zu vechten mich verlanget sere."
Gallas seide: „dine were	Gallas sprach: „din were
Wort cortelike gedaen.	Wirt kurztlich mat und schach.
Gaet voren ic volge u [5]) (saen)	So gang vor, ich folg dir nach."
. . . . si [6])	Haymyn sprach: „das sij."
. . . .	Uff das felt reyt der ritter frij,
1b	Da er den kampff solt dun.
. . . .	Da sprach er disz orison:
God, sone, helich	„Got, sone, heiliger vatter,
iij. persone die	Drij persone allein oneschatber,
Wesen een waera(chtich god)	Wesen eyn almechtig Got,
Die boven der wa(relt)	Und uber der welt gebot.
Inden hemel	In dem hymmel, das ist war, A 222b.
Daer u loven	Da dich loben die engel klar
Boven in uwe	Mit gesang in diner majestate;
Here ende ghi omm(e)	Der umb die menscheit hat
Liet die blisca(p)	Verlassen freuden all,
Ende quaemt in	Und kam in disz jamertal
Beten in ene m(aegd)	Erbeyssen in eyn maget reyn
Omme ons te l(osen)	Uns zu losen usz dem weynen,

1) *Grot* aldus in het hs. voluit.
2) Hs. *wsten*.
3) Hs. *anworde*.
4) Hs *het*.
5) Alleen het bovenste gedeelte van het eerste been der *v* is nog zichtbaar.
6) Alleen de bovenste krulletjes der beide letters zijn nog zichtbaar.

Uter pinen ende	Van pin und groszem wee;
Daer ons Adaem	Der uns Adam und Eve
In hadde gew(orpen)	In worffen by irer missetat.
God ende gi wae(rt)	Got, du werest trost und rat
Van desen val	Von diesem fal swar,
Ende gi ontfin(ct)	Und empfingest offembar
Menschelichede	Menschlich forme von eym wip,
Die suver w(as)	Die rein was; und du den lip
Oferet in den	Opffern an das crutz wolt,
Omme onse son(den)	Durch unser sund und schold;
Of te [1]) dwane h	Abe zu tragen het Jhesus
Drievoudich	Drijfeltig hingt andem crutz: B 239b
Vader, sone, heli(ch geest)	Vater, sone, und heiliger geist,
iij. persone ende	Die drij personen ungefreist
Vander doot	Von dem dot, ist mir bekent;
Smenschen s(one)	Des menschen son empfieng torment,
Passie, pine	Passe, pin, und wart verrost.
U trooste die	Der heilig geist dich trost,
E(nde) vader in	Und din vater in dieser not.
Uwe torment [2])	Din liden reycht zum dot,
Daer af noit man	Das nieman des gelich
Mochte dogen	Liden mocht uff ertrich.
Dits ene exem(pel)	Dist ist ein exempel nach der schripture
Dat elc mens(ce)	Das ich, menschlich creature,
Verdragen soud(e)	Tragen solt den smertzen din.
. . . .	Und alsusz gedenck ich umb den pine,
1c	Die du empfingest vor der welt sijt.
. . . .	Do dinen vater das ducht zijt
. . . .	Und da du soez were gesmertzt,
. . . .	Det er dir brechen den geist gehertzt, A 223a
. . . . den geest	Mit dem stich zum hertzen,
. . . . (s)merte	Von dem spere du leide smertzen,
. . . .	Der blind Longinus stach.
. . . .	Din heiliger geist usz brach,
. . . .	Und din vatter schied von dir.
. . . .	Da du blibt im ellende schier,
. . . .	An dem crutz ermort.
. . . . en vort	Und din heiliger geist ging vort,
. . . .	Zur hellen holen sin frunt.
. . . . e gedient	Du Got hast dem menschen gedient,

1) In het hs *ofte* aaneen.

2) Van de slot-*t* alleen nog het linker gedeelte van het dwarsstreepje zichtbaar.

	. . . . (me)t pinen	Beide mit passie und mit pin.	
	. . . . (vade)r dinen	Du oberster Got, der vater din,	
	. . . . (he)melrike	Drug urkund zu hymmelrich	
	. . . . (desgelik)e	Und din geist der glich	
	. . . . (br)ocht	Der die selen hat bracht	B 240*a*
	. . . . gecocht	Zum rich das er hat kaufft.	
	. . . . (v)ulleest	Mit dem blut und volleist	
	. . . . (h)elege geest	Da quam din vatter und der geist,	
	. . . . (scrift)ure	Des andern tages, nach der scripture,	
	. . . . (figu)re	In die menschlich figure,	
	. . . . (on)tfijnc	Der von Marien libe empfieng	
	. . . . (c)ruse hinc	Und an eim crutz hieng.	
	. . . . (v)ader	Bij dem geist und bij dem vatter	
	. . . . ader	Wart der sone lebendig; also hatter	
	. . . .	Der drijfaltickeit rate,	
	. . . . (maj)esteit	Eya eynig Got nach siner majestat,	
	. . . . (sinxen)dach	Uff dem heiligen ostertag.	
	. . . . (alle)s mach	Nu bit ich Got, der alles vermag,	
	. . . . strijt	Das er mir helff in disem strijt,	
	. . . . (t)ijt	Und ich geleben mog die zijt,	
	. . . . (al)machtich g(o)d [1]	Dinen dot zu rechen, almechtiger Got,	
	. . . . (g)ebodt	Und sterben als dann nach dinem gebot."	
	. . . . gedaen	Als er disz gebet hatt gethan,	
	. . . . staen	Begonde er nach osten wert uff zu stan,	
	. . . .	Und segent sich vil susz	
	. . . .	Von dem heupt bisz zu den fusz.	
1*d*	(Gall)as [2] was gewapent wel	Gallas was gewappent fell	A 223*b*
	. . . .	Und hatt ein starckes orsz snel;	
	Hi quam te crite wae(rt) [3]	Und kam zum kreisz [5] wert	
	Als een die was onvervaert.	Als einer der da ist unerfert.	
	Hi sceen een ondadich man.	Er schein wol ein undedich man.	
	Aldus riep hi Aymijn (a)n:	Alsosz rieff er Haymin an:	
	„Horstuut, wicht, vule kerstijn!	„Horestu, wicht, snoder cristen,	
	Gheloof an minen god Apolijn	Gleub an Appolle, das mag dich fristen,	
	Ende geef *di* [4] up . . . stede,	Und gebe dich uff zu dieser stet.	
	Ic sal di helpe(n) . . . . lede	Ich wil dir helffen lip und let	
	Verbidden jhegen den coninc Yvorijn."	Vertedingen gein dem konig Yvorin."	

1) *g* en *d* bijna heelemaal onzichtbaar.
2) Alleen het been der *a* nog zichtbaar.
3) Van *wae* alleen nog het onderste gedeelte.
4) Hs. *mi*.
5) *Hs.* keisz; B *kreisz*.

„Hout uwen paeis", sprac Aymijn,
„Dat ic mi up soude geven,
Mijn here, mijn God die mi gaf leven,
Souts hem belgen vele harde sere.
Of gi wilt, doet u ter were,
Ende laet ons corten desen strijt
Die hevet geduret lange tijt."
Gallas seide: „het es tijt.
Laet ons vort gaen in dit crijt,
Dat ic di gelde dine overdaet."
Elc daer sijn ors met sporen slaet,
Ende reden elc anderen te moete.
Si onderstaken hem onsoete,
So dat Gallas sonder beide
Tumen moeste uten gereide,
Daer si alle *moesten* [1]) toe sien.
Ende Aymijns ors scoot [2]) over sine
Met bede den benen voren. [knien
Ende Aymijn gaf hem die sporen
So dat up spranc;
Hadt geweest van leden cranc,
Aymijn ware ontteert daer.
Gallas seide: „een droeve jaer
Moetstu hebben, wichtkijn!
Du heves tebroken den arem mijn
Met der s......... so ic vel.
Du best.........ende snel
Al bestu .... (sma)l
....

„Haltent ir uwern spot," sprach Hay- B 240*b*
„Das ich mich uff solt geben, [min,
Myn herr, myn Got, der mir das leben
Gab, solt erzornen sere.
Sint ir wise, stellent uch zu were,
Und laszent kurtzen diesen strijt."

Gallas sprach: „das ist zijt

Das ich gelten uwern ungefüg."
Iglicher sin orsz mit sporn slug,
Und daten ine schone unmusz.
Sie stachen sich hart unsusz,
Also das Gallas mit groszem leit
Sturtzen muszt usz dem gereyt,
Das sie alle musten zu sien.
Und Haymyns orsz schosz uber sin
Mit beiden beinen vorn. [knyen
Aber Haymin gab ime die sporn,
Das es wieder uff sprang.
Were es gewesen von glidern krang,
Haymyn wer worden enteret gar.
Gallas sprach: „ein trubes jare
Mustu haben, wichtelin!
Du [3]) hast zurbrochen der [4]) arme myn,
Mit dem stich der mich hat gefelt.
Du bist starck und wol gesnelt
Wie wol du bist von glidern smal. A 224*a*
Disz ist der aller erste fal
Das mich yeman fallen det."
Da sprach Haymin zur stet:
„Sitzt uff uwer pfert, es ist zijt,
Uff das balde verende dieser strijt.
Ich weisz noch alsolich lere
Damit ich uch sol thun grosz swere,
Und mee dan uch noch nie gefiel. B 241*a*
Die jost was vor eyn spil."
Gallas sprach *enz.*

---

1) Niet in het hs.

2) Hs. *soot*; doch vóór de *s* is eene letter uitgekrast; wellicht had de copiïst geschreven *csoot*, en heeft hij de fout maar half verbeterd.

3) Hs. *Zu.*

4) der] B die.

Nadat zij elkander wat uitgescholden hebben, wordt de kamp hervat. Haymijn's paard wordt door Gallas gedood; de strijd wordt te voet voortgezet. Haymijn's zwaard vliegt aan stukken; hij neemt een stuk der speren en slaat er zoo hard mede op Gallas' arm, dat deze zijn zwaard laat glippen, zoodat Haymijn er zich meester van kan maken. De jonge held wil echter den strijd eerlijk winnen, en verlangt dat Gallas zich van een ander zwaard zal voorzien; wanneer dit gebeurd is, begint de kamp opnieuw. Eerst thans wordt Haymijn gewond, zoodat hij met verdubbelde woede op den reus aanvalt en hem zoo weet te treffen »dat hij dood valt als een stier". Als Yvorijn dat ziet, wil hij Haymijn door sijne lieden gevangen laten nemen; doch Haymijn beschrijdt Gallas' paard, beveelt zich den Heer en eischt dat Yvorijn zijn eed zal houden. Deze verklaart dat hij Eggermonde wil vernietigen. Haymijn verwijt hem zijne valschheid en verweert zich dapper tegen de soldaten van den Saraceen. Op dit oogenblik komt Spiet, te goeder ure, ongezien in den kamp, en, begrijpende hoe de zaken staan, springt hij met zijn kolf Haymijn bij. De slagen van den onzichtbaren Spiet brengen de Saracenen in verwarring: nu is hij hier, dan daar. Als hij zich weer eens te ver van Haymijn verwijderd had, slagen Yvorijn's soldaten er in den jongen held te vatten en hem naar 's Konings tent te brengen. Zoodra Spiet dit bemerkt, loopt hij ook daarheen en geeft Haymijn zijn onzichtbaarmakend »vingerlijn", zoodat deze ongemerkt naar Eggermonde kan terugkeeren. Spiet daarentegen wordt nu zichtbaar; Yvorijn begrijpt wat er gebeurd is, en laat den dwerg achternazetten, die ten slotte, ondanks wonderen van vlugheid, gevangen wordt. Hij zal gehangen worden, 's anderen daags „te primen". »Heb ik zoo langen termijn", zegt Spiet, »dan ben ik zonder zorgen". Hij wordt aan een »mast" gebonden. Wanneer het geheele leger in rust ligt, spreekt Spiet een »orison", zoodat al zijne banden losvallen; den koning laadt hij op een kar, waarvoor hij een paard spant, en rijdt met zijn vracht naar de burcht Eggermonde, waar hem op zijn geweldig kloppen opengedaan wordt. Haymijn,

Druwane en Beafloer zijn natuurlijk niet weinig verbaasd. Yvorijn wordt uitgekleed en op een bed gebracht, zonder dat hij er iets van merkt. Daarna keeren Haymijn en Spiet met den wagen terug naar het vijandelijke kamp, en komen terug met eene groote hoeveelheid levensmiddelen (zoodat ze voor den hongerdood beveiligd zijn), als ook met wel dertig slapende ridders, welke, evenals Yvorijn, op een bed gelegd worden. Druwane, Beafloer, Haymijn en Spiet brengen nu eenige aangename oogenblikken door. De laatste vertelt waar hij vandaan komt; hoe hij van zijn moeder het kostbaar »vingerlijn" heeft gekregen; verder deelt hij mede, dat de beide broeders, Vivien en Malegijs, te Parijs zijn, en dat hij naar Eggermonde is gekomen om de belegerden te helpen ontzetten. Hij wordt door de drie lotgenooten vurig bedankt.

Nadat zij zich allen samen aan spijs en drank te goed gedaan hebben, begeven zij zich te rust. Wanneer Yvorijn 's anderen daags 's morgens ontwaakt, wordt hij natuurlijk woedend, en wanneer hij daarenboven zijne ridders bemerkt begrijpt hij aanstonds dat hij zich binnen den burg Eggermonde bevindt, maar hoe hij er gekomen is, begrijpt hij heelemaal niet. Hij wekt zijne ridders, die het nog minder begrijpen. Yvorijn vermoedt wel ten slotte dat dit alles het werk van Spiet is. Ondertusschen komen Druwane, Beafloer, Haymijn en Spiet in de kamer. Beafloer spreekt de eerste en stelt aan Yvorijn voor den vrede te sluiten. Doch deze wil niet hooren, en dreigt zich te wreken. Daarmede drijft de dwerg den spot, en gaat op zijne beurt tot bedreigingen over; hij wil Yvorijn het hoofd afslaan. Beafloer valt haren vader te voet en bidt nogmaals om vrede, doch vruchteloos: Yvorijn wil het zijn dochter niet vergeven dat zij haar geloof verloochend heeft en met een »cristen hont" getrouwd is; hij vervloekt Beafloer. Doch Haymijn neemt de verdediging zijner moeder op zich, en daar Yvorijn zich niet ontziet Beafloer nogmaals op ergerlijke wijze te beleedigen, trekt hij zijn zwaard en wil zijn grootvader te lijf. De anderen komen echter tusschenbeide; Beafloer heeft niet weinig moeite om haar zoon tot bedaren te brengen, en smeekt ten derden male haar vader

van zijne vijandschap af te zien. Daar Yvorijn in zijne boosheid volhardt, wordt ook Beafloer woedend en gaat hem terdege uitschelden, zoodat Yvorijn steeds nijdiger wordt. Doch Spiet lacht met zijne woede: zij zijn niet bang voor hem. »Dat is ook zoo", zegt Beafloer, en vervolgt aldus:

f. 2a In die zale wi sullen gaen eten
. . . .
Mijn vader die sal hem b(edin)c(ken)
Ende sinen moet laten sinken."
Dus gingen si indie zale,
Daer si ontfangen waren wale
Van Druwanen ende van Aymine.
Si gingen eten sonder pine
Ende drinken hare ghevouch.
Als lieves was daer genouch.
Alst avent was seide Aymijn:
„Wie sal den coninc Yvorijn
Te nacht wachten entie sine,
Dat wi bliven sonder pine?"
Doe sprac saen ende seide
Die burchgrave van der stede:
„Dat wordic, here Aymijn."
Agalafres was die name sijn.
Verradere was hi harde fel.
Aymijn seide: „dat willic wel."
Hi hadde .vij. sonen coene
Ende alle van hogen doene.
Die coes hi met hem te sine.
Doe ginc hi wachten Yvorine.
Si daden an hare wapen,
Ende dander gingen slapen.
Een deelkijn vor mattintijt
Sprac Agalafers, seker sijt:
„Hordijt, coninc Yvorijn,
Wildi mi ghetrouwe sijn,
Ende mi geven dese port
Ende tlant datter toe behort,
Ic soudu helpen uten prisoene."

Gan wir hin, sonder war [1]). A232b,B250b
In den sal wir sollen essen
Und unsers ruwen gar vergessen.
Myn vatter wirt sich bedencken,
Und sinen zorn laszen sencken."
Sosz gingen sie in das pallas,
Da sie worden empfangen basz
Von Druwane und Hamyn.
Sie giengen essen sonder pin
Und drincken iren gefug.
Aller freuden was da gnug.
Da der abent kam sprach Haymyn:
„Wer sol den konig Yvorin
Noch heut bewachen und die sin,
Das wir bliben sonder pin?"
Da sprach einer, sonder bete,
Der burggrave von der stede: A 233a
„Das dinckt mich gut, herr Haymyn."
Gallafers ist der name sin;
Verrederye was er vol.
Haymyn sprach: „das wil ich wol."
Er hatt sieben sone kune,
Und die waren von grossem done.
Die kosze er mit ime zu sin;
Sie giengen bewachen Yvorin,
Und daten all an yre waffen.
Die andern giengen slaffen.
Ein teil zu metten zijt B 251a
Kam Galaffers, des sicher sijt,
Und sprach: „herr konig Yvorin,
Wollent ir mir getruwe sin
Und mir geben diese pfort,
Und das lant das dar zu gehort,
Ich wolt uch helffen ussz der prison."

1) War] B far.

„Jaic, vrient, bi Mahoene!"	„Ja ich, frunt, by Machon!"	
Sprac Yvorijn die coninc.	Sprach Yvorin, der konig.	
Agalafers daer saen ontfinc	Galaffers sin truwe empfing,	
Yvorijns eet daer ter stede	Und Yvorins eyd zur stet.	
Nu [1])	Nu horent was der verreder det	
. . . .	Der an eren was verkalt.	
. . . .	Er det die heiden sich wappen balt	
2*b* Die da(er) [2])	Die da inne waren gefangen.	
. . . .	Von stont quamen sie gegangen	
. . . .	Da Spiet lag und Haymyn,	
. . . .	Und fiengen da die degen fin,	
. . . .	Auch Druwanen und Beafluren.	
. . . .	So betrubt wurden nye creaturen	
. . . .	Als sie waren uff der stont.	
. . . .	Da sprach Haymyn: „Boser hont,	
. . . .	Hastu uns verraden susz,	
. . . .	Bij den suszen herren Jhesus	
Ghi s(ult)	Ir sollent dar umb den dot empfan."	A 233*b*
Yvorijn	Yvorin sprach: „nu lassent stan	
Uwe tal(e)	Uwer sprache und uwer reden!	
Nu salic.	Ich wil mich rechen an uwern gleden	
Over u e(nde allen)	Und uber alle die sint hier.	
Ende ghi w(ichtkijn?)	Und du boses wicht, herr masagier,	
Sult st(erven)	Solt sterben in kortzer zijt.	
Alle s	Alle wolt ich hie ee laszen qwijt	
Son(der)	Und lengen ir zijl, one du solt hangen.	
Die.	Des magstu nit entgangen.	B 251*b*
Li(et)	Liesz ich dich leben, das wer myssetan:	
Si.	Sie solten bij dir alle entgan."	
Sp(iet).	Spiet sprach: „das en sol nit sin."	
He(m)	Yme was genomen sin fingerlin:	
Di(e).	Der konig hatt es in siner almonier	
Dr(uwane).	Druwane und Beaflur weynten sere,	
W	Und waren gantz und gar erfert.	
A(ymijn).	Haymyn was sere beswert	
E(nde)	Und in syme hertzen wee;	
N(ochdan).	Nochdann jamert ine mee	
V(an)	Von siner muter dann vor ime.	
. . . .	„Arch arme, das ich bin,"	

1) Alleen de toppen dezer letters zijn nog zichtbaar.

2) Behalve de *D* bijna alles onzichtbaar.

Sprach er, „so verrederlich gefan!
Galaffers hat das getan,
Und sin sone alle sieben.
Ich wolt ime nemen das leben,
Kem ich usz der pryson.
Ich wolt ime bij myme don
Gelten diesen mort starck."
Haymyn sprach: „verreder argk,
2c . . . . (mi)sdaen — Was han wir der myssetan,
Das dich den mort nodiget an zu gan?
Du bist falsch von naturen."
Druwane sprach in kurtzer uren:
„Ach Got! ich hielt ine gantz noyal
Von tugenden, und principal
Von aller der stat, mit den kindern
„Frauwe", seyt da Haymin, [sin."
„Wol sicht man die lut, man kent ir nit. A 234a
Bij Got, der uns in der martel erloszt
[mit,
Den bijt ich durch siner martelpin,
Er musz darumb gehangen sin."
„Das mag nit wesen, Haymin," B 252a
Sprach der konig Yvorin.
„Uch wil ich tun hencken mit uneren,
Oder ir mussent uch zu mir bekeren
Und glauben an den glauben myn.
Nochdann hilfft mir Machmet der fin,
Myner dochter wirt es alles zu sure.
Ich wil sie thun brennen in eym fuere,
Und Druwan thun solich ungefug
Das sie Vyviens ye getrug
Der mich also hat entert.
Aber herr Haymyn, ist es das irs begert,
Ich wil uch laszen by liben
Wollent ir mir stet bliben,
Und Spiet wil ich erworgen."
Haymin sprach: „setzent borgen,
Der lone sol uch nit gefallen.
Wil Got, er hilfft uns allen,
Bij siner krafft, als er sol.
Es wer uns eyn grosz myszfal,
Woltent ir erworgen, durch ubermut,
Uwer fleysch und gesyptes blut,

. . . .
. . . .
. . . .
. . . .
. . . .
. . . .
2d Eer ons gesciet des onghevals
. . . . . die duvel breken den hals.
. . . . . . was g . . . . Yvorijn.
. . . . . . (sei)ddi dat, Aymijn,
. . . . bi Mahoen!
. . . (wil)de minen wille doen.
. . . . . ne suldi niet ontgangen:
(U) [1]) en(de) Spiette salic hanghen.

(B)eufloer ende Druwanen sciere
(S)alic bernen in enen viere.
Hier of ne wort gheen blijf."
Aymijn seide: „coninc keytijf,
Ende naemstu onse leven,
Waestuut liden sonder sneven
Daer ne sal wrake of gescien,
Mijn oem ende mijn vader Vivien
Sullent wreken tuwer scade.

Doet wel ende werct bi rade,

Eer ghi ons doot up desen dach,
Watter namaels of comen mach.

Al es die hertoge Buve gevaen,
Hi mochte wel ontgaen
Tuwer scade, mesdadi ons iet.
Ic rade dat gi u vorsijt
Ende ne doet gene haestichede."
Yvorijn sprac ende seide:
„Bi Mamette, gine durt castien.
Ic sal Beufloer, uwes vader amie,

Und myn muter, die ist uwer kint.
Von dieser rede sint ir blint
Das ir sie brennen [2]) wollent an einem steck.
Ob uch gefiel solich beck,
Nummermer hettent ir sin ere
Und uch gelucks nummermer
Das uch beschicht so vil gefalsz.
Der tufel bricht uch ee den halsz.
Da wart erzornet Yvorin.
„Ja, sprachent ir das, herr Haymyn,
Were es tag, by Mahon!
Ich wolt mit dir minen [3]) willen thun. A234b,B252b
Und das solt dir nit entwischen:
Du und Spiet mustent den galgen erfrisschen.

Druwane und Beaflur, die hure,
Musten brennen in dem fure.
Da sweren ich dir by myner kron."
Haymyn sprach: „herr konig schone
Und nemestu also unser leben,
So were din lijden erst beschriben.
Es muszt grosz rach beschehen.
Myn oheim und myn vater Vijvien
Solten das rechen uch zu groszem unstaden.

Versynnent uch basz und machent keinen schaden.

Ee ir uns doten [4]) dunt uff einen tag,
Vermerckent zu erst was davon kommen mag.

Wie wol hertzog Beune ist gefan,
Ich sage uch er mag wol entgan,
Zu uwerm schaden, myszdet ir uns yt.
Ich raten das ir uch vor versiet
Und erzornet nit in dem leide."
Yvorin der seyde:
„By Machmet, es darff keine castien.
Ich wil myn dochter, Viviens amyen,

1) Er kan alleen éene hoofdletter gestaan hebben, dus *U*, en niet *Di* b.v.
2) Hs. *brēnnen*.
3) In A en B beide *dinen*!
4) Hs. *dotent*; B *doten*.

(D)oden, hem te despite;	Doten dun, yme zu wieder.
(D)ie quade hoere, die quade scite	Der bosen huren verbrennen ir glijder
(H)eft mi alte male onthert."	Die mich hat allezumale entert."
„(O) wach twine haddic een swaert,"	„Hey, hey, het ich eyn swert,"
(Spra)c Aymijn, „te deser stont	Sprach Haymin, „zu derselben stont,
. . . . soudic mi wreken, her hont,	Ich reche mich an dem fulen hont,
. . . . . uwer overmoedegher sprake!	Von siner unkoniglicher sprach.
. . . . . . wasic dus tonghemake."	Noch nie mee was so zu ungemach."
. . . . seide: „swich Aymijn,	Spiet sprach: „swigent, Haymijn,
. . . . sij(n) [1].	Wir sollen wol gerochen sin.
. . . .	Lieber frund, habt guten frijde, B 253r
. . . .	Der konig dreit noch selber ime wide.
	Des bin ich sicherlichen wise."

Nu (A fol. 234*b* onderaan) wordt de geschiedenis van Malegijs en Vivien hervat. Terwijl ze beiden nog te Montpellier zijn, hebben ze in een nacht denzelfden droom, waardoor ze verwittigd worden van den benarden toestand waarin de burg Eggermonde verkeert. Zij deelen elkander hun wedervaren mede, en besluiten daarheen te snellen om te zien of hun droom met de werkelijkheid overeenstemt. Eerst wordt echter de vrede met koning Karel gesloten: alleen met Malegijs blijft deze in vijandschap, niettegenstaande Roelant zijn heer voor een dergelijken dommen streek waarschuwt. Aanstonds daarna begeven zich Malegijs en Vivien met hun vader en Yvert op weg naar Eggermonde.

Middelerwijl had Yvorijn Spiet en Haymijn buiten de stad laten voeren, en Druwane en Beafloer laten binden: de twee mannen zouden gehangen, de twee vrouwen verbrand worden: nog voor het daagt, zal het vonnis aan hen allen voltrokken worden. Spiet slaagt er echter in voor zijne drie lotgenoten genade te verkrijgen. Druwane, Beafloer en Haymijn worden weer naar de stad gebracht; Spiet alleen zal gedood worden. Te vergeefs tracht de dwerg voor zich zelven uitstel te verkrijgen; hij doet een lang gebed, en bezweert God Belzebub te dwingen hem zijn »vingerlijn" terug te bezorgen. Dit geschiedt. Op het oogen-

1) Alleen de bovenste krul der *s* en de twee streepjes op de *ij* zijn zichtbaar.

blik dat hij de ladder beklimt, maakt hij zich onzichtbaar en vlucht van daar naar Eggermonde, terwijl hij Yvorijn nog eenige spottende bedreigingen achternazendt.

De Saraceen voorziet dat Spiet weldra met hulp zal opdagen, en wil met allen spoed de drie andere gevangenen ter dood laten brengen. Haymijn heeft dan ook reeds den strop om de keel; doch Spiet keert op dit oogenblik terug, gewapend met zijn kolf. Menigen Saraceen slaat hij er mede dood, en Yvorijn zou hetzelfde lot ondergaan hebben, doch Beafloer smeekt Spiet het niet te doen. Agalafers en zijne zonen zullen hun verdiende loon krijgen: Spiet wil ze laten hangen, Haymijn wil ze laten radbraken. Op dit oogenblik verschijnen Vivien, Malegijs en de hertog van Eggermonde. Nadat ze door Druwane — die, evenals Beafloer, in haar hemd stond, gereed om verbrand te worden — op de hoogte van de gebeurtenissen gebracht zijn, slaat Vivien den Saraceen Yvorijn het hoofd af, tot groot verdriet van Beafloer, die zich echter gauw laat troosten. Er volgt nu een algemeen gekus; en daarna zelfs een gevecht tusschen Vivien en Haymijn: deze wil den verrader Agalafers verbranden; de andere wil hem dood slaan; doch Haymijn meent dat Vivien, dien hij niet kent, hem den gevangene afhandig wil maken. Men komt natuurlijk tusschenbeide: men beduidt Haymijn dat Vivien zijn vader is, en deze wenscht zijn zoon met zijn moedig gedrag geluk. Spiet, die de Saracenen nog verder vervolgd had, komt thans terug, en is zeer verheugd over het gezelschap dat hij bij elkaar ziet; hij vertelt op verzoek van Malegijs hoe hij aan de kunst gekomen is om zich onzichtbaar te maken, en stelt aan dezen voor te »disputeren", om te zien of hij, de dwerg, iets geleerd heeft sedert zij van elkaar scheidden. Dit wordt aangenomen. Allen keeren terug naar Eggermonde, waar zij een groot feest hebben: Spiet en Malegijs wedijveren tegen elkaar in kunststukjes; de dwerg erkent ten slotte dat Malegijs hem de baas is.

(A fol. 250*a*). Op dit oogenblik komt een ridder aan, oud, krank en haveloos, die vertelt dat het met Ysane erg slecht

geschapen staat: haar echtgenoot, de koning van Majorka laat haar elken dag met scherpe roeden tot bloedens toe geeselen, omdat zij het christendom niet wil verzaken; zij is daarenboven in een kerker opgesloten, waar zij niet anders dan water en brood krijgt. De ridder smeekt den hertog Beuve de ongelukkige te hulp te willen snellen; hij is daar ook gevangen geweest en met groote moeite ontkomen; daardoor kan hij eenige inlichtingen over het land Majorka verstrekken. Waar dit land begint, is een water, een oever en een brug. De toegang wordt bewaakt door een booze »tyrant", die zich door een vingerlijn onzichtbaar kan maken. Waagt zich iemand op de brug, dan komt de bewaker te voorschijn en eischt een zwaren tol: men moet daar »hozen en schoenen" uitdoen, een voet, een hand, een oor en een oog laten. Daarop zegt de hertog:

Alle laster musz yme geschehen!
A fol. 250*b* Weres das man ine mocht sehen,
Er solt balde erslagen sin.

(*Hier sluit de Duitsche tekst van fragment E aan*).

Collatie van fragment E.

Vs. 3—5 *luiden aldus* Entie rudder staerf vorvoets daer Die daer quam van Ysanen. Daer waren ghelaten vele tranen *enz.* 17 *Te succursene*-*Te* succursene 18 *Ysanen*-Y*sanen* 21 *Eer*-Eer 25 sin-sijn 29 *quam*-qu*a*m 31 Up enen pollet, daer hi lach-*U*p eenen p., dar hi l. 32 *hovet*-hooft 37 rijt-tijt 41 *wistic*-wi*s*tic 52 *Tusschen* dan *en* hebben *is in het hs. iets onleesbaar, t. w. een drietal letters.* 73 zware e*llent*-zwaer t . . . (*zeker wel torment*) 74 Ende gavic een van minen *oren*-E. g. u een v. m. *o.* 83 So weet ic danc der bate*n*-So weetic u d. d. b. 100 *Hi slouch*-*Hi slo*uch 103—104 *De punt achter het eerste dezer verzen moet wegvallen, terwijl de komma achter het tweede in een punt moet veranderd worden.* 109 *Mach* ic-*Ma*gic 111 mocht ic-mochtic 125 *Go*d, die dor mi staerf die doot-*Go*d, die vor mi st. d. d. 131 menstu-waenstu 135 *Daer* ic of bem tonghemake-*Dae*r ic of b. tonge-make 150 eenen-enen 155 mocht men-

mochtmen 167 onmacht-ommacht (om-*voluit*) 181 Ic en wils-Ic ne wils

Collatie van den Duitschen tekst van fragment E.

6 Ewig-Swig 9 fuse-fust 10 nimmermeer-nummermeer 13 *Vóór dit vers zijn er twee andere overgeslagen*, *t. w.* und were ich ytzo dar Balde wolt ich ine slahen dot 13 were-wer 14 Herre-Herr 20 herzog-hertzog 26 wif-wip 27 blif-blip 28 dapffer-dappffer 43 ghereyt-gereyt 46 müstu-mustu 52 abethün-abethun 53 schün-schun 55 uberlüt-uberlut 56 ein-eyn 61 Nü-Nu 63 die-dir 66 Oder ein ore, das is kure-Oder eyn ore, das ist die kure 69 herre-herr 71 müsz-musz 79 jemmerlich-jemerlich 83 werd-wer 84 küre-kure 88 wolten ir-wolt ir 84 wüst-wust 90 herre-herr 91 armen-arme 95 Fortuneus-Fortemeus 96 Unwerdig-Unwirdig 106 slüg-slug 107 hime-yme; *de comma na dit vers moet vervallen.* 120 Nochtan wolt er sich uffgeben-Nochtann w. er s. uff g. 129 Nochdanne-Nochdann 141 so-zu 142 moget-mogest 145 Das sprach Sp.-Da spr. Sp. 149 zware-zwar 151 herre-herr 152 diesen-diesem 154 want-wannt 158 hüb-hub 165 herzen-hertzen 167 Und sprang er here ende dar-Nu spr. er her ende dar 168 Süst entweich er uff gehaben-Sust entw. er uff dem slagen 170 der-den. 171 zin-in 172 zeig-seig 175 wel-wol 176 die rese-der R. 181 Hylff Got, was is gheschicht-Hylff dot, was ist geschicht 182 *in het hs. staat tweemaal* leben 184 Süsser fründ nü b. m.-Susser frund nu b. m. 185 des bat ich d.-d. bit ich d. 186 heyszen-heiszen 189 feijd-frijd 190 War du welt-Wardu wilt 192 degen-tegen 193 Spyët-Spiet

OVER HET WOORD *HAAGPREEK*.

Aanleiding om over dit woord iets in het midden te brengen geeft mij mijn vriend prof. Acquoy, die er dezer dagen een uitvoerige aanteekening aan gewijd heeft, in zijn keurig opstel over »De vijf in den toren te Boskoop gevonden boekjes" [1]). In de hoofdzaak ben ik het met zijn betoog niet oneens: ik stem hem toe, dat aan het woord, evenals aan de meeste met Haag samengestelde, »een ongunstige beteekenis verbonden is, meer bepaald die van iets onwettigs"; maar mij dunkt dat hij hierbij de grondbeteekenis van Haag te zeer uit het oog verliest en daardoor de geschiedenis van het samengestelde woord niet geheel juist voorstelt.

Wat mij in die geschiedenis in de eerste plaats treft is, dat het woord niet aangetroffen wordt in de verhalen noch in de plakkaten en andere bescheiden uit den tijd, toen de zaak, die er door wordt aangeduid, de eerste openbare prediking der hervormden hier te lande in het jaar 1566 plaats greep. Ik durf dit niet al te stellig zeggen, het niet verzekeren, want toen ik de geschiedenis van dien tijd nauwkeurig bestudeerde, heb ik aan het woord en zijn gebruik niet gedacht, en nu ik er aan ben gaan denken en mij niet kan herinneren het in stukken van den tijd ergens ontmoet te hebben, moet ik mij met een vluchtige herlezing der bescheiden, waarin de meeste kans bestaat dat het zou voorkomen, behelpen. Zooveel is zeker dat ik het thans in deze te vergeefs heb gezocht. In de plakkaten, en met name in dat van 3 Juli 1566 [2]), wordt wat wij thans onder haagpreek verstaan omschreven als »conventiculen en ongeoorloofde vergaderingen", die »so wel ten platten lande in bosschen ende elders als binnen steden, vlecken en dorpen" worden gehouden, »in welcke vergaderingen menigerley dwa-

1) Archief voor Nederl. Kerkgesch. VI. blz. 93.
2) Bij Bor I, blz. 72.

linge, ketterye en conspiratien tegens onsen heyligen Christen-gelove... gepredikt, gesaait ende gehandeld worden;" zij, die in zulke conventiculen voorgaan, worden »predikers, leeraars, ministers en diergelijke verleyders" geheeten. Dezelfde of soortgelijke benamingen worden ook in de berichten der plaatselijke overheden gebruikt, in hun apologiën bijv. aan den Raad van Beroerten ingezonden; in geen enkel heb ik het woord haagpreek of haagpredikant opgemerkt. Evenmin in de verhalen der gelijktijdige kroniek- en geschiedschrijvers. Allen drukken zich ongeveer uit als Bor [1]) en spreken van »vergaderingen", die de hervormden »lange jaren secretelijck hadden gehouden", en thans in het voorjaar van 1566 eerst »in heimelijcke bosschen en bedeckte plaetsen, daerna in platte velden en opene quartieren" voortzetten, »vergaderende en predikende". Niemand, zoo ver ik weet, die deze vergaderingen met den naam van haagpreek, of haar leeraars met dien van haagpredikanten aanduidt. Op dien regel ken ik slechts ééne uitzondering: de Sermoenen namelijk van den beruchten Broer Cornelis van Dordrecht. Daarin heeten zij, die bij andere Katholieken »predikanten of ministers der nieuwe gereprobeerde religie" plegen genoemd te worden, steeds en bij voorkeur haagpredikanten, hun prediken haagprediken, hun leerredenen haagpredikatiën. Eén van beide wordt hieruit waarschijnlijk, òf dat hij zelf, die in het uitvinden van scheldnamen een virtuoos is, den naam bedacht heeft, òf dat hij hem heeft overgenomen uit den mond der katholieke menigte. In alle geval schijnt de uitgaaf zijner Sermoenen de benaming het eerst in de schrijftaal te hebben ingevoerd.

Tegen dit vermoeden pleit slechts ééne bijzonderheid. In een contra-remonstrantsch plakkaat van 30 October 1619 treedt het woord als een officieele en tevens als een algemeen verstaanbare benaming te voorschijn. Het plakkaat is gericht tegen afgezette remonstrantschgezinde predikanten, »die het land doorloopen ende

1) I, blz. 66.

hier so daer haechpredicatien .... sijn doende" [1]). Opmerkelijk vooral is hetgeen, naar Brandt ons verhaalt [2]), sommige Remonstranten over het gebruik van dien term oordeelden: »zij seiden dat hy ontleent scheen te sijn uit de Spaensche plakkaeten, in de welke de predikatien, die de Gereformeerden in 't begin der Reformatie in bosschen en haegen plaghten te doen, met datselve woordt wierden beschreven en verbooden". Dat deze verzekering geen kracht heeft tegen de plakkaten zelve, die haar niet bevestigen, behoef ik wel niet op te merken; maar zoo veel blijkt althans, dat omstreeks 1619 de benaming haagpreek doorging als de geijkte en wettelijke term voor de verboden preek der eerste Gereformeerden. Hoe is deze misvatting van hen die beter moesten weten, en in het algemeen de bekendheid met het zoo weinig gebruikte woord te verklaren? Ik voor mij twijfel niet, of het woord was den Contra-remonstranten, die het in hun plakkaat neerschreven, en den Remonstranten, die het als benaming van hun leerredenen wraakten, bijgebleven uit het lezen van Broer Cornelis' Sermoenen. Die Sermoenen namelijk waren bij het toenmalig geslacht bijzonder in trek; haast alle schrijvers over kerkgeschiedenis toonen dat zij ze kennen; en een aantal uitgaven ervan [3]) leveren het bewijs dat ook het groote publiek ze gretig las, niet zoo zeer, zou ik vreezen, om de vele wetenswaardige bijzonderheden die zij bevatten, als wel om de vuiligheden waarvan zij overloopen. Hoe dit zij, dat de theologen van beide richtingen omstreeks 1619 ze gekend zullen hebben, is buiten kijf, en dat zij in den waan verkeerden dat de Broeder het woord wel niet zelf uitgedacht, maar aan de officieele taal der plakkaten ontleend zou hebben, ligt te zeer voor de hand om ons te verwonderen.

---

1) Bij Baudartius, Boek XI blz. 84.

2) Hist. d. Reform. VI blz. 59. — Ik dank de aanwijzing van deze plaats aan Dr. A. Beets. Aanhalingen uit boeken van vroeger tijd, zoo betuigde hij mij, zijn in het apparaat van het Woordenboek niet voorhanden.

3) Janssen, in zijn Kerkherv. van Brugge, II blz. 157, noemt uitgaven van 1569 1578, 1592, 1607.

Ik blijf dus bij mijn meening, dat het woord òf door Broer Cornelis gemaakt, òf door hem aan de volkstaal ontleend, en door zijn Sermoenen in de schrijftaal overgebracht zal wezen. Is het laatste het geval, dan blijft de mogelijkheid bestaan, dat wij het nog in een of ander pamflet van den tijd insgelijks zullen aantreffen. — De nieuwere geschiedenis van het woord laat ik onbesproken; ik zal niet trachten te verklaren, hoe protestantsche schrijvers er later toe gekomen zijn om het te gebruiken, als kleefde er geen smadelijke bijbeteekenis aan. Dat dit wel degelijk het geval is, was men zich in 1619 blijkbaar nog goed bewust.

Wij hebben thans te onderzoeken, hoe Broer Cornelis, of wie anders de benaming mag hebben uitgedacht, er toe gekomen is om juist daarmee de kettersche preek in den voorzomer van 1566 aan te duiden. Dat onderzoek wordt ons gemakkelijk gemaakt door de veelheid der aanhalingen uit allerlei auteurs, die de voortreffelijke woordenboeken van Oudemans, Verdam, Stallaert en Beets ons als om strijd aanbieden. Wij leeren daaruit, dat Haag in drieërlei voorname beteekenissen voorkomt: 1°. als struik, kreupelhout, en bij uitbreiding kreupelbosch, waarvoor men ook haagbosch zegt: 2°. als struikgewas, dienende om een stuk gronds van den weg of van een ander stuk af te scheiden: een heg; 3°. zulk een ombaagd (*enclosed* zeggen de Engelschen) stuk gronds, als particulier eigendom; in welken zin het niet zelden met den naam des eigenaars wordt verbonden: 's Gravenhage bijv. en Suitherdeshaga, dat reeds in het bekende charter van 889 [1]) voorkomt. In de samenstelling, die ons thans bezig houdt, met preek, beteekent Haag niets anders dan struik en kreupelbosch, zoodat het geheele woord, strikt genomen, een protestantsche godsdienstoefening, in zulk een bosch gehouden, zou aanduiden. Maar zoo strikt moeten wij het niet opvatten; door samenkop-

1) v. d. Bergh, Oorkondenboek n°. 21 en 26.

peling met andere aanverwante woorden had Haag sedert lang een nieuwen zin gekregen, waarvan in de aangehaalde woordenboeken een menigte voorbeelden te vinden zijn, die het noodeloos is hier te herhalen. Ik wil slechts van ééne spreekwijs gewagen, die ons bijzonder te pas komt. In samenvoeging met andere plaatsbenamingen bedient men er zich van om uit te drukken: »overal ten plattenlande". Zoo bijv. »Si bereden heiden, hage ende velt, bosschen ende straten", *Grimb.* I 2522. »Dit brachter vele doe ter dood Ane hage, op straten voorwaar Ende op velden", *Velth. Sp. H.* f°. 383.

In denzelfden zin van: zoowat overal, bedient er zich van, in 1556, een gevangen wederdooper, dien de inquisiteur had gevraagd, waar hij kerk had gehouden. »Daerse Christus en sijne Apostelen ghehouden hebben", geeft hij ten antwoord, »in de haghen, in de bosschen, in het veldt, op berghen, op de water-kanten, somtijds in de huysen, oft daer sij de plaetse vonden". *Van Bracht,* uitg. 1631, blz. 200. In gelijke bewoordingen nagenoeg beschrijft in 1566 Broer Cornelis in zijn sermoen van den 4en Juni, de opkomst der openbare preek: »Hoort hoe sij nu beghinnen by nachten in bosschen, haghen, velden, tusschen bergen, in de duynen en elders openbaerlick met veel dusenden te vergaderen, te preken ende te singen". En nu duurt het ook niet lang, of hij noemt de dienaars des woords (gelijk de protestanten hen betitelen) »de nieuwe haechpredikanten" en blijft hen zoo noemen met allerlei adjectiven: vermaledeyd, duivelsch, helsch enz. Wat hij met den naam bedoelt, omschrijft hij soms duidelijk genoeg, bijv. in zijn sermoen van 27 Juli: »dese haechpredicanten, die aldus achter lande loopen preken", en in dat van 28 October, waar hij tegen de weggeloopen monniken uitvaart, »die de cap op de thuyn hangen en achter lande loopen preken op sijn Guesch". Wij zien hieruit, naar het mij voorkomt ontegenzeggelijk, dat Haag in deze samenstelling de geheele aaneenkoppeling van woorden vertegenwoordigt, die te zamen: overal ten platten lande, beteekenen. Ik kan dit door een

analoog woord nog waarschijnlijker maken. Een hagedief is wat wij een struikroover noemen; en hoor nu wat Willem van der Taverijen in 1495[1]) leert: »Diegene die in hagen, in bosschen, in den watere oft opten velde den lieden 't huer nemen gewapender handt, dat sijn oic openbair dieven, maer die sijn geheeten roovers". Het zou mij niet verwonderen indien deze analogie van haechdief, op de keus van haechpredikant, als benaming voor de kettersche leeraars, van invloed was geweest. Maar misschien was er nog natuurlijker aanleiding. Volgens Kiliaen toch komt ook haech-pape voor (ik denk in de Brabantsche volksspraak; in boek of pamflet is het woord nog niet opgespoord) met de beteekenis van: »acephalus sacerdos, qui sub nullius episcopi disciplina gubernatur", dus wat men in Holland een mispaep noemt, een priester zonder gemeente, die den kost wint met het lezen van de mis. Merkwaardig is het wat onze zelfde Broer Cornelis aangaande dezulken getuigt; in zijn sermoen van kerstmis 1568, als hij van de arme pastoors en monniken gewaagt, die voor de boschgeuzen op de vlucht zijn gegaan, zegt hij: »ick verstae dat sommighe van dese verjaeghde priesters, die aldus als vagebonden achter lande loopen, wel twee oft drie missen op éénen dach doen, om wat geldt te winnen daer zij bij moghen leven". Aan zulk een prediker op eigen hand, zonder wettig beroep en vaste standplaats, stelt Broer Cornelis zich zelven en zijn katholieke medebroeders over. Zoo klaagt hij bijv. in zijn sermoen van 14 Sept. 1566, dat men »de duivelsche haechpredicanten" laat begaan en daarentegen »my als een Catholijck Predicant, van God over zijn kercke gestelt, wel (zou) willen het preeken verbieden", en elders, in zijn preek van 11 Aug., voorspelt hij, dat »Godt de Heer de Calvinisten haechpredicanten sal begecken en beschimpen door de monden der Catholijcke oprechte ende warachtige Predicanten, daer ick my selven voor een af houde". Uit die tegenstelling zou men

1) Bij Stallaert i. v. Hage.

er waarlijk toe komen om, met prof. Acquoy, onder haechpredikant eenvoudig »een tot preeken niet bevoegd predikant" te verstaan, en aan de eigenlijke beteekenis van Haag niet te hechten. Maar dit zou toch mijns inziens verkeerd wezen. Wel degelijk wordt er ook aan het loopen prediken over hage, heide en veld van zulk een onbevoegden prediker gedacht. Ik meen dit buiten allen twijfel te kunnen stellen door op een variant te wijzen, die ik in een stuk van niet-Brabantschen, van Hollandschen oorsprong heb aangetroffen. In een vonnis van de schepenbank van Schoonhoven, van 9 Dec. 1567, wordt aan een ketter o. a. te laste gelegd, dat hij »met sijn complicen gesongen heeft [Neder-]Duytsche Psalmen, naer 't gebruyck der nyeuwe Velt-predicanten" [1]. In deze verbinding is veld ontegenzeggelijk met haag van gelijke beteekenis.

In deze tot nu toe besproken samenstellingen beteekent dus Haag iets dat wij misschien het best met de door Broer Cornelis gebruikte uitdrukking: vagebond, kunnen noemen, een die zoo wat overal rondzwerft. Daaruit vloeit nu als van zelf een andere beteekenis voort, die er niet veel van verschilt, die van: ergens, ik weet niet waar, gevonden of gemaakt. Zoo heet bijv. een vrouw, van wie men zegt, »dat zij achter de haag getrouwd is", nadat zij door den man met wien zij leefde verlaten werd: een haagweduwe [2]. Zoo heet ook een muntstuk, dat niet op wettige muntplaats geslagen en daarom niet gangbaar is, haagmunt, enz. Als men van buitenpoorters, die eigenlijk geen poorters zijn maar daarvoor toch gelden, met minachting spreekt, noemt men ze haagpoorters, soms ook grasburgers, even als grasweduwe afwisselt met haagweduwe. Allengs toont Haag als voorvoegsel in het al-

1) Marcus, Sententiën, blz. 295. — Dr. A. Beets, die dit stukje in de proef te zien kreeg, had de goedheid mij opmerkzaam te maken op Vaernewijck's *Beroerlijcke Tijden*, waar insgelijks van veldpredicanten en zelfs van veldpredicaties en van prediken te velde gesproken wordt. I, 9, 13.

2) Zie Beets, in het Woordenboek d. Nederl. T., i. v. Haag, kol. 1333, en i. v. Haagweduwe.

gemeen aan, dat hetgeen door het hoofdwoord wordt aangeduid hier in oneigenlijken, onechten staat voorkomt. Maar keeren wij tot ons onderwerp terug.

Haechpredikant is, gelijk wij zagen, in Broer Cornelis' sermoenen de oorspronkelijke, niet de afgeleide uitdrukking. Het duurt nog een poos eer hij ook van haechpredicatie gaat spreken; aanvankelijk noemt hij de toespraak der kettersche predikanten een geuzen-predikatie of een duivelsche of helsche of calvinistische predikatie. Haagpredikatie zondigt dan ook eigenlijk tegen het spraakgebruik en tegen de analogie. Maar ongevoelig zien wij er onzen Broeder toe komen. Eerst gebruikt hij het werkwoord, haechpreken: »is 't nu genoech gehaechpreect?" »het isser nu al wtgehaechpreect, ist niet?" enz. Van daar is de overgang tot haechpredicatie, in den zin van de predikatie van een haechpredicant, gemakkelijk gevonden. Evenwel eerst in zijn sermoen van den 16en Febr. 1568 komt dit woord over 's mans lippen »dien rabbaut, dien haechpredicant", zegt hij dan, »die daar te Mechelen in zijn haechpredicatie gevangen werd"; en van nu af noemt hij het woord zoo vaak het hem te pas komt.

Vergeten wij echter niet, dat haagpreek slechts de preek is van een haagpredikant, niet een preek bij of in een haag uitgesproken, en dat de haagpredikant een prediker is, die zich zelven als zoodanig opwerpt en eigenwillig het land al predikend afloopt, een veracht en verachtelijk persoon. Als de protestanten dit bedenken, zullen zij, bij het schrijven over de eerste openbare prediking van hun geloof hier te lande, zich wel niet van dien naam verkiezen te bedienen. In zoo verre is mijn conclusie geen andere dan die van mijn vriend Acquoy.

R. FRUIN.

DE OUDNEDERFRANKISCHE PSALMEN.

Zullen er waarlijk Nederlandsche germanisten te vinden zijn die aan de roepstem van den Heer Jostes (ZfdA. 40, 190) gehoor hebben gegeven om zich met de borst op het tegenwoordige Thüringsch te gaan toeleggen en zóó tot het inzicht te geraken dat de zoogenaamde Oudnederlandsche Psalmen oorspronklijk in het Oostfrankisch zijn opgesteld? Ik waag het dit te betwijfelen. Noch als grammaticus (vgl. den vorm *bac* in plaats van *beke*) noch als kenner onzer taal (vgl. woorden als *keel*, *groeve*, *knaap*, *lendenen* die niet nl. zouden zijn) boezemt Jostes bijster veel vertrouwen in. Eerlijk bekent hij dan ook de psalmenquestie oppervlakkig te hebben onderzocht en dus »wat te verdienen". Toch belet hem dit niet om zijn opstel te besluiten met een *charge* op de »buitelingen" onzer nl. taalkenners die alle moeite doen om »aus der grammatik der psalmen in die mittelniederländische zu gelangen". Welke buitelaars hij wel op 't oog zou hebben? Reeds voor drie en twintig jaar wees ik uitdrukkelijk op de groote verschillen tusschen de mnl. en oudnederfrankische spraakvormen (vgl. o. a. Taal- en Letterbode 4, 157). Sedert heeft niemand beweerd, dat de taal der psalmen Nederlandsch zou zijn in den zin dien wij gewoon zijn aan dezen term te hechten. Alleen met begripsuitbreiding waagden we het 't onverschoven Nederduitsch van nl. Limburg en de aangrenzende Pruisische streek zóó te betitelen. Wil men thans daarvoor Oostnederfrankisch zeggen, uitnemend! Wil men echter Limburgsch tot het Nederlandsch rekenen en de taal der aan Limburg grenzende, zich oostwaarts uitbreidende landstreek Oostnederfrankisch heeten, dan moet ik oprecht mijn twijfel belijden aan de juistheid dezer benaming. Van Helten noch Dr. Kern Jr. [1]) zeggen uitdrukkelijk wat ze daaronder

1) In zijn uitnemende bijdrage tot de kennis der taal van Veldeke in de Feestgave aan Sievers, pg. 225 vlg.

verstaan; maar ik meen niet te dwalen wanneer ik hun Oostnederfrankisch als niet-Nederlandsch (in geografischen zin) opvat. Laten we duidelijkheidshalve in dit opstel hun term maar overnemen.

Jostes bindt eigenlijk den strijd aan met denkbeeldige tegenstanders; en zijn beste troeven als »Saxomaan" speelt hij niet eens uit. Voor zijn saksische grens valt anders vrij wat te zeggen, maar of die grens ten oosten of ten westen van het frankisch taalgebied valt, dat is juist de vraag. Het eenige *ferment* van zijn artikel bestaat in een zeer onoordeelkundig samengesteld woordenlijstje, waarin de taal van ps. 1—3 met die der overige psalmen als identisch beschouwd wordt. Hij ignoreert dus het feit, dat beide door Nederlandsche germanisten reeds lang gescheiden zijn; het eerste drietal met de alleen uit de glossen bekende, onmiddellijk volgende psalmen hebben we reeds voor meer dan twintig jaar als volstrekt onnederlandsch verworpen en buiten beschouwing gelaten. Van Helten heeft zich den behartigenswaardigen wenk van Jostes ten nutte gemaakt en het vraagstuk op lexicologisch terrein overgebracht, althans in hoofdzaak. Uit den woordenschat tracht hij den oudhoogduitschen oorsprong der psalmen (zonder onderscheid) te bewijzen; als grammaticus neemt hij daarop het woord om den tusschentrap aan te wijzen, die geleid heeft tot den overgang der zuiver alemannische vormen in de »oostnederfrankische" redactie van ps. 53 en vlgg., gelijk die ons bewaard is. Jostes denkt aan Thüringen als het vaderland onzer psalmen, Van Helten is van oordeel, dat een Zuidduitscher, en, met het oog op zijn *welimo* en *toufer* durf ik gerust zeggen: een Zwitser *de* interlineaire vertaler geweest is. Woorden zijn door de omwerkers ongewijzigd overgenomen, alleen de taalvormen zijn veranderd: *eerst* door een Zuidmiddelfrankischen klerk, *daarna* door een Nederfrank die zich nog veel incorrecter dan zijn voorganger van zijn taak gekweten heeft, blijkens de talrijke »residua" die van den tekst des eersten omwerkers zijn aan te wijzen, terwijl van het onvervalschte Alemannisch maar een

paar vormen zijn blijven staan. Over saxonismen verneemt men niets, alhoewel Jostes ze onderstelde zonder er één te noemen. Zóó komt Van Helten tot de conclusie die op blz. 154 van dit deel van ons Tijdschrift te lezen staat.

Ik neem thans de vrijheid om tegen de hoofdpunten van Van Heltens betoog eenige bescheiden bedenkingen in te brengen. Vooreerst heb ik bezwaar tegen de volstrekte bewijskracht der lijst op bladz. 147 en 148, gelijk die voor ons ligt. Een bezwaar echter, dat meer van formeelen aard is en minder den inhoud betreft. Het gaat m. i. niet aan zoo maar *mir nichts dir nichts* Oudhoogduitsch en Middelnederlandsch te vergelijken. Uitdrukkelijk had moeten gewezen zijn op het feit, dat de aldaar uit het Oudhoogduitsch verzamelde woorden nog in het Middelhoogduitsch voorkwamen: sommige wel is waar hoogst zelden, maar toch — men vindt ze (op weinige na) in Lexer vermeld. Middelnederlandsch nu en Middelhoogduitsch zijn zoo goed als tijdgenooten en dus te vergelijken: tusschen Oudhoogduitsch en Dietsch is de tijdruimte zóó groot, dat de vraag gewettigd is of die woorden niet verloren kunnen gegaan zijn tusschen de tiende eeuw (der Psalmen) en de dertiende eeuw of de aanvangsperiode van het Mnl. Waarbij komt, dat buiten eenigen twijfel een aantal van die Oudhoogduitschers (zoo niet alle, wanneer men van de composita afziet) zeer bepaaldelijk eens nederlandsch geweest zijn — omdat ze òf *algemeen* germaansch waren òf ook in andere germaansche talen worden aangetroffen. Het is waarlijk *te* dwaas aan te nemen dat woorden als *berht*, *fram*, *quethan*, *salitha*, *wahsmo*, *wîson*, *ougan*, *wôp*, *wôpan* nooit in onze taal zouden bestaan hebben. Zouden verder composita als *reidiwagon*, *fuotscamel*, *sethelgang* wèl ags. en ohd., maar nooit nl. geweest zijn? Welk een onwaarschijnlijkheid! Maar — ik aanvaard de lijst *en bloc*, zooals ze reilt en zeilt, en passeer hoofdschuddend *mendan* en *scarsahs*; ook laat ik *sprinco* en *gestekit* onveranderd met het oog op den Teuthonista en zekeren bekenden conjugatieregel. Maar dan kom ik ook met een ernstiger bezwaar voor den dag, vervat

in de vraag: »wat weten we van het Oostnederfrankisch af, dat voor de oudste periode in 't geheel niet en voor het middeltijdvak zeer slecht vertegenwoordigd is?" Is het denkbaar dat het op Duitschen bodem gesproken Nederfrankisch in zijn woordenschat zóó verschilde van het vlak daaraan grenzende Middelfrankisch? Was de grenslijn der hd. klankverschuiving dan een barrière die ook het woordgebruik, het over-en-weer-inwisselen van begrippen en begripsklanken afsloot en belette? Deden dan de handelsbetrekkingen, de politieke banden, in 't algemeen *het verkeer* hier niet even goed hun werking gevoelen als elders? Bevond zich het Duitsche Nederfrankenland ten opzichte èn van het thans Nederlandsche Limburg èn van het middelfrankisch taalgebied in een toestand van volkomen isolement? Uit de poovere resten zelfs van het Limburgsch blijkt zonneklaar het tegendeel: dit kent woorden (ook door Van Helten vermeld) die in 't Dietsch niet zijn aangetroffen en toch gevonden worden in onze psalmen. Kan het *quantum* niet veilig veel grooter worden genomen voor de tiende eeuw, waaruit ons noch Limburgsch noch iets van het Oostnederfrankisch bekend is? Mij dunkt, een argumentum *ex silentio* is hier kwalijk aangebracht. En dit strekt geenszins tot versterking der bewijzende kracht van Van Heltens lijst. En volstrekt niets bewijst deze voor het Alemannisch; we vinden ook niet, wat we verwachten zouden, een opgave der specifiek zuidduitsche woorden in onze psalmen. Na de vermelding der »oudhoogduitsche" woorden zonder nader onderzoek naar hunne herkomst gaat Van Helten onmiddellijk over tot de vormenquestie, de *grammatische* analyse: en op deze alleen berust zijn theorie, dat het origineel opperduitsch was; door de middelfrankische zeef heen passeerde dus deze tekst en werd tot de grammatische *misch-sprache* die in ps. 53 en volgende voor ons ligt. *Gesproken* is deze taal dus nooit en nergens; ze is een fabrikaat van twee omwerkers, waarvan de laatste in stoffelachtigheid zijn voorganger verre overtrof. Maar de woorden zijn gebleven. En om deze is het mij thans te doen.

Ik pas derhalve nu Jostes' »behartenswaardige" methode toe om uit den woordenschat te concludeeren tot den oorsprong der vertaling. Ziehier eenige uitkomsten, de vrucht van een oppervlakkig onderzoek. *Geen* alemannisch is *tôhopa*: *gidingo* wordt in dien zin gebezigd. Geen alemannisch zijn *fakon* en *fakinga*, wèl hollandsch, wèl rhijnlandsch, wèl saksisch (zie Gallée, Geldersch-Overijselsch Woordenboek). *Eft* en *echt* zijn nederlandsch en saksisch, niet »hoogduitsch"; *ginâkon* alleen nederlandsch, *kriopan* alleen saksisch (Lübben). *Forthora* 'dextera (manus)' is evenzeer uitsluitend saksisch, misschien niet eens algemeen-saksisch, want de Hêleand bezigt *swîthre* en ook Gallée's glossen kennen *furthiro*, *forthero* alleen in den zin van 'voorvader': het daarnevens gebruikte *tesewa* geeft daaraan meer bewijskracht dan men oppervlakkig zou denken, want het is moeilijk aan te nemen dat de omwerker nu eens een zuidduitsch *zesewa* alleen maar 'terugverschoven', dan weer door *forthora* vervangen zou hebben: men vervangt alleen een woord dat men niet verstaat en *teswe* leefde zelfs nog in het Limburgsch der 13e eeuw. Bepaald opmerkelijk is het *bit* van ps. 1—3, waardoor zich deze groep (de groep der *bit*-psalmen) scherp afscheidt van de *mit*-psalmen, d. i. ps. 53 en volgende [1]). Hoe verder te oordeelen over *farkûth* en *burgisli*? ags. *forcúð* en *byrgels* zijn bekend genoeg; ze moeten blijkens onzen tekst ook op het continent bestaan hebben, maar waar kan dit geweest zijn zoo niet in Saksenland? komt niet bij elke nieuwe vondst, zooals weder uit de Genesisfragmenten gebleken is, de innige samenhang tusschen Angelsaksisch en Oudsaksisch verrassend uit? Een *sân* ziet er verder voor 't Oudhoogduitsch bedenklijk uit; 't is middelduitsch en inzonderheid thüringsch, wat vrind Jostes zeker genoegen zal doen. Van *rîth* en *trego* kent wel het Ags. de correspondeerende woorden: ook deze zijn dus wel »saxonismen". Over *âlende* en *nosada* valt moeilijk iets te zeggen, maar een zuidduitsch *cachet* hebben ze wel

1) Notkers *bit noh* ps. 140,5 beteekent *adhuc*: zie verder Grimm Gr. I² 451.

niet. Voor *kip(po?)* weet ik alleen het mnl. *kippe* te vermelden; het overeenkomstige mhd. *kipfe* beteekent niet »voetboei". De vormen *arvithi* en *hlòtha* zijn onverdachte telgen uit Saksenland: eindelijk ook *swîtho* (mnl. *swîde* uit het Vriesch). Heb ik me nu waarlijk indertijd zóó vergist, toen ik aannam dat het vaderland der Psalmen een grensstreek was ten westen van Saksenland, ten zuiden palende aan Middelfranken? Wijst de bonte staalkaart der woordenlijst daarop niet evenzeer als de ingedrongen middelfrankische en saksische taalvormen?

Natuurlijk verandert de questie, wanneer men aanneemt dat ook de *woorden* veranderd zijn, zoodat de omwerker, tevens vertaler, even radicaal als beginselloos zou hebben huisgehouden. Dàn, maar ook dàn alleen, is uitsluitend de grammaticus aan het woord en zien we naar geen woorden meer om, dan waar ze met de uitkomsten der vormanalyse in overeenstemming zijn. Met zeer veel talent heeft Van Helten dit grammaticale vraagstuk behandeld en twee echt alemannische vormen aangewezen: *uuelimo* en *toufer* (uit *zoufer*). Bewijzen deze inderdaad dat een Aleman de oorspronklijke interlineaire overzetter was? Ik betwijfel het. Vooreerst is *uuelimo* ontleend aan ps. 7, die tot de *bit*-psalmen behoort en niet tot de groep 53—73 *cum annexis* mag gerekend worden. Ten tweede is dit al een zonderlinge vertolking van *singulos:* wat moet het origineel dan gehad hebben? *ze allero tago uuelemo*? waaruit dan *uuelimo* met een onverklaarde *i* een rest is? Notker kiest voor *per singulos dies* telkens één woord, zoowel ps. 7, 12 als 41, 11 en 144, 2, nm. *tagolîches*. Andere vertalingen hebben *durch iegeslîche tage* (Windberger psalmen) of *durc igelîche dage* (Cod. trev.) òf, gelijk Notker, *tagelîches*. Nu zijn deze vertolkingen wel is waar geen maatstaf om *uuelimo* zonder meer te veroordeelen, maar opmerkelijk blijft het tevens dat overal elders in de Psalmen het alemannische *uuelêr* òf *uuilik* (55, 10; 61, 13; 101, 3) òf *uuelih* (1, 3) luidt, terwijl *quotidie* door *dagauuelikis* (67, 20) is weergegeven. Dit wekt bij mij het vermoeden op, dat, indien de glosse werkelijk op hare plaats staat en het *lemma* juist is,

uuelimo een lettergreep verloren heeft: *uueli*[*ke*]*mo*, zoodat we ons tevens rekenschap kunnen geven van de *i*. De onverschoven intervocalische *k* is dan geheel conform aan de wisseling van *k* en *h* in het eerste drietal, die Van Helten op een theorie van de mfr. klankverschuiving brengt, welke mijn instemming kwalijk kan erlangen, maar die ik hier niet nader bespreken wil, omdat ze met de hoofdzaak in geen onmiddellijk verband staat. Rest dus *toufer*, volgens V. H. een hybridische vorm met een nederfrankische *t* en een zwitsersche *f*; voor mhd. (Luzernsch) *zouver* zie Germania 17, 53 en 54; zie voor ohd. *zoufer* bij Notker. In den zeer zuiveren 57sten psalm (vs. 6) wordt *venefici incantantis sapienter* weergegeven door *touferes galendis uuîslîco*: die zóó vertaalt, verstaat terecht *venefici* als een *agens*, gen. van *veneficus*, en niet, gelijk ik eens verkeerdelijk mogelijk achtte, als samengetrokken uit *veneficii*. Van *toufer*, tooverij, is dus geen sprake. Dit bracht reeds Behaghel (Germ. 21, 202) op het vermoeden dat we met een fout te doen hebben, waarom hij Heynes nom. sing. *toufere* in *touferere* veranderde. Een nog juister vorm ware *toufrere* uit *touverere*: de *v* sloot de silbe en werd dus verscherpt tot *f*. Mitsdien hebben we boven te lezen *toufreres galendis uuîslîco* en vervalt alle aanleiding om in de *f* een »residuum" van een alemannisch origineel te zien. Een nog sterkere grafische verminking onderging *êuuenlâri* gl. 222, dat in *êuuenlêrâri* te verbeteren is: het woord beteekent *legislator*; vgl. voor *lêrâri*, lator, Steinm.-Sievers, Gl. I, 514, 27.

Bij alle waardeering der scherpzinnigheid en fijne grammatische kennis van mijn vriend Van Helten, moet ik tot mijn leedwezen zijn theorie over het ontstaan onzer psalmen afwijzen. Ook enkele emendaties en andere beschouwingen acht ik niet boven bedenking verheven. Maar reeds door het opnieuw ter sprake brengen der psalmenquestie, verdient hij, evenals de Hêleandkenner Jostes, onzen warmen dank. Wat ik in een tijd, die gelukkig tot het verleden behoort, daarover geschreven heb, is op het tegenwoordig standpunt der wetenschap gansch

verouderd. Maar daarom is nog niet alles, wat ons daarover de dag van heden brengt, vast en zeker. Voor mij is over *het* ontstaan onzer psalmvertaling nog niet het laatste woord gezegd. Is het daarom vermetel, wanneer ik vooralsnog aan mijn vroegere beschouwingen vasthou? Met deze wijziging, dat ik het taalgebied ook meer in het Oosten zoek. Weg dus met Oudnederlandsch!

Leiden, 2 November '96. P. J. COSIJN.

SCHRANDER.

Op bl. 34 vlgg. van den 8sten jaargang is door Prof. Verdam de afleiding besproken van het bijv. naamw. *schrander*. Aldaar is gewezen op het werkwoord *schrinden* (*splijten*, *bersten*), waarbij een adjectief *schrand* behoort met de beteekenis van *scherp*, *bijtend*. Citaten van *schrander* in dezen zin waren tot nu toe niet bekend, wel in dien van *slim*. Toevallig vond ik onlangs eene plaats, waar schrander voorkomt met de bet. van *scherp*, *bitter*, nl. in een bundeltje gedichten, getiteld: *Haerlemsche Somer-Bloempjes*, 2de *offer*. *Aen de Vreught-lievende Nymphjes*, *Tot Haerlem* 1651, bl. 99:

Soo sal gheen bitt're rouw, hoe *schrander*,
Hechten op my, hoe fel die schiet.

Op de volgende plaats, ontleend aan *P. C. Hooft's Gedichten*, editie Leendertz, I, bl. 112 heeft *schrander* de beteekenis van *scherp*, *bits*:

Maer even als het loon den vorsten dierder staet,
Dan wel de straf, die vaeck gevordert wort om baet,
Soo gaet, in waerdicheidt, het heerelijcke loven
De *schrandre* schamperheit van 't lasteren te boven.

De overgang der oorspr. bet. van *schrander* tot die van *scherpzinnig* laat zich gemakkelijk verklaren door de vergelijking met het bijv. naamw. *snedig* en *scherp*, dat we lezen in den *Warenar* 457, in den zin van *geestig*.

Amsterdam. P. A. STOETT.

BEROOID, *VIEREN* (*BOT* —, *DEN SCHOOT* — enz.).

Berooid, dat in onze mnl. bronnen ontbreekt, wordt door Kiliaen verklaard met „berooft, depauperatus". Ware het woord nederfrankisch of desnoods nedersaksisch, dan zou het uit een ouder *berodet* kunnen zijn voortgekomen of van gelijke ontwikkeling moeten wezen als *strooien*, *looien*, *hooi* enz., met *ooi* uit **auj* (vgl. PBB. 16, 297 vlgg.). Van *beroden* „berooven" of *berooien* „berooven" uit **biraujan* is evenwel nergens eenig spoor te vinden. Daarentegen kunnen we voor het oude Westfriesch het bestaan bewijzen van een verbum *roia* „berooven", dat volgens de klankprocessen, in PBB. 19, 378 en 432, uiteengezet, uit een oorspr. **râvia(n)* = os. *rôbon*, ags. *réafian*, is voortgevloeid en in den plur. praes. ind. is aan te treffen in de Jurispr. Fris. 13, 47: „Hvae deer wil claeglick ymmen wrôgie jeffta oenspreka om secka, deer ymmen *roied* (op boete te staan komen, van een deel des vermogens berooven) off gaed in sîn sonda lidmâten off lîff, dî schel comma geleerd ende tofara onderwîsd mit... bywîs". Wat we voor het Westfriesch „ultra Flevo" kunnen bewijzen, mogen we voor het Westfriesch „cis Flevo" onderstellen, 'twelk ook in dezen weer zijn woordenschat voor het zuiden blijkt beschikbaar te hebben gesteld.

Voor *vieren*, dat blijkens zijn verbinding met *bot* „vooreind van een touw", *schoot* „touw aan den benedenhoek van een zeil" en *walvisch* eigenlijk als scheepsterm moet gelden (*den teugel vieren* is blijkbaar het gevolg van comparatieve overdracht), is kwalijk aan identiteit te denken met *vieren* (ohd. *fîrôn*), dat eertijds, behalve in de nog thans gebezigde opvatting, gebruikt werd in den zin van „rustdag houden", „rusten van", „zich onthouden van". Een sprong van de laatstgenoemde beteekenissen op die van „zich laten verwijderen, laten schieten" ware wat al te kras; en daarenboven werd *vieren* „rusten, z. onthouden", steeds gebezigd met de praepos. *van*, terwijl *vieren* „laten schieten" met een object wordt en werd verbonden. Naar ik vermeen, mogen we hier onzen blik richten op het oudwestfriesche adverb. *fîr* „ver", 'twelk een denominatief *fîre* „zich laten verwijderen" kon opleveren, dat, in 't bijzonder als scheepsterm toegepast, zich zoo gemakkelijk tot een ontleening door de hollandsche zeelui leende. Kiliaen vermeldt het werkw. in verbinding met *schoot* en als speciaal in Holland en Zeeland thuis hoorende. W. L. VAN HELTEN.

TIJDSCHRIFT

VOOR

NEDERLANDSCHE TAAL- EN LETTERKUNDE,

UITGEGEVEN VANWEGE DE

MAATSCHAPPIJ DER NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE
TE LEIDEN.

ZESTIENDE DEEL.

NIEUWE REEKS, ACHTSTE DEEL.

BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
VOORHEEN
E. J. BRILL.
LEIDEN — 1897.

BEROOID, *VIEREN* (*BOT* —, *DEN SCHOOT* — enz.).

Berooid, dat in onze mnl. bronnen ontbreekt, wordt door Kiliaen verklaard met „berooft, depauperatus". Ware het woord nederfrankisch of desnoods nedersaksisch, dan zou het uit een ouder *berodet* kunnen zijn voortgekomen of van gelijke ontwikkeling moeten wezen als *strooien*, *looien*, *hooi* enz., met *ooi* uit **auj* (vgl. PBB. 16, 297 vlgg.). Van *beroden* „berooven" of *berooien* „berooven" uit **biraujan* is evenwel nergens eenig spoor te vinden. Daarentegen kunnen we voor het oude Westfriesch het bestaan bewijzen van een verbum *roia* „berooven", dat volgens de klankprocessen, in PBB. 19, 378 en 432, uiteengezet, uit een oorspr. **râvia*(*n*) = os. *rôbon*, ags. *réafian*, is voortgevloeid en in den plur. praes. ind. is aan te treffen in de Jurispr. Fris. 13, 47: „Hvae deer wil claeglick ymmen wrôgie jeffta oenspreka om secka, deer ymmen *roied* (op boete te staan komen, van een deel des vermogens berooven) off gaed in sîn sonda lidmâten off lîff, dî schel comma geleerd ende tofara onderwîsd mit... bywîs". Wat we voor het Westfriesch „ultra Flevo" kunnen bewijzen, mogen we voor het Westfriesch „cis Flevo" onderstellen, 'twelk ook in dezen weer zijn woordenschat voor het zuiden blijkt beschikbaar te hebben gesteld.

Voor *vieren*, dat blijkens zijn verbinding met *bot* „vooreind van een touw", *schoot* „touw aan den benedenhoek van een zeil" en *walvisch* eigenlijk als scheepsterm moet gelden (*den teugel vieren* is blijkbaar het gevolg van comparatieve overdracht), is kwalijk aan identiteit te denken met *vieren* (ohd. *fîrôn*), dat eertijds, behalve in de nog thans gebezigde opvatting, gebruikt werd in den zin van „rustdag houden", „rusten van", „zich onthouden van". Een sprong van de laatstgenoemde beteekenissen op die van „zich laten verwijderen, laten schieten" ware wat al te kras; en daarenboven werd *vieren* „rusten, z. onthouden", steeds gebezigd met de praepos. *van*, terwijl *vieren* „laten schieten" met een object wordt en werd verbonden. Naar ik vermeen, mogen we hier onzen blik richten op het oudwestfriesche adverb. *fîr* „ver", 'twelk een denominatief *fîre* „zich laten verwijderen" kon opleveren, dat, in 't bijzonder als scheepsterm toegepast, zich zoo gemakkelijk tot een ontleening door de hollandsche zeelui leende. Kiliaen vermeldt het werkw. in verbinding met *schoot* en als speciaal in Holland en Zeeland thuis hoorende. W. L. VAN HELTEN.

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 06047 0724

Bij den u

Andriesse, J. C. ten
zijne briefwisseling met v
huwden kleinzoon. 1873. (

Borchgravinne van Vergi (
opnieuw naar het handsch

Brill, W. G., Nederla
onderwijs. 1ste deel: Klan
druk. 1871. 8°. . . . .

—— Hetzelfde werk. 2de de
Spraakl. ten gebruike bij

—— Hetzelfde werk. 3de de
ten vervolge van de Neder
onderwijs. *Tweede druk.* 18

Droste, Coenraet, O
leeven. Terwijl hij gedie
gen. 3e *druk. Met aante*
(door R. FRUIN). 1879. 2

[...]queste ende informatie opt
[...]oertijts getaxeert ende g
[...]aen in de jaere 1493. U
[...]876. Met bijvoegsel. 1877

[...]andorpius, J., Disti
[...]atis germanicis Agricolae
[...]jne Latijnsche disticha a
[...]eling van W. H. D. SURI

[...]alff, G., Het Lied in

—— Geschiedenis der Nederl

[...]aerlant, Jacob van
[...]even en van eene inleidi
8°. . . . .

—— Merlijn. Naar het een
[...]OTEN. 1882. roy. 8°. .

[...]etit, Louis D., Bibliog
[...]onden Medaille bekroond
[...]oor taal- en letterkunde.

[...]chueren, G. van de
[...]anwege de Maatsch. der N

[...]eghelijn van Jherusalem,
[...]e Maatsch. der Nederl. L

[...]icherer, C. A. X. G
[...]urgerscholen. 4e druk. 18

[...]prachdenkmäler (Altsä
[...]. H. GALLÉE. 1895. gr. 8

[...]tallaert, K., Glossarium
[...]ingen uit Vlaamsche, Brab
[...]der Nederl. Letterk. Afl. 1

[...]erdam, J., De wetensc
het nieuwe doctoraat. 1878.

[...]ap, J. J., Bilderdijk.
ten). 8° . . . . . .

BOEKDRU

